KÉTÉRTELMÜSÉG, a' szavaknak már magokban többféle *jelentése*, és olly helyezése; vagy helyesirási jelekkel meg nem különböztetése által eszközöltetik, melly szerint azoknak, vagyis inkább az egész mondásnak két értelmet, sőt néha többet is lehet tulajdonitni. — Nevezetes azon kétértelmü tanács avagy nyilatkozás, mellyet János esztergami érsek, II ANDRÁS (l. e.) nejének Gertrudnak megölése iránt adott az elégedetleneknek, illy — helyesirási jelekkel meg nem különböztetett szavakban: „*Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes consentiunt ego non contradico.*" Ennek, ha a' szavak helyesirási jelekkel megkülönböztetnek, egyik értelme ez: A' királynét megölni ne féljetek; jó az, ha mind megegyeznek, én nem mondok ellene; a' másik pedig ez: A' királynét meg ne öljétek; jó félni, ha mind megegyeznek, én nem, ellènmondok. — Az elégedetlenek az első értelemben vevék annak szavait, 's feltételeket Péter bihari főispány által teljesitteték. Vö. II ANDRÁS. —*no*—

KÉTHANGU TÉTEL-nek (Zweistimmiger Satz) akkor van helye a' muzsikában, ha valamelly muzsikai darabnak harmoniája voltaképen két hangrészvényből áll, p. o. két hangszerre vagy énekszóra irt egyszerü duettban, vagy tökéletes muzsikai darabokban is, mellyekben két parthiák vetekedve (concertirend) tüntetik ki egymást. Ha a' kéthangu tétel tiszta és széphangzatu akar lenni, saját nehézségekkel kell megmérkőznie, 's csak az foghat hozzá, ki a' többhangu tételhez ért; mert abban mindig használni kell a' voltaképi hangközöket (intervallum), 's a' szerző nem mindig használhatja az accordnak valamennyi hangjait. *gy.*

KÉTLAKIAK, Földinél KÉTÉLTÜK, általjában ollyan állatokat jelentenek, mellyek szarazon és vizen élhetnek. Ekkor ide tartoznak némelly emlősök is, mint a' hód, vidra, fóka, rozmár. Szorosabb értelemben azon állatosztály neveztetik igy, melly tüdőkön lélekző, egy szivpitvaru, és szivgyomru, veres hidegvérü állatokat foglal magában. A' hévmértéknek olly különböző, sőt ellenkező fokait semmi más osztálybeli állat ugy ki nem állja, mint ezek, igy p. o. elevenen maradva találtaték a' béka az ember gyomrában és a' jég közé fagyva. Lélekzet nélkül, bezárt térben, irtóztató soká tudnak élni; igy p. o. kősziklák közepében, fák szoros odvaiban találtattak élő békák. Tüdejek lévén általjában szavok is van, de ez rekedt, kivévén némelly süvöltőket; némellyek azonban egészen némáknak tapasztaltattak, mint az igazi salamandra, zöld gyik, töredékeny kigyók. — Némellyeknek van lábok, és pedig négy, mások lábatlanok; azokhoz tartoznak a' tekenősök, békák, gyikok, és Földitől Mászók-nak neveztetnek; ide a' kigyók számláltatnak, Csúszók neve alatt Földinél. Fedezetjek szinte különbféle, majd csontnemu héj, majd szarvidomu karikák, majd apró paizsocskák vagy pikkelyek, majd csupasz és legfelebb nyálkával fedett bőr, mellyet időről időre le szoktak vetni. Számosaknak rut szine és tekintete van, de vannak szép szinüek 's kellemetes idomuak is. Némelly gyikok, kivált a' kameleon, szépen tudják szineket változtatni. A' mi tanyájokat illeti: némellyek egyiránt laknak szárazon és vizben, és pedig vagy egészen kények szerint, vagy bizonyos időkorban. Vagynak azonban csupán egyik vagy másik helyre szorittattak. A' száraziak közül sokan tanyáznak a' gőzös, nedves, büdös, homályos helyeken, de mások a' napot is szivelni látszanak. Eledelek részint igen vegyes, részint meghatározott, azt meg nem rágják, igen lassan emésztik. Visszaszerző erejek igen nagy, nevezetes részeket vesztve is élnek, p. o. a' béka, szive kiszakasztása után is ugrál, az agyától megfosztott tekenős béka soká elél. Fegyverül részint fedezőjök, részint harapások, mérgek, részint kifecskendezendő nedvek, vagy rut színek is szolgál. Érzékeik nincsenek nagy tökéllyel kifejlődve, de azért jelen

vannak; szaglások nem lehet igen mivelt; emlékező erejek is van, mert van példa, hogy a' krokodilok, sőt varasbékák is megesmerik jóltévőjüket, a' kigyók pedig némelly mesterségre tanithatók. Mivösztön alig találtatik valamellyikben közülök, kivévén az állatországon általterjedt nősösztönt, mellyel némelly kétlaki himek olly nagy mértékben birnak, hogy nő hijával lévén más himeken és dögleteken is erőlködnek. Mind tojók, de némellyek testekben költik ki a' tojást. Némelly békák és gyíkok változásokon mennek keresztül, p. o. a' béka eleinte lábatlan, kopótyus, hosszu farku; neve ebhal. KÉTLAKUAK KÖVEI (Amphibiolithi) a' kétlakuak kővé változása.

KÉTNEMŰ, NŐSHIM (Hermaphroditus) ollyan állat, melly nő és him egyszersmind. Hogy az alsóbb állatországokban vannak nőshimek, kétségen tul van, és pedig annyira kifejlődött nemi részekkel, hogy ugyan azon állat foghat és fogamithat. Az embereknél illyen példa még nem adta elő magát, sőt a' szoros visgálatok azt bizonyiták, hogy az emberi kétnemüség nem vala egyéb a' nemző részek más nemet hazudó idomtalanságánál, melly hazudásnak könnyü lehetőségét a' boncztudományban jártasak könnyen által fogják látni. A' Zsidók a' dolgot valónak vévén fel, 4 fajtáját különbözteték meg a' nőshimeknek, a' mint vagy a' him vagy a' nő részek kifejlődtebbek, vagy a' kifejlődés egyiránti, vagy egyik sem uralkodó, egyik sem fejlett ki jól. Az elmélők igy épitenek semmi, kevés, vagy rosz alapra. —*j*—*a*.

KÉTTAGU (binomialis) szám, p. o. kéttagu gyökérszám a' számvetésben. Kéttagu coefficiensek azon számok, mellyek megmutatják, hogy valamelly binomium kifejtett rangjában (potentia), p. o. $a + b$, hányszor jön elő részeinek mindennemü productuma. — A' kéttagu tétel azon nevezetes formula, melly $a + b$ kéttag rangjának öszvetételét annak két részéből a és b 's a' rang exponenséből adja elő. Ezen tétel az analysis legfontosabb alapja; egész igenlő exponensekre alkalmaztatva, már Newton előtt több analystáknál tudva volt. De csak Newton tanitá azt tort és tagadó exponensekre is forditni, 's ez egy ezen nagy ember legszebb felfedezései közül, a' miért sirkövére is van vésve. *r*.

KETTŐS ÉNEK, l. DUETT.

KETTŐS PONT, KÉTPONT l. HELYESIRÁSI JELEK.

KETTŐS ÜTÉS (kétszeres ütés, Doppelschlag, le doublé), a' muzsikai előadás legjelesebb módosságainak vagy is czifrázatainak egyike, abban áll, hogy a' kijelelt főhang mellett fekvő két mellékhang egyikét a' fő hang előtt, a' másikát pedig csak a' fő hang érintése után, ez pedig meglevén, ismét a' főhangot penditi meg az ember. Ez akkor egyszerü kettős ütésnek neveztetik, melly tehát négy kótából vagy is hangból áll, 's ha a' felsőbb hanggal kezdődik S, ha az alsóval ∽ jellel jegyeztetik meg, 's ez utolsó esetben megforditott, az elsőben közönséges vagy tulajdonképi-nek hivják; ama' jel pedig mind a' két esetben két kóta fölé vagy közé szokott iratni. Az öszvetett kétszeres ütés ezen figurának más kótákkal történt egybeköttetéséből támad. Ide tartozik még az ugy nevezett sebes, simuló, 's ugró v. szökő kétszeres ütés. *gy*.

KETTŐS VIADAL, PÁRVIADAL. Maga a' név megmagyarázza a' dolgot. Már a' régi irók hoznak fel a' kettős viadalra példákat, de azok csak két szemközt álló sereg szeme láttára történtek, 's általok a' két fél közt való veszekedés is el volt döntve. Illyen kettős viadalt tartottak a' Horatiusok és Curiatiusok. Különbözött ettől a' törvényes párviadal, mikor a' birák törvény által meg voltak hatalmazva, kétséges esetekben a' felekre bizni, és nekik meghagyni, hogy kettős viadal által végezzék el ügyöket. Azt tartották ugyan is, hogy Isten az igaz ügyét oltalomba veszi, 's azért az em-

beri tévedéseket, valahányszor kivántatik, közbejövetele által elhárítja, kimutatván mellyik részen áll az igazság. Hogy itt a' következtetés nagyon gyarló, magában látható dolog. A' törvényes párviadal által épen azt akarták elérni, mit az istenitéletekkel. Mikor jöttek szokásba az illy viadalok, bizonyosan nem mondhatni meg. A' Frankokról annyit tudunk, hogy ők a' Burgundiaktól vették át ezen szokást, minekutána Galliát elfoglalták. A' kettős viadalra bizonyos formákat szabtak ki, mellyeket meg kellett tartani. Vagy a' bíráknak kellett azt meghagyni, vagy pedig a' megsértetett félnek kellett kérni, hogy az által bebizonyithassa ártatlanságát. Mikor a' párviadal napja eljött, megjelentek a' helyen a' viadalbirák is, kiknek arra kellett vigyázni, hogy a' küzdők egymás ellen valamelly különös fortélyt ne használjanak. A' fegyvereket elébb megnézegették a' bírák, a' napot és szelet köztök elosztották, hogy a' szél és nap egyiket se akadályoztassa inkább, mint a' másikat. A' meggyőzetett fél, vagy a' ki magát ellenfelének megadta, becstelennek hirdettetett, és birtokaitól megfosztatott. Ha a' vádlón maradt a' gyalázat, azon felül még a' bíráknak és ellenfelének pénzbeli büntetést is kellett fizetnie. Ha pedig a' vivók egyike elesett, tisztességesen temettetett el. Az is meg volt engedve a' győző félnek, hogy ellenfelét, ha az nem kért tőle kegyelmet, agyon szurhassa. Nem csak a' nemesek, hanem minden szabad sorsu emberek használhatták a' párviadalt, minthogy az illyeket testikép nem büntethette meg a' törvényszék. A' ki el nem fogadta a' viadalt, azzal bünösnek vallotta magát. Azon személyek, kik személyesen nem viaskodhattak, mint a' papok, asszonyok, öregek és gyengélkedők, tartoztak magok helyett mást fogadni. A' magyar régi oklevelekben többször van az illy fogadott bajnokokról emlékezet „*conducti pugiles*" név alatt. Voltak, kivált Németországban, privilegiált viadal-törvényszékek is, hol mindenkit lehetett viadalra felszólitni. A' pápák Decretalisainak behozatala után (1235), mivel a' törvénykezés módja is kezdett tisztulni, lassan lassan megszünték a' törvényes párviadalok; de a' törvényszékeken kivül divatban maradtak maig is, noha keményen tiltatnak. *Kállay.*

KEVÉLYSÉG, egy neme a' nagyra vágyásnak, melly szerint azt kivánjuk másoktól, hogy ők a' magok csekélyebbségét és a' mi felsőbbségünket esmerjék meg. Következőleg a' kevély ember magát mások felett felemeli, 's másokat számba sem vesz. Egy illy, néha gyülöletes, többször szánakozásra méltó lelki állapotja az embernek, csak felfordult gondolkodásmódnak lehet a' következése. Nem egy a' kevélység a' lélek felemelkedésével, és emberi méltóságunk illendő tisztelethen tartásával. A' kevélység alapja mindig valóságos vagy képzelt tökéletesség. Kevély lehet az ember testi, elmebeli, vagy erkölcsi tökéletességeire, nem különben a' szerencse ajándékaira. Mind a' négy esetben egyiránt utálatos ugyan a' kevélység, de mégis legutálatosabb a' philosophusi; mert az igaz philosophia csak alázatosságot és felebaráti szeretetet fakaszthat a' szivben. Pope erkölcsi leveleiben azt jegyzi meg, hogy a' kevélységnek mindenféle dolog lehet tárgya; valamint a' korona és drága köntös alatt, ugy Diogenes és Antisthenes rongyai alatt is lappanghat kevélység. (lásd Köteles Samueltől „*Erkölcsi Philosophia*" 2dik Sz. l. 116). *Kállay.*

KÉZA Simon, hazánk egyik legrégibb történetirója, kinek munkájából egy másik 1358-ki nevetlen iró majdnem egy uj, de nagyobbrészint csak az elsőből lemásolt munkát készite; mellyekből Turóczi János, mint ez maga is megvallja, kivonatképen irá Mátyás király idejebeli munkáját. Kézának 's az érintett Nevetlennek kézirata hártyára irva, a' bécsi könyvtárban találtatik. 54.

KEZESSÉG (fidejussio) mellékes egyezet, melly szerint valaki, másnak kötelezését, a' harmadik egyező félnek nagyobb bátorsága tekintetéből, segédképen magára vállalja. Kezesek csak azok lehetnek, kik fő egyezeteket is szabadon tehetnek. Igy tehát a' feleség is, férjének jusgátlása (praejudicium) nélkül. Ha valamelly megkivántatóság hiánya miatt a' rendes fő egyezetnek ereje megszünik, elmulik a' kezesség is; nem mulik el pedig ellenben akkor, ha a' főegyezet a' személy minőségének tekintetéből erőtlen; igy p. o. a' gyámság vagy gondviselés alatt lévőért kezeskedő, mindenkor tartozik elégtétellel. A' bünbeli tárgyakra nézve nincs helye a' kezességnek. — A' kezes, a' rend jótéteményével bir (beneficium ordinis), azaz: nem szoritathatik addig elégtételre, mig az adós, vagyonából tökéletesen ki nem vetkőztettetett, hanem ha ezen jótéteményről lemondott volna. A' kezesnek vigyáznia kell azon adósra, kiért kezes lőn, 's ha tapasztalja, hogy az javaiban fogyatkozik, a' hitelezőt meg kell intetnie az iránt, hogy adósságát a' tartozó féltől visszakövetelje, mert csak igy menekedhetik meg (az adósnak vagyon-vesztettsége esetében) a' fizetési kötelességtől. — A' kezes ellen ugyan azon perek támasztatnak, mellyek a' főadós ellen; ha azonban ők külön rangu személyek, változik a' bíróság akkor, midőn a' főadós egész vagyonától megfosztatván, egyenesen a' kezes ellen intéztetik per: ekkor ugyan is a' kezesnek személye szerint határoztatik meg a' bíróság. Ha pedig az csak mellékesleg támadtatik meg, bizvást, perpatvarkodási (calumnia) büntetés félelme nélkül lehet őt ugyan azon bíróság eleibe 's épen azon perbe idéztetni, mellyben a' fő adós idéztetett, de igy is csak akkor marasztaltatik el itélet által, ha már a' főadós zsebig megürittetett. *Kunoss.*

KÉZIRAT, KÉZIRATOK. Ezek egyik főtárgyát teszik az oklevéltudománynak. Minden még eddig napfényre jött régi kéziratok v. pergamenre v. papirosra irattak. A' papiros részint egyiptomi (a' tulajdonképi papyros metéből készült), részint gyapot- és selyempapiros, mellynek készitése mintegy 706 körül Kr. u., keleten találtatott fel, 's melly mindaddig használtatott, mignem a' 13 század elején készittetni kezdett vászonpapiros által lassanként elnyomatott, 's vele közösen, csak mintegy a' 14 század közepéig divatozhatott. A' vászonpapirosra irt oklevelek közül még legrégiebbnek tartatik az, melly 1243 költ. Az irótollakról már a' 7 században tétetik emlités. A' ténta nemei közül legközönségesebb 's legrégiebb a' fekete; csak hogy hajdan nem kénsavannyal készült, mint a' mi időnkben, hanem rendszerint koromból, égetett elefántcsontból, apróra tört szénből 'sat. csináltatott. De veres ténták is igen régen készült kéziratokban lelhetni, mellynek szine kitünőleg szép. Ezzel szokták irni az első betüket, sorokat, és a' tartalom rövid előadását. Ritkábban, de még is elég sokszor láthatni a' régi kéziratokban kék ténával irottat is; de zöld és sárga szint csak igen gyéren lelhetni. Aranynyal és ezüsttel is irattak némelly oklevelek, (ezek becsességek miatt a' legnagyobb ritkaságok közé tartoznak), vagy csak az első betük futtattak meg velek. Külső idomokra nézve a' kéziratok tekercsekre (volumina, a' legrégiebb mód, mellyet még későbbi időben, a' franczia troubadourok is követtek költeményeik leirásában) és füzött könyvekre v. kötetekre (a' tulajdonképi codices) osztatnak. A' legrégiebbeket nagyobb részint felszabaditottak v. rabszolgák, későbben pedig a' szerzetesek irák, mellyeket azután a' correctorok és rubricatorok (javitók és csinositók) kijobbitottak és felczifráztak. De régiségek 's becsek megitélésére, ezen külső jeleknél sokkal nyomosabb a' kézirat belsejének, névszerint pedig a' betüknek és az irásbeli vonatoknak megvizsgálása. A' görög kéziratok régiségének a' vonásokból meghatározása jóval nehezebb, mintsem a' latinoké. Ál-

talában azt jegyezhetni meg, hogy a' görög kéziratbeli vonatok annál könnyüdebbek, tetszőbbek és inkább futólag készültek, minél régiebbek; 's hogy a' századok nevekedtével mindig merőbbek lettek. A' pontozatok 's egyéb jelek megléte vagy hibázása, reájok nézve nem szolgáltat bizonyos megkülönböztetést. Egyébiránt a' 7, legfelebb 6 századbelinél nem könnyen találhatni korosabb görög kéziratot. — A' latin kéziratok vonásait, részint nagyságok és kicsinységek, részint különböző alakjok 's minőségek szerint, (mellyet különbféle nemzeteknél 's időszakaszban magokra vettek) szokás felosztani. Ezeknek mindenikére nézve azután szabályok állapittatnak meg, mellyeknél fogva régiségeket meg lehessen itélni. A' 8 század előtt igen ritkán lelhetni helyesirási jeleket, sőt minekutána már ezek behozattak is, találhatni nélkülek készült kéziratokat a' 13 's köv. századból, mellyekben mindazáltal már a' szavak külön szaggatva jegyeztettek fel. Ollyan kéziratok, mellyeknek fejezetei vagy más egyéb felosztásai 's szakaszai nincsenek, mindig régiek. Az ugy nevezett custos, őr, vagy a' lap utolsó szavának a' másik elején ismétlése a' 12 's köv. században divatozott 's divatozik. Minél kevesebb 's könnyebb szórövidítések vannak valamelly kéziratban, annál régibb ez. Végre, a' legrégibb kéziratokban, rendszerint minden felosztás nélkül, 's szakadatlanul összefüggnek a' szavak; csak a' 9 század óta lett közönségessé a' szókülönzés. Az arab betüjelek idoma is, mellyek közönségesebben a' 13 század első felebéli kéziratokban találtatnak először, segitségül van néha a' kéziratok régiségének meghatározására. A' kéziratok költének idejét, ha fel van is jegyezve, nem kell mindenkor valódinak tartani. Mióta a' herculanumi kéziratok napfényre jöttek, egész bizonyossággal állithatni, hogy az első keresztény századot meghaladó koru kézirat nem találkozik. 1825 az Elephantine szigeten, felső Egyiptomban „*Ilias*"nak egy töredéke találtatott, papyrusra irva, szép betükkel; a' 160-ik verstől fogva mintegy 8 — 900-ig nyulik tartalma; a' Ptolomaeusok idejéből valónak látszik. A' középkorban, az egész pergamenen lévő iratokat ki szokták törülni vagy vakarni, hogy ujat lehessen helyekbe irni; az illyenek (palimpsesti, codices rescripti) a' ritkaságok közé számláltatnak. De ezen szokás a' 14 században megszünt, hihető mivel már ekkor a' vászonpapiros jobban divatba jött. Megolvashatni e' tárgyról D. Pfeiffer Aug. munkáját „*Über Bücherhandschriften überhaupt*" (Erlangen 1810) és D. Hänel Gusztávét: „*Catalogi manuscriptorum, qui in Biblioth. Galliae, Helv. Hisp. Lusit. Belg. Britanniae asservantur*".

KÉZIRATI-nak mondatik az olly alku, egyezség, adósság 'sat. melly a' tartozó félnek saját keze irásával költ irományon vagy is kötelezőlevélen alapul. Az illyennek tulajdonosa kézirátos-nak (chirographarius) neveztetik; ki ha az adósságokra nézve nem egyszersmind jelzálogos is, követelésére nézve az adósok legutolsó osztályába tartozik.

KÉZKÖSZVÉNY (Chiragra), a' kézizeit megtámadó 's mozgásait akadályozó köszvény. Ez lassanként a' kezeket megmereviti, az ujakat meggörbiti, idomtalan mozgatlanná teszi, minthogy az inak mészanyaggal vetetnek csomókban körül, mellyek által végre minden iz megmerevedik. (Vö. KÖSZVÉNY) —*j—a.*

KÉZMIVES SZÁMVETÉS, mechanicai segédeszközök használását mutatja bizonyos számolásoknál. Ide tartoznak a' Romaiak számvető asztala; csont golyókák csengései drót hurokon a' Chinaiaknál; Neper számvető pálczácskáji, Pascal, l' Epine és Boitissendeau számvető machinái; paduai tanitó Polemus számvető mivszere. *r.*

KÉZSMÁRK, sz. kir. város Szepesvármegyében; kies fekvése van a' Poprád melletti térségen, 's a' közel Tátrára gyönyörü kilá-

tást szolgáltat. Utszái elég tágasak és hosszuk, 's jeles épületekkel diszeskednek, mellyek között nevezést érdemel az evangelicusok négyszegü oskolaépülete, mellyben a' törvények is tanittatnak, és a' Tökölyieknek most a' város által biratott várkastélya, melly be'ől herczegi mód felkészitve, kivül pedig két fallal 's öt toronnyal volt megerősitve. Lakosai, kiknek száma mintegy 4200, nagyobb részint Németek 's kevés Tótok, kik kézmivekkel 's jelesen kékvászon festéssel, kereskedéssel 's izacs termesztéssel foglalatoskodnak leginkább. 54.

Kézvonat, az a' különböző idomu, 's majdnem minden iró személynél sajátias vonat, mellyet az aláirásokban a' névhez szokás ragasztani, azért, hogy másokra nézve az utánozás nehezebbé tétessék, 's a' levélhamisitások és irományi csalatások ez által is valamennyire akadályoztassanak. —*no*—

Kiadás, a' gazdálkodásra nézve ellentétben van a' bevétellel vagy jövedelemmel, 's valamint ez abban áll, hogy az ember pénzt vagy valamelly más jószágot sajátjává tesz: ugy ellenben a' kiadás, az azoktól való magamegfosztást, vagyis azoknak elköltését jelenti. A' józan gazdálkodás főszabálya az, hogy a' kiadás a' bevételnél mindig kevesebb legyen, vagy legfelebb is sulyegyenben álljon vele; mert a' ki ezt megrontja 's tiszta jövedelménél többet kiad, az előbb vagy utóbb szegénységet 's pusztulást von magára és övéire. 54.

Kiadás, Könyv Kiadás alatt valamelly munkának kinyomatása 's a' közönséggel megesmertetése értetik. A' hányszor tehát valamelly munka ujra nyomatott, annyi kiadást értnek mondatik. Ha ezen alkalmakkal minden változtatás nélkül hagyja el a' sajtót: egyik kiadásnak a' másik felett csak annyiban lehet elsőbbsége, a' mennyiben netalám a' betük nagysága és szépsége, a' papiros jósága, szine, finomsága és a' nyomtatás hibátlansága, okot szolgáltatna válogatásra. Az ollyan munkáknál, mellyek a' következő kiadásokban megjavittattak és bővittettek, rendszerint becsesebb szokott lenni az ujabb kiadás a' régiebbnél; de ez néha kivételt szenved, 's ennél fogva szükséges, hogy a' munkát megszerezni kivánó, a' könyvnek különös esmeretével birjon. A' kiadások különbféleségére legnagyobb tekintet van általában a' görög és romai remekmivek nyomtatványainál, mellyeknek száma igen nagy, 's becsárrokat többnyire csak ritkaságok határozza meg. Leginkább kerestetnek az első kiadások, mivel ezek rendszerint közvetlenül a' kéziratok után készültek (ide tartoznak a' 15 századbeliek, Aldinié és Giuntinié); továbbá a' birálattal és felvilágositó jegyzékekkel bővitett kiadások. Mások a' tiszta és csinos nyomtatás miatt becsültetnek; mások viszont pompásságok által nyerik meg a' közönség figyelmét. A' kiadások esmerése, hogy érdemek szerint becsülthessenek, 's az eredetiek utánnyomtatásoktól 'sat. megkülönböztethessenek, különös szorgalmat és fürkészést kiván. Az idegen nyelven irott jelesebb munkák kiadásainak megesmerésére jó segédkönyv Ebert „*Bibliographisches Lexicon*"ja (2. köt. Leipzig 1821 's köv.) —*no*—

Kiadás, a' valóságos vagy csak állitott vétkeseknek, szökött szolgáknak, katonáknak, harczba menni kötelezetteknek 'sat. kézhez szolgáltatása, kik a' büntetés vagy hivatalok teljesitése elől elvonták magokat; sőt ollyanoké is, kik igazságtalan üldözés elől rejtezték el. Különösen ezen utolsó pontból gyanithatni, milly szövevényes tárgya a' kiadás a' népek és országok jogtudományának. Egyik részről az országoknak azon kölcsönös köteleztetése áll: egymásnak a' törvényhatóság fentartása végett segitségül lenni; más részről pedig azon erkölcsi tartozás: az ártatlannak védelmet nyujtani, 's még az idegennel sem bánni rosszul, minekelőtte törvényesen kihallgat

tatnék és elitéltetnék, — habár a' rosszul bánás csak azon szabadságának korlátozásában állana is, hogy magának tetszése szerint való helyen választhasson lakást. Roma, első jobb időkorában mindenkinek megengedé, magát a' büntetés alól önkénytes számkivetés által felmenteni, mint Verres cselekedett. Abban általánosan megegyez az emberiség, hogy magában véve egy ország sem köteleztetik a' kebelébe menekedett vádoltakat kiadni; 's ennél fogva az országlások egyezetek által igyekeznek a' büntetésre méltó személyek üldöztetését fentartani. Angolhonnak, az ő alaptörvényeinél fogva, senkit sem szabad kiadnia. Csak a' közönségesebb, alacsony lelkűek által elkövetni szokott vétkekre nézve (mint: gyilkosság, tolvajság, hamisitás, csalárdsággal járó megbukás) igértetett meg a' bünösök kölcsönös kiadása az amiensi békében (1802 Mart. 23 és 27); de az feltételemény gyanánt kiköttetett, hogy a' visszakivánás mellé, a' követelt egyénnek vétkességéről olly tanubizonyságok csatoltassanak, mellyek szerint a' vétkes, a' kiadandó országban is törvény eleibe állittathatnék. Illy okfő uralkodik az 1794 Nov. 9-kén költ egyezetnél fogva Angolhon és Éjszakamerika között is. És ez tagadhatlanul a' legigazságosabb bánásmód, melly leginkább a' következő nézeteken alapul: Midőn kiadásról van szó, már magában értetik, hogy a' kiadatandónak olly vétket kellett elkövetnie, melly mindenütt, 's különösen a' kiadásra felszólított országban, büntetést von maga után; de a' kiadatandó ellen mégis mindenkor elégséges bizonyitványokat kell törvényesen beadni. Mind a' két pontnak megitélése pedig a' birói hivatal körébe tartozván, a' kiadás törvényességéhez előleges birói itélet kivántatik, melly által annak helyessége kinyilatkoztassék. — A' közönséges bün hijánya miatt megtagadá Frankhon (1780) a' Spanyoloktól gróf Olavides kiadatását; Poroszország pedig (1801) Frankhontól de Précy, Colomes Imbert 's több másokét, kik a' consularis alkotmány ellen összeesküdtek 's baireuthi fogságokból porosz földre menekedtek. — Egyéb kiadási okfők, egyezetek által szoktak megállapittatni; igy p. o. Frankhon és Helvetia, Oroszbirodalom és Poroszország között olly igéret áll, mellynek következésében minden hiresztelt bünöst, egyszerü felkérésre, a' gyanunak elégséges bebizonyitására szolgálandó okok előterjesztése nélkül is köteleztetnek kiadni. — A' szökött katonák kiadása legkevesebb nehézséggel 's idomiassággal (formalitas) jár, mert ez, békés országok között rendszerint mindenkorra ugy köttetik ki. — Az elillant szolgákról 's jobbágyokról, honi törvényeink értelmében l. Szökevény. —*no*—

Kiaechta, város Sibiria irkutski kormányzóságában, Kiächta folyó mellett, melly Oroszország és China között a' határt képzi, fa és jó viz nélkül szülkölködő terméketlen vidéken; 4000 l. és 405 h. számlál. Itt, 's a' folyó másik oldalán fekvő chinai városban Maimutsinban, az orosz száraz földi kereskedés Chinával 1727 olta egyezség szerint üzetik, mellynek vámja az orosz birodalomnak évenként 7 millio rubelt hajt. A' be 's kivitel által forgásba jövő pénz 30 millio rubelt tesz. Csupán thea 3 millio fontnyi adatik el. Kiächta Pekingtől 1532 és sz. Pétervárától 6512 werst távolságra vagyon. Közönségesen két év szükséges valamelly kereskedési vállalat végre hajtására, Kiächta és Pétervár között.

Kiásások. A' romai régiségek rendes kiásásainak története, X. Leo pápának 1515 Aug. 27-kén költ azon rendelő levelével kezdődik, mellyben Sanzio Rafaelt a' régiségek felügyelőjévé nevezte. Rafael parancsolatai 's példája által, rendtartás és kimélés állott azon önkény helyébe, melly az előtt a' romai régiségek maradványival czél nélkül 's durva kezekkel bánt. De rendes kiásások még ekkor nem gyakoroltattak, 's azoknak terv szerinti elrendeltetése 's nagyobb kiterjedési munkálatba vétele, csak az ujabb idők mive Romában.

Ennél fogva Vacca Flam. ezen becses munkája: „*Comm. de monumentis Romanis suo et majorum aevo deprehensis*“ (1594), mellyet Fea Károly az ő „*Miscellanea filologica critica ed antiquaria*“ köteteiben (Roma 1790, V, I, 51 's köv. l.) gazdagitva adott ki, jobban csak a' történetes feltalálások mintsem a' rendes kiásásoknak előadása. Legelsőben a' kiásások körébe csak egyes sirvermek (a' Nasoké, Scipioké 'sat) és földüregek tartoztak. Azon idő alatt, mig a' Francziák Romát meghóditva tartották, Titus ferdői, a' colosseum tornácza, Constantin diadalive 's Trajanus tere, részint hozzá férhetővé tétettek, azaz kiásások megkezdetett; részint pedig tovább nyomoztattak, 's a' szinte ekkor kiásni kezdett szent uttal (*via Sacra*) a' béketemplom környéke és Phocas oszlopával együtt, a' mostani országlás által is folyvást ásatnak, leginkább hogy ama régi tér (Trajanusé) a' századok földomladékitól megszabadittassék. Az ujabb kiásások közül nevezetes az, melly Sabinában, nem messze Monte Calvotól, a' Musák szoborrendjének (sorának) maradványaira vezetett; és az, mellyben Brescianál Herculesnek szobrokkal rakott temploma találtatott fel 1826. Különösen fáradságjutalmazók valának a' HERCULANUMBAN és POMPEJIBAN (l. e.) kezdett 's szorgalmasan folytatott kiásások. Ezen városoknak ujra éledése minden tartományban felbuzditá a' régiségkedvelőket és gyüjtögetőket. Frankhonban, Peiresc járt legelől, 's dicséretes példáját adá hazafiui igyekezetének. Az ő nyomán indultak tovább Montfaucon, Caylus, 's néhány év előtt Millin. A' kiásási intézet hivatalos közleményeiben többször adatnak tudósitások ó városoknak és épületeknek felfedeztetéséről, p. o. a' Famarsban lévőkről, hol több ezer pénzdarabbal telt edények találtattak, 's ezen kivül két ferdőszoba, mellyeknek falai ki vannak festve. Magyar hazánkban legnevezetesebbek azon kiásások, mellyek Vasvármegyében Szombathely körül tétettek, 's sok, különösen romai régiségeket szolgáltattak. Az egész országra nézve azonban elmondhatni, hogy akár a' nemzeti, akár a' külföldi régiségek, jobbadán csak véletlen esetek által fedeztetnek fel, 's különös figyelemre még ekkor is csak némellyek által méltatnak. De csak illyenekből rendezett gyüjteményt sem mutathatunk fel egyet is! Elszóródva hevernek országszerte a' legbecsesb darabok ollyanoknál, kik azokat becsülni 's honfi társaikkal megesmertetni nem tudják, vagy nem akarják. Igy maradnak titokban 's esmeretlenül a' legemlékezetesebb hazai 's idegen régiségek is! — Némethonban a' Rajna vidékein, Alzeynél, Breisgauban 's egyébütt munkába vett kiásások eléggé nyomosak. Spanyolország őstől fogva a' véletlenségre bizá földjében rejlő kincseinek felfedeztetését. Igy, az italicai mosaik is történetből találtatott fel. Az Egyiptomban utazók közül Pietro della Valle volt az első kiásások megkezdője; ujabb időkben egy idegen sem lép ezen tartományba a' nélkül, hogy fejszét, kapát és ásót ne vinne magával. Syriában még kevés nyomozódások tétettek. Persepolisban és Tadmorban inkább csak rajzolatok készültek mint földalatti vizsgálatok. Az iliumi sirokat gr. Choiseul-Gouffier kutatá fel. A' régiebb görögországi utazóknak, ugy látszik, inkább csak rajzolni mint ásni volt szabad. Csak ujabb időkben engedék meg a' Törökök, hogy nagy omladékok körül rendes ásások tetethessenek. A' legnevezetesebb találmány, a' mi itt kiásatott, a' panhelleni Zeus templománál lelt aeginai szobrok. Sicilia kevés régiséget nyujtott még eddig. — Mig azonban Görögország, Olaszhon, Kisásia és Egyiptom, sőt maga a' távol India földje is felkutattatik: Europa éjszaki része sem marad vizsgálatlanul; sőt még a' Silesiaiak szent sirjai is kifürkésztettek. A' sok tekintetben nagy vállalkozásu Sándor császár is figyelmére méltatá a' kiásásokat, 's a' Feketetenger melléki és tauriai romjait a' mult századoknak, 's Köhler

statustanacsnokra bizá, hogy azokat lerajzoltassa, megméresse, megásassa 's a' könnyen ledülőket széljelbontassa.

KIBUJDOSÓK (Emigrés). Noha több tartományok lakosai kénytelenittettek vallásbeli üldözések, vagy egyéb okoknál fogva, hazájokat odahagyni (l. KIKÖLTÖZÉS): még is az Emigrés név alatt csak azon kibujdosókat szoktuk érteni, kik Francziaországból a' revolutio első éveiben vándorlottak ki. Az első kibujdosás (Artois grófé 's Polignac familiáé) 1789 Jul. 14 után történt, még pedig királyi parancs következésében. Ezolta több izben történtek kivándorlások, részint politicai vétségek, részint az uj rendtől idegenkedés miatt; némellyek minden vagyon nélkül, mások javaiaknak megmentett csekély részével; férjfiak, asszonyok, gyermekek 's vének, papok 's nemesek költözének ki Francziaországból. Eleinte nagyobbrészint csak a' határtartományokban maradtak ők, azon reménytől kecsegtetve, hogy a' rend helyreállása után ismét visszatérendhetnek hazájokba. A' legalacsonyabb romlottságot 's a' legnemesebb önmegtagadást egyszerre lehetett látni közöttök; fényes házakból származott személyek, kik elébb a' legkényletesebb élethez voltak szokva, elszánással és tekintettel viselék szüköllködő sorsokat. Méltatlanul vádoltattak alacsonysággal 's félékenységgel azok, kik hazájokat a' veszély idejében magára hagyák. Ott, hol a' bün uralkodik, 's hol az erény véteknek tartatik, a' jóérzésünek nincs mit reménylenie. Azonban tagadhatatlan, hogy amaz első kibujdosók csakugyan nagyobb részint elkényeztetett, munkához nem szokott személyekből állottak, kik erkölcstelen magokviselete által csak hamar mindenekben utálatot gerjesztének a' kibujdosó név ellen. Ez, 's a' franczia boszuállástól félés inditott több udvarokat arra, hogy tartományaikat a' kibujdosóknak megtagadnák, vagy a' bennek tartózkodást csak szorosabb feltételek mellett engednék meg. A' kibujdosók fejei Condé, Provence és Artois királyi herczegek valának, kik közül az első az elszéljedettek nagy részét egyesité, velek a' régi rend helyreállításáért küzdendő. Koblenzben saját törvényszéket állitottak, melly az ugy nevezett külső Francziaország igazságszolgáltatási ügyeit dönté el. De Dumouriezznek Belgiumba 's Hollandiába nyomulása tovább üzé őket; Francziaország rettentő rendszere pedig, 's a' Lyon és Toulon körül történtek napról napra nevelék számokat. A' condéi seregcsapat végre orosz szolgálatba állott, 's az 1799 csatázás alatt eloszlott. Minekutána Napoleon jutott a' thrónra, kevés kivétellel minden kibujdosóknak megengedtetett, hazájokba visszatérni. XVIII. Lajos alkotmánya világosan kimondá, hogy a' kibujdosottaknak semmi jog ne engedtessék egykori jószágaik visszakivánására; honnan számtalan meghasonlások vették eredeteket. Végre 1825 Villèle javalatára, kártérítés fejében 1000 millio fr. álló tőke alapitaték számokra a' kamarák által (Vö. FRANCZIAORSZÁG). L. Ant. de St. Gervais „*Hist. des émigrés français depuis* 1789 *jusqu'en* 1828" (Par. 1823 3 köt.) — *cs.*

KIEL, kereskedő város, jó kikötővel 's 7000 lakossal a' keletitenger öblén, 1773 csere által Dánországé lön. Hires egyeteméről, mellynek oktatóji között Reinhold, Eckermann, Kramer és Hegewisch említést érdemlenek. Országos vásárja „*der kieler Umsatz*" név alatt azért nevezetes, mivel ezen sok idegenek jőnek öszve, hogy pénzt kölcsönözzenek, avagy beszedjenek. Egy görög hitü község is van itt, mellynek tulajdon papja van, ki is a' kopenhageni orosz követség alatt áll. *Sz. E.*

KIELÉGÍTÉS az állatoknál jóllakás-nak is mondatik, 's azon állapotot jelenti, midőn a' gyomor éhe eledel felvétel által el van véve. — Elemileg akkor van két egymásra ható test között kielégités, ha egymást ugy áltváltoztatták 's egymásra annyira hatottak, hogy továbbá nem munkálkodnak. A' só felolvasztatik a' viz által,

de csak bizonyos mennyiségben; a' felolvadás legmagasb foka kielégitésnek mondatik, melly által uj tulajdonu test támadt. A' viz ugyan is nehezebb lön, más izt nyere, a' só pedig elveszté merő idomát. Ha a' savany alkalival elégítetik ki, olly só támad, melly sem a' savany sem a' káli tulajdonait nem mutatja, hanem egy uj, közép természetet, azaz közepülve van. Innét a' közepülés vagy kielégités elemileg egy. —*j—a.*

Kieli béke köttetett 1) Svédország és Dania, 2) Dania és Nagybritannia közt Jan. 14-kén 1814. Egybeköttetésben van vele a' hanoverai és berlini béke; amaz Febr. 8-kán 1814 Dán és Oroszország, ez Dán és Poroszország közt Aug. 25-kén 1814 köttetett. Dánország a' kieli béke következésében az európai hadi 's utóbb a' német szövetséghez álla, Svédország ellenben kilépve Németországhoz volt előbbi viszonyaiból, 's igy az éjszaki országrendszer uj alkatot nyere. Dánország ugyan is átengedé Norvegiát (Grönland, Färoe és Izlandon kivül) Sveciának; Svedország ellenben svéd Pommernt és Rügent Daniának engedé, 's ennek még azon felül 600,000 banktallért igért fizetni. Nagybritannia visszaada minden dán gyarmatot Daniának, a' hajóhadat ellenben és Helgoland szigetet megtartá, 's 33,333 font sterling segédpénzt igért Daniának 10,000 emberért, kiket ez a' svéd koronaörökös parancsa alá az éjszaki sereghez allitandjon Napoleon ellen. — Az Orosz és Dánországok közti hanoveri béke a' háboru előtti állapotot állitotta vissza. — A' porosz és Dánország közti szinte mindent régi lábra állita. — Svecia azonban, mivel Norvegiát erőhatalommal kelle meghóditnia, vonakodék a' fenkitett summát Daniának megfizetni. Ezen pert a' Dán és Porosz-országok közt Bécsben Jun. 4. 1815 kötött egyezés ugy dönté el, hogy Poroszország Daniának engedé a' Sachsen-Lauenburg herczegséget (kivevén a' neuhausi széket 's némelly záradékot), a' Svédországtól Daniának igért 600,000 svéd banktallér lefizetését magára vállalá, 's ezen kivül Daniának még 2. mil. tallért fizetni kötelezé magát; az eddigi svéd Pommernt és Rügent pedig megtartá, és Svecia iránt a' szinte Bécsben, Jun. 7-kén 1815 kötött egyezésnél fogva $3\frac{1}{2}$ mil. tallér fizetésére kötelezé magát. *lm.*

Kienlong (Kjan Lun), szint olly nagy a' háboruban, mint béke idején, a' hősi és uralkodási erényeiről hires Tsim tatár nemzetségből a' negyedik császár, szül. 1710; 1735 atyja halála után kezdett országolni. 1754-ig nyugalmasan uralkodott; de ezen idő olta szüntelen háboruskodott a' szomszéd uralkodókkal, kik ellen majd nem mindig szerencsésen harczolt. Többi hóditásain kivül egész Kalmukországot elfoglalá, ugy hogy ő alatta a' chinai birodalom az oroszon kivül minden mostani országok közt legkiterjedtebb lett. Charactere teljes volt emberszeretettel és nyájassággal; hamisan hirdeték őt némellyek tyrán szörnyetegnek. Több milliokat oszta ki rosz termés és áradás által elnyomorodott alattvalóji közt. A' keresztény vallást politicai okoknál fogva inkább titkon mint nyilvánosan segitette elő, sőt keresztény üldöztetést is parancsolt, vagy a' nép miatt, vagy azért, mivel a' kereszténység nagy terjedésének gátot kivána vetni. Azonban Pekingben még is megengedé 4 missio háznak vagy templomnak fenállását. A' missionariusokkal is igen jól bánt, 's többeket közülök szolgálatjába vön. Nem csak tudós volt, hanem párt fogója is a' mivészség és tudományoknak. Költészi iratai közül Thea és Mukden főváros magasztalását (Amiottól forditva) esmerjük, 's egy másikat, Kalmukország elfoglalásáról, mellyet kőbe vésetett. A' mivészetek közt főkép a' festés és a' rézmetszés mivészségét becsülé. Ezen mivészség által akará győzödelmeit örökitni, és franczia mesterekre bizá a' tetteit ábrázoló képek lemásolását, mellyeket XV Lajos az ő számára rézre metszete. Egy 600,000 kötetből álló könyv-

tárt is alapita hasznos könyvek leirataiból; az ő rendelésére jött ki China leirása, melly Büsching tárában olvasható. Meghalt Pekingben 1799.

KIFEJEZÉS, a' belső állapotnak szavakkal, hangokkal, arcz és más testi mozgásokkal kiadása. A' szavak csak előterjesztéseink jegyei lévén, magokban még nem kifejezések, de azokká lesznek az öszveköttetésben ahoz megkivántató tulajdonság által. A' beszédben a' szavak egybekötésén kivül nincs több kifejezés, mint az egy közbevető. Hogy a' szavak kifejezésekké váljanak, meg kell vizsgálni, valljon megfelelnek e annak, a' mit az előterjesztő velünk közölni akar; ezt pedig csak azoknak öszvefüggéséből lehet megesmerni. Az aestheticai kifejezéseket teszik a' poesisban a' nyelv; az éneklésben, declamatioban, musikában a' hangok; a' képfaragásban a' formázat és állás; a' nézőjátékokban a' mimica; a' tánczban a' test mozgása és helyeztetése. *Kállay.*

KIFEJLÉS ELMÉLETE (Evolutionstheorie) azon tanitás a' nemzésről, melly szerint az vetetik fel, hogy a' lelkek is, a' testek példájaként, tovább tenyésznek, és minden utóbbi lélek csirája már az első ember lelkében jelen volt, 's következésképen egyik lélek a' másikból fejlődött ki. Kant ezt a' bekatulyázás elméletének mondá, mivel szerinte minden nemzett lény egy elsőben volt, mint a' kisebb katulyák a' nagyobbakban, 's végre minden katulya egy legnagyobbikban. *—j—a.*

KIFOGÁS alatt honi törvényeink szerint minden ollyas okoknak előadása értetik, mellynél fogva egyik perlekedő fél által a' másiknak igyekezete rongáltatik. A' kifogás személyi vagy dologi; cselekedet-vagy jogbeli; *belső* vagy *külső*; amaz a' pernek *vejeéből* merittetik, ez alatt az *elölő kifogások* (exceptiones peremtoriae) vagy is az elidősités és perpatvarkodás értetnek; végre elhalató vagyis leszálitó (condescensoria), melly által a' pernek formája, idoma annak elesmertetése előtt megtámadtatik, (szorosan véve csak ez a' valódi kifogás) — és velős (meritoria), melly a' per tárgyát, vagyis az ügy velejét illeti. — Elhalató kifogás öt van, t. i. a' biróságra, vádlevélre, perfolyamra, idézésre és felperességre nézve tetethető, a' szerint a' mint egyik vagy másik hibásan van választva, készitve vagy meghatározva. A' biróság elleni kifogást minüig először kell tenni, nehogy más kifogásoknak felhozása által a' biróság hatalma elesmertetettnek mondathassék; ellenben a' felperességet legutoljára, mert ezen kifogást ritkán lehet a' nélkül tenni, hogy a' per veleje meg ne érintessék, már pedig ezen esetben nem engedtetik visszalépés kifogásokra. — Az allegatiók (vitázatok) száma, a' kifogásokban ugyan háromnál, a' per velejében pedig négynél többre nevekedni nem engedtetik. *Kunoss.*

KIFÜRKÉSZNI, a' hadi tudományban teszi az ellenség állásának, erejének, a' fekvő hely természetének kivisgálását (Recognoscirung). Az illy fontos következésü dolgokat többnyire a' tábornok testhez tartozó tisztek (Generalquartiermeisterstab) viszik végbe. *Kállay.*

KIGYÓK, Földinél a' kétéltüek második rendjét teszik és Csuszóknak hivatnak. Testek a' végtagok hijával van, azonban mégis elég gyorsan tudnak mozogni, a' mi részint nyulánkságoktól van, részint testeknek azon alkatától, mellynél fogva minden részek egy egy rugótollhoz hasonlít, melly a' föld megérintésére rugást tesz, 's az állatot inkább a' levegőben hordozza, mint vele a' földet dörzsölteti. Nagy könnyüséggel tekeröznek fel a' fákra; ha pedig harag vagy szerelem tüzesiti őket, magasra emelik testek elejét a' levegőbe, mig farkok rétesként van kutyorodva. Külső füleik nincsenek, de vannak belső hallmeneteleik és hallások. Szemek szép és tüzes; szájnyilások rendkivül nagy, valamint torkok is annyira kitágulható, hogy ma-

goknál 3—4szer vastagabb állatot lenyelhetnek. Nyelvek hüvelybe rejtetik, hosszú, hasadt, 's különös gyorsasággal mozgatható. Az álkapczák szélei fogasak, de nem ételőrlésre szolgálnak, hanem a' fogott zsákmány megragadására. Csak némelly fajoknál van elöl a' rendes fogsor megett egy pár, a' sértésre alkalmatos fog, üres, mozogható, egy merő csontba feszülő, 's a' nyálmirigygyel egybefüggő, az álkapcza mozgása 's tulajdon izmok által kinyujtható és visszahuzható. Ezeknek gyökere megett néhány hólyagcsa van, mellybe a' nyálmirigyekből méreg választatik el, a' harapás alkalmával a' fogak üregén ált a' sebbe ürülendő. Ezen méreg némellyeknél csak veszedelemtelen gyuladást okoz, másoknál rövid időre, néhánynál nyomban ölő. Külső fedezetjek többnyire pikkelyekből áll, nagyságokra és idomokra nézve a' különböző fajoknál egymástól különbözökből, 's nemi és faji jegyeket, noha nem egészen biztosokat, adókból. A' kigyók csontváza igen egyszerü, 's a' kaponyán kivül a' fejtől a' farkhegyig nyuló gerinczekből áll, minden további elágozás nélkül. Az egyes gerinczek nagyon mozgékonyak 's hátulról golyóba végződnek, a' következő gerincz vápjában szabadon játszóba. Azoknak oldalán bordák állanak, különbféle irányban hajladozók. A' fark vége felé se bordák, se gomók nincsenek a' gerinczcsontokon. A' bordák 's gerinczcsontok egyedül teszik a' kigyók törzsökének kemény részeit, 's a' belső lágy részek alólról csak a' széles haspikkelyek és kövérség által védetnek. A' kigyó nemeknél igen nagy különbség látszik a' nagyságra nézve; némellyek 30 és több lábnyi hosszuak, mig mások egy két hüvelyknyiek. A' mellett szineik és festéseik olly különbfélék 's némellyeknél olly gyönyörük, hogy őket a' legszebb állatokhoz számlálhatni. — A' kigyók leginkább a' heves ég alatt találtatnak, ritkábban a' mérsékelett, épen nem a' fagyos éghajlatban. A' napforditók között legnagyobbak, legveszedelmesbek, és legszebbek. Több faj találtatik az ó és uj világban egyszersmind. Többnyire a' nedves, gőzös, de egyszersmind meleg helyet szeretik. A' nyári hévségben legélénkebbek, munkásbak, 's a' mérgesek legveszedelmesbek. Ősszel ellenben bágyadnak, 's a' téli hideg megdermeszti őket. A' tavasz jöttéig illy téli álomban hevernek, midőn azután megvedlenek, bőrökből kibujva. A' nagyobb kigyófajak csak a' hév vidékeken élvén, nem alusznak téli álmat, de társalkodást sem mutatnak, mig az apróbbak egész családonként találkoznak összegöngyölödve. Minden kigyó élhet a' vizben is, eledelét nem kevés ott is keresi; de folyvást kell lélekzenie. A' kigyók az állatországból élődnek. Az apróbbak bogarakat és férgeket fogdosnak, a' nagyok emlősökkel is élnek; sőt az óriáskigyó párduczokat, oroszlánt, tigriseket is öl meg 's nyel el. Elelmeket nem rágják meg, hanem egészen nyelik el. Lassan emésztenek, 's nem ritkán gyomrokban megrothad a' zsákmány. Innét van az ő kellemetlen kigőzölgésök, 's talán ez az oka a' régiektől nekik tulajdonitott bóditó varázserőnek. Mind tojást tojnak, de némellyek azt testekben költik ki, 's élőszülőknek (viviparae, viperae) mondatnak. Hasznot alig hajtanak az embernek; gyógyszerül mégis adatnak 's a' nagyobbak eledelül szolgálnak. — A' régieknél valami szent jelentések volt a' kigyóknak. Némellyek gonosz lényt képzeltek alattok, 's innét nálok a' rosznak, ártalmasnak, kétértelmünek, a' csaló bujaörömnek, a' rontó ravaszságnak, de egyszersmind a' termékenységnek is jelképe lőnek. A' persa mythologiában Arihman kigyó ábrázatban támadja meg öldöklőleg Ormuzd bikáját. Mint termékenység jelképe tünik elő az Egyiptomiaknál, hol jó szellem gyanánt tekinteték, tisztelteték; a' phönicziai Cosmogeniában (világteremtésben) a' teremtő erő jelképe gyanánt áll. Innét eredhetett az, hogy varázs és gyógyitó erő tulajdonitaték neki. Innét lön a' varázslás és gyógyitas jelképe. A' Görögöknél az álommagyarázó Apollonak is vala szentelve, 's innét

az oraculumoknál egynehány tartaték is. — Az egyiptomi papoktól használt 's Kneph név alatt emlitett kigyók, szelid természetüek 's jól kitanitottak voltak. —*j—a*

Kigyókő (Serpentinus, az Olaszoknál Gabbro, a' régieknél Ophites), elhatalmazott talk és kova földből vegyült kő, sárga, zöld, barna és barnás veres szinekkel, gyakran foltos és sujtásos szinrajzzal, egyenetlen, szálkás és halvány törettel, igen lágy és engedékeny; — áttetszése nagyon csekély; felosztatik nemes és nemtelenre; igen gyakran asbest, granat és magneskova találtatik nem valódi rész gyanánt benne; — részint menet- részint telep-idomban találtatik az ősbérczekben, mint: Zöbbitznél Baireuthban, Waldheimnál Tirolban, st. Yrieuxnél Skóthonban 'stb. Lágysága igen alkalmatossá teszi a' kidolgozásra; innét karózatok, padlókoczkák, oltárok, edények 's más e'féle eszközök készitetnek belőle. —*j—a.*

Kihagyás jel, l. Helyesirási jelek.

Kiházasitás alatt közönségesen nem annyira maga azon cselekedet, melly szerint a' leány férjnek adatik, mint inkább azon készület 's ajándékok értetnek, mellyek a' menyekzőt részint megelőzni részint nyomon követni szokták. A' kiházasitás költségeit rendszerint a' szülék viselik, ezeknek nem létében pedig a' leány férjfi testvérei, vagy a' jószág egyéb birtokosai (Vö. Hajadoni jog). Ha a' szülék a' kiházasitást, a' nemzetségi javak mennyiségéhez képest, kelleténél szükebben rendelnék is el, nem volna e' miatt a' férjhez adott leánynak, ő ellenek keresete; de ellenben minden más kiházasitó sikeresen támadtatnék meg per által fösvénysége miatt. — Kiházasitásnak mondatik a' férjfiaknak vagy leányoknak a' monostor néma falai közé való örökös beiktatása is, melly a' buzgólkodóbb előkornak szülöttjei által, gyakran pazérló bőkezüséggel vitetett végbe. Mind a' két nemü kiházasitás feloldozza a' magzatot szüléinek hatalma alól, 's különösen a' leányokra nézve egyedül csak ez eszközölheti azt, valamint a' gyámság alól felmenekedést is. *Kunoss.*

Kikellői (János), az erdélyi egyházakra nézve az esztergami érsek helyettese, 's I. Lajos király titoknoka volt, kinek életét 's cselekedetét irásba is foglalá, előadását az 1342 évnél kezdvén.

Kikiáltás (proclamata), az alperesnek megjelenésre való háromszori hivattatása, melly a' per felvétele után valamelly törvényes személy által a' törvény-termen (tribunal) kivül tétetik. — A' királyi táblán, minekutána a' per felvétele annak szine előtt felolvastatott, a' pertárra gondot viselő kir. táblai hites jegyző által vitetik végbe az ugy nevezett procuratoriában (ügyész-csarnokban). — Bár ha ugyan a' kikiáltás semmi törvény által nincs is megparancsolva, mind a' mellett még sem kell elmulasztani, mert a' törvénykezési szokást és rendet megváltoztatni nem szabad. —*no*—

Kiköltözés, valamelly lakhelynek vagy honnak elhagyása, vagy csupán személyesleg, vagy az ingó vagyonnal együtt. A' kiköltözési jus alatt (jus emigrandi) értjük azon szabadságot, mellynél fogva bizonyos esetekben megengedtetik a' kivándorlás. Hajdan a' szabad születésüek és állapotbeliek, ha rá untak lakhelyekre, szabadon költözködhettek egyik országból a' másikba; de átlátván a' statusok, hogy a' népesedésből kifogyás csak kárt okoz, meg tiltották a' kivándorlásokat, egyedül azt engedvén meg, hogy ben az országban lehessen szabad egyik helyről másikra költözni. A' tapasztalás azonban azt mutatja, hogy a' legkeményebb tilalmak sem érik el ebben tökéletesen czéljokat, és a' kiköltözés megakadályoztatására nincs jobb mód, mint a' lakosok személyét 's vagyonát törvényes bátorságban tartani, egyiket mint a' másikat egyiránt oltalmazni, a' lelkiesmeret és vallás dolgában minden erőszakot elkerülni, a' kereskedést és mesterségeket virágoztatni, hogy igazságtalan nyomatás által senki

munkájának gyümölcseitől meg ne fosztassék. Hajdan vallásbeli üldözés szülte egy részről a' kivándorlásokat, mint p. o. XIV Lajos alatt történt a' Hugenottákkal; e' történt még Salzburg lakosaival is az elmult században. Éjszakamerika felső része népesedését ezen környülállásnak köszönheti, valamint az azután Európában bekövetkezett politicai nyomásoknak. Az ujabb időkben pedig, kivált Németországból és Helvetiából, seregestől vándorlanak mind egyre ki'a' lakosok Amerikába, melly kiköltözés 1814től fogva, ugy látszik, szüntelen folyamatban van. A' kivándorlásoknak nem annyira a' nagy népesedés az oka, se nem a' szerencse hajhászása, mint inkább a' bizonytalanság, hogy otthon jövendőre sem lesz jobban a' dolog mint előbb volt, sőt talám még rosszabbul is; továbbá a' bizodalmatlanság, és sokszor a' kétségbeesés is a' fenyegető vagy már beállott, vagy könnyen beállható veszedelmek miatt. Ha valamelly országban nagyon elszaporodnék a' népesség, legjobb eszköz lenne valamelly tengeri hatalmassággal egyetértve telepeket felállitani, millyenekre elég példa van a' historiában; de ugy hogy a' telep maga válassza tisztviselőjit. Báró Gagernnek egy szép javaslata van erről a' tárgyról, mellyet a' német szövetségnek nyujtott be illy czim alatt: „*Über die Auswanderung der Deutschen*" (Frankfurt 1817). Hogy az 1814 olta szüntelen folyó kivándorlások Amerikába sok veszedelmekkel vagynak összekötve; hogy sokan már utközben elhalnak; hogy csalások és ámitások nem kevés szerencsétlenséget szültek a' kiköltözöttekre nézve: mind ez legkisebb kétséget sem szenved. *Kállay.*

Kikötő, az a' hely a' tengerparton, hol a' hajókkal megállapodnak, 's rendesen ki vagy megrakodnak. Nagy négyszegü kövekből álló töltés nyulik minden főbb kikötő partnál a' vizbe, melly megé be szoktak evezni a' hajók, 's nagy lánczal elrekesztetnek, hogy a' tenger habjai és ellenséges megtámadások ellen bátorságban legyenek. Mária Theresia 1752 Triestben csináltatott illy nagy gátot (Molo) hogy a' tenger további terjedését meggátolja, 's Triest kikötőjét ne csak ékesitse, hanem a' beleszálást is bátorságossá tegye. Dalmatiában a' Porto Ré kikötőt III Károly alatt 1726 épitették. Fiume és Triest 1719 lettek szabad kikötőkké. (L. Szabad kikötők). *Kállay.*

Kiküszöbölés, a' rosz magaviseletü 's erkölcstelen tanulónak (kiből már eleve kitetszik, hogy tudományát elvetemedettségekre fogná utóbb is használni, 's igy tanulása által az emberiségnek sokkal többet ártana mintsem használna) az oskolából való általános kitiltatása, ugy hogy a' tanulók sorába semminemü tudományos intézetben fel ne vetessék.

Kilenczed, az ezen név alatt fizettetni szokott termesztményi tárgyakat jelenti; a' kilenczedjog pedig olly tehetség, mellynél fogva a' földes uraknak szabadságokban áll, akárkinek használatra oda engedett telkeikért, a' föld minden terméséből 's némelly állatoknak kicsinyeiből, törvényes időben és móddal kilenczed részt kivánhatni. A' kilenczed egyenesen csak a' törvények szerint és által illethet valakit, 's a' föld minden gyümölcséből követeltethetik, kivévén a' belső telkeken lévő kerteket, réteket, a' belső teleknek pótlására adott szántóföldet, és az ugyan azon esztendei másod vetésü termesztményt, továbbá a' fákat, hanemha azokkal jobbágy-telek is ültettetnék be, mert akkor minden holdtól 5 garas fizettetik. Minden nemü mezei termésből egyiránt kiszolgáltatik a' kilenczed; név szerint pedig a' buza, rozs, árpa, zab, köles, hajdina, törökbuza vagyis kukoricza, mák, káposzta, répa, borsó, lencse, burgonya (krumpli) és dohányból. Az állatok közül csak a' bárányok, gödöllék és méhkasok vannak ezen teher alatt, mellyek ha kilencz számmal nincsenek, minden egy báránytól 4, gödölléért 3, méhkas-

ért pedig 6 krajczárt köteleztetnek a' tulajdonosok fizetni. A' mondottakon kivül, még a' borból is kiveszik a' szőlőheggyel bíró földes-urak az ő kilenczedjeket, kivévén ha egyezség vagy régi szokás által HEGYVÁM (l. e.) állapittatott volna meg. Egyébiránt pedig nem áll szabadságokban a' földesuraknak, az illető lelek megegyezése nelkül a' kilenczedet pénzül kivánni, természeti helyett. — A' mi pedig a' mondott termesztményeknek és állatoknak, vagy is általában a' kilenczednek beszedetése idejét és módját illeti, arra nézve eddig fenálló törvényeink a' következendőket rendelik: Mihelyt az aratás végződött, nyomon be kell ezt a' földes-urnak jelenteni, és ez legfeljebb is nyolczad nap alatt kilenczedelőt köteleztetik a' hely színére küldeni. Ha ezt tenni elmulasztaná, szabadságot ad a' törvény a' termesztőknek, a' kilenczedet a' helység birája által kijelelve és a' mezőn hagyva, sajátjokat csűreikbe takaritani. A' szüret idejét 's a' járandóságnak mustban vagy szemes szőlőben leendő fizetését, állandó szokás vagy egyezség nem léte esetében, az illető törvényhatóság határozza meg; de a' beszedésnek a' szüret folyta alatt kell megtörténnie, és pedig elvesztés büntetése alatt. — A' bárányokat és gödölléket ker. sz. János napig, a' méhkasokat pedig Sept. 29-ig kell beszedni, mert „a' jobbágy azt hosszabb ideig magánál tartani, 's az e' körül netalán történhető kárt megtéríteni — nem köteleztetik." A' ki azonban a' kilenczedet vagy HEGYVÁMOT (l. e.) gonoszul megtagadná, földjének vagy szőlőjének elvesztésével lakol. — E' tárgyból kétféle perek származnak, használatbeliek, 's jogbeliek; használatbeliek következők: 1) A' szőlő vagy szántásföld elvesztésére a' földesur mozdit pert, a' kilenczedet megtagadó ellen, az ő urszéke előtt; mellyben a' hibás vagy csalárd eltagadás bizonyittatik be; 2) a' sok ideig félben szakadt használatnak visszanyerésére az uraság indit pert, nemes ember ellen ugyan a' vármegye, — különben az urszék előtt. — Az előbbi használat bizonyittatik be; 3) az erőszakoskodási és mellékes büntetés megvételére pert támaszt a' kilenczedet elrabló ellen, a' tulajdonos. Ugyan ezen uton kereskedhetik mindenki, ha a' kilenczedelésre nézve sérelmet szenvedett, a' nemes ön felperessége — a' nemtelen pedig a' tiszti ügyész pártfogása alatt. — Jogbeliek 1) ha a' földesur a' kilenczedet magának megitéltetni, vagy az eddig pénzben fizetettet természetiben beszedni akarja, a' kir. tábla előtt mozditsa ügyét. A' törvényes kilenczed mindenkor megitéltetik, hanemha az alperesek használat által megerősitett privilegiumot — kegylevelet — egyezetet, vagy elidősitést (praescriptio) szegeznének a' kereset ellen; 2) ha a' jobbágyok, használat által megerősitett kegylevélnél fogva feloldozottságokat, vagy egyezetlevél által azt bizonyithatják be, hogy a' kilenczedet nem természetiben, hanem pénzben tartoznának fizetni, a' kir. tábla által feloldoztatnak annak terhe alól.

KILOGRAMME l. GRAMME.

KIMÉLŐ BANKOK, csekélyebb tőkepénzesek javára alapitott intézetek, mellyekben azok kisebb mennyiségü kézpénzeiket bátorságos őrizet alatt 's haszonnal tehetik le. A' vagyonosabb néposztálynak majdnem mindenkor elég alkalmatossága van pénzének bátorságos helyen 's gyümölcsözve kiadhatására; ellenben a' szegényebb rész, mint p. o. a' napszámosok, cselédek 'sat. erre nézve majdnem mindig szorultságban vannak. Mert egy részről már házi körülményeik sem engedik, hogy magokat vagyis inkább csekély pénzbeli vagyonokat, a' tolvaj ás ellen egész bátorságba helyezhessék; más részről mindig nehéz olyan személyekre találniok, kik olly csekély pénzecskét, mennyit ők magoknak időnként meggazdálkodhatnak, kamatfizetéssel elfogadni, 's érte tökéletes bátorságot nyujtani készek vagy képesek volnának. Ezen nehézségeknek elmozditása, főczélja

a' kimélő bankoknak; 's ennél fogva az általános jólétre kimondhatlan nagy az ő befolyások; mert azon szembetünő hasznon kivül, melly belőlök egyes személyekre közvetlenül háramlik, közvetve az egész nemzet is felette sokat nyer, mivel a' nép szegényebb osztálya között a' gazdálkodás lelke felébresztetik és ápoltatik, a' mi a' keresményi szorgalom nagyobbitására 's egyszersmind az elszegényedéstől megmenekedhetésre leghathatósb 's majdnem egyedülvaló segédszer. Illy intézetek Anglia, Scotia 's egyéb országok fő kereskedővárosaiban is állittattak, leginkább ezen évszázad elejétől fogva. Kivánatos volna, hogy mi Magyarok is igyekeznénk ezen jótékony intézet megalapitásán. Azonban reánk nézve nem egyéb ez még most mélyen elásott nemzeti kincsnél, mellyet leginkább csak a' kereskedés felelevenedése segithet napfényre hoznunk; nem egyéb egy olly következetnél, melly még számtalan más előzményeket (p. o. valódi hitelt, közösülési gyorsaságot, szigorubb személyes és vagyoni bátorságot 'sat.) feltételez, 's csak azután nyerhet állandó lételt, midőn már ezek országszerte virágzásra jutottak. — A' kimélő bankokra nézve igen tanulságos munka az „*Annals of banks for savings*" (London 1818), mellyet Krause az eredetiből németre forditva 1821 adott ki Breslauban. 54.

KINCS-nek olly régen letett 's elrejtett drága vagyon mondathatik, mellynek már se emlékezete, se ura nem találkozik. Az 1813 eszt. Aug. 3kán költ kir. parancsnál fogva az rendeltetik a' kincsekről, hogy a' talált kincsnek egy harmada a' királyi ügyészé, egy harmada a' földbirtokosé, egy harmada pedig a' találóé legyen, ha azt annak idejében bejelentette, ha pedig azt rosz szándékból rejtegetné, egész járandósága a' bevádlónak adassék. De ha a' találó alacsonyabb sorsu lévén, tudatlanság, vagy más meggyőzhetlen akadályok miatt nem jelentette be a' talált kincset; a' feladónak két harmada, a' találónak pedig a' különben reá eső résznek egy harmada adassék. Ha a' talált kincs könnyen részekre osztható, — 's nem olly tulajdonságu, melly osztatlanul becsesebb 's nagyobb értékü a' pénzgyüjteményekre nézve, továbbá, ha eltartható edényekből vagy különös mivekből nem áll, — maga természetében, t. i. azon nemben 's minémüségben adassék az illető feleknek, a' millyben találtatott; különben, ha az edények fel nem osztathatnak, vagy pedig a' pénzgyüjtemény számára fentartható ritkább ezüst- vagy arany-darabok volnának: az akkor folyamatban lévő pénzhez szabva, teljes értékek 's becsárrok szerint elégittessék ki az illető fél. Egyébiránt megparancsolta ő felsége, hogy, mivel a' talált kincsnek felvétele 's elosztása a' kamara hatáskörébe tartozandó volna, jövendőben minden illyes kincsek a' kamarának adassanak által. —*no*—

KINCSTÁRI PAPIROSOK, angol nyelven Exchequer-Bills, status hitelező levelek, mellyek pénz gyanánt forognak. Az angol financzministerium illyenek kiadására mindig a' parlament által hatalmaztatik meg. De más országokban is felvették az illy papirosok folyamatba hozását, mellyek mindig a' status esztendei jövedelmén alapulnak, 's mintegy anticipatiók, hogy addig is mig a' rendes jövedelem felszedetik, legyen módja az igazgatásnak, illy papirosok által, a' jelen szükségnek eleget tenni. Azután rendesen visszaváltatnak a' pénztárakba; addig pedig folyó pénz helyett szolgálnak, sőt néha, mint Angliában több példa mutatja, consolidáltatnak is, azaz: az ország nagy adosságkönyvébe iktattatnak, és kamat fizettetik értek. *Kállay.*

KINGSBENCH vagy Queensbench, a' fő angol törvényszékek egyike Westminsterben, melly egy főbiróból (lord chief justice) és három biróból, kik négyen a' két más országos főtörvényszék (*Court*

of Common pleas és *Court of Exchequer*) tagjaival együtt az angliai 12 főbirók collegiumát teszik, 's majd összevéve majd egyenként egész Angolhonban (kivévén Walest, a' Lancaster herczegséget, a' Durham püspökséget 's némelly kerületet) kormányozzák az igazságszolgáltatást. A' Kingsbench eleibe tartoznak eredetiképen a' hazai békeséget megsértettek ellen inditott és más bünbeli perek. A' Kingsbenchnek egy nagy foghelye van, melly több házakból 's udvarokból áll. Ebben a' rabok tökéletes szabadsággal birnak, maga az épület pedig, valamint a' Fleet, jobbadán csak adóssági foghely gyanánt használtatik. —*no*—

Kingsbergen (János Henr. van), lovag, és németalföldi admiral, szül. Maj. 1. 1735 Doesborgban, mgh. 1820.—9 éves korától fogva katonaságnál, 's 14-től a' tengeri erőnél szolgált, hol aladmiralságig minden lépcsőkön rendkivüli sebességgel keresztül futott. 1767 a' török háboru kiütvén, a' hollandi kormány engedelmével orosz szolgálatba állott. Itt II Katalinnak legnagyobb bizodalmával élt, 's annak meg is felelt azon fényes győzelem által, mellyet a' fekete tengeren 5 hajóval, 40 ágyuval 's nehány kisebb hadi sajkával, a' 13 linea hajóból állott török flottán nyert. E' tengeri ütközetben a' hajósereggel tett fontos hadi fordulatait minden europai tengeri sereg bevette. „A' fekete tenger szabad hajózásáról" irt munkája által, mint politicus ajánlkozék a' nagy császárnénak, 's ez tisztelettel halmozá. Még is visszatére honába 1776. Itt azon fontos megbizást nyeré, hogy a' maroccoi császárral békét kössön, mellyet végbe is vitt. A' hollandi tengeri seregre nézve olly dicsőséges doggersbanki napon (Aug. 5. 1781) fő admiral Zoutman alatt 7 lineahajót vezete 's a' Parker ang. admirálon vett diadalban legnagyobb része volt. A' parisi béke után 1783 az orosz császárné 's a' dán király mindent elkövetének, hogy K—t szolgálatjok felvállalására birhassák: de ő elmellőze minden alánlatot. A' franczia zendülési háboruban, kivált az 1793 és 94-ki táborozásban, hazájának felette nagy hasznára volt. Az 1795-ki szerencsétlen táborozás, 's a' bekövetkezett kormányváltozás után hatáskörét elveszté K. 's ez időponttól fogva a' későbbi kormányoktól tett legfényesb ajánlatokat is megveté. Személyes barátja, Schimmelpennink, sem vonhatá el boldog időtöltésétől, mellyet a' tudományoknak, mezei gazdálkodásnak 's népnevelésnek szentelt. Lajos Napoleon király első kamarásának, doggersbanki grófnak, kormánytanácsnoknak 's az egyesület rendje nagykeresztesének nevezé. Mind hasztalan. K. szerencsés mezei lakát Appeldoorn mellett Geldernben többé el nem hagyá, sem azon nagy fizetéseket, mellyek az emlitett czimekhez csatolva valának, el nem fogadá. Hollandnak Franciaországgal egyesülte után 1810, Napoleon is igyekezék megnyerni. Senatornak nevezé. E' méltóságot már nem rázhatá le, de még sem fogadta el a' vele járó fizetést. Tetemes jövedelmeit nagylelküleg vagy hazája jótevő intézeteire forditotta, vagy ujakat alapitott. Kevés ember hagyhatott maga után olly országban, mellynek kormányalkotmánya nagy polgári erények kifejlését nem segité, mint tiszteletre méltó polgár, haza- és emberbarát, Kingsbergennél nagyobb hirt. Hogy számos érdemczimek diszesiték, csak mellékesen emlitjük; nevezetesb az, hogy a' legfontosb europai tudós társaságoknak tagja vagy levelezője volt. Mint iró, a' tengeri és hadi mesterségben remek. Krimiai 's egyéb földabroszai igen jelesek. J.

Kingston (Ersébet) herczegasszony, szül. 1720, épen olly szép testre mint lélekre, atyjának, Chudleigh Tamás ezredesnek, halála után a' walesi herczegnénél udvari dáma lőn. Hamilton herczeg megkéré kezét 's megnyeré; tökéletes öszvekelések mindazáltal elhalasztatott, mert a' herczeg előbb utazást tett Europán keresztül.

Azonban a' herczeg levelei kedveséhez, ennek régi titkos imádója Harvey, Bristol gróf fija, által elfogattak, 's Miss Chudleigh felejtni igyekezék a' herczeget, mivel magát tőle elfelejtettnek gondolá. 1744 egész csendességben öszvekelt ezen Herveyvel, de néhány nap mulva visszament szolgálatjába, mig férje, kivel egyenetlensége támadt, mint hajós hadnagy Nyugotindiába evezett. Egy magzat ezen rövid öszveköttetésből meghalt, 's az öszveköttetés titokban marada. Ő maga Németországba mene, 's leghizelgőbben fogadtaték mind a' szász mind a' burkus udvarnál. Visszajöttével Angliába mindenek szíveit meghóditá kedveltetősége 's szép lelke által. Minthogy a' legjelesebb kérőket is elutasitá, azt hitték, hogy titkon lord Howeval öszvekelt, 's ezen hir legkedvezőbb magyarázása volt azzal folytatott biztos társalkodásának. Még nagyobb hihetőséget nyert ez, midőn Miss Chudleigh ez idő olta a' legnagyobb pompát üzé. A' hir ezenkivül más szeretőt is ada neki, a' thronushoz közel állót. Használá azért a' lainstoni pap bizodalmát, hogy általa házassága bizonyságlevelét a' templom irásai közül kivehesse. De midőn Hervey 1759 Bristol grófjá lett 's olly betegségbe esék, mellyből kiszabadulása lehetlennek látszott, a' gazdag özvegységre való kilátás, a' gróffal volt öszveköttetésének esmeretessé tételére birá, 's ajándékok által megnyeré a' papot, hogy az emlitett bizonyságlevelet a' templom irásai közé ismét felvegye. De a' gróf váratlanul felgyógyulván, hitvese hirtelen más gondolkodást mutatott. Most már Kingston herczegre czélza. 1765 Bristol grófnak elválást ajánla, 's a' házassági törvényszék előtt pert kezdvén, szabadnak itéltetett. Egy hónap mulva (Mart. 8. 1769) Kingston herczeg vevé hitvesül, ki 1773 meghalt. Ez végrendeletében özvegyére hagyá minden jószágainak haszonvételét. Ennek halála után az örökség a' herczeg egy ifjabb rokonára szállandott, az öregebb kizárásával. Azért ez atyja bátyjának utolsó házasságát törvénytelennek igyekezék nyilatkoztattatni. Mig az özvegy herczegné Olaszországban utazott, mint kétférjüt bevádolá. Mihelyt erről a' herczegasszony Romában hirt vett, Jenkins pénzváltójához siete, pisztolyt tarta melyjére, 's kinszerité a' reábizott irományok kiadására Angliába visszajöttével Newcastle herczeg, Mont Stuart és Glover kezeskedtek érette. Pere, melly a' felsőház elibe vitetett, Apr. 15. 1776 kezdődék 's 5 napig tarta. A' herczegné elmarasztaltatott ugyan; de azon büntetést, melly szerint tüzes vasnak kelle vala kezére süttetnie, az által kerülé ki, hogy sikerüle neki egy privilegiumot, melly a' fő nemességet ezen büntetés alól felmenti, hathatóssá tenni. Már most Bristol grófnénak neveztetett; de Kingston herczeg testamentomának ereje megmaradt, 's ő birá annak jószágait. Ezután ellenségei pazérlónak akarák hirdetni 's vigyázat alatt tartatni; de ő Calaisba menekvék. Ez idő olta majd Romában majd sz. Pétervárán élt, mindig nagy pompával, 's kedveltetősége minden szíveket lebilincselé. Végre Francziaországba ment, hol Fontainebleau mellett St.-Assise várát megvette. Itt halt meg Aug. 28. 1788. *r.*

Kinisi Pál, hires magyar vitéz, született Kinis nevü helységben, mellyet Budai Ferencz Biharvármegyébe helyez (Vályi szerint Abaujban fekszik nagy és kis Kinis), és a' mellytől vette nevezetét. Az apja molnár vala, 's maga is Pál a' molnárságot üzé fiatal korában, és már ekkor olly testi ereje vala, hogy egy malom követ, vagy akkora teli hordót, melly egy szekér terhének elég lett volna, kezeivel, egy embert pedig, ruhájánál fogva, fogaival fel tudna emelni a' földről, sőt tánczolni is vele. A' molnárságra rá unván, hadi szolgálatba lépett Magyar Balás alatt, és vitézsége által, rövid idő mulva, a' hadi tisztség minden fokozatain által, vezérségre jutott, 's feleségül nyerte Magyar Balás leányát, Benignát. Vezérséget legelsőben 1468 viselt I. Mátyás alatt Podjebrad ellen. Leg-

hiresebb tettei közé tartozik a' kenyérmezei győzedelem, melly által, mint temesi várnagy és főispány, megmentette 1479 az erdélyi vajdát, Bátori Istvánt és Erdélyt, felülhaladó török haderőtől. Élt még II Ulászló alatt is, a' kitől, jóllehet gutaütés által elvesztette vala a' beszéletet, országbirává neveztetett 1494, de ugyan ezen esztendő végén meg is hólt maradék nélkül. Kortársai magyar Herculesnek nevezék őt; a' csatában többnyire két karddal vagdalkozék egyszerre; a' meggyőzetteken pedig, Bonfin szerint, gyakran borzasztó kegyetlenséget követett el. Egyes tetteire nézve Vö. MÁTYÁS I, CORVIN JÁNOS, ULÁSZLÓ II. Engel azt tartja felőle, hogy ő egy szerb falubiró fia vala, 's hogy innen eredett vezeték neve, minthogy szerb nyelven „*Knes*" annyi, mint falubiró vagy elöljáró; minél fogva a' magyaros „*Kinisi*" annyit tenne, mint knes vagy falubiró fia.

KINSZERITÉS, külső erőltetések az élő lényeknek; a' törvényre való viszonyban, szabad lényeknek mások akaratja ellen intézett erőmutatások, következésképen a' mennyiben az munkába vétetik a' mások akaratjának meghatározására. A' mennyiben hát az a' cselekvőnek szabad kéjéből származik, igaztalanság; de mint eszköz a' törvényes igazság megvalósitására, és a' törvény formájához alkalmaztatva, létalapos pont a' törvényes társaságban. — Csak az által, hogy a' kinszerités a' törvény által meghatároztatik és gyámolitatik, lehetnek meghatározott jusok; és annak alkalmaztatásán a' törvény álthágása ellen épül a' büntetés megfogatja. Azonban megkülönböztetik az erőltetés eszközeire nézve a' physicai és psychicai kinszeritést, melly utóbbikhoz tartozik a' nagyobb hatalom fenyegetése. A' kinszeritő munkák intézeteiről vö. Duchatel: „*De la charité dans ses rapports avec l' état moral*" (Paris 1829). *A.B.S.*

KINZÁS. A' társas élet személyes és vagyoni bátorsága, a' vétkeknek legtökép ugyan meggátoltatásán, de egyszersmind kinyomoztatásán és megbüntettetésén alapul. Kötelességében áll tehát az országlásnak, a' vétkezhetés alkalmait minél inkább kevesitni, a' titkon elkövetett bünöket napfényre hozni, a' cselekvő személyeket felelet terhe alá vonni és megfenyiteni, — általában pedig mind ezt lehető legszigorubban eszközölni. De részint a' mindenkivel vele született — 's még a' legnagyobb gonosztévőben is lappangó — szemérem és becsületérzés, részint pedig a' büntetéstől való félelem, arra birják a' föld gyermekét, hogy hibájit 's vétkes cselekedeteit lehetőkép titkolja, sőt magáról még azoknak gyanuját is elháritsa; 's ennél fogva mindenkor majdnem véghetetlen akadályok gördülnek a' büntető törvényhatóságok eleibe. Azoknak legyőzhetése végett a' főhatalom elsőben a' kinszeritéshez folyamodott, melly csak igen hamar kinzásra fajult el. Nem vétetett ugyan is illő figyelembe az eseteknek különbfélesége, melly szerint a' bünvallásra kinszerithetésnek csak néha lehet igazságosan helye, akkor t. i. midőn a' körülmények a' tagadó gyanus személyt egyenesen kárhoztatják, vagy midőn ez cselekedeteinek egy részét megvallván, halkan elárulja, hogy több más esetekről is nyujthatna kellő felvilágositást; (p. o. ha a' tolvaj megvallja, hogy többekkel együtt követte el a' lopást, de büntársainak neveiről hallgat; vagy, ha nem akarja felfedezni azon helyet, hova az eltolvajlott jószágot rejté); — nem pedig akkor is, midőn még kétséges, hogy a' vádlott személy valóban bünös, és nem tudatik, van e még mit felfedeznie. Midőn tehát ezen két utolsó esetben a' vádlottat kemény testi fájdalmak által bünvallásra akarták szoritni, szörnyü tévedésekben, sulyos vétket követtek el az emberiségre nézve, mert jogos kinszerités helyett, a' legigazságtalanabb kinzáshoz folyamodtak; egy eszközhez, melly a' kérdésre vont személyt olly állapotba helyezteté, mellyben a' kinzott test jelen fájdalmainak érzésén kivül minden más, még az élethez vonszó sze-

retet, a' büntetéstől való félelem, barátság és gyülölség, bármi nemü vélemények és czélok is leverettek, megkábittattak, 's a' lélek, a' pillanati fájdalmon kivül, minden más iránt érdekletlen leve. A' kegyetlenkedés ezen gyalázatos eszközt mindig azon czélból használá, hogy a' gyanust minél rövidebb uton vétkessé tehesse, 's büntetési szomját kielégitse, vagy ellenségén boszuját állhassa. Igy p. o. a' rabszolgák mindnyáján kinzás alá vettettek, ha urok meggyilkolva találtatott. A' középkornak azon hiedelme, hogy az isten az ártatlanságot közbevetőleg védelmezi, a' bünt pedig felfedezi (mellyből az Istenitéletek (l. e.) is származtak): nagy befolyással volt a' kinzás nagyobb elterjedésére; az a' vélemény uralkodott, hogy az isten az ártatlannak elegendő erőt nyujtand olly fájdalmak kiállására, mellyeknek elviselésére a' vétkes személy elégtelen. Minekutána a' babonás szerek nem találtattak elég hathatósaknak az igazság megtudására, midőn a' tüz és vizbirálat erejeket elvesztették: a' kinzás fogadtatott el a' büntető törvényhatóságoknál egész Európában. Maga Angolhon is igazságtalanul dicsekszik azzal, hogy a' kinzást (Rack) nem esmeré; mert ha a' vádlott vallani vonakodott, nem csak az ő irtóztató p a i n e-je vagy igazabban p r i s o n e f o r t e e t d u r e-je volt meg szinte 1772-ig, melly, kegyetlen szorongattatás, éhezés és szomjuzásból állt; hanem a' valódi kinzás is esmeretes volt mind VII Henriknek mind pedig az ő fijainak idejében. Francziaországnak q u e s t i o n p r é p a r a t o i r e-ja volt, melly a' bünvizsgálat alkalmával használtatott, 's a' vádlottat még akkor sem menté meg a' kárhoztatástól, ha azt valósággal kiállotta; de volt ezen kivül q u e s t i o n p r é a l a b l e-je is, mellyet a' halálra itéltetettnek még elemésztetése előtt kelle vala kiállani, hogy ez által alkalom adassék neki, büntársait, vagy a' még esmeretlen körülményeket felfedezni. Ezt XVI Lajos törlé el 1780 Aug. 20 költ edictuma által; de a' q u e s t i o n p r é p a r a t o i r e-t csak a' zendülés szünteté meg. Németországban majd nem minden bünvizsgálat kinzással kezdődék 's halállal végződék, melly, lételét szinte a' mult századig fentartá büntörvényszékeiknél; sőt azon gondolatnál fogva, hogy — habár valósággal nem gyakoroltatik is — mint a' törvényes visszarettentés képe, valamennyire csak ugyan használhat, némelly tartományokban még tovább is fenállt. Magyar hazánk sem volt egészen mentes a' büntörvényszékeknek ezen mételyétől. Történetiratainkban nehány rettenetes példája találtatik a' kinzásnak, melly azonban — ugy látszik — még sem volt annyira kiterjedett, mint más idegen országokban. De ezt bebizonyitni, valamint szinte az ellenkezőt állitani, az adatok (datumok) hijánya miatt felette nehéz volna. Annyit mint bizonyosat mondhatunk, hogy a' kinzás — bármilly divatozásban is — egészen Mária Therezia becses emlékezetü királyunkig megvolt a' büntörvénykezésnél, 's általa szüntetett meg először, királyi rendelése következésében; 1791 pedig a' 42 törvényczikkelynél fogva, országos megegyezéssel törültetett el. — A' kinzás minden nemeit, és azon eszközöket előszámlálni, mellyekkel azok különbféle országokban és törvényhatóságoknál létesittettek, igen messze terjedő, sőt lehetetlen munka volna. Alig mutatott az emberi szorgalom és elme valamelly tárgynak feltalálásában olly munkásságot és sikert, mint abban, hogyan kelljen az emberi testet kiállhatatlan fájdalmakkal gyötörni; 's azoknak kigondolásában (szomoru vallomás!) nem annyira a' kinzott egészsége mintsem inkább csak az vétetett tekintetbe, hogy a' kinzás alatt lelkeket sokan ki ne adják. A' gyötrelmeknek több fokai voltak. Németországban az első fok a' kifeszitett testet korbácsolásban, a' hüvelyket tompa hegyü göcsörtös vasszerrel összeszakitásban állt; a' második a' karoknak szőrkötéllel való kegyetlen megszoritásában, a' lábszároknak összezuzásában hasonló

de nagyobb eszközzel mint a' hüvelyknél, a' kéz és láb hüvelykujjainak keresztben való szakitgatásában; a' harmadik fok volt a' testnek egy padon vagy lajtorján való kinyujtatása hátrafelé feltartott kezekkel, — vagy pedig ez a' testnek ön sulya által eszközölteték, a' midőn még nehezékek is köttettek a' lábakra. De számtalan más külön nemei is voltak a' kinzásnak. Azonban ki ohajtaná ezen gyászos találmányok borzasztó alakját egyes egyig esmerni!? — A' kinzással való puszta fenyegtőzés r e t t e n t é s-nek neveztetett, melly szóbeli és tettleges volt, a' szerint, a' mint csak a' kinzásoknak iszonyatos előterjesztése, vagy pedig a' kinzó szereknek egyszersmind a' testre alkalmazása által vitetett végbe, a' nélkül azonban, hogy legcsekélyebb fájdalom is okoztatnék. — Thomasius Keresztély, Hommel, Beccaria és Voltaire valának elsők, kik a' józan ész szavait hallatva, a' kinzásoknak általános eltörültetésére nagy befolyással voltak. Ezen eltörültetés által azonban a' törvényhozás nagy csorbulást szenvedett; mert a' gyengébb büntetésnek igazságos volta mindig kétséges marad ollyan esetben, midőn a' bün tökéletesen be nincs bizonyitva, vagy legalább a' vétkes azt maga ki nem vallotta; ennél fogva a' kinzást eltörülni, a' nélkül hogy egyszersmind a' kárhoztatásra az ön megvallásnak szükséges volta is meg ne szüntessék, — nem egyebet tett, mint a' legveszedelmesebb gonosztévőknek büntetetlenséget hirdetni. De ezekből ne következtesse senki, hogy mi a' kinzást visszaóhajtanók, mert igy kimondhatlanul csalódik; mi egyedül csak oda irányzunk, hogy a' csorbulás józanul és igazságosan kiegészittessék. Minekelőtte azonban még ezt eszközölni lehetne, szigoru büntörvényeket kellene alkotnunk az elavult régiek helyébe!

K i o s z k, egy, minden oldalról szabadon álló sátorfedelü kerti épület, melly néhány (rendszerint négyesen állitott) oszlopokon nyugszik, mellyeket alant támasz övez körül. Közönségesen fából, nádból, szalmából, vagy más hasonló anyagokból készittetik, leginkább azért, hogy árnyékban lehessen valakinek szabad kilátása; de részint mezei jószágok 's kertek diszesitése végett is. A' k i o s z k szó a' török nyelvből van kölcsönözve, minthogy maga az épület is a' Törököktől és Persáktól csuszott át a' nyugoti népek kertjeibe. 54.

K i p á r o l g á s. Egyre változik a' mindig ugyan az maradó világ, a' melly változásnak egy gyakor és igen kiterjedt eszköze a' kipárolgás. Általjában minden nedv, sőt még a' merő test is, kipárologhat; melly abban áll, hogy csepegve folyó vagy merő állapotjából rugékony, majdnem levegő nemü folyóságba megy által. Látható példáját adja a' hévségnek kitett viz, mellyből eleinte hólyagok gyülnek a' tartó edény oldalára, lassan lassan emelkednek, a' viz szinére szálnak 's ott elpattannak. Annál több hólyagcsa támad, minél nagyobb a' melegség. A' felszált gőz vagy pára ködöt, felhőt teremt a' levegőben. A' melegségnek különbféle foka elég a' nedvek kipárologtatására; mert ősszel és télen is gőzölögnek a' vizek, a' testek, sőt maga a' jég is alája van vetve a' kipárolgásnak. De ugy látszik, hogy a' melegség ollyan feltétel benne, melly nélkül alig fogna történni. Csudálatos a' földön lévő vizek kipárolgásának mennyisége. Gondos visgálatok azt bizonyiták, hogy az esztendei kigőzölgés 30 hüvelyknyi; azaz, a' viszont vizzé változott gőz az őt illető felületet 30 hüvelyknyi magasságra fedné be. E' szerint, ha a' vizek szinét 4 millio nsz. mértföldre vesszük, évenként 200 köbmértföldnyi viz változik földünkön párává, melly szám még azzal nagyobbodik, a' mit a' nedves föld, állatok és növevények kigőzölegnek. Nyáron jóval nagyobb a' kipárolgás, mint télen; de azért ekkor is jó nagy. — Az emberi fürkésző ész világosságot kerese a' kipárolgás tüneményében is, 's magyarázata végett theoriákat alkota. Két nevezetes van ezek között; az egyik szerint a' kipárolgás által a' fo-

lyó nedv csupán rugékony gőzzé változik, a' másik szerint a' nedv valódilag felolvad a' levegőben. Mindeniknek vannak vitatói és ellenvitatói, bebizonyitva egyik sincs. Amazt de Luc fejtegeti e' munkájában: „*Nouvelles idées sur la météorologie* (London 1786), emezt Hube: „*Über die Ausdünstung*" czimü irásában.

A' többi testek példájaként az emberi test is párolog ki, azaz: bőrének munkálatja által véréből és nedveiből kibocsát bizonyos folyó anyagot gőz vagy finom pára idomban, melly néha annyira is finom, hogy puszta szemekkel épen nem látható, melly okból észrevétetlen kigőzölgésnek is mondatik. Láthatóvá lesz azonban, ha a' kéz hideg üvegre vagy simitott érczre tartatik, ha valaki hideg levegőben erősben párolog, vagy ha a' kipárolgott gőz több, mintsem hogy a' levegőtől felvétethessék, mikor cseppekben gyül a' bőrre 's verejtéknek, izzadásnak mondatik. Minthogy a' megállapodott, nem igen nagy embernek bőre 16 nsz. lábnyit legalább tesz, gondolható, hogy nem csekély kigőzölgés történik az emberi testből. Sanctorius Velenczében a' 17 században szoros visgálatokat tön e' felől önmagán. Ugyanis ő életének jó részét a' másálón (sulymérőn) tölté el, az eledeleket és ürületeit pontosan és szorosan megmére, 's a' kipárolgás által elvesző anyagot számosnak találá. — Az állati 's emberi testre igen jó befolyással van a' mérsékelt és jó minemüségü párolgás. Általa a' vér sok felesleges és ártalmas résztől megtisztitatik, a' melegség fokának változása valamennyire mérsékeltetik, a' felesleges hévség kisebbitetik. Azonban mindenik mivelet betegségessé is változhatik, 's p. o. a' hideglelés vagy láz némelly fajaiban kevés idő alatt félvázzá teheti az embert. Valamint a' természetet nemkövetés, 's munkálatinak felakadása, félben hagyása, mindenütt büntetést huz maga után, ugy a' kipárolgás elnyomatása is bajt és veszedelmet szül. — Physiologiai tekintetben említést érdemel itt Cruikshank munkája: „*Experiments on the insensible perspiration of the human body*" (London 1795, németül forditá Michaelis, Leipzig 1798). —*j—a.*

Király, fejedelmi személy, ki valamelly országban, a' nemzetnek ősi szokásai 's törvényei szerint emeltetik méltóságába. A' királyokat, valamint szinte a' császárokat is, kizárólag illeti a' felség czimezet, 's vannak még némelly más innepélyi előjogok is a' királyi czimhez kapcsolva, mellyek a' diplomaticában a' királyi tiszteletek alatt (honores regii) értetnek. Ezen tiszteletekkel azonban némelly ollyan ország is bir, mellynek uralkodói királyi czimet nem viselnek. A' franczia zendülés előtt következő birodalmak nevezék országlóikat királyoknak, u. m. Némethon, Franciaország, Magyarhon, Spanyolország, Portugalia, Nápoly és Sicilia, Sardinia, Poroszország, Csehország, Galicia és Lodomeria, Lengyelország, Anglia, Irland, Scotia, Svédország, Norvegia és Dánország. A' zendülés kiütése után elenyészett a' királyságok sorából Franciaország, 's nem sokára Lengyelhon. Ellenben minekutána Bonaparte Frankhon kormányát átvevé, uj királyságok létesültek, mellyek közül azonban némellyek csak igen rövid ideig maradhatának fen. Igy támadtak az előbbi toscanai nagyherczegségből a' hetruriai királyság és egy uj nápolyi királyság, mig Siciliában a' régi királyi nemzetség méltóságát egyre fentartá; igy támadtak az olasz, hollandi, bajor, würtembergi, szász és westfaleni királyságok. Azonban Hetruria és Holland nem sokára maga Frankhon, Westfalia pedig Németországnak a' fr. hatalom alól kiszabadulása által szüntetett meg királyság lenni. Ellenben Napoleon megbukása után állottak fel a' németalföldi és hanoverai királyságok, az olasz királyság helyébe pedig a' lombard-velenczei. A' kir. czimet mind addig Európában csak az ezen méltóságban lévő vagy legalább volt személy viselé, kivévén

hogy Németországban, a' császár éltében választott utód, időközileg, romai kir. czimet viselt. Napoleon is hozzá kapcsolá a' császári czimhez az olaszországi királyi czimet, minekutána Romát Frankhonnal egyesitette. Magyarország királyáról különösen l. MAGYAR KIRÁLY.

KIRÁLYHEGY, a' tengerszin felett 5000 lábnyi magasságra felnyuló bércz, Liptóvármegye délkeleti csucsán, Szepes és Gömörvármegyék szélein. Bő forrásaiból négy folyóviz ered, névszerént: a' Vág, Garan, Gölnicz és Hernád. 54.

KIRÁLYI CURIA (királyi udvar) nevezet alatt a' két legfőbb itélőszék, u. m. a' HÉTSZEMÉLYES- és a' KIRÁLYI-ITÉLŐ TÁBLA (l. e.) értetnek. Határozásai (decisiones) alatt ezen táblák valamellyikének törvényesen hozott 's teljesen sikeresitett itéletét; előitéletei alatt pedig mind a' két táblának, hasonló ügyben, gyakrabban ugyan azon renddel hozott határozásait értjük. — Erejek az, hogy általok a' szokásokat bebizonyitni, beneficia, 's a' kétes törvényeket magyarázni lehet; továbbá, hogy az alsóbb bíróságoknak, sőt gyakran felsőbbeknek is sinórmértékül szolgálnak, 's végre törvény nem létében a' helyett használtatnak. A' királyi curia felállitásától vagy 1723-tól fogva hozott határozatokat 1769 összeszedte felsőbb parancsolat szerint egy bizonyos kiküldöttség, mellyeket a' királyi curia azután maga megvizsgált, a' felség pedig (de csupán mint határozatokat) használni megengedett. Ezek 1800, az ujontabbakkal együtt pedig Péterfalvai Molnár István által összeszedve 1828, nyomtattattak ki. —*no*—

KIRÁLYI HASZONVÉTELEK, királyi kisebb jogok, vagy nemestelki haszonvételek (beneficia curialia) alatt, a' király által adatni szokott nemesi birtokbeli mellesleges jótételmények értetnek, mellyeket a' telek birtokosa törvényesen nyert és gyakorol. Illyenek: az egyház-pártfogói jus, a' bor- és HUSMÉRÉS, a' KILENCZED, TIZED, VÁM- és VÁSÁRJOG (l. e.). Megszerezhetések kutfeje a' törvény, a' privilegium (kir. kegy.) és elidőzités; a' szerint, a' mint azoknak használatát, csupán egyik vagy másik módon tulajdonithatja valaki magának. —*no*

KIRÁLYI JÓVÁHAGYÁS, vagy HELYBENHAGYÁS. I vagy nagy Lajos által II András függő arany pecsétes levelének megerősittetése idejétől fogva, szokássá kezdett válni, hogy a' nemesi birtokok elidegenittetésének erősségére királyi jóváhagyás eszközöltessék ki, melly a' királyi ügyészre nézve szabadtalan rendelés alatt lévő nemesi birtoknak — az elidegenitő nemzetségének kihalása esetére — vérségtől idegen kézbe átadását megengedő, vagy az átadottat megerősitő 's privilegiumban (kegylevélben) nyilatkoztatott királyi akarat. — A' sikerre nézve mindegy, akár valamelly innepélyes egyezet után nyeressék ki ezen királyi akarat, akár pedig előtte; mindazonáltal közönségesen előbb szokott kieszközöltetni, az elsőszülöttségi idősb rokonsági (senioratus) és végrendeleti intézkedésekre, ugy szinte a' bevallásokra, cserékre 'sat. nézve. — A' királyi jóváhagyás cziméből származott adomány olly bőkezüség, melly szerint a' királyi felség, valamelly magán nemesi birtok elidegenitésében megegyezvén, a' sz. koronának arra nézve támadható törvényhatóságáról lemond, 's azt a' vevőnek oda engedi. — Erre nézve megkivántatik, hogy azon egyezet, mellyre az kieszközöltetik, erőslétü (validus) legyen, mert, az egyezet szolgálván a' jóváhagyásnak alapul, ha az eldül, szükségképp összve kell ennek is, mint felibe épültnek, omolnia. — A' királyi jóváhagyási levél kétfélekép adatik ki, t. i. vagy egész kiterjedése szerint bele iratik az oklevél tartalma, vagy nem; 's az első több becsü: mert az, az eredeti oklevél elveszte esetében teljes bizonyitásul (próba) szolgál a' bíróság előtt, nem ugy pedig a' másod rendü. —*no*—

KIRÁLYI JUS vagy JOG, (jus regium) mint adományi czim, a' szent koronának törvényhatósága, melly a' jog szerint, vagy jog és elfoglalás által reá háramlott javakat illeti, 's általános, de kelletekor a' maga eredetéhez visszavezethető, czim alatt adatik. — Jog szerint a' szent koronára háramlott javaknak azok mondatnak, mellyekre nézve a' háramlási ok és czim már megtörtént (p. o. a' magszakadás, hütlenség) de ez a' kir. ügyésznek még nem esett tudtára; jog és foglalás által reá háramlottak pedig azok, mellyeket ez, a' háramlási ok és czim létesültének megtudása után valósággal cselekvőleg birtokába vett, vagy legalább per utján keres. Továbbad, midőn a' javak királyi jog czim alatt adományoztatnak, nem köttetik a' czim egy valamelly nemzetség magvaszakadtához, vagy hütelenségéhez, 's azért az adomány czime csak általánosan tétetik ki; ha mindazáltal az ellenmondásból támadott perben a' királyi jogot be kell bizonyítni, azt máskép végrehajtani nem lehet, mint valamelly egyedüli háramlásbeli czimnek reá alkalmazásával. — Az ezen czimből származott adomány királyi bőkezüség, mellynél fogva a' sz. koronára háramlott nemesi birtok, általános czim alatt 's ezen különös zárlattal adatik: Egész és minden királyi jogunkat, melly azon javakban van, 's felségünket bár mi tekintetből 's okokból illetné, adjuk, adományozzuk 'sat. — A' királyi jog kétféle, t. i. világos, és lappangó. Az, ollyan javakra terjed ki, mellyek a' sz. koronára jog és foglalás által egyszersmind háramlottak; emez pedig azokra, mellyek csak jog szerint szállottak reá. Ha az illyenekre nézve valaki megtudja, hogy bizonyos nemzetség királyi adományozásra tartozó javakat bir, mellyekben t. i. magszakadás vagy hütlenség történt, de ez a' királyi ügyész által nem tudatik, kérheti azokat magának adományoztatni, 's ha ezt megnyerte, azokat a' törvénytelen birtokosoktól visszakövetelheti. — Hogy ma a' világos és lappangó királyi jog czimből tetethessenek adományzások, bizonyos; és pedig a' lappangó czimből kétfélekép nyerethetik adomány, t. i. főlegesen (principaliter) midőn a' királyi jog czimén kivül semmi más nem neveztetik meg; és hozzácsatlólag (adnexive), midőn az adomány más egyéb czimeihez a' kir. jogbeli csak mellékesen adatik hozzá. — Ha az, kinek adománya csupán csak a' királyi jog czimet viseli, ezt, sem egyik sem másik kutfőből be nem bizonyithatja, nem csak hogy az adományt elveszti, hanem, ha az ellenmondó régebbi jogát bevalósitja, még azon felül a' nyert javak örök-becsárrának megfizetésében is elmarasztaltatik. Ha ellenben csak más czimekhez van a' kir. jog hozzá csatolva, akkor, ha a' fő-czim eldöntetett is, védheti magát a' hozzá csatoltból, 's ekkor nem büntettetik a' javak örök becsárrának megfizetésére, hanemha a' hosszabban folytatandó perhez makacsul ragaszkodik, vagyis: az alapperben elmarasztaltatván, azt velős orvoslatok mellett, u. m. visszaüzés, tilalom (prohibita) 's perujitás után is folytatja, és minden felebviteli törvényszékeken keresztül vivén, sehol, még csak a' peres tárgy valamelly csekély részére nézve sem nyert kedvező itéletet. *Kunoss.*

KIRÁLYITÁBLA, hazánk második helyzetü közös törvényszéke, melly 23 tagból áll, u. m. egy elülülőből (ki mindenkor a' kir. felség személyes jelenlétének törvényszékbeli helytartója), két fő egy házi személyből, két táblai báróból, a' nádor és ország birónak két helytartójából 's ugyanazoknak és a' pers. 4 itélőmesteréből, továbbá 4 királyi rendes 's 4 számfeletti és két primatiális táblabirákból 's végre a' bányászi ügyek egyedüli előadójából, és a' királyi ügyek igazgatójából. Itélethozásnál legalább is kilencz egyénnek (individuum) kell jelen lenni, hogy az foganatos legyen. Ez vegyes itélőszék, azaz részint felebbviteli, részint első folyamodási; mert mindenik féle perben itél. Ő eleibe tartoznak névszerint azon perek, mellyekben

1) fej és jószág forog veszedelemben, mint a' felségsértés és hűtlenség miatt, 2) vagy fej vagy jószág, mint a' főhatalmaskodásért, 3) nem a' fej, hanem minden jószág, mint a' korona jogai ellen való hamis esküvés, és az IKTATÁSRÓL (l. e.) a' királyi embernek hamis tudósitása esetében, 4) hol a' becstelenség miatt a' polgári életet fenyegeti veszély, mint az álarczoskodás és rokonvértagadás miatt inditott perekben, 's végre 5) az országgyülési kicsapongásokért és a' jószágok visszaszerzése végett mozditottak. Az alsóbb bíróságoktól (megtartván a' szokott rendet) minden nemü perek feljebbvitethetnek hozzá, kivévén a' nemességbizonyitásit 's urbarialist, mellyek a' vármegyei törvényszéktől a' helytartó tanácsnak, — és a' szóbeli határozási 's visszahelyzési rövid pert, melly a' cancellariának terjesztetik elibe. — Itéleteinek végrehajtása, az előtte, mint első folyamodási bíróság előtt mozditott perekre nézve, egy kiküldetett itélőmester, vagy előadó biró által eszközöltetik; a' feljebbviteli perek pedig az első folyamodási bírósághoz küldetnek vissza, a' megerősitett, vagy megváltoztatott itélet foganatositása végett. — A' feljebbvitel tőle a' hétszemélyes táblára történik. —*no*—

KIRÁLYI ÜGYÉSZ (királyi ügyek igazgatója, és a' sz. koronának ügyviselője) a' királyi javak, 's más egyéb jogok körül eredt ügyek viselésére, 's igazgatására, és a' köztársaságot veszedelmeztető kicsapongások büntetésére rendeltetett, 's e' hivatalára nézve különös jogokkal felruháztatott személy. Királyi javak alatt értetnek: a' korona-háramlati (devolutionalia sive fiscalia) familiai, 's köz-ügy alapitványbeli (politico-fundationalia) jószágok. — A' királyi ügyész magán jogai: Ki az 1715ik esztendő előtt a' kir ügyészre háramlott jószágokra nézve pert akar inditani, előbb ő felségéhez kell kérelem utján folyamadnia, mert különben a' kir. ügyész felelni nem tartozik. Illyen joga van a' magán személynek is, kire ezen javak átruháztattak. — Ha ő királyi adomány nélkül meg nem szerezhető javakra vagy jogra nézve perlekedik, a' bebizonyitás terhét mindig ellenfelére tolja; a' király helyett esküszik; halálos itéletben, fő váltságban, vagy költség fizetésben soha sem marasztaltatik el, de pénzbeli birságban ő sem részesül, hanem a' perbeli oklevelek kiadatására elfizetett sommát belőle levonván, a' birónak hagyja. Háramlati ügyekre nézve ügyészeket rendel; a' környülállások szerint transactiora (per-alkura) lép, fontosabb tárgyakra nézve azonban a' dolog miben létét a' n. mélt. cancellariával közölnie 's helyben hagyását kell várnia; a' kir. táblánál hivatala szerint van szava 's ülése, de midőn az ő ügyei vetetnek vizsgálat alá, jelen nem lehet. Minden szabad magvaszakadt személyeknek, 's hütlen polgároknak is, törvényes örököse, de nem a' jobbágyoké. Háboru alkalmával elsőbbsége van, az ország határszélein, a' tizedek haszonbérlésére. — Ki ezt magát vagy alatta való tisztviselőit, hivatalos foglalatosságokban megveri, megsebesiti, vagy letartóztatja, főhatalmaskodást követ el. — A' nádornak helytelen adománya ellen kikel, 's azt megsemmisiti. — A' káros kicsapongásokra nézve a' hazaárulókon, felségsértőkön, a' sz. korona törvényhatósága ellen hamisan esküvőkön, a' fegyverszünés megsértőin, királyi privilegiummal (keggyel) visszaélőkön, uzsorásokon, 's a' nemeseknek a' telkek megvételét, vagy az idegenek feletti elsőbbséggel való vásárlását megtiltó ('s egy vagy más nyelvü 's vallásu személyeket közhivataltól elzáró) városokon a' törvényes büntetést megveszi. — Mind ezen jogai mellett a' kir. ügyésznek vagynak némelly korlátai is; mert az ország lakosinak javait, világos magszakadás esetén kivül, önhatalmával el nem foglalhatja, egyedül a' törvény utján nyerhetvén meg azokat; 's csak a' jelenleg birt szabad javakban örökösödik, nem pedig a' reményletiekben is, mert ő csupán törvényes, nem pedig származatos öröklő. A' törvénytelenül elfoglalt ja-

vakat a' hozzá tartozandó oklevelekkel (documentumokkal) együtt visszaadni tartozik; valamelly jószágban örökösödvén, az azzal járó terhet is szükségesképen viseli, minthogy minden dolog teherrel jár. Ügyeire nézve, akármelly bíró előtt mind felpereskedhetik, mind pedig felelni tartozik; a' perlekedőknek a' rendes perutat, vagy a' hozott itéleteknek sikerét nem akadályoztathatja; ugy nem különben az ország lakosit külső törvényszékek eleibe idéznie, és az ott hozott itéletek mellett vagyonikat elfoglalnia nem szabad. — Továbbá a' királyi ügyek igazgatójának és a' kamarának minden tisztjei az ország közönséges törvénye alatt vannak (kivévén azon eseteket, mellyek a' számolást, vagy a' kincstárt közelebbről érdeklik). — Végre a' vármegyének közintézeteit mind a' királyi ügyész mind a' kamara, jószágaikban, megtartani és sikeresiteni tartoznak, különben az illető vármegye ügyészének felperessége mellett, arra kinszerittethetnek is. — Vannak a' királyi ügyésznek még némelly a' koronajószágokat tárgyazó jogai is. Igy: ha azok országos megegyezés nélkül a' felség által elidegenittetnének, kötelességében áll azokat per utján visszakövetelni. Felvigyáz továbbá a' jövedelmekre, kiadásokra, 's a' javakban lévő tisztviselőkre. — Azonban általánosan a' gazdaságbeli tárgyakra inkább a' magyar kir. udv. kamara ügyel, mellynek a' királyi ügyész is tagja és tanácsosa.

KIRÁLYI ÜGYGYÉSZ ÖRÖKÖSÖDÉSE. Azon kutfők, mellyekből a' kir. ügyész örökösödése származik, e' következők: magszakadás és hütlenség, melly utolsó alatt a' hazaárulás és felségsértés értetik. A' magszakadásra nézve ez a' rendszabás: akárhol hibáz végrendeletes és törvényes örökös, ott mindenütt a' kir. ügyészt illeti az örökösödés. Ennél fogva a' kir. ügyész a' várandó javakban, azaz ollyanokban, mellyeket a' magszakadó vérség szerint megnyerendett vagy per utján visszakövetelhetett volna, nem örökösödik; valamint szinte a' jobbágyok 's olly nemesek 's egyéb szabados emberek után sem, kik valamelly uradalomhoz kötötték le magokat. Ezeknek javait az uradalmi ügyész, a' polgárokéit a' városi tiszti ügyész örökli. A' magtalanul kihalt Jászok és Kunok vagyonait a' helybeli község foglalja el, de a' nemesek investitioiban (áruzataiban) itt is a' királyi ügyész örökösül. Az ősi adományjavak magszakadás által ő reá háramlanak, valamint szinte a' szerzemények is, ha csak a' nőnek, testvérnek, vagy szülének neve a' szerzeménylevélben nem foglaltatik, 's ha csak az ajándék nem vegyes, mert ekkor a' jószágba investiált (áruzott) pénz és javitásokra nézve szabadon rendelkezik a' magszakadó, 's ha ezt nem tenné, azok a' nőé vagy szüléké lesznek. Az adománybeli örökös szerzeményekben kizárják a' kir. ügyészt a) kiknek nevek a' szerzeménylevélbe bele van iktatva, b) a' felrokonok, c) a' testvérek, ha a' szerzemény osztály előtt történt, d) a' beva ló, ha a' bevallási levélben ez a' zárlat nincs: semmi jogbeli sajátságot fen nem tartván. — Az ingóságok és ősi zálogok csak a' nemzetség és nő kihaltával illetik őt. Az ujonti és nyilvános esendőségeket (caducitates) önhatalmával, a' régieket és homályosokat pedig csak törvényes uton teheti magáévá, és ekkor a' nemzetségnek kihaltát, birtokbeli jogát, 's a' javak minőségét és mennyiségét is tartozik bebizonyitni. — Az e' tárgybeli perek e' következendők: 1) Zárt rendelő per, mellyet a' kir. ügyész indit, mig azonban a' birtokon kivül lévő mellékrokonok mellékes öröklési pert (proc. succes. collateralis) támasztanak az örökösödési biróság előtt. Az ujonti esendőségekben, mellyekre nézve ezen per folytattatik, a' bebizonyitás terhe mindig a' magán emberekre száll, kik ha osztályos atyafiságokat be tudják bizonyitni, a' javak nékiek oda itéltetnek, különben pedig a' kir. ügyész részére zár alá vetetnek. A' pernek függőben léte alatt a' birtokos nem idegenitheti el a' javakat, semmiség büntetése alatt. —

2) Jogbeli per, mellyet az előbbi perben vesztes fél mozdit. A' birtokon kivüli kir. ügyész a' királyi jogot, a' mellékrokonok pedig önjogokat tartoznak bebizonyitni a' kir. tábla előtt. 3) Erőszakoskodási, melly a' javakat törvénytelen czim alatt elfoglaló 's használó magán személyek, vagy a' magok számára, nem pedig a' kir. ügyész részére foglalást tevő kamaratisztek ellen indittatik.

A' királyi ügyész örökösödésének második czime a' hütlenség, mellynek büntetése fej - ingóság - és a' bünöst illető részbeli jószágvesztés, a' károknak és költségeknek megtéritésével együtt, sértetlen maradván az osztozatlan testvérek, ártatlan nő és gyermekek részlete mind a' szerzemények, mind pedig az ősiekben, 's épen hagyatván egyszersmind más idegeneknek követelései is. Nem örökösödik azen felül a' kir. ügyész a' várandó javakban (in virtualibus) a' jobbágyok és azon nemesek után, kik urasági telken élődvén, magokat födesuroknak törvényhatósága alá vetették, mert ezeknek javai a' földesurra szállanak. De ha az olly nemesek nem vetették magokat a' földes ur törvényhatósága alá, minden ingóságaik 's jávaikbeli áruzataik (investitio) a' kir. ügyészé lesznek, ki valamint a' nemesek, ugy a' hütlen szabadosok és polgárok után is örökösödik. E' tárgyi perek következők: 1) oldallagos (indirectus), midőn t. i. valaki hütlenség cziméből kap adományt, az ellenmondási ok-adás- vagy elfogadásra inditott perben, a' hütlenség bebizonyitása teszi a' per velejét. 2) Egyenesen a' hütlenség, azaz hazaárulás vagy felségsértés büntetésére a' kir. ügyész által támasztott per, mellynek vádlevelét midőn ez a' törvényszék előtt bemutatja, tartozik egyszersmind az elölülőnek a' bevádlót felfedezni. Itélő biróság a' kir. tábla.— Bebizonyittatván a' vád, itélet hozatik, melly azonban a' királytól nyerhető kegyelem által, vagy egészen, vagy résznyire megsemmisittethetik, a' szerint, a' mint a' kettőnek sértetlenségét tárgyazza. — Az elmarasztaló itélet rendszerint megszakasztja az öröklés fonalát a' bünösnek utóbb születendő gyermekei, és az itélet hozatala előtt születettek 's a' többi nemzetség között (melly az általánosan adatott kegyelem által meg sem is egészül, azaz: a' hütlenség által elvesztett, de királyi általános kegyelemnél fogva visszanyert javaiban a' hütlennek, a' hozatott itélet előtt született gyermekei nem részesülhetnek, annál kevesbé tehát a' mellékrokonok, — és az itélet után született gyermeknek semmi örökösödési köteléke nincs a' többi nemzetséggel. — Ha a' bevádoltatott, ártatlanságát bebizonyitja, az igazságtalanul vádoló kény szerint, de kemény büntetéssel illettetik; gyülölségből vagy más elvetemedettségből tétetettnek tapasztaltatván pedig a' vád, a' fertelmes és alacsony lelkü bevádló hasonbüntetésre (ad poenam talionis) kárhoztattatik. *Kunoss.*

Királyi városok-nak (szabad), itteni értelem szerint, olly városi embereknek összeségét nevezzük, melly önjoggal 's egy lakvidékkel (territorium) bir, csupán a' király urasága alatt van, saját tanácsa által igazgattatik, és törvényes privilegiumnál (kegynél) fogva egyenként is némelly szabadságokkal, összesen véve pedig nemesi jogokkal diszeskedik. — Felosztatnak: 1) egyenesen csak sz. kir. városokra, mellyek közül némellyek tárnokiak (tavernicales), mások személyviselőiek (personalitiae), a' szerint, a' mint első felebbviteli birájoknak ezt vagy amazt köteleztetnek elesmerni, és 2) sz. kir. bánya-városokra, mellyek polgári ügyeikre nézve mind a' személyviselő (personalis) törvényhatósága alá tartoznak 's a' szoros értelemben vett sz. kir. városoktól abban különböznek, hogy azoknak lakvidékében érczek miveltetnek 's bányászati törvényhatósággal birnak, emezekben pedig sem az sem emez nem honol. A' sz. kir. városok összeségesen véve az országnak negyedik rendjét teszik, országgyülésre meghivatnak 's abban üléssel és szavazattal (votum) bir-

nak. Egyenként, egészben véve, nemeseknek tekintetnek 's mint egy közönség, több jogokkal vannak felruházva; nevezetesen, mint illyenek egy érkölcsi személynek tekintetvén 1) a' nemesekkel perbe ereszkedhetnek; 2) tanácsot és tisztviselőket szabadon választhatnak; 3) rendeleteket szabnak, mellyek szerint azonban a' közöttök lakozó nemesek nem itéltethetnek, hanemha magok úgy akarnák; 4) az általok választatott tanács itéli meg a' polgároknak és nemtelen lakosoknak minden nemü személyes és dologi ügyeit, a' nemesekéit pedig csupán a' városi telkekre nézve; 5) a' mondott személyekre nézve 's városi javak iránt a' bevallások és bejegyzetek is a' városi tanács előtt történnek; 6) minden törvényhatóságok alá tartozó telektől törvényes adót fizettetnek, még a' nemesekkel is; hogy azonban ezeket ne terhelhessék, az adó kivetésekor meg kell őket gyülésekbe hivniok; kiknek ha házakat venni nem engednek, a' kir. ügyész felperessége alatt 2000 frtban marasztaltatnak el; 7) egyházi pártfogói és csapszék joggal birnak; 8) régi nemesi birtokaikat megtarthatják, de ujakat szerezni tilalmaztatnak; 9) a' magszakadásból támadó esendőség, ingó és ingatlan, ő reájok háramlik; de a' nemeseknek és más szabados személyeknek csak városi telkeik szállanak ő reájok. A' hűtelenség miatt nem ők örökölnek; 10) minden városnak van büntető törvényhatósága, azaz vérhatalma (jus gladii). Az ártatlanok veszedelmére használtatván azonban elvesztik azt, 's azon felül az igazságtalan itélet hozóji életeket 's részekre esendő javaikat is veszedelmeztetik, mellyeknek két harmada a' felségé, egy harmada pedig a' felperesé leend. Hogy mindazáltal szabadságaikkal, különösen a' nemesek iránt, vissza ne élhessenek, neminemüképen összekorlátoltattak, ugymint: 1) a' városi tanács a' nemesek javaira 's személyére nézve nem gyakorolhat törvényhatóságot, annál kevesebbé szorithatja őket személyes munkákra és fizetésekre; 2) cselédjeiket 's a' házok népéhez tartozandóknak egyikét sem fogathatja be azoknak tudta és engedelme nélkül; 3) a' nálok letétetett javakat zár alá nem veheti, hátrahagyott örökségeiket le nem pecsételheti, 's az örökösöket jogaikban nem akadályozhatja; 4) ha a' nemes, házánál valamelly munkát készitet cselédje vagy egy azon mesterséghez értő ember által, ezt azért háborgatni vagy megbüntetni mind a' tanács mind a' városi czéh tilalmaztatik; 5) nehogy a' tanácsnokok felmentetése által a' teher másokra száljon, katonai szálásadáson kivül, minden terhet viselnek azok is; 6) a' nemesi ingóságokra nézve, a' vármegyei biróság által teendő végrehajtást (executio) akadályozni tilalmaztatik; de köteleztetik ellenben a' vármegyei biróság által hozott itéletnek következésében átvevőlevél (compassus) mellett, annak jelenlétében a' végrehajtást teljesitni, — másként az egyenesen a' város javaiban tetetik meg; 7) a' kebelében teendő nyomozásokat 's tanuvallatásokat az ország törvényhatóságainak el nem tilthatja, különösen ha az a' tanácsnak bejelentetett; 8) a' nemesek mindent vihetnek be, a' mi önszükségekre megkivántató, 's attól semmit nem fizetnek, de a' tanácsnoktól nyert szokott engedelmi levelet tartoznak előmutatni. A' bort, a' mint annak használatában vannak, néhol néhol hordonként adhatják el, vagy icczénként is kimérhetik; 9) nem szabad a' nemest befogatni vagy letartóztatni, hanemha az, a' bünt valóban elkövetvén, vérén éretik; 10) a' nemeseken elkövetendő minden idő- 's helybeli és nemi zsarolások, erőszakoskodási büntetés alatt tilalmasok. — A' sz. kir. városban lakozók közül csak azok neveztetnek polgároknak, kik a' városi tanács és a' választott község által a' szokott váltság (taxa) lefizetése és hitletétel mellett megválasztatnak, a' polgárok névkönyvébe beiratnak, 's nekik arról a' város pecsétjével megerősitett bizonyságlevél adatik. — Minden illytörvényesen bevétetett polgárok-

nak következő jogai vannak: a) ugy, mint a' jobbágyok, törvény eleibe nem állittathatnak, hanem annak rende szerint perbe idéztetnek; b) díjok (homagium) ugyan annyi, mennyi a' nemeseké; c) a' vámtól ország szerte fel vannak oldoztatva; d) a' városi telkeket egy év és egy nap multával elidősithetik kölcsönösen; azért az azt megszakásztó orvoslatokat minden évben kell használniok; e) az elidősitésnek nálok még a' birói zálogra nézve is van helye és sikere; f) pereikben minden törvényes orvoslatokkal (remediis juridicis) élhetnek, az ellenálláson (oppositio) kivül; g) adósságaik miatt a' törvényes uton külfogságba nem tétethetnek; h) hazafiaknak tekintetnek, és ennél fogva alkalmatosok a' nemesség megnyerésére; i) élhetnek csapszék 's egyéb városi haszonvételekkel; k) a' nemesek által rajtok elkövetett igazságtalanságot, a' városi tisztügyésznek (fiscus magistratualis civicus) pártfogolása (assistentia) alatt boszuljják meg; mert fejenként véve nemtelenek lévén, személyes tettekre nézve a' nemesekkel nem perlekedhetnek.

Tárnoki városoknak azok neveztetnek, mellyek ügyeikre nézve a' királyi tárnokmester törvényhatóságát e esmerik, illyenek: Bártfa, Buda, Debreczen, Eperjes, Győr, Karpona, Kassa, Kis-Marton, Komárom, Kőszeg, Modor, Nagyszombat, Pest, Poson, Sopron, Szabadka, Szakolcza, Szatmárnémeti, Szeged, Temesvár, Újvidék, Zágráb, Zombor. Ezeknek perei a' városi tanácstól a' tárnokszékre vitetnek felebb, innét pedig egyenesen a' hétszemélyes táblára, ugy azonban, hogy az idéztetés a' kir személyviselő (personalis) aláirásával történik, 's a' felhivott per a' kir. tábla előtt felvétetvén, megvizsgálás nélkül a' hétszemélyes táblára vitetik által. — A' tárnokszékre nézve következendőket szükség megjegyezni: Ez a' tárnoknak vagy altárnoknak összehivása mellett minden esztendőben Budán szokott tartatni, ennek vagy amannak elölülése alatt, 's legalább is öt város küldötteinek jelenlétében. Meghivatik erre mintegy 12 város, követjeik képviselősége alatt. A' melly városok meghivatván követet nem küldenek, sem magokat irásban elegendő és helyes okoknál fogva ki nem mentik, az ülés hetedik napjától kezdve, távollétek minden egy napjáért 3 nehéz márka (12 fl.) fizetésére büntettetnek, mellyet ha a' megintetés után önkényesen lefizetni nem akarnának, az elölülő, a' jelenvolt tagoknak végrehajtó-levele mellett, minden törvényes orvoslat sikeretlen lévén, kétszeresen vesz meg rajtok, 's a' jelenvoltakkal megosztja. — A' tárnokszék bünpereket nem, hanem csak polgáriakat, 's ezeket is csak csupán felebbvitteket itélhet; eleibe felebbvinni pedig egyedül azon pereket lehet, mellyeknek legalább is 60 frt. szolgál tárgyakul, 's ettől viszont a' hétszemélyes tábla eleibe csak azokat, mellyek legalább 300 frtot meghaladó értékre nézve indittattak. A' felebbvivésért, a' tanácsnak 10 frt. kell lefizetni 's a' budaiaknak 15 nap, a' távolabb városiaknak pedig 6 hét alatt, átküldési parancsot (mandatum transmissionale) kell a' tárnoktól vagy helytartójától kieszközölni, a' másik 15 nap vagy 6 hét alatt pedig a' pert a' szokott rend szerint kiadatni; másként a' felebbvinni kivánt itélet egészen megitélt dologgá válik. Az elküldési levél (transmissionales) bepecsételve méltatik a' tarnokszékhez. — A' pert a' tárnokszéki jegyző vagy valamellyik közbiró kivonatban adja elő. A' hozatott itélet a' jelenlévőknek neveivel együtt, két közbirónak jelenlétében a' jegyző által a' tárnokszéki könyvbe be és általa aláiratik. Az innét való felebbvitel nem a' perbe iratik bele, hanem különös iromány által jelentetik meg, 's a' jegyző által iktatatik abba. Ha a' felebbvivő itt is elvesztette ügyét, a' megitélteken kül még az irományok kiadatására tett költségekben is elmarasztaltatik. — Innét a' felebbvitel egyenesen a' hétszemélyes táblára

tétetik, 's az annak fejében fizetendő taksa 20 frt; mellynek fele az elölülőé, másik fele pedig a' közbirák közt osztatik fel.

A' kir. felség személyes jelenléte törvényszékbeli helytartojának 's személyviselőjének törvényhatóságát elesmerő városok e' következendők: Bazing, Esztergam, Kapronczа, Késmárk, Körös, Lőcse, Pozsega, Ruszt, Székes-Fejérvár, Szent-György, Szeben (kis), Trencsin, Varasd, Ó-Zólyom. Ezek ön tanácsok előtt végzett polgári pereiket egyenesen a' személyviselői-szék eleibe viszik felebb, kivévén a' 7 bányavárosokat, mellyek tanácsaik itéletét elsőben a' hét városi itélőszék eleibe terjesztik. A' kir. személyviselő azon itélőszéket ön akaratja 's a' perek sokasága szerint tartja évenként egyszer, vagy többször is, meghiván arra némelly itélőmestereket vagy a' királyi tábla néhány biráit és a' szék hites jegyzőjét, nem pedig a' városok követjeit is. — A' városi tanács által elküldési levél (transmissionalis) formában kiadatván a' per, a' kir. személyviselőnek kezébe méltatik, kinek aláirásával költ idézésnek következésében az alperes fél a' per felvétele után megjelenik, de a' perbe ügyeletek (allegata) nem tétetnek, hanem a' jegyző annak kivonatját elkészitvén, aláirja, felolvassa, és a' hozatott itéletet feljegyzi. Az itéletlevél (sententionales) a' királyi táblánál szokásban lévő stilussal (iridommal) tétetik fel, 's a' királyi törvényszéki pecséttel megerősitve adatik ki. — A' személyviselői-szék által hozott itélet felebbvihetetlen (inappellabilis.) — A' szabad királyi bányavárosokban, mind rendezetére mind pedig foglalatosságára nézve, két különböző törvényhatóság van, t. i. polgári és bányászi. Az, a' polgároknak személyét, közös és magános vagyonát, emez pedig a' bányákat, ezeknek mivelőit és tisztviselőit tárgyazza. — Általánosan ezen városok lakosaira nézve az van megá lapitva: 1) hogy őket akár a' kamara, akár más itélőszék eleibe perbe idéztetni, az itélet semmisége és patvarkodási (calumnia) büntetés alatt tilalmas; 2) a' polgári és bányászi törvényhatóságoknak egymás ügyébe való bele avatkozása, a' birtokos tisztviselőkre nézve ugyan erőszakoskodási büntetés — a' birtoktalanokra nézve pedig tisztségeknek elvesztése alatt tiltatik; 3) a' katona szálatástól mentesek; 4) határaiktól a' zsidók 7 mért töldnyi távolságra eltiltatnak; 5) jogaikban és szabadságaikban meghagyatások számos törvényeink által parancsoltatik. — Az itt megjegyzett 's minden bányavárosokat illető jogokon kivül, a' 7 szövetséges bányavárosok, nevesen: Körmöcz, Selymecz, Beszterczebánya, Bakabánya, Bélabánya, Libetbánya és Ujbánya némelly külön tulajdonságokkal is birnak polgári pereikre nézve. Mert azon kivül, hogy törvényszékeik 's törvényes szokásaik a' szász törvénynek még maig is számtalan bélyegét hordozzák, városi tanácsaikon kivül még egy közös törvényszékek van, mellyhez azoknak itéleteit felebbviszik, minekelőtte a' per a' személyviselői-székhez juthatna. Ezen egyesület hét városi itélőszékét rendesen Körmöcz, annak érdekessége (interessatio) esetében pedig Selmecz, a' maga kebelében szokta tartani; mellyhez a' városi tanácstól teendő felebbvitelnek váltsága (taksa) 5, innét pedig a' személyviselői eleibe 10 frt. — Végre ha a' büntető törvényhatóság gyakorlásában valamelly városnak akadálya adná elő magát, azt a' többi 6 városnak küldöttjei gyakorolják összevéve. *Kunoss.*

Királyviz l. Választóviz.

Kircheisen (Frid. Leop.) kir. porosz status és igazság-minister, 'sat. A' brandenburgi és frank herczegségekben az igazságszolgáltatást rendbe szedte. Részt vett az ország közönséges törvénye, törvénykezés, 's kivált a' büntető törvénykezés kidolgozásában. Tagja volt a' pétervári törvénybiztosságnak is. A' porosz törvénykezés javitása körül nagy érdemeket szerzett. Ő a' bíróság függetlenségét

védte. Alaptételei a' cabineti bíróskodás veszélyeiről azon derék beszédéből esmeretesek, mellyeket mint a'kamaratörvényszék igazgatója Berlinben a' királyhoz, még akkor koronaherczeghez, tartott. (L. Klein „*Annalen*" 9k köt.) Példa és oktatás által a' kormánynak sok jeles tisztet nevelt. Igazgatója volt a' berlini polgármentő intézetnek és a' porosz fő bibliai társaságnak is. E' nagyon tisztelt kormányfi, Jan. 30. 1821, tisztviselésének ötvened évi örömünnepét élé meg, mellyet a' király a' fekete sasrend általadásával, a' kamaratörvényszék (Rauch készitette) melyszobrának ülésteremben felállitásával, a' berlini városi törvényszék életnagyságu (Schadow Vilm. festette) képének a' gyülésteremben felfüggesztésével dicsőite, 's más törvényhatóságok innepélyesen megültek. A' hesseni vál. fejdelem 1824 az arany oroszlán rend nagy keresztével tisztelé meg. 1823 Fonk pere megbirálását bizá rá a' király, 's a' törvényes okokkal támogatott királyi megkegyelmezés vagy megerősités jogán alapult Fonknak a' Jul. 28. 1823 költ cabineti parancs által történt felszabaditatása. Fogytáig munkás éltét Berl. Mart. 18. 1825. 76 éves korában rekeszté be. —*v*—

Kirgizek (Kirgiz-Kaizakok), magokat Sara-Kaizakoknak nevezik. A' Kirgiz nevet hihetően csoportjok valamelly alapitójától nyerék. Többnyire a' legrégibb Mongolok maradékainak tartatnak, kik eleinte a' chinai kőfal közelében laktak, 's a' mongol törzsökök közönséges vándorlásakor nyugotibb tájakra költöztek. Midőn rólok Sibiria orosz elfoglalásakor legelőször hallatszott valami, akkor ők felső Jenizei vidékén nomad életet éltenek. A' Barabinczokkal együtt hódoltak meg az orosz birodalomnak. Most az Ural és Irtis közti pusztaságot lakják, mellyet az Oroszok kirgiz sivatagnak neveznek, 's nagysága 31,681 nsz.mf. Ezen pusztaság nyugotról határos a' kaspiumi tengerrel és Kaukazia tartománnyal, éjszakról az ufati és tobolszki, keletről a' koliwani helytartósággal. Rég idő olta nagy, közép és kis csoportra osztják magokat. Az első vitézsége és a' hozzáférhetetlen hegyek miatt, mellyek közt lakik, soká független volt, mig végre szultánja 1819 Oroszország felsőségét elesmeré; a' közép és kis csoport 1731 olta orosz védhatalom alatt áll, de mindig hüségtelennek 's rablónak mutatkozék, a' miért a' határfolyók hosszában apró erősségek vagynak ellene felállitva. A' közép és kis csoport mind egyik 30,000 kibitkára vagy nemzetségre becsültetik; de hihető, sokkal számosabbak (l. Turkomanok.)

Kirohanás. A' várerősség védelmezéséhez tartoznak rendszerint, ha különös nézet ellenkezőt nem javasol, a' gyakorta való kikirohanások, hogy az ellenség távol tartassék 's ostrommunkálatai elrontathassanak, — ha lehetséges — a' vidékről élelem szereztessék, a' segéd csapatoknak könnyebb bemenetel eszközöltessék, vagy az ostrom alól felszabadulás kivivassék. Legkedvezőbb idő azoknak végbevitelére az éjfél utáni órák, az alkony és szürkület, 's a' ködös és esőző napok; de az ellenségre nézve mindenkor meglepés gyanánt kell történniek, 's ennél fogva legnagyobb titokban tartatniok. A' küzdésre legkészebb, legelszántabb 's leghivebb legénység szokott kiválogattatni a' megtámadásra, 's kimenetkor gondosan elmellőztetik a' nesz és fegyverzörej. A' legénység számát a' kirohanás czélja határozza meg, mellyet igen gyakran pattantyusság és lovas sereg is kisér. Az erősségtől azonban semmi esetre sem szabad igen eltávoznia, hogy körül ne kerittessék 's el ne szakasztassék; visszavonulásakor pedig nem kell az ostromlottakat önvédelmekben akadályoznia, vagy zavarodást okoznia, 's az által az ellenség utánnyomulását akaratja ellenére is elősegitnie. Kisebb erejü kirohonások leggyakrabban azért tetetnek, hogy az ellenség, a' megszállattak tüzelése alá a' vár

közeletébe csalathassék, vagy az ostromló sereg folyvást nyugtalanittassék, több izben kifarasztassék, 's lassanként elgyengittessék.

KISÉRÉS (kiséret, Begleitung, francz. accompagnement, olasz. accompagnamento) átaljában véve azon muzsikai előadást jelenti, melly valamelly főmelodia segedelmére rendeltetik. Ezen főmelodiát (Solo, obligatrészvény, obligathangzat) vagy emberi énekszó vagy akármelly hangszer adhatja elő, a' többi hangszer pedig a' szerzőnek tetszése szerint azt kiséri. Vannak tehát muzsikai költemények, mellyeket csak egy, vagy több hangszer kisér. Mind a' főhangzat mind a' kisérő szerek részvénye együvé van irva az ugy nevezett PARTITURÁBAN, (l. e.). De azon esetben, midőn a' főhangzatot csak egy, vagy legfeljebb két hangszer követi, amaz irás, mellyben az egész darabnak főhangzati és kiséreti részvénye együtt foglaltatik, nem neveztetik Partiturának. Mivészi tekintetben a' muzsikai kisérés kettős szempontból nézethetik: vagy ugy, mint a' hangszerzőnek készitménye, vagy ugy, mint a' hangszeres kisérő hangásznak (instrumentalista) előadandó mive. Mind a' két esetben nagy nehezségekkel kell mérkőzni a' mivészeknek, annyival inkább, minthogy az előadásból következő foganat semmi szábályoktól, hanem csupán a' mivész lángeszétől és tapasztalásától függ. Ugyan ez az oka, hogy a' kisérés irásbeli feltétele talán nehezebb munkát ád az irónak, mint sem a' melodiáé (főrészvény, 's hogy valamelly muzsikai gondolat majd jó, majd rosz foganattal adatik elő a' kisérés segedelmével. Eddig elé a' szerencsés foganat eszközlésére legképesebb volt a' kevés kótákra szoritott olasz kisérés, 's erre nézve az olasz hangszerzők tetemesen különböztetik meg magokat a' német és franczia szerzőktől. Átaljában véve a' kevés kótákkal nagy foganatu előadás eszközölhetésének mestersége, a' muzsikai tétel legnehezebb részének látszik lenni, mi legnagyobb lángészt, s gyakorlati tapasztalás által legfőbb mivészi képzést kiván, miben mind eddig az Olaszok 's az ujabb Németek, amazokat utánozva, legtöbbet tettek. Ezen tekintetben a' Francziák nagyon hátra maradtak, mivel ők az előadási foganatot a' kóták sokaságában helyezteték. A' mi már a' kisérést, mint a' kisérő hangásznak előadandó mivét illeti: ez is megkivánja a' mivésznek igen szorgalmas tanulását, 's legfinomabb érzékeny képzését vagy is miveltségét. Legnehezebb, 's legnagyobb értelmes ügyességet kiván az egyes soloszerek, p. o. a' hegedü, flauta, klavir 'sat. kisérése. Igy az Olaszok különös és pedig remek részvényt adnak fel az egész orchestrát, kivált a' RECITATIVÓK (l. e.) alatt, kisérő klavirnak, 's ezen feladásnak legnagyobb szorgalomnal igyekeznek megfelelni. Mert, mivel minden muzsikai kiséretnek más czélja nem lehet, mint sem a' főhangzat foganatos előadásának sikerebbitése, nyilvános, hogy a' kisérőnek kötelessége azon mesterségből áll, hogy a' főhangzattal tartson, azt elősegélje, de korán se hatalmaskodjék rajta, 's ne homályositsa azt el. *gy.*

KISÉRŐ CSILLAGOK, l. TÁRSCSILLAGOK.

KIS János, a' dunántuli evang. egyházi kerület superintendense, 's a' magyar tudós társaság történetirási osztályában rendes vidéki tag, Sept. 22kén 1770 Sz. Andráson, Sopronvármegyében, szegény szülőktől született. 10dik évéig az atyai házban nevelteték 's oktattaték, anyjától a' vallás első okfejei mellett olvasni, irni pedig atyjától tanulván. Miután erre két szomszéd falusi oskolában két telet töltött volna, részint egy falusi predikátor és oskolamester ösztönözésére, részint mivel a' mezei munkához épen semmi kedvet nem mutata, a' soproni evang. gymnasiumba adaték, hol a' közönséges tanulási cursust 9 esztendő alatt végzé. Tanulása utolsó évei azon időbe estek, mellyben a' Németek nagy előmenetele a' paedagogicában, ezen tanuló intézetben is derék változásokat okoza. Itteni tanitóji közt az

utóbb oily igen elhiresedett 's a' pesti egyetemhez áttetetett prof. Schwartnernek volt legnagyobb befolyása lelke iránylatára. Ettől buzditatva megkedvelé az ó világ jeles elmeszüleményit, megtanulá az ujabb tudós nyelveket, és sajátjává tevé azon vas szorgalmat, melly által későbben hazájának annyit használt. Honi nyelvünk 's literaturánk mellett már ekkor kezde buzogni. 1790 ugyanis, nehány tanuló társával egy, maig is fenálló, magyar társaságot alapita Sopronban, mellynek tagjai magyar nyelven dolgozásban gyakorolták 's gyakorolják magokat, munkájikat egymás előtt felolvassák, 's esmeretekhez képest megitélik. Ugyan ez idő tájban forditá Lowth „*Choice of Hercules*" allegoriás költeményét magyarra, az eredetinek versnemében. Ezen forditás történetből az országos könyvtár halhatlan emlékü alapitója, Széchényi Ferencz gróf, kezébe kerülvén, ennek tetszését annyira megnyeré, hogy rendelésére Bécsben kinyomtattatnék („Hercules választása", Bécs 1791). 1791 tavasszal beutazá egy tanuló társával Magyarország nagy részét, olly szándékkal, hogy annak tudósait és irójit személyesen tanulja esmerni, a' mi neki nagy mértékben sikerüle. Ugyan azon évben ősszel a' göttingai, a' következettben pedig a' jenai egyetemet látogatá meg, segittetve azon tetemes summa pénz által, mellyet emlitett költeményéért ajándékul nyere, — 's annál nagyobb lelkesedéssel hallgatá e' két fő oskola jeles tanitóit, mennél rövidebb va'a az idő, mellyet ott tölthete. Honjába visszatérvén, tüstént prof. és rector lön a' győri evang. grammaticai oskolánál. 1796 a' nagy barátii gyülekezet hivását elfogadva lelki pásztorságra szentelé életét; 's mivel jelességének hire nőttön nőtt, 1799 Kővágó-Örsre Zalában, 1802 Nemes Dömölkre Vasban, 's végre 1808 Sopronba viteték át ugyan azon hivatalra, — melly változások által hatásköre egyre nevekedék, 's egyre kedvezőbbek levének viszonyai. Ez utóbbi évben szerfelett megörvendezteté Festetics Ignácz gróf, kinek jószágán született, atyját minden alattvalói tartozástól innepélyesen feloldván. A' dunántuli evang. egyházi kerület 1810 jegyzőjének, 1812 pedig superintendensének választá. E' tulajdonságban él még ma is Sopronban. A' jenai hittudományi kar 1817 önként nevezé ki doctornak a' hittudományban; a' király 1822 taksa nélkül emelé magyar nemességre; sok vármegye tisztelé meg táblabirósággal. 1828 tagja volt a' nádor főherczeg által kineveztetett azon választmánynak, melly a' magyar tud. társaság alaprajzát 's rendszabásait kidolgozá. Ugyan azon társaság igazgatósága Nov. 17-kén 1830 a' történetirás osztályába második rendes vid. tagnak nevezé ki; a' feledhetlen Kazinczy halála után pedig első lön, fizetéssel. K. az irói pályának, mellyre önhajlandóságából 's Széchényi Ferencz gróftól lelkesitetve lépe fel, tapasztalván az olvasók kedvezését 's a' nagy emlékü Festetics György gróf által szóval és ajándékokkal buzditatván, mindig hive maradt. Egyenként megjelent egyházi beszédeit 's a' folyóirásokba adott számtalan darabjait elhallgatva, kinyomtattatott munkáji 61 kötetre mennek, 's egyházi, erkölcsi, oskolai 's ifjusági könyvek. Jelesbek ezek közül: 1.) „Az emberekkel való társalkodásról Knigge után" (Győr 1798, 3 köt. uj kiad. Pest 1811). 2) „Erkölcsi oktatás az ifjabb asszonyságok számára" (Győr 1798). 3) „Protestans közemberek olvasó könyve" (Posony 1802). 4) „Zaid vagy IV. Muhammed szerencsétlen szerelme" (Kotzebue után, Pesten 1803). 5) „Emberi indulatok tüköre" (Posony 1804) 6) „Német és magyar levelező könyv" (Pest 1803). 7) „Görög és romai Mythologia" (Posony 1805). 8. „A' Magyar nyelv mostani állapotjáról, kimiveltethetése módjáról, eszközeiről" (megjutalmaztatott felelet, Pest 1806). 9) „A' világ közönséges historiája" (kezdé

gróf Guadányi Józsefy folytatá Kis János. Posony 1805 és 9. 2 köt.) 10) „Gyermekek és ifjak bibliothecája“ (Posony 1805 2 köt.) 11) „Flóra, mulatságos gyüjtemény“ (Pest 1806—7. 3 köt.) 12) „Egy egész esztendei vasárnapi és innepnapi evangeliomokra való predikátziós könyv“ (Posony 1807). 13) „Elmés nyájasságok“ (Sopron 1806). 14) „Természet csudáji, nemzetek szokásai 's országok nevezetességei“ (Posony 1808). 15) „A' régi Görögök erkölcseinek és szokásaïnak, ugy vallásbeli, polgári, hadi és házi rendtartásainak leirása“ (Posony 1809). 16) „Nemzeteket és országokat esmertető gyüjtemény“ (Pest 1808—10, 3 köt.). 17) „Horatius levelei, Wieland magyarázó jegyzéseivel“ (1 köt. Sopron 1811). 18) „Versei“ (3 köt. Pest 1815). 19) „Ifjuság barátja“ (2 köt. Pest. 1816). 20) „Nevezetes utazások tárháza“ (6 köt. Pest. 1816, 17, 18). 21) „A' vallástalanságról, 'sat.“ (1815). 22) „Helikoni kedvtöltés“ (1819). 23) „Juvenalis Szatirái“ (Pest 1828). 24) „A' falusi élet“ (Sopron 1825). 25) „Klio, vagy lélek-nemesitő darabok“ (Győr 1825). 26) „Eudaemonia, vagy boldogulás mesterségére tanitó közhasznu filozofia“ (Sopron 1827) 27) „Persius Szatirái“ 28) Sokrates nevezetességei“ 29 „Iphigenia Taurisban“ Goethéből. 30) „Horácz levelei“ (mind. Pest. 1833) 'stb. —*ri*—

Kisfaludy (Kisfaludi) Károly, a' magyar költés' egyik legkitünőbb bajnoka, név szerint a' magyar vigjáték' atyja; ivadéka egy régi magyar nemesháznak, testvéröccse Sándornak, a' Himfy Szerelmei éneklőjének: Téten született, Győr vármegyében, martius 19. 1790. Születése, anyjának halála lett. Ez elhűté iránta atyja szivét 's a' keménység, mellyet ettől tűrnie kellett, a' gyermekben makacsságot szüle 's elkedvetlenedést. Győrbe küldetett iskoláit járni, de itt hasonló bánás oktatói részéről, elidegenité őt tőlök; 's végre is az iskolai pályát a' hadival felcserélte (1804). Eszterházy hg. ezredével 1805. az olasz, 1809 a' németországi táborozásban veve részt. Himfy volt azon egy könyv, mellyet akkor ismert; 's ez korán ébreszté-fel benne a' szúnyadó erőket ugy, hogy már az olasz földön dolgozgatna lyrai verseket, mellyek közül többeket olvashatni minden munkái Xd. kötetében. A' német dramával ismerkedvén, e' nemben már 1808 próbálgatá erejét „a' gyilkos“ czimü szomorjátékot irván. 1810b. mint főhadnagy a' katonaságot elhagyván, melly szabad lelkének sok nemü féket vetvén, inyére soha sem volt; házasodni akart. Atyja ellenzé választását, 's a' makacsot örökségéből kitagadta. Kettős csapás volt ez Knak, mert maga után vonta kedvesének elpártolását is. Büszkébb volt ő 's önnön erejében bizóbb, hogy sem bocsánatért esdekleni járulna atyjához, gyámolitásért rokonaihoz; a' képirás' régi szeretete és űzése ki látszék neki jegyezni a' pályát, mellyen életét biztositathatja; 's így anyai birtokát zálogba adván, Bécsben telepedék, hol a' szerencse különnemü változási közt hét viszontagságos esztendőt tölte. A' festés ada neki élelmet, de nem örömeket is, mert lelki eleme a' szabadság volt, pedig neki kedvencz mesterségét nem kény, hanem szükség szerint kelle űzni. Ezért győzött lassanként a' literatura szeretete a' müvészségén, 's a' melly órákat a' Burgtheater parterrjén 's könyvei közt tölthete, legszebbjei valának. Ekkor gyüjtögeté ő magának poetai müvészsége okfőit is, 's azon szép ismereteket, mellyek társalkodását, midőn literatura barátjaival volt, olly tanuságossá, olly kedvessé tevék. — Végre elintézkedvén még is atyjával (1817), 's Pesten vevén állandó lakását, uj élet derült-fel lelkében. Föllépe a' publicum előtt azon

pályára, mellyre eddig magányosan dolgozgatva (mert *Tatárjait* már 1809 irta, 1812ben *Zák Clárát*, utóbb *Brutust*) készült: értjük az iróit. 1819 és 20ban a' székesfejérvári, akkor eléggé jól szerkezett színésztársaság gyakrabban adá Pest nagy szinházában, előadásait, 's a' *Tatárok*, *Ilka*, *Stibor*, *A' kéjők*, *A' pártütők*, *Szécsi Mária*, *Mikor pattant nem hittem volna*, *Kemény Simon*, *Irene* váltogatva fakaszták eleven tapsra a' pesti hazafi közönséget, 's midőn kijöttek, az egész haza' olvasóit. Különböző ugyan e' darabok külső és belső becse, mert része hihetetlen gyorsasággal, 's közülök az elsők az *iróí* magyar nyelv kevesebb ismeretével készültek; de vigjátékai már ekkor jelelének-ki neki díszes helyt literaturánk tiszteltebbjei között, 's a' *milly* ohajtásokat azok betöltének, ollyatén reménységet támasztának jövendő pályája felől komoly darabjai a' tragoedia' mezején; a' szinjátéki oekonomiával való teljes ismeretség pedig mindnyájokat bélyegzi olly annyira, hogy leggyengébbjei sem tünhetnek-le hamar a' magyar theatrum repertoriumáról. Minden esetre pedig meg lőnek K. által vetve a' magyar *nemzeti* drama alapjai, mit literaturánk tudós ismerői érzenek, 's a' külföld helybenhagyására méltata, midőn Gaal György' fordításai által költőnk' több munkái olvashatásához juta. Ujabb és tisztább fényben tünék-fel K. neve, midőn mind inkább beavattatván a' magyar nyelv titkaiba, literaturánk szükségeibe, 's első felhevülése lecsillapodván, nyugalmasabb elmélkedésnek, mélyebb studiumnak adván magát: a' m. literatura akkori bajnoki' 's legbuzgóbb baráti' segedelmével egy diszes almanachot alapíta. Ezt ő 1821 végén *Aurora* czim alatt meg is inditá, 's halálaig folytatván, tiz kötetet hagya örökség gyanánt hazájának. Itt léptenek még csak Kazinczy elvei viruló teljes életbe, 's ez által lőn az uj iskola terjesztve 's maradandólag megállapítva. Ideáit tömöttség 's határozottság, előadását sokszinüség, nyelvét hibátlanság, uj fordulatok, numerus, verseit belső rhythmus és mértékkel testvéresült tiszta rim jelelék-meg; hogy arról, mi különnemü műveiben alkotás, charakter, korfestés, motivumok 'stb. czímek alatt foglalja-el a' műbiró figyelmét, 's mellyet állandó studium által iparkodott kielégiteni, ne szóljunk. 'S általa vezetve vagy tanítva, vele kezet fogva, futák-meg barátjai is az uj pályát; 's az most kivíva 's biztositva áll. — Miket ő maga ezen időszakban szerze, sokat és sokfélét, azt alább (*dőlt* betűkkel) fogjuk megjelelni, hol minden munkái lesznek felhordva. 1829ben betegeskedni kezde, mindazáltal „*Trencsényi Csák Máté*" tragoedia dolgozásához, mellyre régen készült, még azon év végén hozzá fogott, azt akarván ebbeli tehetségei próbakövévé tenni, miután e' nemben már tiz év óta nem irt. De ő azt annyi tüzzel és elmélkedéssel folytatta, hogy gyengélkedő egészsége miatt orvosa a' munkától eltiltaná. Töredék is maradt az, mert állapotja csak mulólag javult. A' nyavalya tüdőit pusztitá, 's Novemb. 21. 1830, miután a' Jelenkor és Társalkodó folyóiratokra kir. engedelmet nyervén, azokat hirdeté, az Aurora szerkeztetését pedig Bajza barátjára bizta volna, nagy szenvedések között elhunyt. Ekkor érkezék a' hír, hogy a' magyar tudós társaság igazgatói, pozsonyi gyülésökben, első rendes tagnak nevezék a' nyelvtudomány osztályában. Sereg követé holttestét a' korán kidőltnek, ki a' váczigát mellett levő temetőben nyugszik. Kriptáját márványtábla födi, 's egy kisded emlékkövön Vörösmarty' ezen sorai állanak:

Kisfaludyt ne keresd e' keskeny sirban, o honfi!
'S e' rövid élet után holtnak örökre ne véld;
Itt csak elomlandó tetemeit jelelék ki baráti:
Fen van időt múló szelleme műveiben.

A' *Jelenkort* és *Társalkodót* Helmeczy léptette életbe; az *Aurorát* Bajza folytatja; tiz barátja egyesült Ferenczy István honi szobrász által készülendő emlék által a' jeles férjfiu érdemeit dicsőíteni, mellyhez az eddig bejött ajánlatok, 's minden munkái összes kiadásából naponként gyülő haszon méltó reményt nyujt. Készült pedig az érdekelt kiadás (*Kisfaludy Károly minden munkái.* Budán 1831. X kötet, K. képével 's kézirása másával) Toldy Ferencz szerkeztetése mellett, illy tartalmi renddel: I. Versek: a) és b) *Dalok* két könyvb.; c) *elegiák*; d) *balladák* és *románczok*; e) *Elte* romános hősköltemény töredéke. f) *a' két hajós*, allegoria; g) *vegyes költemények*; h) *epigrammák, gnomák.* II. Színjátékok 1 köt. Stibor; Kemény Simon; Barátság és nagylelkűség. III. Szinját. 2. köt. Irene; *Szilágyi szabadulása*; *Nelzor és Amida* (eddig komoly darabok). IV. Szinj. 3. köt. A' kérők; A' pártütők; *A' vigjáték*; *Mátyás deák*; Mikor pattant, nem hittem volna. V. Szinj. 4. k. *A' leányőrző*; *A' betegek*; *Hűség próbája*; *Kénytelen jószivüség*; *Szeget szeggel.* VI. Szinj. 5. k. *Csalódások*; *A' fösvény*; *Áltudósok*; *Három egyszerre* (eddig vigját). VII. Elbeszélések 1. k. *Tihamér* (komoly, 19 szakaszban); *Barátság és szerelem*; *Sok baj semmiért*; *A' féjér köpönyeg*; *Sulyosdi Simon.* VIII. Elbesz. 2. köt. *A' vérpohár*; *Bajjal ment, vigan jött*: *Tollagi Jónás viszontagságai* (két részben); *Mit csinál a' gólya? Viszonlátás.* Vegyes kötetlen iratok: *Allegoriák*; *parodiák*; *keleti közmondások*; *különféle.* IX. és X. Pótolékok: Ilka; Szécsi Mária; dramai töredékek (*Első Ulászló*; *Csák Máté*; *Záh nemzetség*); versek a' költő ifjabb korából. Az utólsó kötetben van a' szerző biographiája is (különösen is e' czimmel: *Kisfaludy Károly élete. Irta Toldy Ferencz.* Budán, 1832. 60 l.), mellyben annak némelly kritikai töredékei is állanak 's kéziratai felhordatnak. A' magyar tudós társaság Schedel Ferenczre bízá az elhunyt tagja felett mondandó emlékbeszédet, ki azt az 1833. Aprilis 22dikei ülésben tartá, 's az a' társaság évkönyvei 1. kötetében olvasható. Szorgalmatosan űzvén Kisfaludy az olajfestést 's képek gyüjtését (élete utólsó szakában egy magyar müvész-akademia szerkeztetését is forgatá elméjével) Pesten lakása idejében is, becses képtára maradt, melly, fájdalom! kótyavetyére bocsátatván elszórakozott. Önnön arczképe ellenben csak emlékezetből, de elég hiven, festetve, jelennen a' m. tudós társaság birtokában van. A' melly képe Munkái előtt áll, őt betegesebben adja, mint az eredeti, de nem hasonlatlanul; ellenben a' Minerva 1832diki IV. kötetében látható ennek felette szerencsétlen mása. *T. F.*

Kisfaludy (Kisfaludi) Sándor, a' magyar tudós társaság nyelvtudományi osztályában vidéki első rendes tag, 1772 Sept, 22kén Sümegen szül. Zalavármegyében, Csák ős magyar nemzetségből véve származását. Az első normalis osztálytól fogva a' philosophiáig Győrött végzé tanulását, mindig első lévén a' jelesek között. A' bölcselkedést 's a' törvénytanulás első esztendejét Posonban hallgatá; melly időt azonban nem egészen oskolai kötelességeinek teljesitésére fordità, sokkal inkább érdekelvén őt az akkor szebben feltünt magyar poesis és Schillernek munkáji, 's végre az 1791ki országgyülés hazafiui jelenetei, nyilatkozatai, beszédei, vitáji, mint a' száraz tudományoknak még szárazabb előadása. Az országgyülés előtt szünórájit a' várban, az ott lakott magyar nyelvü 's érzésü nevendékpapságnál töltè; az országgyülés alatt pedig annak ülésein kivül, a' muzsika és játékszin volt legszenvedelmesebb mulatsága. Gyakorlott hangszerei a' hegedü, 's a' magyar tárogatónak kimiveltebb mássa, az oboe volt. Ezt azonban csak hamar elhagyta, csupán a' hegedü mellett maradván, mellyet mind addig gyakorlott, mig azt a' háboruban a' kard fel nem váltotta. 1791 legfőbb vágyja volt a' magyar kir.

testőr karba juthatni: de czélját még ekkor nem érheté el, mivel atyja, őt még gyengének tartván, a' szükséges lépéseket megtenni szántszándékkal elmulasztotta. Tapasztalván azonközben atyja, már 1786 olta özvegy, egyébiránt nyolcz élő magzat atyja 's nevelője, első gyermekének indulatjait nem az ugy nevezett kenyér-hivatal-rang-és haszonszerző tudományok felé hajolni; hanem szenvedelmeit egészen a' hazaszeretet, literatura és muzsika által elfoglaltatni, hogy az ifju ezeknek gyakorlására egészen magára hagyatva ne legyen, kinszerítve akará természetét a' törvénytudomány megkedvelésére hajtani, 's ezen okból őt 1792 otthon fogá, hogy egy szabadasz időt nála, mintegy törvénygyakorlásban töltvén, a' törvénytudományt tanulja, szóval, hogy őt ügyvédnek készitse. Husztyt és Verbőczyt adván elébe, keményen követelé rajta ezeknek megtanulását. Az ifju nappal Verbőczyt tartá maga előtt, éjjel pedig magyar könyveket olvasa, 's azon télben két szomoru játékot ira, többnyire éjjel: „*Ulliszest és Penelopét*" 's „*Szeneka halálát.*" Neheztelvén azonban a' szabad lelkü ifju ezen kinszeritett életet, következett tavasszal bátran kijelenté atyjának, hogy ügyvédségre semmi kedve, hajlandósága, hanem katona kiván lenni, annyival is inkább, mivel a' sok ülést egészségének ártani érzi. Atyja örömest engedett ezen kivánságnak, 's K. még azon esztendőben, mint kadét, a' most József, akkor Leopold huszár ezeredbe lépett. Ezt azért választá, mivel Erdélyben állt, mellyet látni mindenkor vágyott, a' magyar nemzet történeteinek tekintetéből, mellyekre annak a' mult időkben erős hatása volt. Elment tehát a' szárnyára kelt ifju, egyedül, magyar nyugotról magyar keletre, Erdélybe. A' hazájától váló magyar nemes ifju hazafiui érzésének egy scenája, mellyet ő barátjának 's tanuló társának, a' most már elholt Skublics Imrének, ki több esztendeig Zalavármegye főjegyzője 's több izben országgyülési követje volt, akkor nyomban megirt, sokkal érdekesebb, mint sem hogy azt itt előadni el mulaszthatnók; mert ez mintegy kulcsa az ő jövendő magyar irói pályájának. Imigy szól K. azon levelében: „A' jószivü 's igaz magyar lelkü Nagyváradiaktól, kiknek barátságos és rokon magyar érzelmü társaságában néhány nyugalomnapot tölték, tegnap előtt délben váltam meg, és este napnyugot felé értem fel a' magas hegytetőre, hol Magyarország és Erdély határzik egymással. Ott megállottam; mert előttem és utánam egy meglepő, pompás, de szivemet elzuzó scéna nyilik vala: nyugot felé hazámnak, mellytől válnom kelle, sok mértföldnyire, majdnem Világosvárig terjedő szép róna földje, a' szép napestnek tiszta fényében; kelet felé Erdély, az ő setét erdőkkel bodrozott hegyeivel, völgyeivel, mint egy kavargó, nagy setét kék hullámokat hányó tenger fekve alattam — itt ott a' hegyoldalokba rakott falukból fejér, 's a' bucsuzó napfényben ragyogó csucsos tornyok csak gyéren tarkitván a' setét, 's a' hazáját hagyó szivnek borzadalmas hullámokat. Szivem is hullámozni kezdett erőszakos érzelmeiben, 's szorongásomban a' határon lefeküttem, szivem 's fejem még tul a' határon. Sürün omlottak megindult könyeim hazám szélső földdarabjára. Mig végre fuvarosom elunván a' várakozást, felkiáltott: Urfi! menjünk, mert elkésünk. Setét lesz. Az Oláhok hamisak." Nyires nevezetü faluban kelle meghálnom, 's gondold el, mint kellett elszomorodnom: Erdélynek, hol Magyarokat véltem lelni, mindjárt első helységében egy lelket sem találtam, ki magyarul értett volna. Mind Oláhok lakják. Bumban nem is tudtam alunni. Általjában, végig utazván most Magyarországot, 's összehasonlitásom után több Tótot, Oláhot, Németet találván, mint tiszta Magyart, — 's ugyan ezt találván Erdélyben is, eljajdultam: vége, gondolám, a' Magyarnemzetnek, melly már csak ugy áll fen, mint egy hajdan erős, felséges várnak, most az idővész által naponként fogyton fogyva düledező, hulló, 's végre

egészen eltünő romladéka! — 'S ezen szivemet szaggató órámban, itt Kolosvárott, hol még rokon magyar sziveket leltem, eltökéllettem magamban: hogy én, szegény magyar nemes ifju, de azon régi igaz Magyarok ivadéka, kik a' Magyarnak itt hazát szereztek, és egy nagy, dicső nemzetet állapitottak, homályomba rejtezve, akár mint katona, akár mint egyszerü polgár, szivem véréből, hazafiui érzelmimből, mint a' selyembogár gyomrából, egy fonalat fonok, mellynél fogva veszni indult magyar nemzetiségünket, magyar nyelv, érzés és irás által, ha csak kevés idővel is tovább életben tartsam. Magyarul fogok irni, és csak a' szivekhez szóllani; — mit? miként? — magam sem tudom még. Hogy talán czélomat elérem, azért gondolom, mivel az én szivemre is nagy hatással munkáltak eddig irt jobb magyar elmemiveink." — Erdélyben a' tiszti kar által, mint szép reményekkel biztató ifju, igen jól fogadtatott, 's ott töltött nyolcz hónap után, 1793 Jan. 5kén hadnagynak neveztetett, egyszerre mind az ezerednél mind a' magyar testőr seregnél, Zalavármegye részéről. K. magának jobb kimiveltethetése tekintetéből az utolsót választotta. A' testőr sereghez érkezvén, erkölcsi önmivelését nyomban a' franczia és olasz nyelv serény tanulásával kezdé. Üres idejét legnagyobb részint szobájában tölté, külföldi literaturával foglalatoskodva, a' nélkül azonban, hogy a' pedántság, mellyet egész életében gyülölt, legkisebb árnyékzatot vont volna külsejére és viseletére. Egykor egy délelőtti órában, — midőn épen azon nap délben udvari szolgálatra kell vala mennie, addig Torquato Tassonak magyarra forditásával foglalatoskodott, — az akkor Bécsben volt két rendkivüli angol követ, lord Spencer és Granville, Esterházy Miklós herczeg, akkor ezredes 's a' testőr seregnél főhadnagy, által szobájába vezéttettek. Ők ezen intézet külsejével belsejével kivántak megesmerkedni, 's igen meg voltak lepetve, midőn a' testőr hadnagyot Tasso magyarra forditásában, pipájából füstölve, pongyolán lelték, 's igen megdicsérték Kisfaludyt, csudálván, hogy egy magyar ifju a' nagy világ zajjában is illy szép munkával foglalatoskodik. Márekkor fő vágya volt a' szép mivészetekkel mélyebben megesmerkedni, a' rajzolás, festés, muzsika és szinmivészet, mint a' poesis rokonai, iránt táplálván legerősebb szenvedelmet. Örökké kár! 's ezt maga is mindig bánta, hogy a' muzsika elveit, a' generál bassust meg nem tanulta, mert nagy hajlandóságot és tehetséget érzett magában a' hangköltésre, mellyben, avatottak állitása szerint, igen eredeti ideáji voltak: — mint p. o. az, hogy ő historiai rajzolatokat, catastrophákat, költői phantasiákat, regéket 'sat. szeretett volna muzsika által kifejezve előadni. Az akkor Bécsben élt jeles irók 's mivészekkel esmeretségben volt, 's többekkel közülök társalkodott. Esmerte ő Alxingert, Retzert, Mayert, Salierit, Weiglt, Beethovent. Esmerte Brockmannt, Langet, Viganot és nőjét. Leginkább szeretett társalkodni Somsich Lázár kir. tanácsossal, genialis ősz attyafijával, ki akkor Bécsben lakott; Görög Demeterrel, akkor Esterházy Pál herczeg nevelőjével; Kerekessel, a' Hirmondó irójával; Sándor Istvánnal; Takács Józseffel, Festetics László gróf nevelőjével, 's Bacsányi Jánossal, ki akkor rövid ideig Bécsben tartózkodott. A' sors ezen időben nagy veszedelem től mentette meg. Martinovics apát mindent elkövetett, hogy őt társaságába vonhassa; de K. a' feslett életüt gyülölvén, egyre vonogatá magát. Végre engedvén a' sokszori kérésnek, egy, ének és muzsikából állandó esti mulatságra csak ugyan oda igérkezett; de Martinovics ugyan az napon, a' déli órákban elfogatott. — Esterházy Antal herczeg halála után a' testőr-kar kormánya a' második kapitányra maradt. Kisfaludy ekkor hatod magával, a' testőrkarból garnison ezeredbe tetetett által. Már maga ez elegendő volt K. kebelében mély fájdalmat gerjeszteni. De még inkább nevelé ezt a' következő körülmény. Ezen esetet megelőzött ősszel szabadsággal otthon lévén, 's Badacso-

nyon szüretkor Szegedy Rozália kisasszonnyal (kit utóbb Liza név alatt halhatlanitott költeményeiben) megesmerkedvén, ennek mind testi kellemei, mind ragyogó erkölcsi 's elmebeli szép és ritka tulajdonai őt annyira meghaták, hogy bizonyosnak hitte, csak ő vele boldogulhatni földi pályáján; annyival inkább, mivel viszonhajlandóságot és érdekletet véle sejteni a' rokon érzelmeket, 's különösen hazaszeretetet, tápláló szivben. Azonban Szegedy Rozália, midőn K. a' garnison ezredhez áttétele után, Olaszországba indulása előtt, Zalában ismét megfordulna, a' magát különben is sértetve érző ifju iránt némü hidegséget mutatott viseletében, ugy hogy ez, a' néhány hónap előtti szivességet az előtte legbecsesebb leányszivből egészen kiholtnak, vagy talán helyzete által kitiltottnak gyanitá. Ezen változás okát ő, a' testőrkartól megérdemlettnek vélt elmozditásában kereste. Most fájt neki leginkább az őt találta bal eset; most dult fult ő az emberek eddig nem tapasztalt roszlelkűsége miatt; 's eltökélé magában, a' véres harczokban elveszni. Szivének ezen helyzete, valójának ezen felingereltetése, hozzá járulván rég tápláft hazafiui vágyja és feltétele, magyar nyelv és irás által terjeszteni a' veszni indult magyar nemzetiséget, tevék őt indulatos és termékeny költővé, a' mi Himfy szerelmeiből sok helyen kitetszik. Elment rendeltetése helyére Milanoba, Olaszországba. Millyen állapotban volt légyen ottan, kitetszik ezen, egyik barátjához irt levelében előforduló szavakból: „Az önkénynek embert gyalázó, lelketlen gépellyé alázó, nevetséges 's egyszersmind szomoru játékává tett sorsom! — Ha független volnék, haza mennék; de igy — türnöm kell. Meddig fogom győzhetni?“ — A' több izben megveretett austriai had egészen visszatolatván, Bonaparte Milanoban termett, 's ezt bekeriteté. A' hét hét mulva ostromoltatni kezdett fellegvár őrizete, az ostrom harmadik napján megadván magát, vele K. is Francziaországba költözött, mellynek déli részében, a' nem termékeny de regényes Provence-ban néhány hónapot töltvén, becsületszavára még kiváltatása előtt visszabocsáttatott. Némelly magasztalt darabjai e' kies vidéken tartózkodásának köszönik léteket. St. Raffeautól, Fréjus (néhai Forum Julium) mellett, Genuáig a' Földközi tenger en utazott, hol egy rettenetes fergeteg és szélvész majdnem elvesztő az őt 's társait vivő gályát. (Erről is van Himfyben emlékezet). Franciaországból visszatérte után, mint még ki nem váltott badi fogoly, Klagenfurtban állapitatott meg, hol először az ottani katonaispotály felvigyázata, midőn pedig a' Francziák oda is előnyomulnának, több száz katona öltözettel töltött hordó megmentése bizatott reá; melly tisztének olly jelesen megfelelt, hogy a' fő hadi tanács dicsérő parancsa mellett Wallis Olivier gyalog sorezeredébe tetetnék által. Ehez 1797 ment el Würtembergbe, 's ugyan ennél a' következett évben főhadnagy lön. Itt, egyetlen egy Magyar az egész ezeredben, hazájától, nemzetétől, rokonitól, barátitól egészen elzárva, egyedül Himfyben élt magyar valója. Dalait többnyire magános sétálás és lovaglás közben költé. A' merre járt, minden váromladékot meglátogatott, kivált az ezekkel bővelkedő Németbirodalomban. Akkor fogantattak képzeletében jövendő regéji, mellyeknek első zavaros ideájit azonban csakugyan a' születése helyét környező Sümeg, Tátika, Rezi, Csobáncz, Szigliget, és Somló váromladékok támasztá elméjében, még alig serdülő korában. — Az 1799-ki háboruban a' rajnai hadtestnek, az osterachi, stockachi, winterthuri és zürchi nagy és véres, de szerencsés ütközetekben, harczoló tagja volt. Ezen év elején erőszakkal fakadt ki kebléből egy szózat ahoz, kit szive feledni nem tudott. Ezt azután sürü levelezés követé. K. 1800 bucsut vön a' katonaságtól 's haza jövén megházasodott, feleségül vevén Mező-Szegedi Szegedy Rozália kis-

asszonyt, néhai Szegedy Ignácz kir. tanácsos és Zalavármegye egykori hires alispánya leányát, 's eleinte Kámban Vasvárm. vette lakását, 1805 olta pedig Sümegen, azon házban, mellyben született, lakik, mint osztályrészében. — Hazájába visszatérte után mezei gazdaság lön foglalatossága, 's közben a' magyar literatura, 's minthogy erre őt egyedül a' hazafiuság és nemzetiség ébresztésének 's terjesztésének lángoló vágya birta: olly literatori pályát tüze ki magának, mellyen járva nem annyira a' formákhoz ragaszkodó tudósokat és criticát kielégiteni, mint inkább az ifjuságnak, 's főképen a' nő nemnek kebelében 's agyában magyar hazai és nemzeti érzést 's gondolkozást, szivre 's elmére hatva, 's mellette képekkel festve és regélve gerjeszteni törekedett, a' nő nemet tartván a' nemzet jelen és jövendő nevelő és képző anyjának. — Ezen okból választá ő miveiben a' legegyszerübb, legtermészetesebb, 's ugyan azért legkönnyebb versnemet. Hogy czélját elérte, bizonyitja a' közvélemény. 1801 próba gyanánt lenyomtattatá szerelmi dalai első részének 3-dik énekét a' „Magyar Hirmondóban" (778 l.) névtelenül, 's még ugyan azon évben kiadá azoknak első részét illy czim alatt „Himfy szerelmei (első rész) A' keserg ő szerelem" (Budán, 12). Ebben 20 ének 's 200 dal vagyon. Soha, sem elébb sem utóbb nem okozott Magyarországban könyv olly sensatiot, mint ez. A' Himfy név hirtelen elterjedt az egész hazában, 's a' nagy Esmeretlen köz figyelem tárgya vala. Csak 1807 nevezé meg magát K., Himfyje második kiadásának előbeszédjében, melly uttal egyszersmind annak második részét is kiadá „Boldog szerelem" czim alatt (7 ének 's 220 dal). Szint azon évben jelentek meg tőle: „Regéka' magyar eiőidőből" (Budán, 1807, 12; 2-dik kiad. u. o. 1818. 12), nevezetesen: Csobáncz 1 én., Tátika 2 én. (németre ford. Gaal; Bécs 1820 8.) és Somló 3 én., mind olly mivek, mellyek a' szerző iránti lelkesedést legmagasb fokra emelék. — 1809 a' magyar nemesség felkelése alkalmával Zalavármegye őt az ő lóvasságához őrnagynak választotta, Jósef kir. főherczeg pedig, mint Magyarország nádora, 's a' felkelt nemes sereg törvényes fővezére, maga mellé vette szárnysegédnek. A' magyar literatorok ez időig nem csak különös tekintetre, tiszteletre nem méltattak, hanem némelly buta nagyoktól meg is vettettek, mintha kevesebb ésszel és tudománnyal birni, mint egy literator, 's nevezetesen csak magyarul iró literator, csak nagy birtokosokhoz illő fény és érdem volna. A' nádor, kinek a' magyar nemzet, culturájára nézve olly sokat köszönhet, első volt, ki érdem szerint becsülni tudván 's tanitván a' magyar literatorokat, a' fejdelmi példa után (regis ad exemplum) rohanó magyar nagyokban is figyelmet gerjesztett irántok. — Napoleonnak a' magyar nemzethez intézett proclamatiojára Kisfaludynak kellett volna válaszolni; de a' körülmények ellenkezőt parancsolván, a' szándék is megváltozott. Az Insurrectiot követett békeség után ő Felsége, jövendő haszonvétel végett, az Insurrectionak, melly 1740 olta ellenséggel nem szált szembe, oklevelekkel bizonyitott történeteit kivánta a' nádortól. Ennek megirása Kisfaludyra bizatott. Ezen, német nyelven irt, 's majd nem egy egész év alatt készült munkájának következései, az arany érnek sok ülés által okozott bajai 's fájdalmai levének. — 1828 egyik tagja volt a' nádor főherczeg által kinevezett azon tudományos választmánynak, melly a' magyar tudós társaság alaprajzát 's rendszabásait Teleki Jósef gróf elölülése alatt kidolgozta. 1830 Nov. 17 a' magyar tud. társaság igazgatósága által vidéki első rendes tagnak választaték a' nyelvtudomány osztályába. Ugyan azon évben, szüntelen buzgó hazafiuságától elragadtatva, Balaton Füreden, hazafiui adakozásokból egy csinos játékszint épittetett, melly Zalavármegyének

végzése szerint egyedül a' magyar szinmivészségnek van szentelve. — Kisfaludy, testalkatára nézve a' közép termetnél valamivel magasabb, széles vállu 's melyü, erős, izmos 's véres férjfiu, nagy, széles boltos homloku. Haját már 24 éves korában elveszté Milanoban, egy a' várőrizet közt uralkodott ragadályos hasmenés következésében. Erkölcsi 's lelki tulajdonaira nézve érzékeny, szives, minden megkedvelt tárgyért buzgó, szemérmes, egyenes lelkü, 's ugyan azért gyülölője a' ravasznak és erkölcstelennek. Szoros barátságban igen kevés emberrel él; de barátiért minden áldozatra kész. Meggyőződése után véleményében állandó; szinleni semmit nem képes; válogatás nélkül könnyen nyilatkozó; érzelmeit 's gondolatait rejteni nem tudó; az igazságot élesen kimondó. Részt vesz szerette nemzetét tárgyazó minden ügyben; Zalavármegye közgyülésein pontosan megjelenik, 's habár természeti hevessége 's agyát elboritó phantasiája a' rögtön szónokséggal öszve nem fér: irásba tett beszédei mindazáltal soha sem hibázták el a' kivánt foganatot. — Kisfaludy Sándor és Károly, e' hires és méltán magasztalt két testvér, természetekre nézve, irói és költői tekintetben csuda ellentétben állának egymással. Károly a' közéletben, társaságban kedvetlen, komor volt; irataiban ellenben többnyire olly vidám, sőt a' kiszökésig vig, hogy a' ki személyesen nem esmerte, azt teheté fel felőle, hogy talán szünet nélkül nevet, tréfál és tánczol; — Sándor a' köz életben vidám, jó kedvü; költéseiben pedig minden a' tragoediának bus fátyolával van beboritva. — A' már érintetteken kivül következő munkáji jelentek meg: 1) lyrico-epicaiak: „Dobozi;" „Szent Mihályhegyi Remete;" A' megbosszult hitszegő;" „Antiochus" (az Aurora első három évi folyamában); „Gyula szerelme 10 énekben" (Budán 1825 12.) 2) Dramaiak: „Hunyadi János" hist. drama 5 felv. (Budán, 1816. 8); „Az emberi szív örvényei" szom. ját. 5 felv. „A' Dárdai ház" fam. rajzolat 5 felv. „Kun László" hist. drama 5 felv. „A' lelkes magyar lyány" fam. rajz. 4 felv. (a' négy utolsó ezen öszves czim alatt: Eredeti magyar játékszin, Budán 1825—6. 2 köt. 8.). Némellyek ezen munkák közül, más ujak hozzájárultával, Pesten, 1833 gyönyörüen nyomtatva jelentek meg, a' két első kötet Himfy szerelmeit, a' harmadik Dobozi Mihály és hitvese, és Kemend, a' negyedik pedig Döbrönte, és A' megbosszult hitszegő czimü regéket foglalván magokban. Vannak apróbb oktató költeményei is. —*ri*—

Kisgordon (kisbőgő, koboz, Violoncello, Cello). Nagyságára, mélységére, hangerejére nézve közép helyet foglal el a' brácsa (l. Viola) és contrabass (nagybőgő) között. Komoly hangja, keresztülható 's kellemes mélysége, teljes szivreható közepe 's hangbeli magassága (mellynek azonban tulságosnak lennie nem szabad) igen alkalmassá teszi őt, komoly, megható, 's characteristicai melodiák előadására, de kivált a' vonóquartettek alapjára. Többnyire ezen hangszeren a' nagybőgő részvénye játszatik, noha hangjai az utóbbiéinál egy octávával feljebb hangzanak. Azonban őt az ujabb szerzők, mint Cherubini, Beethoven, Weber, Spontini, Rossini különös részvényben is kitüntetik. Az első esetben tehát csak a' bassus hangok erősbitésére, 's az alsó hangok kitüntetésére szolgál. Csak későbbi időkben használtatott majd jól majd roszul solók előadására. Épen olly formán készitetik, mint a' hegedü és brácsa (l. Hegedü), csak hogy nagyobb teste van amazokéénál, 's a' játszó nem nyomja azt álla és vállai közé viziránvos helyezetben, hanem függőlegesen térdei közt tartja. Négy hurja van, mellyeknek két mélyebb 's vastagabbjai dróttal vannak befonva, 's C, G, d, a hangokra igazittatnak, valamint a' brácsán, csak hogy egy octávával alább. Kótáji F

vagy is bassus kulcsra iratnak, magasabb vagy is a' d é s e hangokat felülhaladó kótáji tenor, vagy az igen magas kóták (concertek, solókban) violin kulcsra tetetnek. De ez utóbbi esetben a' kótákat egy octávával feljebb kell irni, mintsem azok játszatnak, mert a' Violoncell egy octávával alább áll a' hegedünél, tehát rajta a' c csak a' c hang adatik ki. A' kisgordon tulajdonképen a' hajdani Viola da Gamba hangszernek csak tökéletesitett megváltoztatása. (l. Viola). Feltalálója volt Tardieu, tarascon-i pap, a' 18-dik század elején. Eleinte öt hurja volt: C, G, d, a, d. 1725 körül azonban a' szükségtelen ötödik vagy is d hurja elhagyaték. Legjelesebb gordonjátszók valának az ujabb korban: Romberg Bernard (Berlinben), Kraft (Stuttgartban), Merk (Bécsben), Dotzauer (Dresdában), Knoop (Meiningenben), Bohrer (Parisban), Wagner (Pesten). Kobozjátszásra utmutató iskolát irtak részint az emlitett urak, részint Alexander (Leipz. Härtel), Baillot, Levasseur; Cartel, és Baudiots különösen a' parisi conservatorium számára. *gy.*

Kishegedü (Violino), l. Hegedü.

Kismarton, kisded sz. kir. város Sopronvárm. Sopron városától 1¼ mf. 2500 német lakost számlál. Nevezetes itt herczeg Esterházynak négyszegü pompás várkastélya, mellynek belső készülete a' fényüzésig gazdag, de egyszersmind sok 's nagy becsü ritkaságokkal és egy fenséges kápolnával diszeskedik. A' külföldi virágokkal és gyümölcsfákkal bővelkedő várkert nem kevesebbé bájolja meg természeti kellemeivel a' nézö utast, mint a' kastélynak belső mükészitményei. A' szökőkut, a' kellemes tó, mellyen hattyuk lengenek, 's a' néma szobrok tekintete borongó édes érzetekbe sülyesztik a' tiszta kebelt. 54.

Kiszáradás l. Atrophia.

Kitérés. A' muzsikának egyik harmoniából a' másikba előlépését tágas értelemben modulatió-nak (hanglejtésnek) nevezik. Ezen előlépés nem egyéb accord- vagy is harmonia-változásnál; de azért nem minden accordváltozás egyszersmind hangmód változása is. Kétféle tehát a' hanglejtés neme: tágas értelmü, ha az egyik harmonia a' másikba, melly ugyan azon hangmódban (Tonart) fekszik, lép elő (Weber Gottfr. szerint lajtorjaszerinti modulatio); szorosabb értelmü, ha az előlépés az előbbi accordhoz képest idegen hangmódba megy által (Weber szerint lajtorja elleni modulatio).

A' kitérésnek két módja van. Az elsőben az előlépés ollyan, hogy az uj accordnál az elsőről egészen megfeledkezünk, 's ezen neme a' kitérésnek tökéletesnek neveztethetik. A' másodikban az első hangmód meg nem semmisül a' fülben, 's az idegen hangmódot ujnak érzi; mi mindenkor megtörténik, ha valamelly közbe jött, de hamar elmuló hangmód lép az uralkodó hangba, 's ezt tökéletlen kitérésnek nevezik. Weber Gottfried („*Theorie de Tonsetzkunst*") kiszámlálta, hogy egyik hangmódból a' másikba 46 féleképen lehet átlépni. Ha azonban meggondoljuk, hogy minden hangmódnak különbféle harmoniája van, mellybe 's mellyből előlépnie lehet, tehát a' kitérésnek 6616 különbféle lehető eseteire találunk. Legszokottabb előlépő kitérések a' hármas öszvehangzattól (Dreiklang) 1) valamelly uj hangmódnak tonicai hármas hangzatjába, 2) az uralkodó (alap, dominante) hang hármas hangzatjától minden hangmódba 3) a' fő septima accordja által, melly legszokottabb 's leghatározottabb, 4) de ritkán a' quarta hármas hangzatja, az uj hangmód secundája, vagy más mellék harmoniák által. Általjában véve a' kitérés annál könnyebb 's természetesb, mennél rokoniabb a' hangmód annazzal, mellyből kitérünk. Illyes kitérést a' fül legkönnyebben szivel;

ellenben a' távulabb hangmódokba történt kitérések sokkal feltűnőbbek. Azonban illyes kitűnőbb 's durváknak tetsző kitérések gyakran az erős b és ellenkező gondolatoknak legfontosabb és legsikeresb kifejezései szoktak lenni. A' mi általjában a' kitérés haszonvételét illeti valamelly hangmivben, ennek egysége mindenek előtt egy uralkodó főhangmódot kiván, azaz, hogy a' hangmiv nagy részint bizonyos hangmódban forogjon, 's rendszerint abban kezdődjék 's végződjék; noha ez gyakran kivételt is szenved vagy a' darab elején, vagy végén, kivált nagyobb hangmivekben. Kisebb darabokban, p. o. apró dalokban, tánczokban, kevés vagy semmi kitérés nincs, sőt a' kitérések szaporitása azoknak csendes egyszerü bélyegzetét (character) meg is zavarná, — holott a' nagyobb darabok azok nélkül könnyen érdektelenek, bágyadtak, 's igen egyformák lennének. Ujabb időkben ezen kitérési bájhoz annyira hozzá szokott a' nagyobb közönség, hogy ezen füszer gyakor halmozása nélkül előadatott darabokat erőtleneknek 's érdekteleneknek tartja. — A' hangmivnek a' fő hangmódba visszatérése többnyire 's legigazabban a' főhang hármas hangzatja, vagy a' fő septima accordja által történhetik, 's azzal berekesztetik, mert illy berekesztésen a' fül legjobban nyugszik meg. A' kitérések legalaposabb theoriáját irta nem régiben Weber Gottfr. *Theorie der Tonsetzkunst* (II. köt). *gy.*

KITERJEDÉS, valamelly testnek térfoglalása minden oldal felé; általjában a' hosszuság, vastagság és szélesség neveztetik kiterjedésnek. Igy az épitésmesterségben valamelly épület kiterjedése alatt, hosszuságának, magasságának és szélességének mértéke; rajzoló mivészetekben pedig kiterjedés alatt, mellyet az aránylattól meg kell különböztetni, a' tárgyaknak aránya értetik természeti nagyságokhoz. A' mivészt ebben részint a' szükség vezérli, részint hajlandóság, mivészi tehetség és külső véletlen okok határozzák el. Bizonyos tárgyakat, mint fákat, kőszikákat, tavakat épen nem lehet tulajdonképi kiterjedésekben ábrázolni, 's egy fali rajzolathoz más mérték kivántatik, mint egy hollandi tabagiához. A' festésben az emberi alkat kiterjedésén nem lehet helyesen tul lépni, kivévén, ha a' kép olly helyre vagyon helyezve, honnét a' nézőnek ismét természeti arányjában mutatkozik. A' testi nagyságot tul lépő rajzképek valamelly iszonyatossággal birnak. Ez is néha a' mivész személyességétől függ. Igy p. o. M. Angelo csak óriási alkatokat feste, mig Poussin közönségesen csak $\frac{1}{3}$ vagy $\frac{1}{4}$ részére szorítá magát az emberi termetnek. A' faragott mivek gyakran tul lépnek a' festés mértékén, még pedig méltán, minthogy itt az éltet adó szin hijánosságát, az emberek és állatok testéhez való nagyobb közeledéssel kell pótolni. Továbbá itt valamelly képszobor vagy képcsoport állóhelyét is figyelemre kell venni, valamint azon térséget is, mellyen belől felállitatik. Nyilvános térre állitandó képszobornak sokkal nagyobbnak kell lennie, mint valamelly teremben állandónak; 's a' hires Phidias készitette olympusi Jupiternek 60 lábnyi magassága mellett különös benyomást kelle okoznia, ha a' templom magassága, Pausanias szerint, csak 68 lábot tett. *r.*

KITONICH (Kosztaniczai) János, a' szép mivészetek és bölcselkedés mestere, a' királyi ügyek igazgatója, és a' magyar sz. korona ügyvéde, időkorának leghiresebb magy. törvénytudója, alapos gáncsoskodó férjfia, és a' horvát nemzetnek az 1607-ki bécsi vallási békekötés aláirása végett választott követje. Két törvényes tartalmu munkát irt, t. i. 1) „*Directio methodica processus judiciarii juris consvetudinarii incliti regni Hungariae*“ melly több kérdésekre osztott 12 fejezetből áll; és 2) „*Centuria contrarietatum et dubietatum ex decreto tripartito desumtarum et resolutarum*“, mellyek a' törvények-

nek első ügyetlen rendezői által függelék gyanánt a' Törvénykönyvbe is felvetettek. 54.

KIVÁLTSÁG (privilegium), melly talán a' dolog természetével megegyező'ben kir. kegy-nek mondathatnék, olly név szerint való jótét, melly törvényes királyunktól valamelly érdemes személynek ollyanképen engedtetik, hogy folyvást tartós legyen, de azért például ne szolgálhasson. Különbözik a' felmentségtől (dispensatio), mivel ez csak egyes esetekre adatik, amaz pedig hosszabb időre terjedő; továbbá mivel a' kiváltság (privilegium) igenes (positivum) jogot ad, vagyis amaz valódi jogot tulajdonít, emez pedig kötelezés alól oldoz fel. — Megoszlik a' kiváltság 1) személyire és dologira (reale); amaz ismét szorosan személyire, ha az általa engedett jótétemény egy bizonyos személyen tul másokra nem terjed, nemzetségire, ha az örökösökre is átszál, 's erkölcsi személyire, ha valamelly egyesületnek adatott. — 2) Törvénykivüli 's törvény-ellenire. Az elsőnél fogva törvény által nem adatott kedvezés engedtetik, ez által pedig valami közönséges törvénnyel ellenkező szabadság v. jog tulajdonittatik. Az ország alap törvénye ellen adatott kiváltság semmi erővel nem bir. 3) Igenlőre és tagadóra (affirmativum et negativum), amaz által positivus — igenes — tettekre való szabadság, ezzel pedig a' különben viselni tartozott terhektől való felszabaditás adatik. 4) Örökké tartóra és ideiglenire; ez az idő multával, amaz pedig csak valamelly történet által szünik meg. — Azon kiváltságok, mellyek használat által meg nem erősittettek, elavultaknak (obsoleta) neveztetnek. — Vannak a' kiváltságoknak bizonyos megkivántatóságaik vagyis innepélyeik, (solennitates), mellyek belsők vagy külsők. Az előbbiekhez tartozik a' belső és külső igazság, t. i. hogy ne ellenkezzenek az alkotott vagy természeti és isteni joggal, országunk alkotmányával és másoknak igaz jogaival, — világosak és megkülönböztettek legyenek, — és az ajándékozónak tudtával adassanak ki. — Külső innepélyek ezek: hogy a' magyar udvari canczelláriából régi 's gyakorlott stilussal (iridom) adassanak ki, a' bennek foglalt nevek világosan kitétessenek, távol legyen minden vakarás, javitás és foltozás, a' kiadás helyét 's idejét világosan foglalják magokban, beirassanak a' jegyző-és királyi könyvbe, a' királytól és egyik vagy másik cancellariustól aláirassanak, valamelly királyi nagyobb (nem pedig gyürü) pecséttel erősittessenek meg, 's az illető vármegye gyülésén innepélyesen kihirdettessenek. — Némelly kiváltsági levelekben, a' jelesebb fő egyháziaknak és ország zászlósinak nevei is alá vannak irva. — Ereje a' kiváltságnak az, hogy az adott kedvezéssel, másoknak kirekesztése mellett, szabadon lehessen élni; kinszeríti továbbá a' birót, hogy a' kiváltságlevélben foglalt tárgyakról, annak tartalma szerint itéljen. — Megszünik a' kiváltság: visszaélés, vele nem élés, és felségsértés, mások praejudiciuma — joggátlása — miatt való elerőtlenítés, többszöri ellene hozott itélet, róla való lemondás, utóbbi ellenkezőnek adatása, 's a' felségnek, igaz és a' közjón alapult ok miatt való visszavevése vagy megsemmisítése által, végre a' vele ellenkező országos törvény hozatásának, az időmultának, a' személy kihalásának, vagy a' dolog elveszésének következésében. —*no-*

KIVÁNÁS (kivánó erő) azon tulajdonsága a' léleknek, mellynél fogva a' dolgok iránt hajlandónak vagy tőlök irtózónak mutatja magát. Kant igy határozza meg: „a' lénynek képzeletei által ezen képzeletek tárgyai valóságának okává lehetése." Kant philosophus volt, neki az illy homályos beszéd megengedhető. Nálunk a' kivánás egy egyszerü lélektulajdon, melly minden tetsző iránt hajlandónak mutatja magát, azt tulajdonává akarja tenni. Világos az, hogy a' különböző dolgok nem egyiránt tetszvén az embereknek, a'

mi ezer okból származhatik, — a' kívánságok is külömb élék, gyakran egymással ellenkezők. A' tetsző dolog vagy szép, vagy hasznos, vagy dicső; melly három ágban van a' kívánás gyakorló mezeje.

KLAPROTH (Henrik Julius), az ásiai nyelvek kir. porosz professora, szül. Oct. 11. 1783 Berlinben; az atyja hires chemicus volt. Ő ifjuságától fogva tanulá az ásiai nyelveket és a' chinait, használva a' berlini és dresdai könyvtárokat. Weimarban 1802 az „*Asiatisches Magazin*" adá ki, és Pétervárrá segédnek hivaték, az ásiai nyelvek academiájához. Visgálatai főkép Ásia belsejének történeteit és geographiáját, valamint a' népvándorlást és a' törzsöknyelvek elágazását tárgyazzák. 1805 elkiséré Golowkin grófot, ki Pekingbe vala követnek rendeltetve, de a' határról vissza kellett térniek. Kl. akkor szótárokat gyüjte és Irkutzkban megesmerkedék a' Mandsu nyelvvel. Visszatérte után azt bizá reá a' pétervári academia, gróf Potocki János ajánlására, hogy folytassa a' Kaukazus tartományaiban visgálódását Ásia törzsöknépeiről. Megesmeré ott a' Hunnok, Avarok, és Alanok maradékait, fontos kéziratokat gyüjte, és 1809 visszatért Pétervárrá. Egyik gyümölcse ezen utazásának az „*Archiv für die asiatische Literatur*" (1. K. 1810. 4.) Azután az academiai könyvtárak chinai és mandsu könyveinek 's kéziratainak catalogusát készité el, melly végre chinai characterek metszetének Berlinben. 1812 elbocsáttatását kéré ki, 1814 Olaszországba ment, 's végre Parisban telepedék le, hol több munkákat ada ki, segittetve a' porosz király által, ki 1816 az ásiai nyelvek tanitójává nevezé. Ide tartoznak „*Supplément au dictionaire Chinois du pere Basile de Glemona*" (Guignestől 1813.). Folytatása szükségtelenné tétetett Morrisonénak kiadatása által (Macao 1820. 2 köt. 4). Továbbá megjelent tőle „*Verzeichniss der chinesischen und mandschuischen Bücher und Manuscripte der königl. Bibliothek in Berlin*" (Paris 1822 kivonatokkal a' chinai történetekből és chronologiai tabellákkal), azután egy értekezés az Uigorokról (a' legelső azon régi nép nyelvemlékeivel, az uigur betükkel). 1823 „*Asia polyglotta*" jelent meg tőle (4. Párisban) egy nyelvatlással, mellyben az asiai népek elágazásait nyelvek rokonságából mutatja ki, és meghatározza bizonyos történetirás kezdetét a' különbféle ásiai népeknél. Ezen munka Buddha életéről egy mongol legendának forditását is foglalja magában, jegyzetekkel. „*Reise in den Kaukasus*" czimü munkáját 1823 franczia forditásban több hozzáadásokkal (2. köt.) adá ki. Klaproth a' parisi ásiai társaság részére igen munkás. Ezen társaság journalja több czikkelyeket foglal magában tőle, például a' statuspapirosok eredetéről. A' társaság költségén egy georgiai grammaticát is ád ki szótárral együtt, 's egy mandsu szótárt. 1824 „*Tableaux historiques de l' Asie depuis la monarchie de Cyrus jusqu' à nos jours*" (4 köt. 4. atlassal.) jelentek meg tőle, 's 1818 „*Chrestomathie Mandschu*" mint a' chinai nyelv megtanulásának segédeszköze. K. a' londoni ásiai társaságnak is tagja, 's ott „*A geogr., statist. and historical description of China*" (2 köt. 4) czimü munkát adá ki.

KLARINET l. CLARINETT.

KLASTROMOK legelőször a' negyedik században keleten, nevezetesen Felsőegyiptom sivatagjaiban alapitattak. Antonius, kit közönségesen nagynak neveznek, 305 körül bizonyos számu remetéket gyüjte öszve, kik, hogy társaságban élhessenek a' magány hasznaival, kunyhóikat egymás mellé épiték, 's buzgósági gyakorlataikat közösen tarták, mint később a' palaestinai barátok, 's az abyssiniaiak még most is. Ezen öszveköttetésnél, melly Laurának neveztetett, még szorosabb volt az, mellyet tanitványja Pachomius a' negyedik század közepe felé alapitott. Ez Tabennán, egy nilusi szigeten felső

Thebaisban, több házakat épite csekély távolságban egymástól, mellyek közül mindegyikben bizonyos szamu barátok, hárman négyen (cellákban) együtt laktak, 's egy prior alatt állottak. Ezen priorságok összvesen tevék a' coenobiumot vagy monasteriumot; egy elöljáró által, kinek apát, higumen vagy mandrit volt a' neve, igazgattatának, 's meghatározott egyarányos életrendre szoritatának. Pachomius halála után, 348, Tabennán a' szerzetes gyarmat 50,000 személyből álla. Palaestinában, Syriában és Örményországban is coenobiumokkal teltek meg a' puszták 's erdők; még a' városokban 's mellettek is támadának illy intézetek, mellyekben a' kisértés közel léte miatt, a' clausura, vagy a' kimenés és világi emberekkel társalkodás tilalma szorosságának kelle a' különözött sivatagok hijányját pótolni, a' honnét a' coenobiumok claustráknak, azaz: bézárt helyeknek, klastromoknak neveztettek. A' klastromi élet eleinte csak férjfiaktól önként választatott, 's ezért kevéssé volt egyéb törvények által korlátoltatva, mint a' mellyeket kiki magának a' kegyes magány czéljához képest szabott. Később, minthogy a' 4 század közepe olta asszony- vagy apáczaklastromok is állittattak, 's ezekbe minden koruak 's ranguak tódultak, szent Basiliustól meghatározott szabásokat nyert a' klastromi élet, mellyek által a' szerkeztetés bizonyos egyformasága 's a' fenyiték kelet klastromaiban hellyreállitatott. Mindazáltal a' 4 és 5 században (azonkivül, hogy a' klastromba lépés hallgató lekötelezésnek tartatott a' szüzességre, 's minden világi örömöktől tartózkodásra, 's engedelmességre a' belső életrend felvett rendszabásai iránt) még nem voltak tulajdonképi klastromfogadások 's innepélyes vallástételek. Csak a' 6 században kezdette ezeket nursiai sz Benedek. Az ő szoros és czélirányos rendszabásainak, mellyek legelőször a' tőle 529 épitett montecasinoi klastromban Nápoly mellett, 's azután nyugot minden klastromiban, mint közönséges törvények felvétettek, kell főkép tulajdonitani, hogy a' klastromok kegyesség, szorgalom, mértékletesség, 's azon idő zavarjában a' falaik közé menekedett tudományosság fakhelyei kezdének lenni. Térítők küldettek ki belőlök; erdők, sivatagok a' munkás szerzetesek által kiirtattak 's mivelhetőkké tétettek; a' földmivelés 's a' német és slav népek megtéritése körül a' 6 századtól a' 8-kig nagy érdemeket szerzének magoknak. Hanem utóbb ezen, a' durvaság időszakában olly közhasznu intézetek, lassanként igen elváltoztaták természeteket, a' mint gazdagságok 's tekintetek nevekedék. Henyélés 's édelgés csuszott be falaik közé, a' világ minden büneivel, 's pusztulások elkerülhetetlen volt, minthogy részint a' frank királyok alatt támadt 's más fejedelmektől is utánozott azon szokás által, mellynél fogva a' klastromok, földjeik végett grófoknak 's uraknak ajándékoztatván, világi apátok (commendátorapátok) felvigyázása alá kerültek, kik csak a' jövedelmek használásáról gondolkodva, semmit sem tettek az elavult szerzetesek 's apáczák közt a' fenyiték fentartására; részint a' püspököktől, kik a' klastromoknak eredeti felvigyázóji voltak, hanem a' canoni életre való hajlandóságot többnyire magok is elvesztették, — vagy kiraboltattak és nyomattattak, vagy a' nekiek engedett szabadságokért és kivételekért önmagokra hagyattak. Csak a' nagy Károly ólta a' papság jobb kipallérozása végett felállitott klastromoskolák által tudák némellyek, p. o. a' toursi, lyoni, kölni, trieri, fuldai, osnabrücki, paderborni, würzburgi klastromok, a' 9 és 10 században is közhasznuságok hirét fentartani. A' javitás közönségesen érzett szükségén legelőször a' clugnyi klastrom Burgundban kezde segiteni, melly 710 Benedeknek csaknem elfelejtett rendszabása szerint rendelteték el, 's azt még szorosabb hozzátételek által nehezité. Számos klastromok Franczia-, Spanyol-, Olasz- és Német-országban ezen példány szerint javitatának meg; mások Be-

nedek rendszabásának más alkatot adának, 's a' 11 és 12 században több szerzetek állitatának fiókklastromokkal, mellyek, mint a' régi Benedictinusok főtörsökének ágai, szint annyi, kevély és féltékeny szövetkezési lélekkel öszvekapcsolt szerzetes statusokat formálának. Az ujra helyreállitott szentség hirével a' klastromok uj tekintetet 's uj kincseket nyerének; sokan minden törvényhatóság alól felszabadulást (a' közvetetlen pápain kivül) tudának szerezni, 's a' keresztes hadak alatt, midőn sok keresztes utazó nékik adá zálogba, vagy vissza nem jövetele esetére örökre is jószágát, gazdagságok nagyon neve kedék. A' sérthetetlenség előjoga, mellyet a' közvélemény a' klastromoknak a' középkor magános tusái közt tulajdonita, sok privát jószágot játszott klastromi oltalom 's hatalomba. Midőn a' javitás buzgósága elhült, 's a' szerzetek hatalma meg volt erősitve, ujra elhatalmazott az erkölcsromlás a' klastromokban. Mivel a' fejedelmi és püspöki befolyás a' kivételek által meggyengitetett, 's a' minden tartományokban hatalmas szerzeteknek a' pápák politiçája által védett kevélysége ellen semmit sem tehete: többnyire az apátok személyességétől függött, millyen lélek uralkodjék bennek. A' reformatio idejében, midőn a' barátoktól és apáczáktól elhagyatott klastromok jószágai a' protestánssá lett tartományokban a' fejedelmektől részint ön hatalmok alá vonattak, részint nyilvános pallérozó intézetek alapitására és fentartására fordittattak, vagy egyetemekké és academiákká változtattattak, a' klastromok számának nagyon meg kelle fogynia. A' catholicus tartományokban megtarták ugyan szerkeztetéseket a' 18 századig, de az uj időszellem mindent elfogó befolyása által mind inkább alászállottak a' nép véleményjében, 's a' pápa hatalma süllyedésével, a' catholicus fejedelmektől is sok korlátolását kelle szenvedni jogaiknak, vagy a' megmaradtakat nagy áldozatokkal megvásárolni. A' mit hajdan mint megmentőji a' tudományi kincseknek, mint menedékhelyei az üldözötteknek 's tehetetleneknek, nevelő intézetei az ifjuságnak, alkalmas nyugvóhelyei a' főbb rangu kiszolgált világi férjfiuknak, szelid javitóházai az emberi társaság eltévedt és veszedelmes tagjainak, hasznosat nyujtának: mind az egészen elenyészett az ujabb idők statisticai számolása és emberszerető bölcselkedése előtt, öszvehasonlitva azon kárral, mellyet a' nőtelenség előmozditása által a' népességnek, a' nemzeti jólétnek, 's tagjaik henyesége által a' műszorgalomnak, felvilágosodásnak ártanak. Igy válának ezen elavult szerzetek a' felvilágosodott világnak nagy részétől kárhoztatva, midőn II Jósef 1781 némelly szerzetek klastromait egészen eltörlé, a' meghagyottakat bizonyos számu tagokra szoritá, a' külső elöljárókkal pedig minden öszveköttetéstől eltiltá. Franciaországban 1790 minden szerzetek és klastromok eltörlése határoztatott el, melly példát minden ezen birodalomboz kapcsolt tartományok, valamint a' 19 században Napoleon védése alatt a' száraz minden catholicus tartományjai is követtek Austrián, Spanyolországon, Portugalián, Nápolyon, Lengyel- és Oroszországon kivül. Ezen eltörlés czélja azonban inkább jól kiszámolt financzrendszabásnak mint emberiség mivének látszott. Burkusországban az elüzetett szerzetesek holtiglani tartást kaptak, Jósef példája szerint, ki a' secularisatio által nyert gazdagságot részint a' templomok és oskolák tőkéjére fordità; de a' hol a' franczia rendszabás volt divatban, a' klastromok a' fejedelmekre száltak, 's a' szerzetesek gyakran a' legszükségesebbek hijával voltak. Az ujabb környülmények azonban Olaszországban a' klastromok sorsát igen megjaviták, 's VII Pius az eltörlött klastromok nagy részét visszaállitotta, valamint Franczia- 's Bajorország és Nápoly is. Az austriai tartományokban sok klastromok tagjai kihalni engedtetének; azok pedig, mellyek kivált az asszonyi ifjuság nevelése, 's a' betegek ápolása által érdemesitik magokat, tovább is

fentartatnak. A' klastromokról l. Chabot „*Encyclopédie monastique*“ (Paris 1827). —*h*—

Klastromi fogadás. Három a' klastromi életet feltételező fogadás: a' szegénységé, szüzességé és engedelmességé. A' szegénység abban áll, hogy a' klastromi papnak nem szabad tulajdonának lenni; a' klastromok birhatnak tulajdonnal, mert a' catholica anyaszentegyház nagy, nagyobb és legnagyobb szegénységet különböztet meg. A' nagy szegénység abban áll, hogy valamelly klastrom birhat ugyan kevés fekvő jószágot, de nem többet mint az élet fentartására szükséges, mint a' Carmeliták és Augustinusok. A' nagyobb abban áll, hogy valamelly klastrom semmi fekvő jószágot sem birhat, hanem csak ingó vagyont, mint könyveket, ruhákat, eleséget, italt, pénzt 'sat., mint a' Dominicanusok. A' legnagyobb szegénység végre, valamelly klastromnak se fekvő se ingó birtokot nem enged, mint a' Franciscanusok 's kivált a' Capucinusoknak. A' szüzesség áll az általános megtartóztatásban a' más nemmel való biztos társalkodástól; az engedelmesség pedig a' szerzet és elöljáróji rendszabásainak teljesitésében.

Klavir (Clavier, Clavichord, Clavichordium) nevet visel a' claviaturás hangszerek azon neme, melly az által különbözik a' Clavecin, és Fortepianótól, hogy hurjai hosszabbak a' hangfedélnél 's azoknak hangjai a' tasztok hátulsó végébe eresztett kis plehecskék által eszközöltetnek (l. Kulcs). Ujabb időkben öt octávára terjesztése 's igazabb mértékének meghatározása által nagyon tökéletesedett, csendes hangja miatt azonban a' Fortepiano felé nem léphet. Feltalálójának a' 11dik század elején élt Arezzoi Guido tartatik. Klavir játszási utmutatást (iskolát) irtak: a' régiebbek közül Bach Sebestyén János, és fija Károly Filep Emanuel; az ujabbak közül Türk, Müller, Hummel, Czerny, Pleyel, 's magyarul Dömény Sándor.

Klavirkivonatnak (Clavierauszug) nevezzük valamelly nagyobb muzsikai darabnak, melly eredetileg több hangszerekre, vagy egész orchestára volt alkalmazva, klavir vagy fortepianora áttételét, a' mennyiben ezen áttétel kótákba iratott. Ennél fogva a' kivonatot partiturából kell készíteni. Czélja, emlékezés a' nagyobb eredeti munkára, mulatság, és tanulás. Többnyire operák, oratoriumok, symphoniák vagy ezeknek egyes darabjaiban használtatik, 's azt magának a' szerzőnek kell kiirni. Készitése partiturai és klavir-esmeretet, 's gyakorlást kiván.

Kleist (Ewald Keresztély), Mart. 3. 1715 Pomerániában Köslin mellett Zeblinben szül. 9 éves korában Nagylengyelországban Kronban egy Jesuita oskolába járt, 15 éves korában pedig a' danzigi gymnasiumba, 's 1731 Königsbergbe ment törvényt tanulni. Itt kiterjedt esmereteket szerze a' régi literaturában, philosophiában, mathematicában és törvényekben, 's e' mellett nagy ügyességet az uj nyelvekben. Hogy a' nagy világot megesmerje, Daniába utazott rokonaihoz. Itt hijában igyekezett polgári hivatalba juthatni, 's ezért katonai életre szánd magát. 1736 dán tiszt lön. Ezen pályán mindent nagy iparral tanult, mi a' hadi tudományhoz tartozott, de a' dán szolgálatból csakhamar kilépvén, II. Fridrik országlása kezdetekor Berlinbe ment, hol a' királynak bemutattatott, ki őt Henrik kir. herczeg ezredjénél hadnaggyá nevezé. Ugy látszik, soha sem volt hajlandósága a' hadi pályára, és ezzel csak kötelessége érzetében és nagy királyja csudálása által tuda megengesztelődni. Sorsának ezen tusakodása szive kivánatival, mellyeknek nyugalom volt czéljok, egyesülve egy szerencsétlen szerelemmel, melly 1738 kezdődött, tevé talán költővé is, vagy legalább ez bélyegzé költeményeit a' szelid busongás fő characterével. Nem könnyen tön német költemény, még pedig esmeretlen szerzőtől, olly hirteleni nagy szerencsét mint az ő „*Früh-*

ling"-je, melly 1749 csupán csak a' szerző barátjai számára nyomatott, de azután több kiadásokban is megjelent. Kleistnak Ramlerrel való esmeretsége, mellynek nagy befolyása volt az ő költészségébe, a' „*Frühling*" először megjelenése évébe esik, 's ezen idő olta ama' német Batteux, a' költővel egyetértve, simitott ennek lelki remekjein; de fájdalom nem mindenütt szerencsével, 's ritkán kimélve az idegen eredetiséget. K. igen szerencsés tehetséggel birt a' látható természet tárgyainak leirásában, a' mit nagyon előmozditottak magányos sétálásai, mellyeket (mint Göthe mondja „*Aus meinem Leben*" 2. köt.) költészi képvadászatnak neveze. 1757 őrnagy lőn a' Hausen ezrednél, melly Leipzigba ment őrizetül, hol ő Gellert és Weisze barátságát nyeré meg. 1759 kir. herczeg Henrik alatt harczolt a' kunnersdorfi ütközetben, 's hosszas bajnoki erőlködés után egy kartácsgolyó jobb lábát összevezuzá. Bekötetlen, kirabolva feküdt egész éjjel a' csatatéren, csak más nap déltáján viteté oderai Frankfurtba egy orosz tiszt, kinek, a' midőn előtte elmenne, Kleist magát felfedezé. Tizenegy nap mulva az ütközet után elváltak egymástól szétzuzott csontjai, 's elszakasztottak egy üteret, mellyre Aug. 24 elvérzésben kimult. Barátja Uz méltó siréneket énekle felette, 's Nicolai azon tiszteletemlékkel, mellyet róla irt, példáját adá a' jó német életirásnak. K. talentoma és jeles charactere által nemzetének legderekabb férfiai barátságát szerzé meg, 's neve feledhetlen marad a' német literaturában, mellyet mivelni segite. Iratai Rammler recensiója szerint Berlinben 1760 2 köt. jöttek ki, 's azolta többször.

Kleist (Henrik) 1776 szül. Odera melléki Frankfurtban. Korán hadi szolgálatba állva, ifjontan részesült a' Rajna vidéki porosz táborozásban. De hatalmas tudományvágya ezen életnemről való lemondásra, 's anyavárosában tanulásra készteté őt 1799 és 1800. Ez után Berlinben Struensee minister hivatalkörében nyert tisztséget, de nem sokára néhány megbizások mellett utazási szabadság engedteték neki, 's ő egy évig Parisban tartózkodott. Visszatértében Helvetián utazott keresztül, 's a' hivatalbeli foglalatosságoktól menekedni ohajtván, Dresdában telepedett meg, honnan egy második utazást is tön Helvetiába és Frankhonba. Kevéssel a' szerencsétlen 1806-ki háboru kiütése előtt visszament Berlinbe, 's egy ideig ismét a' financzministeriumban dolgozott. A' jenai ütközet után Königsbergbe ment, 's elbocsáttatását kieszközölvén, a' költészetben keresett enyhülést és vigasztalást azon szomoruság ellen, melly honja elnyomattatása miatt szálta meg érzékeny szivét, a' hazáját mindenek felett kedvelőt. Igy — a' vele született komolyság mind inkább nevekedett néma elvonultságában, mellyet fogsága, mellybe Poroszországnak a' Francziák által történt megszálatásakor, Berlinbe visszatérni akartában esett, még uralkodóbbá tön lelke érzeményein. Egy ideig a' jouxi és chalonsi tömlöczben ült minden ok nélkül. Szabadon bocsáttatván Dresdába ment, hol Müller Ádámmal megesmerkedve 's munkatársat nyerve, a' „*Phöbus*" időszaki irást adák ki. Midőn 1809 Austria és Franczia ország között a' háboru ismét kiütött, szép reményekkel 's magas tervekkel sietett Kleist Prága felé, de még Bécsbe sem érhetett el, midőn már a' gyors béke mind azokat füstbe oszlatá. Belső- és külsőkép nyomatva, a' sors mostohasága által lealáztatva, és önmaga 's hazája iránt kétségbe esve tért vissza utjából Berlinbe, 's 1811 Nov. 21kén Potsdam mellett a' sz. tónál adta által magát önkényt a' halálnak, 's vele együtt beteg barátnéja, Vogel Adolphina is, egy berlini kereskedő hitvese. — Kleist Henrik rendkivüles elmélkedésü képzeletekkel, mély és gyengéd érzéssel, élettelliséggel, de néha helyzete által a' világ iránt homályos tekintetekkel tünik fel munkáiban, mellyek e' következők: „*Die Familie Schroffenstein*" és „*Penthesilea*" szomorujátékok; „*Amphitryon*"; „*Der zerbrochene Krug*" vigjáték:

„Käthchen von Heilbronn“; *„Der Prinz von Homburg“*; *„Die Hermannsschlacht“* és két kötetnyi elbeszélések. — Méltán fájlalják a' Németek, hogy ezen derék férfiu olly korán lemondott életéről, 's irói pályáját, mellyen már ekkor is fényesen járdalt, a' sir örök éjjelével legszebb idejében cserélte fel.

Kleist (nollendorfi, Emil Fridrik, gróf) Berlinben szül. 1762, már az 1778-ki táborozásban jelen volt 's lassanként kapitányságra emelkedve, részese volt a' rajnamelléki csatáknak; az 1792 Oct. 2-ki ütközetbeli különös vitézségéért érdemrendet kapott, 1803 pedig a' király előadó tábornoki segédje lön. Az auerstädti ütközet után, királyától Napoleonhoz az osterodei főhadiszálásra küldeték, hogy a' Bertrand tábornok által előterjesztett békeajánlatokra megfeleljen. A' porosz csapatok haza tértekor brigad-generalmajorrá 's a' nyugotporoszországi csapatok vezérévé tetetvén, nem sokára berlini várkapitányságra emeltetett király által, minekutána Chazot ezen hivatalról lemondott. K. dicséretesen megfelelt kötelességeinek. Az 1812ki háboru a' porosz katonaságnak is fegyverre szólitá egy részét, 's ő sem késett viszont a' csatatéren megjelenni. A' York tábornokkal köttetett egyeszség utáni idő hadi készületekre fordittaték Francziaország ellen, 's 1813 Martius végén K. tábornokhelyettes vezérlé a' sereget Wittenberg előtt. Midőn a' szövetséges tábor az Elbén keresztül szált, K. is követé ezen mozdulatot Dessaun keresztül 's elállotta Hallenél a' saalei átmenetelt. Apr. 28 nagy erővel támadá meg őt az ellenség, de hogy a' város az ostromtól menten tartassék, bár nagy veszteséggel, — egész nap megtartá K. veszedelmes állását. Később Skenditz felé vonult vissza. A' bautzeni ütközetben kimutatá vezéri elmetehetségeit 's bátorságát. A' fegyvernyugvás megszüntével egy uj sereget vezérle, melly midőn a' dresdai ütközetre következett általános visszavonulásban szinte részt venne, a' Csehországba benyomult Vandamme 40,000-nyi serege által elszakasztva látá magát a' hátráló hadi testtől. K. tábornok, halált vagy fogságot szemlélvén maga előtt, arra a' vakmerő tettre szánta el magát, hogy az ellenséget hátulról megtámadandja, 's olly dicsően végződött ezen harcza Nollendorfnál (Aug. 30), hogy a' bajnok vezér innét nyerné nollendorfi melléknevezetét. A' leipzigi ütközetben, a' nagy hadsereg bal szárnyán, Markkleebergnél, Gossanál és Wachaunál ujabb érdemeket szerzett magának. Serege azután tüstént bezárá Erfurtot, 's midőn a' franczia őrsereg a' fellegvárba visszavonult, K. is a' szövetséges főtábor után sietett Franciaországba. A' clayei csata után 1814 Mart. 29, hol a' tábornok személyesen vezérlett egy brigádát a' külerősségek egyike ellen, Paris alá nyomultak az öszves seregek; melly alkalommal azután a' béke megköttetett. K., királyától grófi méltóságot 's egy gyalog ezeredet nyere, 's kisérője lön fejedelmének angliai utjában. Napoleon visszatértekor, az éjszak-németszövetségi hadsereg adaték vezérlése alá két porosz csapattal együtt. Azonban még mi előtt táborba kelhetne, sulyos betegségbe esett, melly őt a' későbbi történetekben részesüléstől eltiltá. Élete utolsó napjait jószágaira vonulva tölté el. Meghalt 1821-ki Februariusban. 54.

Kleve, herczegség a' westfáli kerületben, nagysága 40 nsz. mf. 100,000 lakossal. 1609ben a' brandenburgi házra jött által, 's igy a' porosz királysághoz tartozott 1805ig, midőn a' Franczióknak, bizonyos kárpótlás mellet, átadatott, 's előbb az ujdan öszveállított bergi nagyherczegséggel öszveköttetvén, 1809ben a' felső-isseli franczia megyéhez csatoltatott. A' Franczik elüzetése után ismét Poroszországra visszaszált, 's ennek uj szerkeztetése szerint a' kleve-bergi megye egyik alkotó részét teszi. Fővárosa Kleve kellemes dombokon fekszik, a' Kermisdal folyó mellett, a' Rajnától egy órányira, mellyel egy csatorna által van összeköttetve. Az egyik dombon épített

kastély neve — Schwanenburg. Lakosai száma 7000, — 's pamutgyárai nevezetesek. *Sz. E.*

KLIMAX és ANTIKLIMAX, avagy emelkedés és szállongás, olly kép vagyis idom a' szónokságban, melly szerint a' gondolatokat 's ezeknek hatását fel vagy alá lépdeltethetni, azaz, fokonként emelhetni vagy leszálíthatni; a' mi az észfogatoknak 's kifejezéseknek belső viszonyaikhoz alkalmazott egymás után következtetése által eszközöltethetik. 54.

KLINGER (Fridrik Maximilian), Main melléki Frankfurtban szül. 1753 polgár szüléktől. Tanulását anyavárosa gymnasiumában kezdé 's a' giesseni egyetemben végezé. Hajlandósága katonaéletre birá, 's midőn a' bajor öröklési háboru kiütött, báró Ried austriai főhadtárnok által a' Walter szabadseregnél alhadnagyi tisztséget nyert. A' békekötés után eloszlott a' sereg, 's K. ezentul barátjainál tartózkodott, néha néha utazásokat téve. Weimarból 1780 Pétervárba ment, hol a' fő admiral, Pál nagyherczeg, a' hajóseregnél tisztté, magának pedig olvasójává tette. A' következett évben utazást tön a' nagyherczeggel Lengyelországon, Austrián, Olasz- és Franczia-országon, Helvetián, Németalföldön és Némethonon keresztül. Midőn 1783 a' Törökök ellen háboru látszék kezdődni, Rumanzoff tábornagy, a' gyalogságnál ada neki tisztséget, de mivel az ki nem ütött, visszatért 1784 Pétervárra, 's a' nagyherczeg akaratjával, a' nemes cadettestnél tisztségbe lépett, mellyből Katalin országlása alatt szinte ezredességig emelkedett. Pál uralkodása első évében generalmajor 's 1799 a' cadettest igazgatója lön. Sándor császár még ezen kivül a' dorpati egyetem gondviselésével, az apród-test (Pagencorps) felvigyázatával, 's több intézetek igazgatásával bizá meg. Szolgálatjaiért három vitézi rendjellel 's egy kurlandi koronajószág jövedelmével ajándékoztatván meg, 1811 tábornoksegéddé tétetett. Minekutána már 40 évig szolgált, elbocsáttatást kért és nyere haláláig járandó nyugpénzzel. — A' polgári élet munkás körében nem senyvedett el foglalatosságainak terhe alatt, hanem Shakspeare szellemétől lelkesittetve, magas reptü képzeteinek szüleményét több rendü munkákban közlé honfiaival, 's nemzete literaturáját tündöklőbb fokra segité emelni. — Munkái ezek: „*Betrachtungen und Gedanken über verschiedene Gegenstände der Welt und Literatur*;" „*Faust's Leben, Thaten und Höllenfahrt*;" „*Geschichte Giafar's des Barmeciden*;" „*Geschichte Rafael's de Aquillas*;" „*Die Reisen vor der Sündflut*;" „*Der Faust der Morgenländer*;" „*Geschichte eines Deutschen der neuesten Zeit*;" „*Der Weltmann und der Dichter*" (minden tekintetben legjelesb darabja) és „*Sahir, Eva's Erstgeborner im Paradiese*" Ezen munkák, az ember egész erkölcsi létélét, 's minden természeti és mesterkélt viszonyait majdnem magokban foglalják; megérintik egyszersmind a' társalkodást, a' vallást, a' fellengző érzeteket, egy más világ édes álmait, 's a' földfeletti tisztább lételről csillámló gyengéd reményt. Más más lélek uralkodik minden románjában, 's épen olly különböző azon benyomás is, mellyet azok az olvasó lelkében magok után hagynak. A' szív, melly „Faust" olvasásakor elszaggattatva érezi magát, „Giafar" és „Raphael" által erős és felemelkedett leend. Ha a' hideg elme az élet virágait lehervasztni készül, a' „*Faust der Morgenländer*" által ujra felélesztí azokat a' szív. És ha a' „Weltmann und der Dichter" 's a' „Geschichte eines Deutschen" szelid gyászba burkolja lelkünket: „Sahir" elrettenti azon szelidséget. Munkáinak gyüjteményében (Nicoloviusnál 12 köt. Königsb. 1809—10; ujabbi kiadása Leipzigban 1832) mind annak, a' mit érezett, akart és gondolt, legtisztábbját, legnemesebbjét 's legjobbját, kitelhetőképen végezve hagyá az utóvilágra. — Földije és ifjusági barátja Göthe, egyik iratában,

dícsérettel emlékezik róla, 's némelly viszonyait és irói tehetségét nem kevesbé érdekletesen, mint szigoru de mégis kedvező birálattal érinti. —*no*—

Klopstock (Fridrik Gottlieb), a' Németek legnagyobb költőjinek egyike, Quedlinburgban Jul. 2. 1724 szül. Az atyja quedlinburgi biztossági tanácsnok, egy különös térjfiu, gyakran ábrándozott sejditések és ördögjelenésekről, 's utóbb Wettinél a' Saale mellett Friedeburg uradalmát bérlé ki, hol Klopstock boldogul élé gyermekkorát falusi magányban, 's azután a' quedlinburgi gymnasiumba ment. 16 éves korában a' naumburgi fejdelmi oskolába veteték fel. Itt fejlődék ki legelsőben emberi 's költői charactere. A' régi nyelvekben tökéletesité magát, mindig nagyobb szeretetre gerjedt a' classicus irók iránt, sőt maga is több próbát tön, 's már itt eltökélé magát, egy nagy eposzi költemény készitésére, ámbár a' tárgy választására nézve nem tuda magával megegyezni, 's ekkor leginkább Madarász Henrik látszék neki egy epopoea méltó tárgyának. 1745 a' hittudományt tanulá Jenában, 's itt készité titkon „Messias" első énekeit. Leipzigban, hova a' következett évben ment, megesmerkedett Kramer, Schlegel, Rabener 's Zachariävel és másokkal, kik akkor a' „Bremische Beiträge" czimü iratot adák ki, mellyben „Messias-"a három első éneke 1748 jelent meg. Elhagyván több barátjai az egyetemet, ő is Langensalzába ment rokonához, Weiszhoz, kinek gyermekeinél felvigyázó lön, 's a' hol Schmidt hugával, az odájiban gyakran megéneklett Fannyval, esmerkedék meg, 's legforróbb gyengédséggel szereté őt, de nem nyert nála visszonszeretetet. Messiasa megjelente igen nagy figyelmet gerjeszte. Egy része az olvasóknak a' „Messias" éneklőjét, mint szent költőt és az ó szövetség profetáját tisztelé, 's vallásos könyvnek esmervén munkáját, a' költőt tisztelettel nevezé. Mások, 's nevezetesen öreg hittudósok, azt hivék, hogy a' vallás megfertőztetik merész költeménye által. Sőt még hozzája is ment egy becsületes falusi pap, és komolyan kéré, az isten és vallás kedvéért, ne engedje Abadonnát (egy elfajult angyalt) idvezülni. Hogy becsmérlő criticusok is találkoztak, annál kevesbé lehet csudálni, minél kevesbé lehete ekkor ezen költemény szelleme 's formájának uj léte 's eredetisége mellett, annak valódi értelme eltalálását várni. E' költemény Schweizban tön legnagyobb benyomást. Bodmer és barátai meghivására 1750 nyáron Zürichbe utazott Sulzerrel, hol mindent megtettek ott maraszthatása végett. Szent tisztelettel csudáltaték. Több cantonba mulató utazást tett. Itt, a' schweizi földön nevekedtek felséges képzetei a' hon és szabadságról, 's Hermannról, mint azok hős védelmezőjéről. Daniában is megesmerteték Messiásának három első éneke, főleg Bernstorff minister által, 's Klopstock 400 tall. fizetéssel Kopenhágába hivaték költeményét befejezni. Elindulván 1751, Braunschweig és Hamburgnak vevé utját, 's itt megesmerkedék Gärtnernek egy, énekei szigoru olvasónéjához irt ajánló levele által, egy lelkes leánnyal, Moller Metával (tulajdonkép Margit), ki egy ottani kalmár leánya vala. Kopenhágában, honnét vele levelezett, barátsággal 's tisztelettel fogadtaték. Bernstorff által télen ott maradt, a' következett nyáron barátja Moltke bemutatá a' királynak, V Fridriknek, 's midőn ez 1752 nyáron Holsteinba utaznék, ő is hasznára fordità az alkalmat, és Hamburgba kedves Metájához ment, ott tölté az egész nyarat, azután pedig a' királlyal ismét visszatért Daniába. 1754 nyáron ujra Hamburgba menvén, öszvekelt Metával. Fájdalom, nem sokáig éldelé a' házassági szerelem boldogságát, megfosztatván halál által (1758) egy világot nem látott gyermekkel kedves nejétől, ki ő rajta legtisztább 's legbuzgóbb szerelemmel csüggött; Hamburg mellett Ottensen faluba temeté, hol ezen egyszerü sirverset készité reá: „*Saat*

gesüet von Gott, am Tage der Garben zu reifen." 1759- 63 felváltva, majd Braunschweigban, majd Quedlinburg és Blankenburgban tartózkodék, azután pedig Kopenhagában. 1764 „Hermann's sclacht"-ját költé, és Józsefcsászárhoz küldé, de nem olly sikerrel, millyent patriotai lelkesedésben reménylt. Későbben a' német nyelv visgálásával foglalatoskodék. 1771 Bernstorff elbocsáttatása után elhagyá Kopenhagát, 's Hamburgban telepedék le, dán. kir. követségi tanácsnok és badeni markgrófi udvari tanácsnoki ranggal, melly utolsót az utóbb nagyherczeggé lett badeni Károly Fridrik adá neki, 's vele évpénzt is. Hamburgban elvégzé Messiását. 1792 egy jó barátnéjával, született Dimpfel 's Winthem özvegy asszonnyal kelt öszve. Télen legnagyobb gyönyörüségét a' korcsolázásban lelé, mellynél azonban egyszer élet halál közt forgott. Halála hasonló volt életéhez. Mart. 14. 1803 teljes vallásos meggyőződéssel, nyugalommal és türelemmel, szeliden és fájdalom nélkül olly halállal mult ki, millyen az igazak és jóké, mellyet Messiása XII énekében maga elénekelett. Temetése bizonyosan egy volt a' leginnepélyesebbek közül, mellyekkel valaha Németország tudósai megtiszteltettek, 's polgártársainak általányos részvételét bizonyitá, mellyet ezek az elhunyt minden idegen tisztelőjinek nevében itten kimutattak. A' követek és ügyviselők, minden előkelő polgárok, senatorok, kalmárok, egyházi szónokok és tanitók, mivészek 'sat. 126 kocsiban kisérék a' halottat, melly 100 emberből álló gyalog és lovag tiszteletőr közt, Hamburg 6 főtornyában a' harangok zugása alatt, sok ezerek jelenlétében, 's több illő innepélyességek közt Mart. 22., egy szép tavaszi napon Ottensenben, Metája mellé tétetett le, hol már annak halálakor választotta sirját. Ide temetteték második nője Johanna Érsébet is. — K. characterében tisztaság és nemesség a' fővonások. Élénk és jó kedvü volt, gyakor tréfája bizonyos méltósággal egyesült, gunyja pedig soha sem volt csipős. Egy bizonyos egyenesség nem engedé az előkelőkkel közelebbről megesmerkedni, mert a' nagyok hideg leereszkedését inkább csak meggyaláztatásnak nézé. Igen szeretett barátjainak egész familiájával falura vonulni, 's mindig örömest volt gyermekek közt. Barátjai boldogságában és házi szerencséjében legbuzgóbb részt vön; de különösen becses volt előtte a' visszaemlékezés költői barátjaira, kikkel Leipzigban élt, 's kiknek egyikét a' másik után látá sirba eresztetni. Ebertet is tul élte; állhatatos lélekkel vevé a' hirt annak haláláról. Életirására nagy felvilágositást adnak Crammertől „*Klopstock, Er und über ihn*" (2 kiadás 1782—93 5 rész); „*Klopstock und seine Freunde;*" „*Briefwechsel der Familie Klopstock unter sich und mit Gleim, Schmidt, Fanny, aus Gleims briefl. Nachlasse herausgegeben von Klamer Schmidt.*" (2 rész Halberstadt 1810) „*Auswahl aus Klopstock's Nachlass*" (Leipzig 1821. 2 köt.) és Döring Henriktől „*Klopstock's Leben*" Kl. melyképével Juel után Bolttól és egy fac similevel (Weimar 1825). K. mint ódaköltő kétségkivül minden idők legnagyobb költőji közé tartozik. Az uj költészet Pindarjának neveztethetik; de felülmulja ezt az érzések teljével 's mélyjével, valamint azon lelki világ is, mellyet ő fest, felülmulja belső nagyságával a' görög költőtől előadott tárgyakat. Egyházi odái, például a' „Tavasz innepe" a' Psalmista emelkedését veszik fel, és még a' mérték szabadságában is lyrai lelke biztosságát mutatják. Fannyhoz, Eberthez irt elegiai odáji, bizonyosan egy mivelt olvasó előtt sem esmeretlenek, a' bennek uralkodó melancholia és fenséges emelkedésről. Még örömérzetében, mint a' zürichi tónál irt odájában, sem távozik szerelme platoi irányjától, sőt akkor sem, midőn csaknem anacreoni módot vesz fel, mint némelly költeményében Cidlihez. Nem kevesbé velős és tüzes honfias lelkesedésének emelkedése, 's későbbi odáji, mellyeket

az általa elejénte buzgó részvétellel pártolt franczia revolutio szült; valamint azok is, mellyekben a' német nyelvről és költészetről énekel, merész uj és teremtő kifejezésekkel 's fordulatokkal teljesek. Az utolsók által, valamint az éjszaki mythologia miatt is, sok olvasó előtt gyakran homályos; de ezek is fogják Kl. mint egyházi énekköltőt érteni, őt hálálva tisztelni, ha illetődve emlékeznek ezen énekére „*Auferstehen, ja auferstehen wirst du*" és „*Wenn ich einst von jenem Schlummer*" 'sat. mellyek egyszersmind rimesek is, noha különben Kl. a' rimeket soha nem szokta használni. De legnagyobb és leghamarábbi hirt szerze neki „Messias" czimü epopoeája, mellynek első énekei magas profetai emelkedések, festéseik innepélyes pompája, valódi patriarchalis hangjok, az áhitatosság és szeretet mélysége 's buzgósága által, mindjárt megjelentekkor méltó vetélkedő társát hirdeték Miltonnak. Bardiete-jei, inkább dramatisált hősköltemények és lyrai-játékszini jelenetek, mint szomoru játékok. A' karok, mellyek közül Gluck is többeket remekül alkalmaztata hangára, mellyek azonban fájdalom mi reánk nézve, egészen elvesztek, mivel Glucknál inkább csak fejében mint papiroson voltak, legfelségesebb lyrai ékességüek és legmerészebb hon és szabadság-szeretetet lehelnek. Senki nem idealisalta a' német charactert ugy, mint ő. Klopstock a' Németeknek egy uj és erős szabad és igaz költészi nyelvet teremte, 's még a' formákra nézve is hathatósan mivelt a' régi versmérték, 's nevezetesen a' hexameter behozásával, de a' rimre nézve nem minden félszeges igaztalanság nélkül. Grammaticai irataival is nagy érdemeket szerze. „*Fragmente über Sprache und Dichtkunst*," „*Gelehrten republik*", és „*Grammatische Gespräche*" czimü munkájiban, sok tárgyait világositá meg a' német grammaticának és költészetnek, habár a' szóirásban tett ujitásai, valamint általjában styljának több okfejei is, nem találhattak közönséges kedvezést. Munkáji Leipzigban 1798—1817 12 köt. (4) 's ujonnan egy zsebkiadásban is megjelentek. Százados innepe Jul. 2. 1824 méltóul ületett meg Quedlinburgban és Altonában. Quedlinburgban emlékoszlopot is emeltek neki. *B.*

Knees (Knäzi), Oroszországban felsőbb nemességü személy vagy herczeg. Vagynak régi és belföldi, uj és külföldi knäzik. A' belföldiek között vagynak nemzetségek, a' hajdani nagyherczegektől származók, p. o. Dolgorucki és Repnin. Galiczin és Kurakin kneesek eredeteket a' lithvaniai nagyherczegektől származtatják. A' tatár kneesek Oroszországban részint hajdan valóban uralkodó nemzetségektől származnak, részint csak tatár nagyoktól. Ezen utóbbiaknak rangjok az orosz kneesekétől sokkal különböző. A' kneesek nem birván jobbágyaikon nagyobb hatalommal mint egyéb nemesek, az uralkodó német fejedelmekkel nem hasonlitathatnak öszve; mindazáltal a' kneesek jobbágyaik szorgalmának használása körüli joga nagyobb, mint azt a' német uralkodóságok, a' két birodalmi törvényszék beleavatkozása miatt, valaha gyakorolhaták.

Kneller (Gottfried), egyik leghiresb arczképiró, szül. Lübeckben, 1648; katonaságra vala szánva, 's azért a' leideni egyetembe küldetett, hogy ott a' mathesist és várépitést tanulná. Mivel azonban a' képirásra elhatározott hajlandóságot mutatott, szülei előbb Rembrandt, azután Bole Ferdinánd alatt tanittaták. Utóbb testvérével, János Zachariással, ki magát az épitkezés mesterségére szentelé, Olaszországba utazott, ott Tiziannak 's Caracci Hannibalnak nehány legtökéletesb festeményeit lemásolta, 's egyszersmind Maratti (Carlo) barátságos oktatását használta. Romában rövid mulatása után Velenczébe ment, hol eleinte történeti darabokat festegetett, de később csaknem egyedül arczképekkel foglalatoskodék, 's ezekkel ugyan ott nagy hirt szerzett. 1672 Nürnbergben, Münchenben és

Hamburgban dolgozott, 1674 Londonba jött. Itt munkái közönséges álmélkodást gerjesztének. II Károly 1680 udvari képirójának nevezé. 1684 XIV Lajos meghivására Parisba utazott, ott a' királyt 's az egész királyi házat lefestette. Itt veve II Károly haláláról tudósitást. II Jakab hasonló jó akarattal vala iránta. III Vilmos 1692 lovaggá (Knight) tette, 's ekkor a' király parancsára Brüsselbe kelle utaznia, hogy a' bajor vál. fejdelmet festené, miért attól 300 ft. st. értékü arany lánczos emlékpénzt nyert ajándékba. Noha a' zendülésnek, melly az oraniai herczeget királyi székre emelé, buzgó párthive vala, még is mindig jó egyetértésben maradt az elüzött II Jakab király barátival, sőt azzal előbbi társalkodását tovább is folytatá. I György 1715 Middlesex grófságban Whitton czim alatt baronetnek, I Józef császár pedig még előbb római-német lovagnak nevezé. Egykoru irók azt állitják, hogy K. a' lefestetteknek igen hizelkedett, de könnyü és kecses kivitellel, hathatós szinezettel 's nemes egyszerüséggel pótolta a' hasonlatosság hiányait. Mgh. 1723 tetemes vagyont hagyva. A' westminsteri apátságban emlék állittaték neki egy mód nélkül magas-taló felülirással, mellyért — mint mondják — Pope még a' mivész éltében 500 ft. sterlinget kapott. (Vö. Spence: „*Anecdotes*" Lond. 1820). Általjában K. szinte olly hiu mint pénzszomjuzó volt. Okul, hogy a' történeti képirást miért cserélte fel arczképirással, ezt adá: a' történeti képirók életre hozzák a' holtakat, de magok csak akkor kezdenek élni, ha meghalnak. Én ellenben az élőket festem, 's ezek már siron innen is hagynak élni. J.

Knigge (Adolf Ferencz Fridrik Lajos, báró), szül. Oct. 16. 1752 Bredenbeckben, atyja jószágán, nem messze Hanoverától, 's ugyan ott szorgosan neveltetett egész 14 évéig. Azután utazást tön atyjával, mellyen ez vagyonát elköltvén, kis koru fiára (1766) adósággal terhelt feudalis jószágokat hagya. Most az ifju K. hon oktattaték 's 1769 a' göttingai egyetemre ment. Kasselbe utazta alkalmával II Fridrik landgróf által udvari urfivá, és a' had és domain kamara assessorává nevezteték, melly hivatalt 1777 viselé. Azonban előbb mintsem valósulhattak volna kilátásai, kénytelen volt gazdasági körülményei miatt Kasselben hivataláról lemondani, 's jószágára vonulni. 1777 kamarás lön a' weimari udvarnál, azután foglalatosságaiban tön utazást, 's családjával felváltva majd Hanauban, majd Frankfurtban és Heidelbergben tartózkodott. 1790 főkapitány és scholarch lett Bremában, hol Maj. 6. 1796 befejezé nyugtalan életét, egy, genialitása szerint miveltetett leányt hagyván maga után. Ügyes iró volt többfélében, de leginkább romanjai nyerék meg könnyü, tetsző elbeszélése, gyengéd satyrái, 's főkép közönséges élet philosophiája által az olvasó közönség helybenhagyását. „*Reise nach Braunschweig*" czimü munkája, melly sokáig comicus románnak tartaték, de mellyben csak egynehány vig situatiokat találhatni, arra mutat, hogy K. ha nem maradt volna szüntelen tulajdon személyessége körében, egészen tiszta comicus iró lehetett volna. Nagy szerencsét tön e' munkája: „*Über den Umgang mit Menschen*" (10 kiad. 3 rész, egy 4 rész K. életirását foglalja magában Wilmsentől, Hanover 1824), mellyben, ha azon korlátozott szempontból tekintetik is, mellyből az iró az embereket szemlélgeté, valóban sok jó fordul elő; de ha közönséges cselekvés módjá emeltetnék, az életet, mint az árus a' portékát, egyes köntingek szerint méregetné. Egyébiránt, hogy K. szeszélye csak mesterkélt 's hogy charactere elfogódással teljes volt, mutatja vonzódása az Illuminatok rendjéhez, mellynek 1780 tagja 's igen munkás tagja lön. Ezen szövetkezése kellemetlen körülményekbe keveré, a' többek közt Zimmermannal, ki ellen azonban perét megnyeré. Azon rend eltörültetése után igen nevezetes magyarázást ada arról Philo név alatt, valamint

megelégedetlenségét is kijelenté: „*Geschichte der Aufklärung von Abyssinien*“, „*Würmbrand's polit. Glaubensbekenntniss*“ és „*Lapiere des Etatsrath von Schafkopf*“ czimü munkákban. „*Bahrdt mit der eisernen Stirn*“ nem tőle van. (Vö. „*Kurze Biogr. des Freiherrn Adolf v. Knigge*“ Hanover 1825). *B.*

Knight, (angolszászul *cnyt*, a' német *Knecht*), tulajdonképen annyi mint lovag. *Knights of the shire* nevet viselnek a' lovag földbirtokosok kerületi követjei a' parliamentben. *Knight-banneret* czimet, melly kitünő méltóság, tulajdonképen csak a' harczmezőn oszthat a' király hü vitézeinek. 54.

Knox (János), Scotia reformatora, szül. Giffordban Haddington mellett, Scotiában, 1505; a' st. andrewsi academián scholasticus philosophusnak 's ügyes dialecticusnak formálódván, 's már 1530 előtt ezen bölcselkedésnek tanitója 's felszentelt pap lévén, a' szent atyák 's kivált Hieronymus és Augustinus tanulása által, 1535 olta közelebbi esmeretségbe jött a' szent irással, 's ez által a' protestans nézetekkel. Scotia 100 évvel hátrább vala a' szárazföld pallérozódásánál, 's olly clerus bilincseit viselé akkor, melly durvább mint akárhol, de gazdagság és néphit által hatalmas lévén, 1524 olta a' németországi reformatio több követőjit lángnak áldozá. Csak 1542 V. Jakab halála után terjede egy kevessé a' világosság, midőn ennek a' kormányzó, Arran gróf, eleinte maga is hódola, 's az angol biblia olvasását megengedé. Knox 1542 olta nyilvános protestans lön, az ország déli részein ez időben a' pápaság ellen predikála, 's az uj üldözések közt, mellyeket 1543 a' kormányzó megváltozása vona maga után, biztos menedékhelyet talála keleti Lothianban, mint házi tanitó laird Douglasnál. 1547 predikátor lett az öszveesküdteknél, kik cardinál Beaton megölése után St. Andrews várát bevevék. Itt vivé véghez a' legelső nyilvános communiot mind a' két szin alatt, hanem még azon esztendőben az őrizettel együtt fogságba esett 's Franczia országba gályára vitetett. Megszabadulása után, Febr. 1549 a' kormányságtól Angliában, mint az evangelium küldött hirdetője Berwick tartományban használtatott; 1551 ezen foglalatossága megtartása mellett a' király káplánjának neveztetett, 's az angol reformatio jeles eszköze lön. Különösen arról emlékezetes az angol anyaszentegyházban, hogy a' kormánnyal tartott tanácskozásai által, a' kenyérelváltozási tanitás 's az ostya tisztelés eltörlését kieszközlé. Mindazáltal még is megelégedetlen lévén az Angolországban meghagyott pápista szokásokkal, 1553 a' papi hivatalt Londonban, 's a' neki VI. Eduardtól, ki előtt többször predikála, ajánlott püspökséget nem fogadá el. Ezen király halála által 1554 elveszté meghatalmazottságát a' küldöttségi foglalatossága, 's Mária királyné üldözése elől csak Genfbe menetele által szabadula meg, hol őt Calvin testvéri barátsággal fogadá. Itt erősüle meg már elhatározott hajlandósága a' presbyterianus reformatusoknak tanitása 's egyházi szerkeztetése iránt; a' honnét az angol kivándorlottaknál maini Frankfurtban Nov. 1554 felvállalt predikátori hivatalt, ezen, részint az angol liturgiához hajló községnek belső hasonlásai miatt, néhány hónap mulva le kelle tennie, 's 1555 Genfbe 's onnét Scotiába tére vissza. Ezen országban az alatt a' reformatio barátjai megszaporodtak ugyan, de a' catholica anyaszentegyháztól még egészen nem szakadtak el. Erre buzditá most Knox az Edinburgban jelenlévőket, kik előtt magános gyülekezetekben predikála, 's a' tartományban is sokakat, hol mindenfelé hirdeté az uj tanitást. A' papságtól Edinburgba idéztetvén, megjelent Maj. 15. 1556; de a' helyett, hogy felelet alá vonnák, a' megijedt püspökök 10 napig engedék magános házban háborgatás nélkül predikálni, 's a' kormányzó királyné megelégedék mentségének el nem olvasásával. Az ő kivánata szerint, elhatározó lépésnek mind két részről el

kelle kerültetnie. Hogy catholicusok és protestansok egymás mellett Scotiában békével élhetnének, azt sem a' catholicus papság, sem a' protestans felekezet tanácsosnak vagy lehetőnek nem tartá. Noha Knox ezen felekezet részére több fő rangu jeles férjfiakat megnyere, még sem látszék neki hazája közönséges reformatiora egészen megérettnek, 's 1556 nyáron elfogadá predikátorságra hivatását a' genfi angol községnél, mig őt a' scot püspökök, elutazta után, idézteték, 's mint makacs meg nem jelenőt máglyára kárhoztaták. Genfből a' közönséges conciliumhoz appellált ezen itélet ellen, 's hazájából távollétét hathatós tanító irataival tudá pótolni. Az egyesült Krisztus congregatio (igy nevezé magát a' protestáns felekezet Scotiában) már 1557 kivánà visszajövetelét, 's által is adá ő predikátori hivatalát másnak; de a' Scotok elhatározatlansága kinszeríté Dieppeből, miután egy kis ideig a' franczia reformatusok közt tartózkodott, Genfbe visszamenni, hol nem csak theologiai tudományit, főkép a' zsidó nyelv tanulását folytatá, hanem néhány barátjaival a' bibliát is leforditá angolra, melly genfi biblia név alatt esmeretes. Továbbá itt adá ki a' kormányzó királynéhoz intézett levelét a' reformatio elleni balvélekedések megczáfolására, 's „felszólitását Scotia nemessége 's országrendeihez", mellyben őket az anyaszentegyház javitása iránti kötelességekre emlékezteté; a' protestansok gyülekezetei számára liturgiát ira. Mind a' két irat nagy fontosságu volt. De a' nélkül, hogy valamelly javitást szerzett volna, csak magának árta 1558 megjelent, tulajdonképen a' kegyetlen angol Mária ellen intézett indulatos, illy czimü irományjával: „első kürtfuvat a' szörnyeteges papucskormány ellen", melly által Ersébet angol királynét, valamint a' kormányzónét 's ennek leányát, Stuart Mária királynét is, maga ellen felharagitotta. 'S ezért uj veszélyeknek tevé ki magát, midőn theologiai esmereteire nézve igen fontos genfi tartózkodását 1559 végzé, hogy az ismételt meghivásoknak engedve Scotiába visszatérjen; mert épen akkor érkezék honjába, midőn a' kormányzóné a' protestans tanitók elüzetését rendelé. Ő különösen lön számüzetve, 's ez által még inkább megerősödék benne már most nyilván kimondott meggyőződése, hogy a' királyoknak igazságtalan dolgokban nem kell engedelmeskedni. A' nép őt lelkesedéssel fogadá; 's ez az ő heves beszédje után, mellyet Perthen a' képtisztelet ellen tarta, pusztitó dühösségre fakada, jelül erre egy ütés szolgálván, mellyel a' reformator predikátiója után misét olvasó pap egy gyermek pajkosságit megbünteté. Oltárok 's képek lerontattak 's öszvezuzattak; klastromok földig pusztitattak, 's kincseik a' szegények közt elosztattak. Ez Perthben történt, 's nem sokára más városokban is. A' felindult sokaságot olly rajoskodás fogá el, mellyet sem tanító sem felsőség többé nem zabolázhata. Ezen képostromlók a' népsalakhoz tartozának, 's Knox maga nyilván kijelenté kicsápongásaikért való haragját. A' catholicus felekezet még is őt okozá, 's a' protestans lordok congregatioja kénytelen lön neki pártját fogni. Mind a' két rész fegyvert ragadt. Hol a' protestansok győztek, mindjárt magok reformáltak. Knox, felekezetének lelke, St. Andrewsben predikála, 's itt is porrá töré a' nép a' catholicismus egyházi ékességeit. A' hadi szerencse végre Edinburgba vivé, hol a' polgaroktól predikátornak választaték. De csak hamar engedni kénytelenittetvén a' kormányzóné franczia seregének, predikátori utazást tön a' tartományokon keresztül. Innét alkudozást kezde Angliával, hogy a' kormányzóné franczia segéd csapatjainak angolok állitassanak ellene. Hijába teve fejére jutalmat a' kormányzóné; Knox felekezete kivevé a' fejedelemasszony kezéből a' kormányt, 's kivivá a' Francziák elmenetelét. Igy lön a' protestantismus Scotiában szabaddá, 's a' reformatio 1560

a' parliament által törvényessé. Knoxnak e' mellett azon elégtétele volt, hogy a' tanításra 's isteni tiszteletre nézve az ő (presbyterian reformált) nézete a' köz megegyezést elnyeré, 's a' scot anyaszentegyház characterét meghatározá; de egyszersmind abbeli fájdalma is, hogy a' régi anyaszentegyház gazdag örökségét a' nemesség birni vágyása által elroncsoltatva, 's a' vallás czéljaitól nagyobb részint elvonatva látá. 1560 olta Edinburgban a' predikátori hivatalt viselé nagy szabadlelküséggel, 's hatalmat gyakorolva a' sziveken. Csak ezért is, de még inkább fontosságáért a' congregatio tanácsában, félelmes lön a' fiatal Stuart Maria királynénak, midőn ez 1567 a' scot földre lépe. Hasztalan igyekezék őt a' királyné ötszöri biztos beszélgetésben, mellyekre hivatalos volt, majd ijeszteni, majd megnyerni. Mesterkedései kudarczot vallának e' férjfiu egyenességén 's erkölcsi szigoruságán. Ez megindult azon könnyeken, mellyeket hajthatatlanságán való bosszuság sajtola ki a' királyné szemeiből, 's nem feledkezett el a' tiszteletről, mint a' királyné védjei állíták, 's nem is volt az iránt keményebb mint lelkiesmerete parancsolá. Azonban mind ez sem gátlá őt, még a' papi széken is hathatósan kikelni a' királyné könnyü életmódja 's pápistás gondolkozása ellen. Midőn végre ez, udvara számára a' catholicus isteni tiszteletet nyilvánosan behozá, Knox az anyaszentegyházat fenyegető veszélyek elháritása végett összehivá a' nemességet. Levele, mellyben ezt tevé, elfogatott; a' királynétól felségsértéssel vádoltaték 's lordok törvényszéke eleibe állítaték, hogy a' királyné bosszuvágyának elég tetessék. De a' birók felmenték őt. Most indulatosan kelt ki azért, hogy a' királyné a' catholicus Darnleyvel kelt öszve, 's ezen nyilatkozása uj okot ada panaszra.. Még is csak akkor hagyá el K. Edinburgot, midőn 1556 maga a' királyné is oda mene, 's ennek letétele után 1567 ismét visszatért oda. A' királyné letételén annál buzgóbban munkálkodott, mennél világosabb volt előtte annak a' reformatio elnyomására czélzó szándéka; sőt gyilkolás 's házasságtörés által megérdemlett halálos büntetésére is szavalt, de a' melly elől az, szökés által megmenekvék. (l. Stuart mária). Knox éltének utolsó éve polgárháboru által nyugtalanitaték, mellyet Mária pártosai 1571 gerjesztének; ezek elüzték őt Edinburgból, 's midőn 1572 a' nyugalom visszállítása oda visszahozá, olly gyenge volt, hogy hangja a' templomot többé nem tölté be. Meghalt Nov. 24. 1572. Első (1560 meghalt) hitvesétől két fiut hagya, kik mint theologusok Cambridgeben mag nélkül haltak el; 1564 elvett 2-ik feleségétől, lord Ochiltree leányától, 3 leányt, kik predikátorokhoz mentek férjhez. Knox a' 16 század reformatorai közt dicső helyet foglal. Több esze volt mint tudományossága, több ereje mint szelidsége. Buzgó 's ijedést nem esmerő mint Luther, vitáiban csaknem hevesebb, de magába zárkozott, 's azon felekezetnek, mellyet lelkesíte, politicai dolgaiba mélyebben beavatva lévén, a' reformátiot czélirányosabban vezérlé mint emez. Elragadó ékesszólás, tiszteletet gerjesztő személyesség, mély vallásosság, előadásának olly bájt adának, melly a' sziveket lebilincselé. Scotiában minden felekezet félt tőle, a' magáé fiui módon szereté, tisztelé. A' presbyteri anyaszentegyháznak mostani szerkezetése Nagybritanniában az ő munkája. Hogy Hume őt gyalázá, Robertson csak kevéssé oltalmazá, 's a' szép Stuart Mária dicsérői durvasággal és indulatossággal vádolák azon időben, midőn szokás volt az irók között Stuart Máriának pártját fogni: ártott az ő emlékezetének. De ezen gyalázók elfelejték, micsoda tekintetet kivána nemzetének 's korának szokása, tapasztalásának 's sorsának kedvetlensége, helyzete, mint a' fenyegetett felekezet vívójáé, 's az ő tetteket szomjuzó lelkének szüntelen munkássága — cselekedeteinek megitélésében. Durva, sőt buskomorságra hajló volt ő néha; de Scotiában, hol privát ér-

dekek gyakran hathatósabbak, mint nyilvánosok, 's a' zavar öszvetartó erő nélkül orvosolhatatlan volt volna, épen illy kemény férjfiu vala szükséges a' reformatiora, hogy ez gyökeret verhessen. „*Life of John Knox*" M' Crietől (3 kiadás, Edinb. 1814). *h—r.*

Kő. Igy neveztetnek a' merő és kemény testek, az olly részekből állók, mellyek magános tiszta állapotban nem olvadnak fel vízben, mint a' sók, vagy olajokban, mint a' földgyántárok, sem a' kalapács alatt el nem nyulók és lapulók, mint az érczek. Elemeik fel nem oldott földek. (L. Minerák.) *—j—a.*

Kobalt (bányany). Ha a' bányany elősavitatja 0,08 fenyőkorommal és elegendő lenolajjal golyóvá képeztetve, széncserepben szénporral és kevés de erős folyadékkal fedetve, vagy ha a' lóhersavas bányany magában bár a' legerősebb fejér izzóhévnek kitétetik, akkor egy veresded-szürke, finomszemü ásvány-any terem elő, mellynek viszonysulya 8,538, melly a' kellő héfokon nagyon kinyuló, 130° F. alatt izzó (folyó), a' tüzet igen kiálló, levegőben és vízben nem változik meg a' közönséges mérsékletnél, az izzóhévnél lassanként savitódik, erős fejérizzó hévnél lassanként savitódik, erős fejérizzó hévnél veres tüzzel elég. Higított kénsavanyban kénsavos gázt fejtve ki olvad fel. A' magnes hat reá, magához vonja, és czéliányos velebanás által ő is magneses (irányos) lesz. Ezen vegyületei nevezetesebek: 1) veres savítatja, vagy férjanysavas bányany; 2) Arsenites Cobalti; 3) szürke bányany-vegyület, vagy férjanyos kobalt. 4) fényes bányany-vegyület; 5) barna bányany savítat. — A' bányany szeret a' savítóval egyesülni, és pedig elősavitattá és tulsavitattá (protoxydum és peroxydum), egyesül a' zöldlővel, kénnel, villóval, szelennel. *—j—a.*

Kobi, puszta nagy Buchariában, hossza 400, szélessége 100 mértföld. Egyébb nevei: Samo, Lop, 's keleti része Bargunak is neveztetik. *Sz. E.*

Koblenz, hajdan a' trieri választó fejedelem székesvárosa, fekszik a' Moselnek a' Rajnába szakadásánál, egy bájoló vidéken. A' Moselen kőhid, a' Rajnán pedig repülőhid visz át. Épületei közt nevezetesek: a' hajdani érseki kastély, több szép templomok és klastromok. Vannak bőr, vászon 's edény-gyárai. Lakosai száma 11,000. — Mig Koblenz a' Francziáké volt, a' Rajna és Moseli megye fő 's a' 26 katona osztálybeli generál székesvárosa vala. A' bécsi congressus által Poroszországra szállott 's most a' koblenzi kerülethez tartozik.

Koburg fejedelemség fekszik Baireuth, Thüringen, Hennenberg és Bamberg között, nagysága 22 nsz. m. 65,000 lakossal, jelenleg Gotha, Koburg, Meiningen és Hildburgshausen közt van elosztva. — A' koburgi, 's jelesen a' szász-koburg-saalfeldi ház történetiből ezek közölni valók. A' koburgi tartomány, melly előbb a' hennebergi gróf birtoka volt, Kemény Fridrik thüringi landgróf és meiszeni markgrófnak hennebergi Katalin grófnévali öszvekelése által Saxoniához jutott, — 's az ernesztí és alberti lineák osztályakor az elsőé lön. Ez ág később kihalván, előbb a' virágzó altenburgi ágra, ennek kihaltával pedig a' gothai kegyes Ernesztre szállott, kinek is 2dik fija Albert a' koburgi herczegséget nyeré, 7dik fijának Erneszt Jánosnak pedig a' saalfeldi tartományhoz tartozó altenburgi herczegség némelly hatóságai (*Aemter*) adattak. Ezen Erneszt János volt alapitója a' saalfeldi ágnak, 's ő a' mostani koburg-saalfeldi herczegek ősatyja. Miután az ő bátyja Albert magtalanul holt el, a' koburgi város és hatóság is, hosszas perlekedéssel, ő reá szállott, 's innen eredt a' Koburg-Saalfeld név. Két fija maradt, Erneszt és Jósiás, kik együtt uralkodtak. Amaz mag nélkül halván meg, az egész ez utolsóra szállott, ki is az elsőszülöttség

jusát házában megalapitotta. Utána Erneszt Fridrik (+ 1800) 's ez után Ferencz uralkodék. — Ez 1805-ben Gothával olly szerződést kötött, mellynél fogva a' saalfeldi tartományrésznek az altenburgi herczegséggeli összeköttetése egészen megszüntetett, — a' themari gothai rész Koburg-Saalfeldnek, ellenben a' römhildi koburgi rész Gothának jutott, ugy hogy most Koburg-Saalfeld a' saalfeldi tartományrésznek 's a' themari résznek osztatlan birtokában van. A' most (1806tól) uralkodó herczeg Erneszt, az Oroszoknál volt szolgálatja miatt, Napoleon által birtokát elvesztette, de azt a' tilsiti békekötésben visszanyerte. A' bécsi congressus által a' koburgi házhoz ismét nagyobb birtokok adattak. (Leopold herczeget, a' mostani belga királyt l. alább). *Sz. É.*

Kócsag. 1) Fejér K. a' Gémekhez tartozó madár, bubos tarkóval, fejér testtel, fekete orral, zöldelő gyeplővel és lábakkal. A' mérséklett és meleg tartományok vizes helyein lakik. Ennek van ama' nevezetes ezüstszinü, selyem nemü háttolla, mellyet a' napkeleti tartományokban igen becsülnek, drágán adnak vesznek, 's mellyet a' fő Magyarok is nagy ékesség gyanánt hordottak. 2) Hajas K. rozsdaszinü, elöl fejér, bubja a' tarkójánál igen hosszu, fejér, feketével szegett, lefüggő. Tanyája a' kaspi tenger körül és Olaszhon. Melyje sárga, hosszu kócsagtollakkal ékes. Van még több faja is a' Kaspi tenger körül és Amerikában. *—j—a.*

Kocsi, ollyan, nagyobb részint fedeles szekér, mellynek ülésül szolgáló felső része szijon függ. A' régieknek is voltak már fedeles szekereik, mint a' Scytháknak, Spartaiaknak, bőrrel behuzva, mellyeket az utolsók Kanathronnak neveztek. A' Romaiak Carrucának hivták, mellyben csak főbb emberek utaztak. Azonban a' régiek fedeles szekerei abban különböztek a' későbbi kocsiktól, hogy azoknak fedelei nem függöttek, mint az ujabb találmányu kocsikéi, szijon. Majd minden europai nyelvben megmaradt a' kocsi szó, és Cornides „*Ungrisches Magazin*" 1 köt. 1 lap. azt vitatja, hogy az magyar találmány, valamint Dugonics is Etelkájában. Cornides alapitja véleményet 1) Liszthi János veszprémi püspök 's magyar udvari cancellarius tanubizonyságán, ki is Bonfinius IV D. 1 k. szélére ezeket jegyezte fel. „Bizony kocsis nem volt, romanus enim ille mos jam olim desierat, nisi forte dicere velit, curru Kochy vectum, cujus Rex primus inventor fuit." 2) Broderith Istvánén, ki is a' mohácsi veszedelem leirásában irja Tomoriról „conscensis levibus curribus, quos nos a loco Koczke appellamus." 3) Báró Herbersteinén, ki követ volt II Lajos udvarában, 's irja „sex infra Jaurinum milliaribus, in pago Cotzi, a quo et vectores currus nomen acceperunt Cotzjq, adhuc praemiscue appellantur." A' törvénykönyvben emlékezet van a' kocsi szóról 1528: 28, és hogy a' kocsinak akkor tájban deák nevet nem adtak, mutogatja Cornides több példákból. Benkő József (Transsylv. Gen. P. I.) a' német Kutscheból származtatja ok nélkül. Az a' hely, honnan a' kocsi szó származott, fekszik Komárom vármegyében 's Kocs a' neve. *Kállay.*

Koczka (cubus), hat egyenlő négyszegü laptól határzott test, mellynek 12 széle és 8 szeglete vagyon. A' honnét a' rendes testekhez tartozik, még pedig egyetlen egy rendes test, mellyet hat lap határoz. Testi foglalatja, mint könnyen meg lehet győződni, ha a' koczka minden oldala csupa egyenlő részekre elosztva gondoltatik, hasonló azon öszveséghez, melly, egy oldal (magasság) részei számának egyik négyszeglap (alaplap) számával való sokszorozásából származik, 's ezen lap maga ismét hasonló a' négyszeglap oldalának (magasságának) a' másik oldallal (alapvonallal) tett sokszorozásából kijött öszveséghez. Minthogy ezen oldalok mind egyformák, a' koczka foglalatja, egyik oldalrésze számának ön magával való

háromszori sokszorozása által találtatik meg. Ha p. o. egyik oldal = 10, a' testi foglalat = 10 × 10 × 10 = 1000. A' honnét mind azon szám, melly valamelly számnak háromszori ön magával sokszorozása által származik, ezen szám koczkaszámának, 's maga ismét ezen szám azon productum koczkagyökerének neveztetik. A' Stereometria minden test foglalatját egy egységül felvett koczkához mérve tekinti, mellynek egésze vagy részei által ezen foglalatot kifejezni tanitja.

Köd, alant álló vagy uszó felhő, láthatová lett gőz, a' levegőben lévő viznek lecsapatja. Mivel ez csak akkor történhetik, ha a' felsőbb levegő már eléggé ki van nedvekkel elégitve, innét csak igen nedves levegő mellett látszik köd. A' levegőnek meleg utáni meghülése, leggyakoribb szülő oka a' ködnek, melly épen ezért legtöbbször ősszel van minálunk, midőn a' napok még elég melegek, az éjek pedig nagyon hidegek; innét tün el a' nap melegitő sugarai előtt a' köd. Hanem itt két eset áll be: ha a' nap heve által a' levegő felolvasztó ereje eléggé megerősödék, akkor a' köd harmat 's porzó esőként lehull 's az idő kitisztul; de ha a' magason nehezebb lesz a' levegő, felolvaszto erőt pedig nem kap, akkor a' köd a' magasra vonul, felhővé lesz, 's nem ritkán esőként hull alá. Az erősben gőzölgő p. o. tavas, mocsáros, vizes helyeken gyakoribb a' köd. Alapos visgálatokat tön a' köd és más levegőbeli nedvességekről Saussure, kitől lásd: „Próba a' nedvmérésről." —*j—a.*

Ködcsillagok, ködfoltok, bizonyos fejér felhőcskéhez hasonlitó apró foltok, mellyek a' csillagos égen vetetnek észre, 's mellyek, messzelátó csővel visgáltatva, háromféle különbözést mutatnak. Vagy egyes, felhőbe burkolt csillagok ugyan is, vagy apró csillagcsoportokból képeztetnek, vagy nem mutatnak egyebet világossághoz hasonlitólag fénylő ködnél. A' két utóbbi teszi a' tulajdonképi ködcsillagokat, mellyeket a' csillagvisgálók veszteglő csillagrendszereknek tartanak, millyenek a' végetlen világtérben számtalanon lehetnek. Herschel sokat foglalatoskodott az ő visgálásokkal, 's feljegyzé őket „*Catalogue of one thousand new Nebulae*" (Lond. 1786, 4) czimü munkájában. Ő nem tartja mindnyáját csillagcsoportnak. Szám szerint mar mintegy 2000 esmertetik. Jelesen értekezik rólok Bode „*Anleitung zur Kenntnisz des gestirnten Himmels*" (9 kiad. Berlin 1823). —*rio—*

Kőeső. Régente bizonyitaték, utóbb tagadtaték, az ujabb időben ezen esetek hirdetik valóságát. Jun. 16. 1794. este 7 óra tájban Siena vidékén egy hosszas-kerekded, magányos, setét, szokatlan tekintetü felhő jelent meg, és hamarjában sok tüzes, salakidomu kő hullott le irtóztató villámlás és dörgés alatt, mig egyszersmind füst és köd tört elő a' felhőből. Némellyek néhány fontot nyomtak 's réfnyire hatottak a' földbe. Egyik egy gyermek kalapjának szélét találá és megperkelé a' szőrét; a' fákra estek égetés-nyomot hagytak azon kátra; egy nagy pedig tóba esett 's egész a' felforrásig megmelegité a' vizet. Egy nappal előbb a' Vesuv okádott, 's összefüggést véltek sokan a' két tünemény közt; hanem a' kihányt és lehullott kövek között nagy volt a' különbség. Egyiknek szine redes, szürkésfekete volt, 's az izzás (olvadás) nyomait mutatta, belől hamuszürke volt, föld törésü, bágyadt és érczrészekkel vegyült. Angol ujságokban egy 56 fontos kőről van tudósitás, melly Dec. 13. 1795. Woldnewtonban Yorkshireben nagy zajjal esett le, 's 18—20 hüvelyknyire ment a' földbe. Még meleg volt, mikor megtalálták, igen fekete, belől fénylő részekkel biró és kénkőszagu. Banks Józsefnek voltak kövei, mellyek Benares közeletén estek a' levegőből, mig tiszta égen, dörgési zaj között fénygolyó mutatkozott. A' kövek mintegy 6 hüvelyknyire vágtak a' földbe, hamu szürke, puzzolannemü vegyülettel, vékony, fekete, egyenetlenül szemzett fedezővel (kéreggel) 's

többnyire egyfontosak. Még ujabb tudositás van a' frankhoni Orne-departementből Apr. 23ról 1803. Biot, ki az uralkodástól megbizva visgálá meg a' dolgot, jelenté, hogy 15 franczia mértföldnyi átmérőjü vidéken látszattak nyomai a' tüneménynek. A' legtöbb kőhullást tapasztalt vidék kiterjedése $2\frac{1}{2}$ franczia mföldet tön hosszában, egyet szélében. Vagy 2000 hullott kő találtaték meg, a' legkisebb 2 huszut (scrupulust) nyomott, a' legnagyobbik $17\frac{1}{2}$ fontot. Allórészei, mint a' többi légköveknél, kova és talakföld, vas, nickol és kénkő voltak. A' kőeső eredetének módjáról, okairól stb. csupán feltételeinyink vannak, a' dolog valójának esmeretétől még jól távol vagyunk. Valamint nem tudjuk, mint ered (és bizonyosan ered naponként) az arany, ezüst, gyémánt: ugy nem tudjuk, mint erednek a' levegőbeli kövek. — Némellyek a' holdból hullóknak vitatják őket, mások örök idők olta létezőknek 's a' légüregben keringőknek, utóbb a' föld gőzkörébe jutván meggyulóknak 's leesőknek. —j—a.

Kohári István (Csábrági és szittnyai gróf), fija Istvánnak, a' ki Léva várát hősileg védelmezve dicsően esék el; szül. Mart. 12. 1648. Végezvén tanulását Bécsben, hadi szolgálatba lépe a' kir. seregnél, 's számos ütközetben bizonyitott bajnoksága Fülekvár kormányzójává emelé. Midőn ezt az elégedetlenek Tököli alatt ostromlák, 's Kohári az átadásról semmit sem akara hallani, az őrizet által elárultaték 's kiadaték Tökölinek, ki őt Munkácson tömlöczbe vetteté. Nevénél egyéb, ugymond Péterfi, semmije sem maradt itt meg, 's mint maga Kohári beszéli, szomjuság, éhség 's lánczsuly által egyiránt nyomaték. Tököli több izben próbálá őt részére hóditani, de mindig siker nélkül; 's Kohári a' lengyel király ismételt intései nélkül bizonyosan áldozatja lett volna az elégedetlenek dühének. Végre szabadon akará bocsátani Tököli, ha hit alatt igérné meg neki, hogy többé soha sem harczoland ellene. Kohári rendithetlen maradt; 's most az ő nyomorusága eléré tetőpontját. A' legmélyebb, legsetétebb börtönbe vették, mindentől megfosztatva, a' mi egészsége ápolására szükséges volt, meg minden lelki közösüléstől a' külvilággal. Ő ezen méltatlan bánásnak lelki erőt tön ellene, a' költészetben találván enyhülést fájdalmai. Szépen és hathatósan énekli minden földinek semmiségét. Az utolsó időben, ugy látszik, csupán emlékezetébe zárá énekeit, mire a' külső körülmények, 's munkájinak több helyei mutatnak. Igy szenvede három évig 's két hónapig, mig végre Tököli megbukta visszaadá neki a' rég óhajtott szabadságot. Most Bécsbe hivá a' király, megölelé, 's a' dunáninneni hadi kerület 's a' bányavárosok végvárainak tábornokává tevé. Itt ismét uj szerencsétlenség éré. Az egri ütközetben, 1687, szétzuzá jobb karját egy török golyó, 's őt halálos veszélybe ejté, mellyből azonban, remény felett, kiszabaditaték; hanem karja oda volt. Következve tábornagyi helytartóságig emelkedék. Ettől fogva gyakran előfordul neve a' történetirásban, mert alig volt alkudozás, mellynél őt Leopold és Józef nem használták volna. III. Károly végre 1714 országbirónak nevezé ki, 's jobb karja hijánya miatt megengedé neki, hogy nevének aláirása helyett vésett bélyeget használhasson. 'S ez az a' hires lamina Kohárii, mellyről a' törvénykönyben is tetetik említés. 1720 jelen volt a' pesti biztosság ülésein, a' catholicusok részéről. Ezentul munkájinak kiadásával foglalatoskodék, mellyek ezek: 1) oktató és egyházi énekek, ezen latin czim alatt „*Tintinabulum tripudiantium*“ (Nagy Szombat. 1720. 12. utóbbi kiad. N. Szomb. 1729. 12. — Buda. 1747. 8.) 2) *Munkács kövárában . . . . szerzett versek*“ (Bécs (?) 1720, 4). 3) „*Üdömulatás közben szerzett versek*“ (Bécs 1720.) 4). 1707—8—21—27 évbeli költeményei, különbféle czimek alatt, 's a' nyomtás helye és ideje kitétele nélkül. Pesten a' Nemzeti Muzeumban számos kéziratbeli versei vannak Kohárinak. — A' latin nyelvben nagy

jártasságra mutatnak „*Chronographica Budae composita* 1706“ és *Antidota Melancholiae*“ (1722) czimü munkáji. Meghalt 1730. Characterének fővonása volt a' legszigorubb igazságszeretet, melly majdnem közmondássá vált. Mennyire iparkodott legyen a' közjót előmozditani, tettei bizonyitják. 24 ifju lelki tanitó pallérozására tőkepénzt alapitott; szinte ő alapitá a' kecskeméti oskolát; Lévánszentegyházat épitete, 's szép emléket állitata benne édes atyjának. *rio.*

KÖHÖGÉS. Mély lélekzetvevésből áll, mellyre mindjárt gyors, erős és megrázó kiütése történik a' levegőnek, hol egyszersmind a' gőg megszükülése miatt, bizonyos lárma, zaj vagy hang támad. Minthogy csak a' közönséges levegő szolgál a' tüdők, gőgsip és gőgbeli takonyhártyának illő ingerül: innét minden más anyag ellenséges behatást tesz reá, mellyet a' természet köhögés által szándékozik kihajtani. Igy p. o. egy csep viz képes a' legerősebb köhögést előhozni. A' levegőnek gyors kihajtását a' tüdőből a' rekesz gyors és erős összehuzódása, a' mely és bordaizmok erőszakos hatása, a' gőgsipágok erőszakos megszükülése okozza. Az idegen inger először is a' gőg, azután a' gőgsip 's ágozatainak idegeire hat, mellyek a' közel részek idegeit egyetérzésre birják. Ha külről behatott idegen anyagok (étel, ital stb.) szülték a' köhögést, azoknak kiürültével ez is megszün, de tartós betegséggé lesz, ha a' lélekző műszerek takonyhártyájának érzékenysége annyira fel van magasztalva, hogy a' különben neki jó levegő, 's a' takonymirigyekben elválasztott takony is ingerül szolgálnak 's köhögést okoznak. Az ezen osztályba eső betegségek többnyire hurut, tüdőlob és oldalszurás, vérköhögés és tüdősorv idomában jelennek meg. A' hurut, melly a' közönséges életben általjában mondatik köhögésnek, mivel ez fő 's gyakran egyetlen egy jele, — a' gőgsip takonyhártyájának szelidebb gyuladásában áll, ezen részek felmagasztalt érzékenységével és öregbült takonyválasztással. Közönségesen igen csekélynek tartatik ezen betegség, kivált ha láz nem járul hozzá, 's gyakran még illő életrendet sem tartanak mellette, annál kevésbé élnek gyógyszerekkel. Pedig minden 2—3 hétig tartó hurut gyanus; vele nem gondolva tüdőgyuladásba mehet által, annál könnyebben pedig, ha hevitő italok által uj gerjesztő ok járul hozzá. Genyedést és tüdősorvot is okozhat. — A' nem a' tüdőre ható ingerek, hanem az ideg egyetérzés által őt megtámadhatók is, gerjeszthetnek köhögést. Igy köhögéstől kisértetik a' tüdőben lévő tályog, melyvizkorság; köhögést okozhatnak a' gyomorbeli csipős anyagok, p. o. erős epe, savany, alkalis tisztátalanságok, különösen ha már különben is fel van a' légutak érzékenysége magasztalva. Innét az ugy nevezett gyomorköhögés nem egészen üres képzelődés. —*j—a.*

KÓKOSFA (Vö. PÁLMÁK). A' guineai kókospálma vadon terem déli Amerikában. Vékony, tövises törzsöke van, alig $1\frac{1}{2}$ hüvelyknyi átmérővel, de leves gyümölcsü. Sokkal hasznosabb a' kókosdiófa. Diói tőlünk is használtatnak. Ezen fának törzsöke $1\frac{1}{2}$ láb átmérőjü 's általjában 70—80 lábnyi magas. Találtatik Asiában, Afrikában, 's itt ott Amerikában. Az Indusoknak 's más utazóknak eledelt és alkalmatosságokat nyujt. Fája puha és taplós, kérge gumós, a' törsök egyenesen nyul a' magasra, minden mellékág nélkül. Tetejéről széllednek el levelei, a' tollagosak, 10 láb hosszuk és $1\frac{1}{2}$ láb szélesek, igen kemények 's hátra görbülő kardidomuak. Az Indusok befedezik vele hajlékaikat, napernyőt készitenek belőle, és köpönyeget 's más eszközöket. A' levelek hegyére irnak, gyenge rostjaiból szép szőnyegeket készitenek, nagy bordájokat seprűhöz használják. Egészen fen a' fa koszorujának közepén egy nagy bimbó támad, bokrétává lecndő, 's 10—15 diót adandó. A' vastag szivbimbó körül több apró nő. Ezekből kiszivárogtatik a' nedv, melly 24 óra alatt savanyu lesz, és lepárolva arakot ad. Némellyek megeszik ezen szív-

bimbót, midőn még puha és kifejlődtelen. Minden dióban 3—4 font édes nedv van, melly a' szomjat eloltja, 's némellyek állítása szerint a' vizkórságot meggyógyitja. Ez lecsapoltatván, egy más megiható fejér, sürü nedvre találni, a' tejfélhez hasonlóra. Neve kokana 's a' héj közepén létez. A' zöld diók bele kellemes étek; ha vizbe vettetik, ez tejes lesz tőle 's hus vagy rislevesül szolgál. Az érett dióban rosz izü a' dió, megsürüdik és utóbb egészen kiszárad. Ha a' dió 5—6 hüvelyknyi átmérőjü, megérett. Külhéja barna, kendernemü, sok rostu, mellyekből kötél készitetik. Második kérge is barna, kőkemény és nagyon sima; botgombok, szelenczék, kupák készülnek belőle. Harmadik kérge fejér 's puha. Ebben fekszik a' mag, — alma nagyságu, mandola keménységü, sok olajt adó, melly égésre és más haszonvételre szolgál. —*j—a.*

Kolberg, város és erősség hátulsó Pomerániában, a' Persante vize mellett, $\frac{1}{2}$ mérföldnyire a' tengertől, 4500 lakossal. Egy tetőn fekszik, mocsárokkal körülvétetve; széles árkai a' Persante vizével mindenkor betöltethetnek. Nem messze tőle a' hohenbergi tetőn egy rosz fellegvár is van. Ezen erősség már régibb időkben is sok nevezetes ostromot állott ki, —'s 1807ben a' Francziák vevék ostrom alá. Eleinte ugyan az együgyü öreg várparancsnok, Loucadou general, a' hochbergi sánczot és az ó várost el engedte volt foglalni, de a' vitéz Schill kicsapásai, 's Nettelbeck polgárnak a' városon belőli munkássága e' hibát helyre hozták, 's midőn Gneisenau ezredes, a' királytól uj parancsnokul küldve, oda érkezett, a' dolog egészen megfordult. A' legvérengzőbb ostrom folytattatott April 28kától Julius 2káig, midőn a' békekötés hire oda jutott. Az őrizet 6000 főből állott, 's elvesztett 429 holtat, 1093 sebeset, 209 foglyot 's 159 eltévedtet. — A' franczia, németszövetségi és olasz seregekből álló 18000 ostromló tábort Feulié, Loison és Mortier vezérlették egymás után. — A' porosz király a' megmaradt őrizetet egy ezredbe egyesitette, melly örökké ezen erősség nevét fogja viselni, — 's elengedé a' hadi adó egy részét a' lakosoknak. Ezek ugyan is szinte rettenhetetlen bátorszivüségek által érdemesiték erre magokat. Ők magok között századokat formáltak, a' sánczokban szolgálatot tettek, 's a' hulló gránátok ellenére oltották a' támadott tüzeket. Legmunkásabb 's legbátrabb volt közöttök Nettelbeck, egy 70 esztendős öreg, ki már 3 előbbi ostromot ért meg. Őt lehete látni az égő házak csucsán, az őrök kiállitásánál 's az érkező hajókon. Mig a' porosz évkönyvek meglesznek, Nettelbeck kolbergi polgár neve is említetni fog. *Sz.E.*

Kölcsey (Kölcsei) Ferencz, a' magyar tudós társaság vidéki rendes tagja a' nyelvtudomány osztályában, régi jeles nemes nemzetség ivadéka, szül. Aug. 8. 1790 Szó-Demeterben, Közép-szolnokvármegyében, Erdélyben; a' debreczeni reform. collegiumban tanult. Már ekkor sajátjává tevé az ó kor két classicus nyelvét, 's az ujabbak közül a' francziát 's a' németet. Philosophusok és költők levének kedvencz studiuma; 's már itt tön néhány próbát a' lyrai 's dramai költészetben. Kazinczy megnyeré a' 17 éves ifjut az ő oskolájának, 's nyelvvel bánásmódjának uj irányt ada. Az 1809 esztendőt, mint jegyzője a' királyi táblának, Pesten tölté, hol d. Horvát Istvánnal, Vitkoviccsal 's Szemerével azon szép barátsági szövetséget kötötte, melly utóbb az ő elkülönzött 's szenvedésekkel bővelkedő életét némüleg édesité, 's őt a' literaturai munkálódásban megtartá. Első költeményei Horvát „Dámák kalendáriomá-"ban 's az „Erdélyi Museum-"ban nyomtattattak ki. 1814 meglátogatá barátját, Szemerét, Péczelen, 's itt irá a' Mondolat elleni szatiráját, melly az ő tudta nélkül, 's hibásan adatott ki Pesten (1815. 12.) Jeles volt e' munka, de a' nagy közönség nem ugy fogadá, mint reménylhető vala; sőt ellenségei támadtak miatta Kölcseynek, kiknek

száma még inkább nevekedett, midőn ő 1817 a' Tudományos Gyüjteményben, Csokonai, Kis és Berzsenyiről szabadlelküleg kimondá itéletét. Ez a' körülmény, 's hogy Berzsenyi feletti criticájából a' szerkeztető nagyon sokat kitörült, a' criticai toll letételére birá, noha a' nevezett folyóirat szerkeztetőjétől több izben felszólitaték, birálna meg minden, ó és ujabb időbeli magyar költőt. Most ellenben az ujabb folyóiratokba adott költészeti munkákat (balládákat, románczokat, dalokat és epigrammákat, az Aurorába, Hebebe, Aspasiába és a' Koszoruba), mellyek a' mivelt olvasót csudálatra birák. 1826 ismét magához hivá Szemere, 's reá birá, hogy egy criticai időszakirat kiadásában lenne segedtársa. Igy támadt az „Élet és Literatura", melly Kölcseynek számos philosophiai 's aesthetico-criticai darabjai által legnagyobb értéket nyere, 's Kölcseyt Magyarország legelső mivészeti philosophusának bélyegezi. Kölcsey egyéb munkáji közt el nem mulaszthatjuk emliteni Homer Iliaszának forditását, melly őt, a' lenyomatott próbáról itélve (1 ének: Minerva, 1826. 3 negyed) kétség kivül a' legjelesebb forditók sorába is helyezi. Az Élet és Literatura köteteiben sok történeti-politicai, philosophiai és criticai munka jelent meg tőle. Literaturai levelei Döbrenteihez (Élet 's L. 2dik köt.) igen érdekesek, főleg személyességének hiv rajzolása miatt. — 1827 ismét visszatért Szatmárvármegyébe, a' hol 1829 tiszteletbeli főjegyző lön. 1830 Nov. 17. a' magyar tudós társaság igazgatósága által a' nyelvtudomány osztályába vidéki rendes tagnak választaték. Az 1832 kezdődött országgyülésre Szatmárvármegye által követnek küldeték, ott pedig egyszersmind kerületi jegyzőnek választaték. Munkáit kiadja barátja, Szemere Pál. Az első kötet, melly verseit foglalja magában, már megjelent (Pest, 1832). *Im.*

Kölcsön, jótétes, megnevezett dolgot tárgyazó egyezet, mellynél fogva valamelly elfogyaszthatatlan (non fungibilis) dolog, bizonyos haszonvételre és időre ingyen, de azon feltétel alatt adatik oda másnak, hogy az, előbbi nemében 's állapotjában visszaadassék. A' kölcsönt rendszerint nem lehet a' meghatározott idő előtt visszavenni; de a' kölcsön vevő is csak az egyezet szerint meghatározott használt veheti a' dolognak, mert különben az egyezetet megszegőnek tartatik. A' kölcsönözött dologra teendő rendes kiadásokat a' kölcsönvevő, a' rendkivülieket pedig a' kölcsönadó viseli. — Ha a' megállapított idő elmultával a' kölcsönvevő még megintetése után sem akarja a' kölcsönvett dolgot visszaadni, erőszakoskodási bünbe esik.

Kölcsönbank, olly közintézet, melly kinekkinek, de leginkább a' szükölködő házi atyáknak, elégséges zálogért, illendő kamatfizetés mellett, rövid időre pénzt kölcsönöz, 's ez által őket a' hitelezők gyakor uzoráskodása alól felmenti. A' kikötött fizetési idő elmultával, a' vissza nem vett zálogok nyilvános árverés utján eladatnak, 's a' kölcsönt felülmuló summa, a' kamat és egyéb költségek levonása után, a' sajátosnak visszaadatik, vagy egy év elfolyásáig számára gondviseltetik; ha pedig ezen idő alatt magát nem jelenti, a' szegényintézetre háramlik. 54.

Koldulo barátok azon szerzetesek a' catholica egyházban, kik a' jótévők adakozásából élnek. Illyenek a' Dominicanusok, Franciscanusok 'sat. Hajdan a' gyóntatásokban, mellyeket minden püspöki engedelem nélkül gyakorlottak, sok bajt szereztek a' rendes egyházi pásztoroknak; most teljesen a' helybeli püspökök hatalma alatt állanak.

Koldusok. Olly statusokban, hol czélirányos rendelések vannak tétetve a' szegényekre nézve, ritkán, vagy soha sem jön a' szükölködő azon szomoru állapotba, hogy házról házra járkálva embertársaitól segedelemért könyörögni, az az koldulni kényteleniittes-

sék. Gondoskodnak róla, vagy munkát vagy pedig segitséget adván neki az arra rendeltetett alapitmányból, 's többnyire csak maga az oka, ha épen nem, vagy nem elegendően részesül a' kormányhivatal gondoskodásában. Meggyőződhetünk e' felől, ha a' községi szerkezet ezen tárgyáról bővebb ismereteket gyüjtünk, és nem adunk mindjárt hitelt az alaptalan panaszoknak. Az ellenben, ki a' koldulást mint mesterséget üzi, ezen szerkezettel semmit sem gondol. Lomha lévén a' munkára, tetszik nyomorult állapotja, mellyet gyakran csalárdul nagyitni is tud, hogy másokat szánakozásra gerjesztve nagyobb segedelmet csikarhasson ki. Eleibe teszi a' legnagyobb gyalázatot 's lealacsonyittatást, melly közönségesen mindenféle vétkekkel és bizonyos féktelenséggel szokott öszvekötve lenni, akarmelly becsületes és dicséretes keresetmódnak. Igy tehát a' policzia felvigyázásának tárgya, és sehol sem kellene meg szenvedtetnie. A' tapasztalás bizonyitja, hogy azon helyeken és vidékeken, hol a' tulajdonképi koldulás megengedtetik ('s ugy szolván privilegiáltatik), mennél több 's mennél többször adatik, annál számosabbak a' koldusok, csavargók, henyélők, 's annál gyakrabban élnek vissza polgártársaik jószivüségével, 's a' társaságban valóban veszedelmes sebet képeznek; ott ellenben, a' hol senkinek sem szabad koldulni, végre minden elszegényedett talál keresetet, 's nincsen egy koldus is. Igy tehát jól megkülönböztesse az emberbarát a' szegénység ügyét a' koldusságtól, 's midőn szive sugalását akarja követni, jól megvisgálja a' segedelemért könyörgőt, nehogy adakozása hasznos következések helyett ártalmasakat szüljön. (Vö. Alamizsna.)

Kölesséri (Kereséri) Sámuel, Borsodvármegyében Szendrő mvárosában szül. Nov. 18, 1663. Atyja, ki eleinte váradi tanitó, késöbben szendrői, azután takai 's végre debreczeni hitszónok volt, Hollandia 's Anglia tudományos intézeteinek meglátogatására serkentette őt, minekutána már honi tanulmányait végezé. K. a' szép mivészetekben mesteri, a' bölcselkedésben és hittudományban pedig doctori rangot szerze magának. De visszatérvén 1685 hazájába, mindinkább idegenkedett egyházi hivatalt vállalni magára, mivel ezt természetével sem találá összeegyeztethetőnek; ennél fogva Lugdunumba ment, 's az orvosi tudományokat fáradhatlan szorgalommal tanulá. Megnyervén a' doctori koszorut, visszajött hazájába, 's elsőben ugyan Szebennek, rövid idő mulva pedig az egész kormánynak és kir. őrseregnek lett orvosa; később a' bányászat erdélyi főfelvigyázója, szinte az erdélyi kormány titkos tanácsnoka, — a' pétervári természetvizsgálók, a' londoni tudományos egyesület, és a' bononiai intézet tagja lön. — Azonban a' testiségnek vakon hódolva hármas házasságba keveredett, mi által fejedelme haragját magára voná, 's életét szomoru fogsággal végzé Szebenben 1732. — Nagy számu latin munkáji közül említést érdemelnek: „*Scrutinium et cura pestis dacicae*" (Szeben 1709). „*Auraria Romano-Dacica*" (Szeben 1719). „*Axiomata juris Naturae de off. honesti et decori*" etc. (Szeben 1723) és „*Tibullus Corvinianus*" (Szeben 1727).

Kolini ütközet, Jun. 18. 1757. Nagy Fridrik, több hetek olta ostromlá Prágát, 's a' bezárt austriai seregnek megszabadulásra tett minden próbái siberetlenek valának. Ha ezen fontos hely az ostromló hatalmába esendett, Bécsig előnyomult volna ő, hol már békeajánlatról gondolkodtak. Még csak egy remény helyeztetett Daunban, ki 60,000 emberrel a' kolini hegyeken körülsáncolva lévén, Bécsből parancsolatot kapott, Prágát ostrom alól felszabadítani. Ennek meggátlása 's Prága elesésének siettetése végett, minthogy az Oroszok, Svédek, Francziák és birodalmi csapatok tulajdon tartományjait fenyegeték, Fridrik Daunnak eleibe menni, 's őt megverni határozá. Ezen czélból, seregének nagyobb részét Prága előtt

hagyván, 12,000 emberrel megindula. Jun. 15. Bevern herczeg seregével 's más csapatosztályokkal egyesüle, hogy egész ereje 24,000 főből állana. Ugy látszik, a' király Daun szándéka és helyezete felől eleinte bizonytalan volt 's hamis véleményekből indula ki. De meggyőződvén a' dolog valóságos állapotjáról, sokkal terhesebbnek találá azt, mint képzelé. Közelebb látá Daunt, mint vélé, és igen alkalmas állásban Chotzemitznél. Ez egyik vonalával a' hegyek csucsait, a' másikkal azoknak oldalait raká meg, mellyek előtt faluk, mély utak 's meredek, csaknem megmászhatatlan magasságok valának, számos ágyuktól fedetve. Igy várá Daun a' megtamadást. Csak Daun jobb szárnyát látá a' király egyetlen gyenge oldalnak, mellyen kedvező megtámadást várhata. 'S egész szándékával felhagyni nem akarván 's nem is tudván, igen jeles rendelkezést készite, megkerülni az ellennek jobb oldalát a' háréntékos rend használása által. De maga Fridrik megzavará, talán csekély esetektől indítatva, szép plánja kivitelét; minthogy seregének idő előtt megállani parancsolá, nem hallgatván generaljainak gyakori előterjesztésére, hogy annak még nincs ideje. Még inkább meglepé ezeket az indulásra 's megtámadásra előbb adott parancs, mintsem a' szárny megkerülése kivihető vala. Ezen körülmény, 's mellette a' király szigorusága bizonyos elfogódást szüle több tisztek 's tábornokokban, melly a' pontos 's szerencsés öszvemunkálást félbeszakaszta, 's a' Burkusok veszteségét okozá. Ez végre, miaden vitézségek mellett is tökéletes kön, Manustein tábornok czéltalan rohanása által. Az Austriaiak, kiknek a' visszavonulásra már parancs adatott, az ezen megtámadás által származott rendetlenséget ügyesen használák, a' Burkusok minden további erőlködéseit semmivé tevék, 's annyira vivék a' dolgot, hogy Bevern elszántsága 's Ziethen állhatatos ellenszegülése nélkül, Fridrik serege eltörültetett volna. A' király maga minden veszélynek kitevé magát. E' volt talán az első ütközet, mellyet F. szerencséjében 's belső erejében sokat bizván, ezen háboruban elveszte. 8000 (mások szerint 14,000) Burkus 's 9000 Ausztriai maradt a' csatatéren. (L. Retzow „*Characteristik der wichtigsten Begebenheiten des siebenjährigen Krieges*" két rész Berl. 1802, és Tempelhof „*Geschichte des siebenjährigen Krieges.*)" Két nap mulva félbe szakasztatott Prága ostromlása; de Fridrik elesett Burkusait még azon évben megbosszulá Roszbachnál és Leuthennél. *h—r.*

Kolinovich Gábor, Nyitravármegyében szül. a' 17 század vége felé; több nevezetes munkákat hagyott maga után; u. m. a' Rákócziak cselekedetei 's viselt dolgairól irottat, melly azonban sajtó alá nem került, 's kéziratban hever a' wittenbergi könyvtárban; továbbá galanthai Esterházy József, Fraknó örökös urának, Horvát- és Tót-országok bánjának, magyar királyi udvarbirónak 'sat. (meghalt Maj. 10, 1748) holta utáni emlékét, melly munka (1754, 4 köt.) ki is nyomatott. Voltak Kolinovichnak még ezeken kivül más egyéb dolgozásai is, különösen pedig Magyarország hőseinek leirása kéziratban, és egy másik 11 könyvből álló munkája, melly a' Magyarhaza történeteit foglalá magában; 's végre a' dunántuli utazás, melly Bél Mátyásnak, K. egykori jó barátjának, gyüjteményei között tartaték.

Kollár Ferencz Ádám, Ujbányán szül. Kora ifjuságától fogva egész lélekkel a' tudományokra adta magát, férfiu korában pedig különösen a' történetirás és keleti nyelvek tanulásával foglalatoskodott. Tudományos érdemeinek következésében Mária Theresia tanácsnoki czímmel ajándékozá meg, 's a' bécsi nádori könyvtár első rangu őrévé tette; minekutána pedig a' hires van Swieten kimult, K valóságos tanácsnoki és udvari könyvtár-igazgatói méltóságra emelteték. — Számos munkái közül a' következőket emlitjük: „*Casparis*

Ursini Villi, de bello Pannonico Libri X ex codicibus manu exaratis caesareis, nunc primo in lucem prolati, et adnotationibus necessariis, diplomatibus, litteris et ex tabulis authenticis, fide et diligentia maxima exscriptis illustrati" (Bécs 1762); „*Historia diplomatica juris patronatus apost. Hungariae regum*" (3 könyv 1762); „*De originibus et usu perpetuae potestatis circa sacra apost. Hungariae regum*" (Bécs 1764); és „*Historiae jurisque publici Hung. amoenitates.*" — Kollár legjelesebbikei közül való volt azon tudományos férfiaknak, kiket a' Jesuiták szerzete érlelt a' hazának. 54.

Köln, hajdan érsekség az alsó rajnai kerületben, Jülich és Berg között, a' régi 3 egyházi választófejedelemség egyike, a' lunevillei békekötésben Francziaországra, 1814 pedig ismét Németországra visszaszállott, 's most Poroszországhoz tartozik. Hajdani fő és székesvárosa Bonn vala. — Köln városa Németország legrégibb városi közé tartozik, minthogy azt Agrippina, Claudius császár felesége építette. 24 kapuja, 83 tornya, 's 45,000 lakosa van. — Kereskedése legnevezetesebb ágát a' kölniviz (Eau de Cologne) teszi. Ezt egy 1680 táján itt letelepedett Farina János Mária nevü olasz találta fel, 's örökösei folytatják e' viz készitését mind ekkoráig, megtartván a' feltalálónak mind czimjét (firma) mind lakhelyét. Most 40 illyen gyáros találkozik Kölnben, 's az általok évenként készitett szagos vizü üvegek mennyisége több milliomra megy.

Kolonics Leopold, cardinalis és esztergami érsek, 1631 Oct. 26. szül. Komáromban, hol atyja Erneszt, várkapitány volt. Első oktatását szülei házánál nyeré, a' felsőbb tudományok tanulása végett pedig már 14 éves korában Bécsbe ment. 1650. III Ferdinand által Malta szigetére küldeték, hogy az ezen lévő rendbeli katonaság közé álljon. Kolonicsnak tetszése szerint volt ezen küldetés, minthogy férfiu lelke tettek után vágyott. Ki is tünteté bátorságát, különösen a' Dardanellákon, midőn a' Maltaiak a' barbarok hajóseregét megverék; első volt ugyan is, ki egy ellenséges hajóba átugrott, 's annak lobogóját lehajitván, a' fejér keresztes zászlót tüzte fel reá. Ezen hősi tettéért a' maltai rend nagymestere, ezen katonaság szokása szerint, castellanussá nevezte őt. — Innét visszatérvén, nem sokára egyházi hivatalt vállala, mellybe Széchényi által avattaték. 1659 Leopold császártól arany kulcsot, 1668 pedig nyitrai püspökséget nyere. Azonban 1672 önkényt lemonda ezen egyházi méltóságról. Midőn 1683 Bécset a' Törökök megszállották 's a' várost már jó eleve mindenek elhagyták, Kolonics ben maradott az őrsereggel, mellyet szüntelen vizsgálgata és lelkesite. Kara Mustafát végkép megvervén a' halhatatlan emlékü Sobieszky János vitéz lengyel seregével, 's igy Bécset az ostrom alól felszabaditván, mig a' győzödelmes seregek a' török tábor kincseit dulák, addig K. mintegy ötszáz keresztény rabgyermeket szedett össze, kiknek azután felneveltetéséről is gondoskodott. Illy érdemeiért (1685) a' győri püspökséget, utóbb (1691) a' kalocsai, 1695 pedig az esztergami érsekséget nyerte jutalmul. Munkás életét Bécsben végezé 1707 Januar. 21. Tetemei, rendelése szerint, Posonyban takarittattak el.

Kolosvár, Erdélyország fővárosa, a' kis Szamos vizénél, fallal körül keritve. Egy erős vára 's 5 külvárosa van, mellyekben 20,000 kevert nyelvü, de nagyobb részint magyar lakost számlál. Helye a' fő kormányszéknek. Több rendü tudományos intézetekkel, játékszinnel, posztó- és félporczelán edény-gyárakkal diszeskedik.

Költése a' madaraknak. Az emlős állatokon kivül a' többiek majdnemmind tojásokat tojnak, mellyeket az alsób állatosztályokban a' nap melege költ ki. A' madarak öntestek melegsége által költik ki tojásaikat. Az esmeretes madarak mind magok végzik ezen anyai munkálatot, kivévén a' kakukot, melly más apró madarak fész-

kébe tojik 's általok költet. A' struczról hajdanában azt regélték, hogy a' homokba ássa el tojásait, a' nap sugara által kiköltendőket, de most már tudva van, hogy egész társaságban ül éjjel nappal. Számos madárfajnál csak az anya ül, hova tartozik p. o. a' récze, tyuk, lud stb., másoknál a' him is részt vesz a' költésben, különösen ha párosan él, mint a' galamb, pacsirta, czinege, gólya stb. Ekkor a' him közönségesen déltájban váltja fel a' nőstényt, az eledel keresésre 's feredni menendőt. Más himek illykor hiven a' nő közeletében maradnak, azt védik, eledelt hordanak neki, p. o. a' kanári pinty, kenderike, tengelicz. Az ülő anyának türedelme csudálást érdemel; a' legalkalmatlanabb helyezetet kész elszivelni, csak hogy tojásai el ne törjenek; elfelejtkezik élelméről, a' társaságról. Ha éh vagy szomj miatt el kell fészkét hagynia, tojásait gondosan betakarja tollal, mohval, gyapjuval. A' költés alatt általjában merészebbek lesznek a' madarak; némellyek életveszedelemmel is védeik fészkeket, a' tyuk p. o. nem ritkán a' legnagyobb kutyával is szembe szál. Csak kevés, szabadon élő madár repül tovább fészkéről, ha háboritatik. Voltak visgálódók, kik a' madár kifejlődését a' tyuk tojásaiban megtesék és leirák. — Az ujon kibujt madárka néhány óráig az anya alatt tartózkodik a' fészekben, mig a' külső levegőt megszokta. Az anya kivált, de a' him is nem ritkán, a' legnagyobb gondoskodással vannak a' fiak iránt, őket védik, táplálják, ápolják. Ha szükséges, az anya megpuhitja begyében az étkeket. A' legkisebb tisztátalanságot sem sziveli a' fészekben, hogy apróinak növése ne gátoltassék. A' vizi és mocsári madárkák hamar elhagyják kikelések után a' fészket 's az anyával futkosnak vagy uszkálnak, melly őket ételkeresésre hamar megtanitja. Azonban védi őket, rosz időben szárnyai alá veszi, 's nem ritkán sokat tür, hogy azok ne szenvedjenek. — A' költés ideje különböző, 's általjában minél nagyobb a' madár, annál hosszabb. Mikor a' kenderike 2 hétig ül, akkor a' tyuk háromig, a' hattyu pedig 42 napig. Mondják, hogy a' melegebb ég alatt rövidebb a' költés ideje, 's hogy p. o. Afrikában a' tyuk csak 13 napig ül. Honi tapasztalás az, hogy rosz, hideg időben a' tyukok, ludak is tovább ülnek, mint szép, melegben. Általjában 104° F. kell a' költéshez. — A' tojások mesterséges költése nem csak Egyiptomban divatozik, hanem a' 15 században Nápolyban is voltak illy költő kemenczék, Chinában pedig ma is egyre üzetik. De Egyiptomban a' tökéletesség nagy fokára emeltetett. Az erre szolgáló kemenczék téglákból 's valamicskét a' földbe épitetnek, 2 emeletből állanak, egymással közösülőkből és több rekeszre osztottakból. Az épület valamelly szegletében áll az illy kemencze, mellyet 10 napon ált egy folytában, 3 — 4 óráig naponként, tehén vagy teveganéjjal fűtenek. A' melegség illő fokát gyakorlott érzések által határozzák meg. A' kellő mérsékletet a' ferdők melegségével hasonlitják össze. Ha nagy a' melegség, bizonyos levegőszivók felnyittatnak. A' rekeszek padlazatja pokrócczal, és erre szalmával teritetik bé, 's e' felé rakatnak a' tojások, de ugy hogy egymást ne érjék. Nappal kétszer, és éjjel is kétszer fordittatnak meg. 8 vagy 10 nap mulva megvizsgáltatnak gyertyánál, ha kelendők e; a' zápokat eldobják, a' jókat a' 14-ik napon a' felső emeletbe teszik, hol 20-dik vagy 21-dik napon kikelnek a' csibék, 's vagy tulajdonosiknak adatnak vissza vagy eladatnak. A' kiköltésért harmadát veszi a' kemenczebirtokos. Illy kemencze 400 van Egyiptomban (mondják t. i.), 's mindenikben 50,000 csibe költetik ki. Bermé falunak lakosai a' Deltában tudják ezen mesterséget 's egész Egyiptomon ált gyakorolják. — A' Chinaiak fa tokokba rakják a' tojásokat, homokkal töltöttekbe, 's vas, heves lapokra teszik. Reaumur két javalatot ada az Europaiaknak ezen mesterség üzésére, de azok divatba mind eddig nem jöttek. Egy

másik franczia még czélirányosban akará elrendelni az egyiptomi költésmódot, a' kemenczéket forróvizzel fütve.

Költő (koszorus)', régenten borostyán koszorúval innepélyesen diszesiték a' költőket. Ez a' szokás már a' Görögöknél is uralkodott, 's a' tudományos versenyekben használtatott. Innen általvitetett a' Romaiakhoz. Domitianus császár a' capitoliumi játékoknál maga koszoruzott költőket 's szónokokat. A' 13dik század olta ezen szokás Olaszországban megujitatott. Leginnepélyesebb volt Petrarca (l. e.) koszoruztatása. A' német császárok is neveztek ki koszorús költőket, mint p. o. Celtes Konr. Tőlök a' nádorgrófok vevék által a' költők megkoszoruzhatása jusát. Mostanában ezen szokást csak egynehány tudományok egyeteme gyakorolja, a' nélkül, hogy valami megkülönböztetés volna vele egybekötve. Lásd du Rosnel apát iratait ezen dolog felől „*Mém. de l'Acad. des belles lettres*" 10 kt. *H.*

Költés, az érző tehetségben kelt ideálnak tökéletes érzékisitése 's előadása olly idom által, mellyet a' teremtő phantasia vagy képzelődés hiv lételre, 's véle a' mélyen felbuzdult érzés kifejezését közli. Minden nagy és nemes, ideálban végződik az embernél, melly valójának titkos belsejében fejlik ki. Ha ezen az okosság legfelsőbb és utolsó, ideálinak legszabadabb érzékisitéséből, 's a' teremtő phantasia által eredt ideáljai, a' törekvés tehetségétől mint az akarat szabad munkásságának legfelsőbb czélpontjai elfogadtatnak, a' valósitás végett: akkor az érzőerőt teljes hatalommal ragadják meg, mivel a' természetnek bennek érzékisitett fő tökélye nem tudja az érzéket hatalmasan nem érinteni 's meg nem rázni. Ha az érzés ezen mélységével köttetésben van a' phantasia teremtő ereje, akkor az ő, valójokra nézve magyarázhatatlan összehatásokból a' költői lelkesedés származik, melly az ideálnak jelenné tétele 's az azt láttatni vonzódás nélkül nem gondolható. A' költői előadás feltételét pedig a' költői élet, vagy az érzésnek hatalmas buzdulása 's megrengése az ideálosság által, 's a' phantasiának az érző erő érdekeltetése által bizonyos idom teremtésére magasztalt ereje teszik. De ezen előadásnak, hogy tökéletes legyen, olly idom által kell történnie, melly a' felkeltett önérzeteket tisztán és mint közvetetlen érzékeket (eredeti tisztaságokban) mondja ki és adja elő, a' nélkül, hogy bizonyos képzeletekre vinné vissza, vagy bizonyos, elnyerni kivánt czélokhoz alkalmaztatná. Ha ezen érzetek nem mélyek és erősek, vagy a' képzelődés nem eléggé munkás, hogy őket sajátságok szerint tettel ábrázolhatná, akkor a' benczelő, megszaggató ész keveredik az előadásba 's az idom törpeség bélyegét hordozza, 's neve költői próza. Épen ugy származik egy másik idétlen szülemény is, a' rhetorizáló költés, a' törekvés és érzelem keveréséből. De csak akkor tartja meg a' költő idom, a' prózától és rhetoricától egészen különböző sajátságát, csak akkor nyer aestheticus teljességet, ha az érzőerő ideálját egész tisztaságában, erejében és végetlenségében láttatja 's a' nyelv által annyira jelenné teszi, hogy a' teljes költői idom tekintése (látása) által a' költői lelkesedéshez hasonló érzés és illetődés 's a' phantasiának rokon szabad játszása támad másoknál is, mellybe sem a' visgáló, sem a' vágyó erő munkássága nem keveredik.

Költés története. A' költés kezdete a' nyelv kezdetével esik össze, sőt a' nyelv maga is eredeténél fogva bir valami költőivel. Mert a' természettel szoros egybeköttetésben élő, 's azt belsejében hiven tükröző ember, nyelvével a' látottat és érzettet fejezi ki; innét kifejezései festők, szavai érzékiek és mutatók. Általjában az véteték észre, hogy a' költés megelőzi a' prosát, 's a' népek szólása eleinte az énekléshez hasonlita, és innét soká énekeltettek a' közönséges előadások; a' törvények és igazgatási rendelések soká versekben adattak a' Romaiknál és Görögöknél; a' költés eleinte

hangával és mimicával kötteték össze. A' nyelv hangás kimivelése azért is szükséges vala, minthogy irás nem létezvén, a' fontosabb tárgyak, költői szabályok szerint kidolgoztatva, hivebben megmaradtak az emlékezetben. A' költés először a' vallás, religio körül foglalatoskodott, 's ennek anyjává lön; utóbb a' vallás majd több majd kevesebb befolyással volt a' költésre a' különböző népeknél 's különbféle időszakaszokban. Mi a' költést a' kereszténységvilág előttire 's utánira osztathatónak véljük. Az első szakban a' Zsidók az első népek közé tartoznak, kiktől költői darabok vannak máig fen. Az Indusok, Persák, Syriabeliek és Arabok korábbi költésének csak nyomai vannak. A' Zsidók vallásos regéi igen nagy koruak, 's költések a' többi nemzetekétől egészen különböző, komoly characterü. Világteremtésen kezdődik, utóbb hadas nemzeti költés lesz, David olta templomi költés, Salamon alatt (1044—975) aranykorát éri, azután prófétai lesz, a' jelenkorra haraguvó, 's jövendölve pillantó a' később időkbe. A' görög költés Kisásiában kezde csirázni, mellyet a' virágzó phantasia gazdagon és tarkán kiékesite. Ezt 3 időszakra oszthatni, mellyeknek elseje a' legrégibb idő olta a' persa hadakig megy. Ekkor költéssel bővelkedett Thracia és Kisásia, hol Homer és a' Homeridák, a' Rhapsodok és cyclusi költők 's a' Gnomicusok emelék a' költést. A' lyrica is szerencsésen mivelteték. A' második szak a' persa hadaktól nagy Sándorig terjed, 's a' kimivelt dramának 's általjában a' költésnek fő virágát mutatja. A' harmadik időszakban Sándor és követői alatt hanyatlék a' görög költés, Alexandriában pedig szépecskén sarjadzott. — A' Romaiak nyelve későn mivelteték ki a' költésre, kik a' második carthagoi hadig, vagy mig a' Görögökkel közelebbről meg nem esmerkedtek, csak durva törekvést láttatnak a' költésben. Költések aranyideje csak Augustus és Tiberius uralkodása alá esik, 's innét fogva hanyatlék a' kereszténység vallás bevételéig 's a' barbarok beütéséig. Eredetiebbek 's különös gyengédséggel birók azon töredékek, mellyek az indus költés virágát hirdetik századokkal Kristus előttről. Az ujabb keresztény költésvilágban a' latin nyelv forditák titokvallásos költésre, utób a' tudósoktól a' hajdani latin költés utánozására használtaték egész Europában, de a' nemzetesedés kifejlődésével mind inkább nemzeti nyelvvel cserélteték fel, 's ma már mint a' hajdan romja pendítetik meg itt ott némelly szerencsétlentől. Azután az arab költés virágideje jött fel. Az ujabb nyelveken tulajdon költést fejtettek ki a' Provençalok vagy Troubadourok Frankhonban, a' 11dik század olta. Benne a' lovagság lelke, buzgalom, vitézség és szerelem által mutatá magát. A' Francziák ezen regényes költése mesterséges rimeléssé fajzott el a' 12 század vége olta. I Ferencz olta viszont emelkedék, XIV Lajos alatt aranykorát inneplé szónoki kellemmel 's társalkodási eszmével bővelkedve. Az ujabb olasz költésben tovább szaporiták a' provençal költés; egy tulajdon természetes költés kezdődék pedig a' 13 század olta Siciliában, melly Dante és Petrarca olta Ariosto és Tassoig virágzott, azután pedig dagályba és és majmolásba fajzott el. A' spanyol költés eredetileg ugy tün fel, mint a' provençali, keleti sajátsággal keverve. A' ulajdon cgastiliai költés első nyomai a' 13 században vannak, virága pedig V Károly uralkodása alá esik, de IV Filep alatt viszont hanyatlott. Egy időben és testvérileg élt a' portugali. Az éjszakival igen összeszőtt német költés gyakrabban hajta virágokat különbféle törekvés közben, 's mindenféle nép költőidomát felvette. Az angol és scot költés eredete a' távol bárd-korban vész el; finomitaték az éjszakfranki által. Az uj angol költés virága pedig, melly gondolattelte bátor komolyságával és csinjával jeles, Erzsébet királyné idejébe esik, noha Chaucer neveztetik az uj angol költés apjának. A' scandinavi költés (különösen éjszakinak neveztetve) tulajdon szinben mutatja a' lovagkort az éjsza-

ki characterrel festve, midőn a' német hőskönyv beviteték Norvegiába, 's az idegen regék honiakkal olvadtak össze; a' 14 században itt is a' mesterköltés lépe ezen regeköltés helyébe. — Ezek a' jelesebb, költésben kitünt népek; mi Magyarok az alig jeles költők között említetünk orosz, lengyel, cseh társainkal, kiknek költésünk most akar csak virágzásnak indulni. A' költés története mindegyre teljesebb és világosabb lesz, ha a' nem europai, p. o. amerikabeli költés nyomait követni fogta 's az indus, persa, arab és török költés bő forrásait haszonnal megesmeré. — Hartmannak nem lön egészen befejezve a' költési történetről irt e' darabja: „*Versuch einer allgemeinen Geschichte der Poësie von den ältesten Zeiten an.*" (Leipzig 1797—98, 2 köt.) 's különben sincs még e' tárgyat kimerítő munka. —*j—a.*

KÖLTŐI MIV, a' mennyire a' szép mivészség okfeje a' költésre használtatik 's ez aestheticai tekintetből vétetik, a' gyakorlati aestheticához tartozik; a' mennyire pedig ő a' költői styl, vagy irásmód elmélete, és a' költés tulajdon mivtana, a' gyakorlati nyelvtudományokhoz tartozik. A' legrégibb költői mivet (poeticát) Aristotelestől birjuk. Utób értekeztek róla: Vida, Torquato Tasso, Boileau, Scaliger, Voss, Racine, D' Alembert, Schlegel, Sulzer; gyakorlatilag mivelték: Herder, Schiller, Göthe 'stb. 55

KÖLTÖZÉSI ADÓ, a' külföldön legrégibb időktől fogva szokásban volt adó, mellyet kivándorló tagok, vagy külső vidéki örökösök azon kerületi törvényhatóságnak és közönségnek fizettek, mellyből vagyonaikat elszálliták. Németországban majdnem minden tartományokban közönséges volt ezen adó. Francziaországban a' még keményebb droit d' aubaine (l. AUBAINE) foglalta el helyét. Angolhonban, valamint nálunk Magyaroknál, soha sem esmertetett. Ki a' közönségnek valódi tagja nem volt, annak javaitól nem kivánthatott költözési adó, melly többnyire minden tartományban 100-tól 10 volt. Ez Németország tartományaiban általánosan csak az 1817 Jun. 23-ki szövetségi törvény által töröltetett el, noha egyes városok 's barátságosabb tartományok között, néhol már sokkal előbb megszüntetett. De a' költözési adó eltörlése alatt nem értetnek egyszersmind azon fizetendőségek is, mellyek ott az öröklési javaktól, külföldre szállittatások tekintete nélkül kivántatnak, millyenek a' mellékes adók, a' bélyegpénzek és vámok. Idegen országokra nézve azonban még fenáll a' költözési adó, a' mennyire különös egyezetek által kölcsönösen meg nem szüntetett. —*no*—

KÖLTSÉG alatt mind azon kiadások összesége, 's munkának és fáradságnak igazságos becse értetik, mellyek a' követelő által a' kereset biztositása 's visszanyerése tekintetéből tetettek. — A' világos adóssági perekben, a' felperes kérésére oda itéltetnek a' költségek, — akkor azonban nem, ha a' hitelező a' rendelt határnapon az ajánlott fizetést el nem fogadta, 's azután iránta pert kezdett. A' nemvilágosokban csak akkor térittetnek meg, midőn azt valamelly egyes törvény különösen parancsolja. Az elmarasztalt felperes nem itéltetik el a' költségek megtérítésére, hanemha a' pert az alperes ellen csupán faggatási szándékból (vexandi studio) inditotta volna.

KOMÁROM, (Rév-Komárom), sz. kir. város, Csallóköz szigetének legalsó végénél, a' Duna kis ágával egyesült Vág vizének az öreg Dunába ömlésénél, Győrtől 6, Budapesttől 11 mfnyire. Lakosainak száma 15—19,000, kik nagyobb részint Magyarok, Németekkel, Ráczokkal 's kevés Tótokkal vegyitve. Utszái, különösen a' város legrégibb részében keskenyek, egyenetlenek 's idomtalan épületüek. A' négy külön vallásbeliek 8 egyháza között, legalább belső szépségére nézve, mindenek felett a' sz. Endre régi temploma tünik ki. Leginkább hiresiti ezen várost azon, délkeleti részén fekvő nagy erőssége, melly alól hajdan Zinán basa, valamint ujabb idők-

ben a' Francziák, sikeretlen ágyuzás után, megszégyenülve vonultak odább; melly, ellenség előtt még soha sem alázta meg fejét. Nem hagyhatjuk végre érintlen a' lelkes városiaknak azon gondoskodasát, melly szerint a' Dunán való kereskedésnek bátorságositására, már jó darab idő óta fenálló kártérítő társaságot alapitottak, 's nem mellőzhetjük el azon szorgalom megemlitését, melly a' gyümölcsfa nemesitésben annyira előre ment, hogy a' város előtt fekvő szigetnek sétányok által külön választott diszes kertjei a' legválogatottabb gyümölcsel bővelkednek.

Komáromi (János), Tököli Imre erdélyi fejedelem titoknoka 's hiv kisérője Törökországba. Annak halála után visszajött hazájába, 's II Rákóczy Ferencz által Sárosvármegyében Csekfalvával megajándékoztatván, elvonulva élt 's napi könyvet készite Tököli Imre fejedelem életéből, mellynek eredetije hajdan Dobai Székely Sámuel által biratott. Különös volt Komáromiban, hogy honába visszatérte után is, szinte haláláig, folyvást török ruhát 's köntösöket viselt. Az 1710ben uralkodott ragadó nyavalya szólitá ki őt az élők sorából. 54.

Komáromvármegye. Nevét Komárom várától vagy városától vevé. Határjai napk. Esztergom, 's Pestvárm.-nek egy kis része, délről Fejér, nyugról Veszprém és Győr, éjszakról pedig Pozsony, Nyitra és Bars-vármegyék. Földterülete 53 nsz. mf., mellynek a' Duna bal partján fekvő része jobbadán térség, de a' jobb part napkeleti részét a' Vértes rengetegei boritják, déli vidékeit pedig a' Bakonynak ágai futják meg. Vizei között nevezetesek a' Duna, Vág, Zsitva folyók és a' Tata melletti ugy nevezett feneketlen tó, melly ezen város délkeleti felének szép tekintetet ad. Termései: a' gabonának minden neme, különösen pedig buza, az áldott földü Csallóközben; továbbá sok, szép és jó izü gyümölcs, nagy mennyiségü bor, melly között jóságára 's hiréve nézve az almási és neszmélyi legkitünőbb. Az állatországra nézve a' szerte divatozó juhtenyésztés, különösen pedig az ácsi juhtartás és a' bábolnai ménes érdemelnek említést. Vadakat leginkább csak a' Vértes erdei táplálnak. Az ásványországból csupán keves aranyfövenye, 's Tata és Almás mellett kékesveres márványa van. — Lakosainak száma 111,160, kik legnagyobb részint magyarok, 1 sz. kir. városban, 82 faluban 's 52 pusztán laknak, 's mivészséggel, kereskedéssel, földmiveléssel és halászattal foglalatoskodnak. 44.

Kőmassa, Kőtömeg (mesterséges), Rohlich Lőrincz bécsi lakos találmánya, melly a' florenzi alabastromot, a' carrarai márványt, a' chysoprast, lazuli követ, malachitot 's egyéb kőnemeket, keménység és szinre nézve felette ámitólag utánozza, 's mellyből feltalálója legkülönbféléb miveket, nevezetesen: feszületeket, madonnaképeket, lámpákat, oszlopokat 'sat. készit. Az idő benyomása nem árt nekik, 's felette olcsók. *lm.*

Kőmetszés mestersége l. Lithoglyptica.

Komjáti (Benedek), a' 16 század első felében Frangepan Katalinnak, Perényi Péter özvegyének udvarában élt tudományos férjfiu. Minthogy a' mondott asszonyság által reá bizatott sz. Pál levelei régi magyar fordításának csorbáit 's hiányait kiegészitni igen veszödségesnek találta: egészen ujonan leforditá azokat, mellyek Krakóban 1533 ki is nyomattak.

Komló, esmeretes növény, a' külnövetüek vagy kétszikesek közé, a' komlósok rokonságába tartozó. Linnénél a' kétlakiak között áll. Nálunk vadon is terem, de miveltetik is, és pedig nem kis haszonnal. A' ser füszerezésére szolgál, 's a' kenyérsütők is használják. Legnevezetesebb a' kereskedésben a' braunschweigi, cseh, bajor és angol fajta. A' gyümölcs Septemberben arattatik, gondosan

meg-zárítva eltétetik. Ezen czikkely árának gyakori változása, kereskedési speculatio tárgyává teszi. —*ja*—

Kompasz, Boussole. Ezen eszköz segedelmével az oczeánon mindenfelé hajózhatni, holott a' régiek, a' nap és csillagzatokon kivül egyéb uthutatóval nem birván, minthogy ezeket az idő változása gyakran láthatatlanokká teszi, a' tengerparttól nem messze távozhattak el. A' kompasz feltalálóját 's feltalálása idejét nem lehet pontosan meghatározni. Némellyek Flavio Gioját, mások Girit Amalfiból Nápolyorsnágból nevezik annak, 's az időt a' 14dik század elejére teszik; de vannak bizonyságai annak, hogy a' magnestőnek éjszak felé mutatási tulajdonsága már sokkal előbb esmertetett Europában, 's hogy a' kompasz forma készület Franczia országban már a' 12dik században Marinette nevet viselt. A' tengeri kompasz lebegő helyezetét az Angoloknak köszönjük, a' Hollandiaknak pedig a' világtájak helyes neveit a' szélrózsán. Az első térítő papok Chinába érkeztekkor már ott találák a' mágnestőt. Létalapos része minden kompasznak a' tengelykén szabadon lebegő mágnestő. Ennek egy a' tulajdonsága a' mágnessel, mellyel meg van fenve, az t. i. hogy a' délvonal felé irányzódik, ámbár némelly eltéréssel A' boussole név holland eredetü 's szelenczécskét jelent. Igy azonban különösen az a' mérő szerszám neveztetik, melly mágnestővel 's dioptrai vonallal van felkészitve, 's a' practica geometriában használtatik. A' tengeri hajósok számára készitett kompasznak tengeri kompasz a' neve, 's rendszerint következőképen van elrendelve. A' mágnestő tetszés képesti hosszaságu 's rendszerint $\frac{1}{10}$ ujjnyi szél. 's $\frac{1}{20}$ ujjnyi vastagságu lapos derékszeglet. Szegletei ugy eltompittatnak, hogy mind a' két vég tompa szegletbe fut öszve. Közepén átfuratik a' tő; nyilása körületére egy üres, a' tő külső felületén felül emelkedő henger tetetik, melly felül egy kivájt, jól kipallérozott acháttal (kalapocska) van elzáratva, 's mellynél fogva tengelykéjén lebeg. Ezután a' tő két, vele együtt forgó 's könnyü kártyapapirosból készült, körkerek lap közé ragasztatik, mellyek az ugy nevezett szél- vagy hajórózsát teszik. Erre 32 sugáru csillag rajzoltatik, 's a' sugarak hegyei mutatják a' világtájakat. A' tő éjszaki polusának az éjszakponttal tökéletesen meg kell egyeznie. A' rózsa széle 360 fokra osztatik. Hogy a' hajó hintálódása által a' tő ne lóbálódjék, alsó felületére apró kártyapapiros szárnyakat tesznek, mellyek a' levegőtől szenvedett ellentállásnál fogva kieszközlik, hogy a' tő hamarább megállapodik. A' tő, tengelykéjével 's egyéb készületével együtt, gömbölyü rész edénybe tetetik, melly két, reá erősitett csapnál fogva az edényt körülvevő gyürüben szabadon mozog. A' gyürünek azon helyektől, hol az edény becsapolva vagyon, 60 foknyi távolságban szinte két csapja van, mellyekkel egy alantabb fekvő nagy félkörben szinte egészen szabadon mozog. Ez alól egy talapon nyugszik, melly körül az egész eszköz szabadon forgattathatik. A' tok megforditatása által a' szélrózsa nem forditatik meg, mert a' tőhez vagyon esősitve, e' pedig polaritásánál (állandó éjszak felé irányzódásánál) fogva mozdithatlan. A' lebegő gyürübe való függesztés azt eszközli, hogy a' készület a' hajó akarmilly ingadozásánál is vizirányos helyezetben marad. A' talap a' padlathoz erősitetik meg, az edény pedig felül üveg lappal fedetik be. A' hajónak kompasz szerinti igazgatása és kormányzása felette sok esmeretet kiván. Angliában nem régiben egy uj készület találtatott fel, 's az orosz marinánál már be is vetetett, melly a' rózsa tőjét a' hajón lévő vasmivek befolyása ellen állitólag biztositja. Erről azonban szinte ugy be kell várni a' közelebbi tudósitást, valamint az Angolok utolsó éjszakföldsarki expeditioja alatt észrevett anomaliákról, mellyeknek a' tengeri kompasz mágnestője a' földsarkhoz való közelitéskor alá va-

gyon vettetve. A' szélrózsa reirása 's rajzolata Bode „*Sternkunde*-"jében előfordul (Berlin 1808, 2. kiad. 2d. köt. 799 's köv. §.). *Im.*

Kon-fu-tse (Confucius), Kung-Fu-Dsü is, azaz D. Kung, szül. 551 Kr. e., vallás- 's erkölcsoktató, ki mint előtte Mózes és Zoroaster, nagy befolyással volt kortársaira és az utóvilágra, 's nemzetétől még ezredek után is tiszteltetik, 's Európában tisztelettel neveztetik. Királyvérből származván, szülő földjén, Lu királyságban (most Sang-tong, a' még akkor nem egy monarchiává egyesült chinai birodalomnak tartománya) a' király udvarában mandarin méltóságot visele, de letevé ezt, midőn a' király tanácsait többé nem akará követni, 's Szum királyságba menvén, itt mint erkölcstanitó lépe fel. Később első ministernek neveztetett ki; de gyülölvén a' zsarnokságot, hivataláról ismét lemonda, 's vándorla mint tanitó. 73 esztendős korában halt meg Luban. Egész életében békés és józan bölcs volt, ki sem a' fenállott szerkezeteket szétdulni, sem csalás által az emberek szivén hatalmat nyerni nem akart, hanem csak az erény és okosság tanitásait kivánta terjeszteni. Tanita városokban 's a' fejedelmek udvarainál. Sokan összegyültek körüle, 's alapitója lön egy népes felekezetnek, melly Chinában még most is fenáll, 's Cochinchinában is elterjedt. Vallási véleményei igen bizonytalanok; nem látszik, hogy a' nemzete közt uralkodó vallást megváltoztatta 's megtisztitotta volna. Azonban hihető, hogy a' lélek halhatatlanságát tanitá, 's a' Chinaiak közt már uralkodott hivését a' sorsnak 's a' jóslásnak, valamint bizonyos jóltévő lelkek imádását, mellyek az elemekre 's a' föld különféle részeire vigyáznak, helybenhagyá, 's tovább terjeszté. Az bizonyos, hogy tanitványjainak az elődök tisztelését kötelességekül tevé. Többet tudunk erkölcstanitásáról, melly az élet minden viszonyait, 's általános erejü parancsokat foglal magában. A' leghathatósabb módon tanitja a' közönséges emberszeretetet, igazságot 's becsületességet, és a' már behozott törvényeknek 's szokásoknak megtartását, mivel tanácsos, hogy az együtt élők egy módon éljenek, 's jóban roszban osztozkodjanak egymással. Majd az öregekre forditja figyelmét, 's iránok tiszteletet parancsol; majd a' gyermekekre, 's előadja, mint kelljen az ébredő hajlandóságokat vezérelni, 's a' csirázó indulatokat elfojtani; majd a' házi élet békés erényeiről szól; majd a' fejedelmeket inti, igazság és emberiség gyakorlására. A' barátság boldogságát is dicséri, 's a' megsértéseket megbocsátani tanitja. Kevesebb helybenhagyást érdemel mint törvényhozó. Az atyai hatalom határait nagyon messzire kiterjeszté, a' szüléknek olly jogot is tulajdonitván, hogy gyermekeiket eladhassák; bölcseségéhez valóban méltatlan hamis következtetés volt, azt mondania, hogy mivel a' gyermekek ön magokat eladhatják, ezen jogot minden gondolkozás nélkül lehet lételek eszközlőjének is tulajdonitani. Főkép abban hibázott Confucius, hogy a' törvényhozást csak ugy tekintette, mint az erkölcsiség ágát, 's azért megelégedék általános rendszabások adásával. Nemzete korábbi törvényhozói iránt viseltetett tisztelete is akadályoztatá, mélyebb vizsgálatokba ereszkedni; inkább meghagyá ezen jeles férjfiak mondásait, kiknek tanitványának nevezé magát. Dicséretre méltó volt benne az is, hogy a' házasságot igen sürgeté, 's a' földmivelést ajánlá; a' kereskedés iránt pedig, a' nélkül, hogy megtiltaná, kevesbé volt kedvező. A' néki tulajdonitott iratok közül legfontosabb a' Szuking (l. e.) vagy San-Su; de bizonytalan, valljon ezen irat minden részei tőle származtak e. A' régi énekeket elrendelé a' Szi-Kingben; hangászságról értekezék a' Jo-Kingben; az életszokásokról és rendszabásokról a' Li-Kingben. Magyarázatok a' régi symbolicus vonalok felett vagynak az Y-Kingben. Igy támadt az 5 King, a' birodalom első canonicus könyvei, de a' mellyeket már nem birjuk eredeti alkatjokban (l. China). Ha Con-

fucius, Mohammedet és Zoroastert öszvehasonlitjuk, Mohammednek mint vallásalapitónak, Zoroasternek mint törvényhozónak, Confuciusnak mint erkölcstanitónak vagyon elsősége. L. „*Works of Confucius*" (az eredeti és angol forditása) Marshmantól (Serampore 1809, 4). Confucius utódjai közül Meng-Tseu (Mencius) méltó a' megjegyzésre, a' ki néhány tizeddel Socrates után élt, Kr. e. 314, és 84 évében halt meg. Ez a' Szi-King és Szu-King könyveket rendbe szedé, 's egy gyüjtemény erkölcsi bölcs beszélgetéseket ira, 's Socrateshez a' tiszta erkölcsi bölcselkedés alapitása és pallérozása által átaljában hasonló lett. Julien Szaniszló Parisban 1824 Meng-Tseu tanitását sinai nyelvből forditott magyarázattal együtt latin nyelven adá ki. —*h*—

Kongo széles értelemben, vagy Alsóguinea, Afrikának nyugoti tenger parti vidéke, Lopez Gonsalva foktól Negro fokig, melly 210 mf. hosszu, 's az egyenlitőtől a' déli szélesség 17° nyulik. Határai éjszakról Felsőguinea, keletről belső Afrika, délről a' Kaffertartomány, 's nyugotról a' Szerecsentenger. A' belsejében emelkedő hegyekről számos folyók és patakok folynak le, mellyek legmelegebb időszakban sem száradnak ki, 's keletről nyugot felé a' tengerbe ömlenek. Mind parti folyók, Kongo vagy Zaire (l. e.) vizén kivül. A' meleg éghajlat tartós esőzések, tengeri szelek, nagy harmat 's a' nap és éj egyenlősége által enyhitetik. Csak a' száraz évszakaszt, a' nyarat, 's az esőző időt, a' telet, esmerik, melly által a' természet uj életet nyer, 's a' növények zöldelni 's virágozni kezdenek. Jég és hó esmeretlenek. A' föld a' part hosszában többnyire lapályos, kevesebbé termékeny 's homokos; belől halmok hegyek emelkednek; itt a' föld rendkivül termékeny 's bőfizető, ugy hogy esztendőnként kétszer van aratás. Vannak benne europai házi állatok, sok vad, mint elefánt, rhinoceros, vizi ló, vad bika, vad szerecsen disznó, oroszlán, párducz, leopárd, hiéna, sakal, sokféle majom, zebra, sok szelid és vad szárnyas állat, sokféle kigyó, oriáskigyók is, hal nagy bőséggel; a' növényországból: risköles, török buza, europai kerti növények, maniok- és yam gyöker, batata, czukornád, malaghettabors, sokféle pálma, tamarinda, mangle- és kalabaszafa, czitrom, narancs, fige, pizang, kasszia 'sat. A' hegyekben vagyon arany, ezüst, szép réz, czin, kéneső, vas, márvány, porfír, jaspis, kristály, kő- és forrássó. Lakosai szerecsenek, sok kicsiny népségekre oszolva, 's olajszín vereses göndör haj, kevésbé vastag ajak 's kisebb termet által a' felsőguineai szerecsenektől nagyon különbözők. Üzik egy kevessé a' földmivelést, 's esmernek némelly mechanicai mesterségeket. Természeti restség mellett nagyon indulatosak. Vallások többnyire durva fetisimádásból áll. Turkey utazási tudósitása szerint az angol hajó látogatására ment szerecsenek, minden kivétel nélkül, a' legkülönösebb fetisekkel voltak tele aggatva, mint rongy, fa, kő, csigahéj, szaru, üveg 'sat. fetisekkel; kiváltképen egy bizonyos majomcsont különös vallási tisztelet tárgya volt. Az egyiknek főfetise két ember kalandos ábrázolatja volt, körülvétetve bakszarvakkal, csigákkal 'sat. Az vették észre, hogy ezen emberalkatoknak szerecsen ábrázat helyett egyiptomi vonásaik voltak. A' szerecseneken kivül a' Saggaiak is, kik a' 16 században Afrika belsejéből nyomultak ide, elfoglalák Alsóguinea némelly részeit. A' Portugalok 1448 mentek először Kongoba 's a' lakosoktól barátságosan fogadtattak, 1578 elfoglalák a' tartományt, a' keresztény vallást sikerrel terjeszték, ugy hogy most a' szerencseneknek nagy része catholica vallásu. A' Portugálok befolyásokat arra használák, hogy ezen partvidék egy részét meghóditák, 's a' többi részekben felsőséget tulajdonitának magoknak. Ezen birtok nekiek főkép a' rabszolgakereskedésre nézve volt fontos. Kongo vagy Alsóguinea következő tartományokra osztatik: Loango, Kakongo, Kongo (szorosabb értelemben), Angola, Matamba, Ben-

guela és Jago-Kakondára. A' szerkeztetés mind ezen tartományokban despotai. Loango (2000 nsz. mf.), Kongo (5000 nsz. mf.), Angola (1500 nsz. mf.). Matamba és Benguela királyjai a' Portugaloktól függésben vannak, sőt Kongo és Angola királyjai a' Portugaloknak valódi vazalljai. Kongoban a' catholica vallás vagyon bevéve. Szerkeztetése hasonló a' hajdani német feudalismushoz; mert Kongo több nagyobb 's kisebb fejedelemségekből áll, mellyek részint a' királyoktól erősitetnek meg. St. Salvador városban, az első királyi lakhelyben, melly europai módon vagyon épitve, a' Portugaloknak őrizetjek vagyon; az Angola tartományban fekvő San-Paola de Loanda város pedig lakása minden portugal birtokok helytartójának Afrika délnyugoti partján. —*h*—

KONSTANTINÁPOLY (törökül Istambol vagy Estambul, oláh és bogár nyelven Zaregrad), Törökország mostani fő- és fejedelmi városa, nagy Konstantin által épiteték, ott hol hajdan Byzantium városa feküdt; 330 felszenteltetve, alapitójától kölcsönözé nevét. 1453ig a' keletromai császárság fővárosa 's uralkodói széke volt; azóta a' török császárnak szolgál lakhelyül. A' Rom-Ilia (Rumelia) helytartóságban fekszik, a' Márványtenger (Propontis) mellett, 's a' thraeciai tengerszorulat délnyugoti végénél, melly Európát Ásiától elválasztja, az éjsz. szélesség 41° 1' 27'' 's a' keleti hossz 46° 35' alatt; nagy és bátorságos kikötője van, mellyet 18,000 lábnyi hosszuságu csatorna képez. A' hét halmon regényes helyezetben emelkedett várost hármas fal keriti, 14—20 lábnyi magasságu, mellyeknek a' száraz felől 25 l. szélességü árka, 548 tornya 's számos erősségi külmive van. A' tengerre 6 kapuja, a' kikötőre 13, a' tartomány egyéb vidékei felé pedig 7 nyilik; legnevezetesebb ezek között a' Topkapussi, mert ezen nyomultak be először II Mahomed alatt (1453) a' XI Konstantin császárt legyőzött Törökök. Külsejével, 's nehány palotáinak és mecsetjeinek fényével általában nem egyez meg a' város belseje. Utszái többnyire szorosak, tisztátalanok és lejtősek; házainak legnagyobb része alacsony, izléstelen, agyagból és fából épitve. Hibáznak tágas vásárterei (piaczai) is, közöttök legnagyobb az Atmeydan, mellynek hosszusága 250, szélessége pedig 150 lábnyi 's 10 öles magasságu granit obeliszkkel diszeskedik. Levegője egészséges ugyan, de a' szükséges védintézetek hijánya miatt mégis majdnem minden évben pusztitásokat tesz az Egyiptomból átterjedő ragadó nyavalya. A' nyár heve a' fekete tenger felől fuvó szelek által mérsékeltetik; mellyek azonban, a' melegről hidegre való hirtelen átváltozást okoznak gyakorta. — Konstantinápoly, külvárosain kivül, $2\frac{1}{2}$ német mértföld kerületü; azokkal együtt véve pedig 12 mértföldnyi. Lakosainak számát öszvesen 630,000re, mások 1,000,000ra teszik; kik között 200,000 Görög, 40,000 Örmény és 60,000 Zsidó találtatik. Házainak száma, az utolsó égés előtt, mintegy 80,000 volt. Területe a' száraz föld felé mind inkább szélesül, 's mintegy hajlott oldalu 's tompa szegletü háromszeghez hasonlit. Déli részén, nem messze a' tengertől, a' fal kerületében van a' héttornyu vár, mellynek eleinte ugyan hét tornya volt, de később eggyel szaparodott, mignem az 1754ki földindulás alkalmával négy, 1766 pedig ismét egy összeomlott. A' városnak azon részében, melly Kassum-Basi nevet visel, találtatik a' kapudan basa lakhelye, a' fegyvertár, a' hajóépitési műhely, 's közel hozzá a' Bania, vagy a' császári rabszolgák tömlöcze. A' Galata nevü külváros, különös fallal körülkeritve, a' szeraitól átellenében, a' fekete tengerből benyuló kikötő vagyis csatorna mellett fekszik; tetemes nagyságu, csinosan 's erősen épült házaiban legnagyobb részint csak az europai kereskedők laknak. Még felebb a' csatorna mellett van a' Tophana, melly az ágyuöntő műhelytől vevé nevét. Galata és Tophana felső halmain

nyulik el a' Pera külváros, hol az europai hatalmasságok követei laknak. Nem messze innen a' keresztények temetője, és a' nagyobb részint Görögök lakta sz. Dimitri külváros van. Ha az ember az ásiai félre áthajóz, a' csatorna közepén, egy kősziklára épitve tünik fel Leander tornya, melly tömlöcz és erősség gyanánt szolgál, néhány ágyuval megrakva. Tul Skutari külváros fekszik szinte jókora kiterjedéssel. — A' külvárosok általában, részint egészen nyiltak, részint a' Görögök és Genaiak által épitett falaktól kerittetnek be. — A' SZERAIL (l. e.) lakhelyek, ferdők, mecsetek, kioszkok, kertek és cziprusligetek összesége. Kiterjedésére nézve egy közép nagyságu várost képez, magas falak által körülövedzettet, mellyek a' csatorna felől ágyukkal is meg vannak erősitve. Ezek a' szultán mulatságos kikocsizásaikor 's egyéb nyilvános örömjelentések alkalmával elsüttetnek. Egyes lövéseik azonban valamelly státusfogolynak a' szerailban kivégeztetését hirdetik. — A' főkapu, melly előtt egyik felől a' hajdani Sófiatemplom, másik felől pedig egy szép szökőkut van, — az első idomtalan 's rosszul kövezett udvarba visz, hol balról a' pénzház, jobbról a' mén-ólak, egy nagy kórház 's egyéb épületek állanak. Itt van az udvari mecset is. Mintegy ezer lépésnyi távolságra nyilik a' második kapu, melly az elsőnél ugyan kisebb, de szebb; 's valamint az, kapidzsik által őriztetik. Az ezen belől lévő épületek nem egyenlő magasságuak 's részszinte oszloptornáczaik vannak; legnevezetesebb közöttük a' divan. Az udvar közepén egy szép szökőkut van, számtalan cziprus és vad szederjfától körülárnyékozva. A' harmadik kapun, melly innét a' legbelsőbb udvarba vezet, csak az udvarhoz tartozó, vagy egyenesen hivatalos török személyek mehetnek be. A' követek is csak egy fedett folyosón által juthatnak a' divan épületéből a' szultán kihallgatási szobájába, melly már a' tulajdonképi szerailban helyeztetik, 's fényes ugyan, de kicsiny és homályos. A' beljebb lévő osztályokról, mellyekben a' szultán 's válogatott hölgyei laknak, semmit sem tudni. Kivülről sok nagy rendetlen épület látszik, kup idomu ón fedelek alatt. Ezen fő (padisah) császári szerailon kivül, a' város közepén még egy régi Eski-Szerai van, mellyet II. Mohamed épitett. Ebben a' volt szultán hátrahagyott kedvesei és rabszolgálói tartathak elzárva; belőle azonban kiházasodhatnak. — Leghiresebb mecsetek: a' Justinian által épitetett hajdani Sófiatemplom, továbbá Selim, Mahmud, Achmed, Soliman, VI Mahomed anyja, Valide szultanné, és Bajazed mecsetjei. Az imádságházak száma mintegy 5000re megy, mellyeken kivül 23 görög, 3 örmény, 1 orosz, 9 cath. templom, 130 nyilvános ferdő, 11 academia (hol 1600 ifju török neveltetik a' császár költségén polgári és egyházi hivatalokra) 518 főbb tanitóintézet, 1300 kezdőoskola és 13 nyilvános könyvtár van ezen fejedelmi városban. Találtatik benne továbbá karavanszerai, egy számtudományi és tengeri oskola, 's török, örmény és zsidó könyvnyomó intézetek. A' kávéháza száma temérdek, nagyobbrészint chinai izléssel épitve, 's különösen felékesitve és kifestve. Ezek minden ranguaknak gyülekező helyei, hol némellyek naphosszat 30—40 pipa dohányt is kiszivnak, 's ugyan annyi csésze kávét kiszörbölnek. A' nyilvános házak közé tartoznak még Teriak-Hanek vagy opiumbódék is, hol a' vendégek rendszerint estennen gyülekeznek össze, 's minekutána mákonyjokat (opium) megitták, 's reá egy pohár vizet felhajtottak, bevárják gyönyörüségi elragadtatások idejét. — A' gyárok szattyánt, pamut, selyem és vászonkészitményeket, szőnyegeket, pénztarsolyokat, fegyvereket, tegzeket és nyilakat, arany-, ezüst-, és himzett miveket 'sat. szolgáltatnak. Vannak számos festők, különösen a' piros szinre nézve jelesek, értelmes kőmetszők, és ügyes drágakőmivesek. A' kereskedés leginkább a' Görögök, Örmények és Zsidók kezeiben van; az europai nem-

zetek közül az Angolok, Francziák, Olaszok és Oroszok vesznek benne legnagyobb részt. Az áru majdnem minden nemének meg van a' maga különös vásárhelye. — A' város közeletében az Eyoub nevü falu, vagyis inkább külváros van, mellynek mecsetjében az uj szultán karddal szokott körülöveztetni, a' mi koronázás gyanánt szolgál. 54.

KONSTANTINÁPOLYI EGYHÁZIGYÜLÉSEK. Az egyházi közönséges zsinatok (concilium) második a nagy Theodosius császár által gyüjteték össze Kr. u. 381, hogy a' nicaeai gyülésnek már az ő végzései által is eléggé korlátolt ellenkezői végkép legyőzessenek. Az ide összegyülekezett 150 püspök egy szivvel 's lélekkel kárhoztatá az Arianusokat, 's a' sz. léleknek az atyával és fiuval egyenlő tiszteletadást rendeltek, azon igyekezvén, hogy a' Macedokat, kik az Arianus felekezethez hajlottak, részekre hóditsák, a' miben mindazáltal czéljokat nem érték. Ezen egyházi gyülés határozásának következésében a' konstantinápolyi püspöknek a' romai után második hely tulajdonittaték, 's a' püspökök viszálkodásainak elintézése a' császárra bizaték, melly hatalmat Theodosius keleten eléggé használta is. Ezen egyházi gyülésen vagy is zsinaton kivül még az 5-ik, a' 6-ik, a' trullani, és a' 7-ik tartaték Konstantinápolyban. Az 5-ket ugyanis Justinianus császár hivá egybe 553. A' 6-ik 680 tartaték a' trullani palotában Konstantin császár parancsára. De minthogy ez a' kettő egyházi törvényeket nem szabott, II Justinianus egy másikat gyülekeztetett 692, melly, minthogy ismét a' trullani palotában tartaték, **trullani** nevet nyere. Ez az előbbi zsinatok végzéseit megerősité 's a' papságnak szigoru törvényeket irt. — A' 754-ben 338 püspök által tartatott 7-ik egyházi gyülés, mellyet azonban a' romai püspök sem jelenlétére nem méltatott, sem utóbb zsinatnak el nem esmert, szorosan eltilta mindennemü képimádást; de a' nicaeai 786-ki egészen ellenkező egyházi gyülés által, sikeretlenné tételeték parancsolatja. (Vö. CONCILIUM és KÉPDULÓK).

KONSTANZ, a' badeni nagyherczegség tőkerületi fővárosa; a' kel. hossz. 26° 48' és a' nyug. szél. 47° 36' 10'' alatt fekszik, ott, hol a' Rajna a' felső és alsó tavat egymással összekapcsolja. A' belső-'s két külváros, a' Rajna által elválasztatva lévén, egy hid által tartatnak közösülésben, mellyek egyébiránt néhol meg vannak erősitve, 's 4500 lakosra elég nagy kiterjedésüek. A' régi püspöki lakhely 's a' főtemplom sok szép góth maradványt mutatnak. — Konstanz leginkább a' kebelében tartatott 1414—18-ki egyházi gyülés vagyis zsinat által lön nevezetessé, mellyen Zsigmond magyar király 's romai császár, a' pápa, 26 herczeg, 140 gróf, több mint 20 cardinál, 7 patriarcha, 20 érsek, 91 püspök, 600 főpap és hittudós 's mintegy 4000 alrangu egyházi személy jelent meg. Mineku tána a' zsinat határozása következésében az eretneknek nyilatkoztatott Huss János, védlevelének ellenére, 1415 Jul. 15kén, társa 's barátja HIERONYMUS a' prágai (l. e.) pedig 1416 Maj. 30kán mágyára kárhoztatva megégettettek: a' pápák, névszerint XXII János, XII Gergely és XIII Benedek méltóságaiktól megfosztattak 's V Márton választaték törvényesen helyekbe. — Még most is mutogatják az utazónak azon csarnokot (most vásártanya), mellyben a' zsinat összegyülve volt; azokat a' székeket, mellyeken a' császár és a' pápa ültek; azt a' házat, mellyben Huss elfogaték 's hol melyképe még most is látható; tömlöczét a' dominicanusok klastromában; szobrát, melly a' főtemplomnak támasza gyanánt szolgál; 's ben az egyházban azon érczlappal jelelt helyet, hol a' szerencsétlen férjfiu, halálos itéletének felolvastatását hallgatva állott. 54.

KŐNYAVALYA. Ezen nevezet alatt azon nyavalya értetik, mellynek következésében, a' test különbkülönbféle nedveiben köves öszveállományok nemződnek. Ezen fájdalmas nyavalya előállására

mindig szükséges a' nyavalyás idom 's az individualis constitutio, melly meglévén, az életmód, a' táplálékok 's a' clima befolyása, annak kifejtődését előmozditják. Ezen befolyások által a' nedvek, különösen a' vér vegyülete, az egész testben megváltozik, az eloszlatás megháborittatik, az elválasztott folyadékok hibások lesznek 's azoknak állatórészei, valamint ezeknek is egymáshoz való arányai, megváltoznak. Ezen megbomlásnak következése az, hogy a' hugysavany vagy fövény formában verődik le, vagy nagyobb öszveállományokat képez. A' test functioinak megbomlását már sok, a' kőnyavalyát megelőző és követő symptomák bizonyitják, mellyet közt legfontosabb az emésztő organumok szenvedése, a' gyomorban bővelkedő savanyuság, szelekkel bajlakodás, szorulás, az elhasonlitás (assimilatio) hibái, noha azokból a' kifejlendő nyavalyára következést huzni nem lehet, mivel sok más nyavalyákat, különösen pedig az ugynevezett aranyeret és köszvényt hasonló symptomák előzik meg. A' test csaknem minden részeiben találtattak ugyan már kövek, de leginkább a' vérből elválasztott nedvekben fejtődnek azok ki, neminemü kristályzódás által. Igy vannak könny-nyál-epekövek 'sat. 's ezen nedvekhez képest különbözők azoknak állatórészei, valamint azon symptomák is, mellyeket előhoznak. Az epekövek igen gyakran előfordulnak, hol az epehólyagban, hol az epevezetőcsőben, hol magában a' májban, 's különböző nagyságuak, egy borsónyitól egy mogyorónyi, diónyi, sőt tyuktojásnyi nagyságig, barnák 's öszvesürüdött epéből és czetvelőhöz hasonló kövérségből (cholesterine) állanak, honnan könnyük, gyuladhatók 's terpentinlélben és kénaetherben felolvadnak. Néha az epekövek semmi bajt sem szerzenek, ugy hogy csak a' holttestben fedeztetnek fel, de sokszor okoznak nagy zavarokat is, kivált mikor ágas bogas formájok által vagy az epehólyagot vagy az epevezetőcsőt ingerlik. Illyenkor a' jobb oldalról a' gyomor és köldök felé terjedő nagy fájdalmak, kólika, bélfájás, gyomorémelygés, hányás, hasszorulás, sokszor görcsök és erős hideglelés állnak elő, 's rendszerint a' testet makacs sárgaság — melly időszakként jött elő — boritja el. Ezen nehéz symptomák több vagy kevesebb ideig eltartván, sokszor az epekövek, vagy hasmenés vagy hányás által kiüritetnek, vagy a' fájdalmak enyhitő szerekkel lecsilapittatnak, mig ismét egy más megtámadás elő nem áll. — Leghajlandóbbak azonban a' test minden részei közt a' kőnemzésre a' hugy készitő organumok. A' hugykövek kisebb nagyobb tömöttségüek, homokos, szemes szövetüek, krétaformák, elmorzsolhatók, könnyen törők; felületek sima vagy bibircsós, eperj alaku. Középben magvok van, melly sokszor valamelly idegen testből formálódik, 's erre borulnak aztán a' fektetek. Mikor ezen köves elválasztékok homok formájuak, vagy apró kövecskék, f ö v é n y n e k neveztetnek. Sokszor már egyik vagy másik vesében is, az illy kövecskék lassanként nagyra nevekednek, több latokat, sőt sokszor fontokat nyomó nagyságra, 's akkor v e s e k ö v e k n e k hivják; sokszor a' vesékből a' kő leereszkedik a' hugyvezetőkbe. — Legtöbbször előfordulnak a' h ó l y a g k ö v e k, mellyek eredetileg a' vesékben származnak 's aztán a' hólyagban nevekednek meg, vagy ott formálódnak ki. Illy különböző ülő helyekhez képest különbkülönbféle symptomákat okoznak a' kövek. A' fövény néha semmi bajt sem csinál, de gyakran többféle szenvedések szülője, millyek a' fajdalmas vizelés, ágyékfájás, vizeletfenakadás, gyuladás, hideglelős mozgások, az emésztő organumok functioinak megbomlása 'sat. Néha ezen szenvedések után, több hónapok vagy esztendők mulva, vesekövek fejtődnek ki, mellyek sokszor nagyra nevekednek, 's több vagy kevesebb számuak; erős vesefájások állnak elő, mellyek ottan ottan megszünnek, kivált nyugvó helyzetben, de a' test mozgásai által neveltetnek; sokszor bélfájás, gyomorémelygés, hányás, czombfájás, fájdalmas — sokszor nyálkás

vagy véres — vizelés; sokszor a' tökgolyók a' görcs által a' lágyékgyürű felé erőszakosan felhuzatnak. Többnyire csak az egyik 's többszer a' bal vese szokott szenvedni. Megszünvén ezen symptomák, néha a' kő a' vesetájtól le 's hátra felé huzódó éles fajdalmak közt leereszkedik a' hólyagba, 's innen a' vizelettel kiürittetik, de sokszor a' hugyvezetőkben megreked 's nagy fájdalmakat okoz, mellyek alatt a' beteg gyakran érzi a' kő lejebb ereszkedését. — A' hólyagkő sokszor eredetiképp magában a' hólyagban formálódik 's gyakran igen nagyra nevekedik, egy borsónyitól ökölnyi nagyságra. *) Többnyire csak egy, de néha több kövek is formálódnak. Néha igen sokáig ellappang a' hólyagban, de gyakran szörnyü sok bajokat és fájdalmakat okoz a' hólyag táján és a' középhusban, mellyeket a' mozgás nevel. A' vizelőcső rendszerint gyuladva van, a' vizelés igen fájdalmas, nehéz minden nagy és gyakori késztetések mellett is, 's gyakran fenakad, gyakran csak bizonyos helyezetekben 's cseppenként ürül ki; különösen fájdalmas az utolsó cseppek kiüritése, mivel akkor a' hólyag a' kő körül öszvehuzódik. A' vizelésre való késztetéssel sokszor székre való eröltetés is van öszvekötve. A' vizelet néha tiszta, halvány szinü, de sokszor zavaros, uszkáló nyálkával teljes, 's bő genyetséges üllepedékkel, gyakran vérrel 's homokkal vegyült, büdös. A' nevekedő kő ingerlése által a' hólyag lappangó gyuladásba jön, 's falai megvastagodnak, öszvehuzódnak, a' vizelet fentartóztatására nem elegendők, a' honnan ez minden pillanatban kifolyik. Sokszor a' tökzacskó is fáj, a' tökgolyók görcsös öszveszoritásban 's felhuzódásban vannak, a' makk szörnyen viszket, a' czombok fájnak 'sat. A' beteg, a' sok szenvedések 's fájdalmak által, minden erejéből kifogy 's halálos hideglelés emészti meg. Még mind ezekből sem lehet azonban teljes bizonyossággal következtetni a' hólyagkő jelenlétét, mivel azok más nyavalyáktól is származhatnak; egyedül a' catheterrel való megvizsgalás teheti arról az orvost az általa adatott érczhang 's a' kemény ellentállás érzése által bizonyossá, noha még ez is kétséges lehet az igen apró köveknél, vagy a' hol a' kő, a' beteg hólyag által formált zacskóba, vagy sok nyálkába el van rejtve. A' hugykövek közönséges állatórészei: a' hugysavany, mellyet Scheele fedezett fel, hugysavanyu büzsó, phosphorsavanyu mész, büzsó, magnesia, sóskasavanyu mész, szénsavanyu mész, kovaföld, hólyag-oxydum (hollaston), sárgaoxydum (Xanthicoxyd, Marcet) vas, nyálka. — A' kőnyavalya gyógyitását sokféle theoriák szerint próbálták az orvosok eleitől fogva. A' szerint t. i. a' mint ez vagy amaz állatórészt gondolták uralkodni, szereiket az ellen intézték, hogy igy a' kiformált kő mintegy felolvasztassék. Igy a' savanyat igyekeztek alkalik által neutralizálni, minthogy legtöbbnyire a' hugykövek hugysavanyból állanak; ha pedig a' kövek inkább phosphorsavanyu öszvetételekből állanak, akkor savanyakat adtak, 's ezenkivüi az ezen principiumnak megfelelő diaetát ajánlották. Azonban a' Jatrochemiának ezen theoreticus szempontból ajánlott tanácsai nem sültek el, mivel azonkivül, hogy a' kő állatórészeit bizonyosan eltalálni nem lehet, ezen kőoldozó (lithontripticus) szerek, a' test functioi által egészen megváltozva jutnak el rendeltetések helyére, 's a' ezélnak meg nem felelnek, a' mint hogy csak némelly orvosok állitják, hogy annak hasznát tapasztalták volna. Ide járul az is, hogy az illy nemü szerekkel folyvást élés, más szintolly terhes bajokat okoz a' testben. A' legnagyobb hiba pedig ezen nézetben az, hogy e' szerint a' kőnyavalya csak helybelinek lenni, 's a' savany vagy alkali felüluralkodásából származni gondoltatik, 's ha szinte szerencsésen feloldozódnék is

*) Sokszor a' kövek ingerlése által vesegyuladás áll elő, mellyet genyetségesedés követ.

valamelly már kiformált kő, egy másiknak származása az által meg nem gátoltathatik. A' kőnyavalya ugyan is az egész test nyavalyája, melly ha a' testből czélirányos szerek által ki nem oltatik, a' kőnemzés, melly amannak csak következése, folyvást tart. És imé ez az oka, hogy mind eddig az orvosi tudomány minden készületeivel sem volt képes, ezen rettenetes nyavalyát meggyógyitani, 's legfeljebb a' vele öszvekötött nagy fájdalmakat enyhithette bóditó szereivel. Ha egyszer a' kőnyavalyának létalapját 's kezdeti symptomáit igazábban méltatni, 's azok ellen czélirányosan fognak az orvosok munkálkodni, mint azt a' homoeopathia tanitja, akkor bizonyal lehet reményleni, hogy ezen rettenetes nyavalya ritkábban forduland elő. — A' már egyszer kifejtődött 's megnevekedett kő elháritására, nehezen fog az orvosi tudomány más segedelmet nyujthatni, mint annak mesterséges kivételét seborvosi operatio által. Ezen fájdalmas miveletet, melly kőmetszésnek (lithotomia) neveztetik, többféle módon lehet végbevinni, t. i. 1) a' kis készülettel (Apparatus parvus), melly Celsus methodusának is neveztetik 's egész a' 16dik századig egyedül gyakoroltatott. Ezen egyszerü methodus abban áll, hogy a' mivelő, a' végbélbe dugván bal kezét két ujját, azokkal a' követ a' hólyag nyakába nyomja, másik kezével a' középhust a' kövön keresztülvágja 's a' követ kiveszi; 2) a' nagy készülettel, melly azért neveztetik igy, mivel hozzá sok műszerek (instrumentumok) kellenek. Ezen methodus abban áll, hogy először egy válus vezérkémvasat a' hólyagba bocsátván, a' középhusba egy metszés tétetik 's a' kémvas válujan bizonyos kibővitő müszereket (Gorgeret, Dilatatorien) visznek be, mellyekkel — kihuzván a' kémvasat (Sond) — a' hólyag nyakát kiszélesitik, 's bevivén a' kőfogót, azzal a' követ kihuzzák; 3) a' magas készület vagy hashólyagmetszéssel, mellynél fogva a' kő egy, a' szeméremcsontok felett metszett, nyiláson vetetik ki, de ez a' mai időkben csak ritkán használtatik; 4) az oldal kő metszéssel (Sectio lateralis), melly most — többféleképen módositva — legtöbbször használtatik. Ennek neve onnan van, mivel a' vizelőcső oldalt hasittatik meg, melly alól, a' végbél megsértése nélkül nem történhetik meg. Ezen operationak öt szakasza (actusa) van: a) a' vezérkémvas bebocsátása a' hólyagba; b) a' középhus keresztülmetszése az alfel felett, c) a' vizelőcső felnyitása, d) a' hólyag bemetszése, mellyre különbkülönbfele müszerek szolgálnak, e) a' kő kihuzása. 5) A' végbélen által, (Lithotomia recto — vesicalis) mellyet Samson tökéletesíte leginkább. Mind ezen fájdalmas és veszedelmes miveleteknél sokkal többet igér a' kő öszvetörése a' hólyagban, melly az ujabb idők találmánya. (L. Lithotritis).

A. Balogh Pál.

Konyhasó l. só.

Könyek és könymüszerek. A' köny savós-taknyos nedvesség, a' viznél kevéssé nehezebb, sok tiszta, sósavas, szén-és villósavas szodát, valamint villósavas mészföldet is bir. A' könymüszerek három részre oszolnak, könykészitő, vezető és elvivő-re. A' könyük az ugy nevezett könymirigyben készitetnek, melly mindenik szemben van, és pedig felső is, és alsó is; amaz a' felső és külső szemüreg-szegleten van; ez a' felső szemhéj porczán, a' felsőtől részint betakarva. A' halmozott mirigyekhez tartoznak 's vezető csöveik egymással egyesülve 6—7 törzsökkel végződnek a' felső szemhéj hátulsó színén, mindenik tulajdon, kicsiny, alig látszó nyilással. Ezen nyilásokból szüntelen áradnak a' könyek 's azon egész téren elterjednek, melly a' szemhéjak és a' szemgolyó között van. A' szemet védik a' levegő durvasága ellen 's őt egyre nedvesen tartják. A' könyek ekképen vezettetnek el a' szemtől. A' szem belső szegletében mindenik szemhéjon egy könypont van, széles, gömbölyü, széle da-

gadt, felemelkedett. Ezen pontok az elvezető csők nyilásai, mellyek alólról a' könyzacskóba végződnek, melly egy gömbölyded, felülről egészen zárt tömlő, a' szemüreg könygödrében fekvő, fedetve a' külbőrtől 's alól a' könycsatornába hosszabbuló. A' könycsatorna a' csontkönycsatornában fekszik, görbe irányu 's az alsó orrcsiga alatt az orr takonyhártyájába megy által. Nyilása itt egy félholdidomu billentyüvel fedetik. — Ezen alkat eléggé megmutatja a' könyek utját. Ugyan is, ha nem igen nagy mennyiségben választatnak el, a' könypontoktól felszivatnak, a' csők által a' könyzacskóba vezettetnek, a' könycsatornán által az orrba ömlenek, azt megnedvesítendők, utóbb pedig a' többi orrnedvekkel együtt vagy kivettetnek, vagy elnyeletnek. De ha vagy a' könypont be van nőve, vagy a' csatornának orrbeli nyilása, akkor az arczon csepeg le a' köny, a' második esetben pedig összegyülnek a' könyzacskóban, azt kiterjesztik, nyomják, gyulasztják, genyedésbe hozzák, 's a' csontot is megronthatják. —*j*—*a*.

Kőnyomat, l. Lithographia.

Könyvbirálat. A' könyvnyomtatás feltalálása széles utat nyitott az esmeretek és gondolatok elterjesztésére; a' régiek irományait ujabb könyvek szaporitották; a' tudományok ezen az uton köz birtokába mentek át az emberiségnek. Mivel illyen formán az ujabb vélemények csak hamar öszveütköztek a' hierarchiai rendszerrel, jónak látta Roma a' könyvnyomtatásbeli szabadságot censurával korlátolni, melly kezdetét 1479re felviheti; de csak VI Sándor pápa (1492—1503) és követője X. Leo alatt hozatott jobb rendbe, meghagyatván a' könyvnyomtatóknak 's könyvárosoknak, a' kinyomtatás és eladhatás előtt minden kéziratot vagy már kijött könyvet a' könyvbirálók, vagy is az e' végre felállitott Censorok, elibe terjeszteni, és a' kinyomtatásra elébb szabadságot kieszközölni. Elterjedvén a' reformatio, a' protestans fejedelmek is jónak látták a' szent szék példáját követni, azzal a' különbséggel még is, hogy nálok szelidebb volt mindig a' censura, mint másutt akárhol. A' mai tapasztalat oda mutat, hogy a' könyvnyomtatás kemény megszoritása épen ugy árthat, 's visszaélésekre adhat alkalmat, mint a' határtalan szabadságu sajtó. Annyit általjánosan meg lehet határozni, hogy az iróknak a' statuskormány tekintetét, a' vallást, törvényt, erkölcsiséget nem szabad megtámadni, és ezen pontokban a' könyvbirálati hivatalnak ki is van mutatva munkálati köre, hogy semmi ollyast ne engedjen kinyomtattatni, a' mi az emlitett tárgyakat sértegeti. Ellenben tudományos elvek fejtegetésére nem terjedhet ki soha a' censura; mert az a' tudományos criticának a' tiszte. Könyvbirálóknak vagy censoroknak tehát jó lelkü embereket kell tenni, a' kik a' mellett gazdag tudományos esmeretekkel is birjanak, 's ne csak az ország állapotját esmerjék, hanem az irásmódot 's az irói kötelességeket is, különben a' legártatlanabb irót is hamar félre érthetik, és balkövetkeztetéseket tehetnek. Mivel pedig mindenki nem lehet minden tudományban jártas, a' censorokat is a' tudományok ágaihoz képest szükség kiválasztani, hogy a' politicai könyvvizsgálatokat tapasztalt statusemberek vezessék, a' tudományos tartalmu könyveket tudósok, a' törvényes értekezéseket törvénytudók nézzék át. E' mellett az illy könyvvizsgálatnak nem lehet soha az a' czélja, hogy a' közvéleménnyel ellentételben legyen, vagy azon uralkodni akarjon, mert ugy még veszedelmesebb lehet mint a' sajtó szabadság. Sokan ugyan azt hiszik, hogy nem szükséges a' censura, és elég kezesség a' kormányra nézve, ha jó sajtótörvények hozatnak, mellyek a' könyvnyomtatók, szerkeztetők, irók és könyvárosok kezét megkötik. A' praxis azonban általjánosan ezen kivánat mellett sem szólhat; mert illy szabad sajtó csak olly országokba való, hol constitutionalis országlás-

mód van, 's a' nemzeti ügyek képviselet utján és köz tudatra vitattatnak. Ellenben a' hol nincs illy országlásmód, vagy a' lakosok nem is értek még meg az illy constitutio eltürésére: ott bizonyosan az okos censura hasznot hajt a' belső csendesség fentartására, 's egyik tulságból a' másikba való ugrást megakadályoztathatja. A' sajtó törvények szemközt állanak a' censurai törvényekkel, amazok a' nyomtatás után, ezek a' nyomtatás előtt munkások.

KÖNYVDÜH (Bibliomania), eredetileg könyvvásárlás iránti csillapithatlan vágyot jelent, de ma már egy mellékidea is köttetik vele öszve, melly neki ha nem nemesebb, legalább mivészibb tekintetet ad. A' valódi biblioman, a' szó mai értelmében, nem válogatás nélkül vásárol öszve minden könyvet, a' mi elébe kerül, hanem bizonyos tekintetek szerint gyüjtöget, ugy mindazáltal, hogy nem létalapos körülményekre 's a' könyvek minőségére többet, vagy legalább annyit néz, mint azoknak tudományos tartalmára. Ezen tekintetek részint ugy nevezett collectiokra, részint a' könyvek viszontagságaira és korára, részint azoknak anyagjára vonatkoznak. Hajdan hiresek voltak e' részben az Olaszok és Francziák, de ma leginkább az Angolok tünnek ki. Hogy a' bibliomania tudományos tekintetben csekély hasznot hajt, 's inkább játéknak semmint valódi mivelődésre czélzásnak tekinthethetik, kétséget nem szenved.

KÖNYVKEDVELÉS. Néha a' tudás és tanulás- vágynak, sokszor pedig a' maga mutogatásnak, 's ugy szólván a' módinak következése. Minden esetre hasznos befolyásu a' literaturára; mert táplálatot ád a' könyvirásnak és kereskedésnek, melly két dolgon fordul meg az emberiség kifejlése.

KÖNYVKERESKEDÉS. Mig a' könyvnyomtatás mestersége fel nem találtatott, a' leirók kereskedtek a' kéziratokkal. A' Romaiaknál és Görögöknél azok, kik könyveket árultak, sok leirókat tartottak szolgálatjokban. Az alexandriai Görögöknek egy külön helyek volt, hol a' könyveket árulták. Felállván a' bolognai és parisi egyetemek, azokban könyvárosok is telepedtek le, kiket stationariusoknak neveztek. A' könyveket füzetekre osztották fel, csak négyet adtak ki olvasásra vagy leirásra nagy ár mellett, ugy hogy szegények azokhoz nem is juthattak. Parisban 1342 olta a' könyvárosi szabadságra engedelmet az egyetem adott, 's az határozta meg a' könyvek árát is. Hogy a' könyvnyomtatás feltaláltatott, a' könyvnyomtatók kezdetben magok voltak a' kereskedők is. Később elváltak a' könyvárosok a' könyvnyomtatóktól, 's megvásárolván a' tudósok kéziratait, magok költségén nyomtatták ki azokat. Illyen volt Otto János Nürnbergben 1516, ki első könyváros volt. Leipzigban mivelődék legelébb a' nagyban üzött könyvkereskedés, hol már 1600 vásári könyvlajstromot adtak ki. A' mostani könyvkereskedők három osztályuak; vagy könyvnyomtatók, kik a' nálok kijött könyveket magok árulják el, 's vásárokra küldik; vagy könyvkereskedők, kik magok költségén kinyomtattatván a' kéziratokat, azokat könyvkereskedő boltokba küldik eladni; vagy könyvárosok (*Sortimentshändler*) kiknek szüntelen nyitva áll boltjok, 's a' könyveket a' kiadóktól veszik. Nevezetes Leipzigban a' husvéti könyvvásár, mellyre egész Németországból, és a' szomszéd tartományokból megjelennek a' könyvkereskedők, 's egymás közt való számvetéseiket megteszik.

KÖNYVNYOMTATÓ MÜHELY. Lehet könyvnyomtató gyárnak is nevezni, hol a' felállitott gépelyek és más, nyomtatáshoz megkivántató eszközök használásával a' kéziratok ivenként nyomtattatnak, megszárittatnak, azután külön példányokban öszverakatnak. Az illy könyvnyomtató mühelyek ma már nagy tökéletességüek (l. GYORSSAJTÓ).

KÖNYVNYOMTATÁS a' bánásmód szerint felosztatik xilographiai, typographiai és stereographiai könyvnyom-

tatásra. A' xilographiai (fába metszés) abban áll, hogy az irást fatáblákba metszik be, fekete szinnel befestik, a' papirost ráteszik, és lenyomtatják. Ez a' legrégibb neme a' könyvnyomtatás mesterségének, 's ma is Japanban, Chinában, Tibetben ezt a' szokást követik. A' typographiai nyomtatásban külön vált egyes betüket (typusokat) használnak, mellyeket az irás szerint a' betük osztályaiból kiszedegetvén egymás mellé raknak, 's ugy lenyomtatják a' formát. Egy kevés ideig csak metszett betüket használtak, de majd az öntött betük jöttek mindenütt szokásba. A' stereographiai nyomtatásban az ujabbi javitás szerint érctáblákra öntött formákat használnak. A' könyvnyomtatás mestersége kezdetét igen régi időre (K. e. 1100) felviszik Ásiában, nevezetesen Tibetben és Chinában. Europában tudva volt ugyan a' pecsételnek viaszba lenyomása régtől fogva, de még is nem előbb, mint a' 15 században találtatott fel maga a' könyvnyomtatás. Harlem, Straszburg, Mainz mindegyik magának tulajdonitja e' nagy hasznu találmányt. De hogy a' mainzi születésü Guttenberg, másképGensfleisch János, annak feltalálója, kétséget sem szenved, azon hiteles egykoru oklevelek felhordása után, mellyeket most legközelebb világra bocsátott Schaad, illy czim alatt: „*Die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst durch Johann Gensfleisch genannt Guttenberg*“ (Mainz 1830), melly minden előbbi e' tárgyban irt értekezéseket hitelre méltó adatainál fogva felülmul. Bizonyos, hogy Guttenbergnek már 1436 készen állott könyvnyomtató müszere, és ebben ez esztendőben nyomtatott is; 1442 pedig már mozgó betüket is használt, de valljon fából vagy ónból voltak e azok, nem bizonyos. Majd 1449 Fust vagy Faust Jánossal szövetségbe állván, ez ujra másokat felvévén a' társaságba, mind inkább terjedt és tökéletesedett a' könyvnyomtatás. Faust és Schöffer Péter később a' metszett betük helyett öntötteket használtak, 's Mainzból Német-, Olasz-és Franczia-országokra is kihatott az uj mesterség, nevezetesen az akkori franczia király különös pártfogása alá vevé azt. Az elmult században Lipsiában Breitkopf, Breszlauban Barth, Parisban Didot Ambrus vitték még nagyobb tökéletességre a' könyvnyomtatást. Még tovább ment Firmin Didot, az előbbeninek fija. Ez látván, hogy a' mozgó betük a' lenyomásban sokszor kitaszittatnak helyekből, a' mi a' számokban, kivált logarithmusi számtáblák nyomtatásánál nagy zavarra ad alkalmat, gondolkozni kezdett ezen akadály elháritásáról, 's egész szám és betütáblákat öntetett, mellyekben a' betük és számok helyekből ki nem mozdulnak, ha ide 's tova hányatnak is. Ezen egybe kötött betüket és számokat Stereotypusnak nevezte Didot, az az kemény formájuaknak. Azonban ennek a' nyomtatásmódnak csak feleleveniţje volt Didot, nem pedig feltalálója, mert jóval már az előtt van der Mey Hollandban és Ged Scotiában tudták és használták ezt a' módot, melly azonban az ő halálok után feledékenységbe ment. Firmin Didot annyiban is háládatosságot érdemel, hogy azt porából mintegy feleleveniteţte, a' bánásmódon javitott, és a' tisztább nyomtatást olcsósággal párositotta. A' stereotypusi nyomtatatás javitásában emlitést érdemelnek még Schlaberndorf, Gatteaux, Falka Sámuel, (magyar), Boudier, Tauchnitz Károly; valamint a' typographiai ékességre nézve Baskerville, Didot, Crapelet, Bodoni, Ibarra, Breitkopf, Göschen, Degen, Tauchnitz. A' betük mellett második főeszköz a' nyomtatásban a' sajtó, mellybe a' rendbeszedett betütáblákat teszik, és a' megfestés után papirosra lehuzzák. Ezen is apródonként sok javitások történtek, nevezetesen Kinsley Hartfortban Connecticut tartományában olly sajtót talált fel, melly maga festi a' betüket, reájok vonja vagy teriti a' papirost, 's két formát egyszerre kinyomtat. Egy óra alatt, és egy ember segedelmével két ezer ivet is lehet vele nyomtatni, midőn rendes saj-

tón két ember legfelebb is 250 ivet vonhat le egy óra alatt (l. GYORSA SAJTÓ).

KÖNYVTÁR. A' legrégibb könyvtárok közé hibásan számittatik az egyiptombeli, mellyet Osymandias király Memphisben állitott volna fel. A' Görögök közt Pisistratus volt az első, ki Athenaeben könyvtári intézetről gondoskodott, mellyből a' könyveket Xerxes Persiába vitette, de azok Seleucus Nicanor alatt ismét visszahozattak. Leghiresebb volt az ó világban az alexandriai gazdag könyvtár, mellyet Omar égettetett el későbben. Romába Aemilius Paulus és Lucullus vitték bé az első könyvtárt, mint hadi zsákmányt. Asinius Pollio állitotta fel az első közönséges könyvtárt ugyan ott, szinte zsákmányból. Julius Caesar is sok darabból álló könytárgyüjtött öszve, mellynek gondviselését és elrendelését a' tudós Varrora bizta. Augustus császár két könyvtárt allitott, egyet a' palat tinalis hegyen Apollo templomában, a' másikat Octavia porticusában (palatinalis és octaviana). Nero tüze sokat megemésztett a' romai könyvtárok közül; Domitianus ellenben igyekezett a' veszteséget kipótolni. Trajanus is hires könyvtárt alkotott. Publius Victor 28 közönséges könyvtárról tesz emlitést, mellyeken kivül sok gazdag magános könyvtárok is voltak Romában, melly kincsek részint a' népek vándorlása ideje alatt, részint a' képdulók által emésztettek el. A' 9 és 11 századokban Basilius Macedo és a' tudós Commenus császári familia által az Athoshegyi klastromban, ugy más klastromokban is az Archipelagus szigetein több könyvtárok állitattak fel, valamint az Arabok is Alexandriában arab kéziratokat gyüjtöttek öszve. Al Mamun görög kéziratokat is vásároltatott fel, és Bagdadba vitette. Napnyugoton különösen NagyKároly császár törekedett a' 8dik században könyvtárokat állitani fel. Parisban sok ideig leghiresebb volt a' St-Germain de Prés apátsági könyvtár; Németországban pedig a' fuldai és Corvey monostori. A' 12 században 70 közönséges könyvtárok volt az Araboknak Spanyolországban; az egy cordovai könyvtár 250,000 kötetet számlált. A' könyvnyomtatás feltalálása segitette azután mindenütt elő a' könyvtárok felállitását. V Miklos pápa alapitotta a' vaticani könyvtárt, cardinal Bessarion pedig a' maga szép gyüjteményét Velencze városának a' hires szent Márk temploma számára ajándékozta. Leghiresebb könyvtárok az ujabb időben: a' parisi királyi könyvtár, melly most 400,000 kötettel és 80,000 kézirattal dicsekszik; a' müncheni udvari könvtár 400,000 köt. és 9,000 kézirattal; a' pétervári (300,000 köt. 11,000 kézirattal; a' bécsi csász. könyvtár (300,000 köt. 12,000 kézirattal); a' göttingai egyetemi (300,000 köt.); a' dresdai (220,000 köt. és 2700 kézirattal); a' kopenhagai (130,000 köt. és 3000 kézirattal); az escuriali (130,000 köt. és sok derék arab kéziratokkal); a' berlini (180,000 köt. és 7000 kézirattal); a' prágai (130,000 köt. és 8000 kézirattal); a' stuttgarti (116,000 köt.); a' vaticani (30,000 köt. és 40,000 kézirattal); a' bodlejani Oxfordban (500,000 köt. és 30,000 kézirattal), és a' londoni Museum könyvtára (150,000 köt. 's 60,000 kézirattal). Hazánkban a' pesti egyetem és más collegiumok könyvtárai mellett tisztelettel emlitethetnek itt még a' gróf Széchényi Ferencz hazafias bőkezüsége által Pesten felállitott, ugy gróf Teleki Sámuel által Marosvásárhelyen alapitott országos könyvtárok, mellyeknek lajstromai nyomtatásban is megvagynak; valamint emlitést érdemel felejthetetlen királyunknak Mátyásnak Budán alapitott királyi könyvtára, melly, — a' mi abban az időben majd hallatlan — 50,000 darab kéziratból állott, de fájdalom a' török uralkodás alatt, kevés maradványon kivül, egészen elveszett.

KÖNYVTÁRNOK, a' kinek gondviselése és felügyelése alá van bizva valamelly könyvtár, 's kitől megkivántatik, hogy nem csak a'

könyvek és kéziratok tudományos és materialis esmereteivel bírjon, hanem a' mellett több nyelveket is értsen, a' rendszerkeztetést helyesen vigye, más könyvtárok felvigyázójival levelezést folytasson, 's ezen kivül — a' mi fő dolog — szelid és jámbor characterü ember legyen, 's kész szivvel törekedjék arra, hogy a' felügyelete alatt álló könyvtár ne csak a' néma falak számára tartassék, 's e' végre] annak közönséges használtatása módjában minden akadályokat a' lehetségig elháritson.

KÖNYVTARTÁS I. KERESKEDÉSI SZÁMTARTÓ.

KÖNYVTILALOM, olly törvény, vagy parancsolat, mellynél fogva bizonyos könyveknek birása, olvasása és elterjesztése meg van tiltva. Már a' Görögöknél szokásban volt az illy tilalom, p. o. Diagorasnak el kellett szökni Athenaeből vallást megtámadó irásai miatt, és fejére jutalmat tett az igazgatás. Plato maga megtiltotta tanitványainak a' vallástalan könyvek olvasását. Protagorasnak tiltva voltak Athenaeben irásai, mellyeket ott el is égettek. Igy égettette el Augustus Labienus két száz darab irományait. Majd a' keresztyén első zsinatok is több könyveket kárhoztattak, mellyek a' bevett hit ágazataival nem egyeztek meg. Most is ezen elvek szerint leginkább olly könyvek tilalmaztatnak, mellyek erkölcstelenséget és politicai rendbontást tanitanak. *Kállay.*

KÖNYVTUDOMÁNY (Bibliographia, Bibliognosia, Bibliologia), a' könyvek belső és külső esmeretével foglalatoskodik, 's ugyan azért tudományosra és anyagosra (materialis) osztathatik. A' tudományos csupán tartalmok szerint fontolgatja a' könyveket, 's ezeknek majd csupa tudósitó, majd egyszersmind criticai és biráló feljegyzése mellett az a' czélja, hogy a' tudósokat az osztályjokbeli legjelesebb munkákkal megesmerkedtesse. A' szó ezen értelmében vett bibliographiák (másképen literaturák és bibliothecák) közönségesen rendszeres formába vannak szedve. — A' bibliographia igazi honja Franciaország. Brunet „*Manuel libraire*"-je volt e' nemben a' legelső jeles munka, melly minden idők 's népek literaturájának legderekabb, legbecsesebb miveit abc rendben adá elő; jeles volt utána Barbier „*Dictionnaire des ouvrages anonymes*"-je, és Renouard „*Catalogue d'un amateur*"-je; a' *Bibliographie de la France*" pedig első példa volt arra, miként kelljen a' literatura esztendőnkénti szüleményeit leghelyesebben belajstromozni. Angolországban a' bibliographia még nem az, a' minek lennie kell, hogy hasznot hajtson. A' közönségesebb bibliographiai munkák Clarke Ádámtól („*Bibliographical dictionary*", 1820) 's Watt Roberttől („*Bibliotheca Britannica*", 1819) szerencsétlen compilatiok; Belon, Brydges és Savage vegyes tartalmu gyüjteményeikben pedig hibázik a' megválasztás, alaposság és mélyebb esmeret; Ortley „*Inquiry into the origin and early history of engraving*"-je (1816) és Singer „*Researches into the history of playing cards*"-ja (1816), mellyek igen fontos pontjait érdeklik a' bibliographiának, csak arra szolgálnak bizonyságul, hogy szerzőjik hijjával voltak minden criticának. A' többi ide tartozó angol munkában legfeljebb is csak a' papiros, rézmetszet, és nyomtatás mondatbatik becsesnek. — A' német tudósok, majdnem csupán magángyüjteményekre szorittatva, egyedül a' tulajdonképi tudományos szükségre tekintettek, 's nyomos munkássággal iparkodtak a' bibliographiát előmozditani. Az uj német bibliographiának Ersch az atyja, ki azt mind e' nemü legkiterjedtebb munkája („*Allgemeines Repertorium der Literatur*", 1793—1807) mind „*Handbuch der deutschen Literatur*"-ja által mivészileg megalapitotta. A' Németek közt általányos bibliographiai munkával EBERT (l. e.) tön legelső próbát. — Az olasz bibliographica ma már nem az, a' mi Mazzuchelli, Audiffredi és Tiraboschi idejében volt. Legtöbbet tettek az Olaszok az ujabb időkben

a' tartományi bibliographiában, nevezetesen: Moreni („*Bibliografia della Toscana*", 1805) és Gamba („*Serie de' testi*", 1812). — A' Hollandok, Spanyolok, és Portugálok ujabb időkben a' bibliographiát egészen elhenyélték; a' derék Bentowski „*Lengyel literaturája*" (1814) pedig a' legmagasztalóbb említést érdemli. — Különösen említendők itten Nösselt J. A. „*Anweisung zur Kenntniss der besten allgem. Bücher in der Theologie*" (Leipzig 1800, folyt. Simontól 1813.) Westphal. E. Kr. „*Anleit. zur Kenntniss der besten Bücher in der Rechtsgelahrtheit*" (Leipzig 1791), Burdach C. F. „*Literatur der Heilwissenschaft*" (Gotha, 1810, 2 köt.), Plouquet F. Gf. „*Literatura medica*" (Tübing. 1808, 4 köt.), Meusel I. G. „*Bibliotheca historica*" (Leipz. 1782—1802, 11 rész, nincs befejezve), ugyan attól „*Literatur der Statistik*" (Leipz. 1816, 2 köt.), Murhard F. W. A. „*Literatur der mathematischen Wissenschaften*" (Leipz. 1797. 5 köt.), Weber F. „*Handbuch der ökonomischen Literatur*" (Berl. 1803, 2 köt. pót. 1809), Böhmer G. R. „*Bibliotheca scriptorum historiae naturalis*" (Leipz. 1785—99, 7 köt.), Haller Alb. „*Bibliotheca botanica*" (Zürich, 1771, 2 köt.), *anatomica* (Zür. 1774, 2 köt.), *chirurgica* (Bern, 1774, 2 köt.) és *medicinae practicae*" (Bern 1776) 'sat. — Az anyagos bibliographia a' könyveket külsejek, viszontagságaik és történeti körülményeik szerint fontolgatja, 's leginkább Franczia- és Angol-országokban miveltetett ki. Az anyagos bibliographia egyes ágaiból említést érdemelnek itt: a' régi nyomtatások esmerete (Incunabula, vagy ha classicus irókról van a' szó, editiones principes), mellyekről fő munka Panzer A. „*Annales typographici*"je (Nürnberg 1793—1803, 11 köt. 1550ig), mellyel azonban öszve kell kötni a' még tovább menő, 's nem csupa könyvczimekből álló „*Annales typographici*"t Maittairetől (Haag, 1719, 11 köt.). A' ritkább könyvek esmeretét, melly nehezebb mint gondolnók, legjobban terjeszti elő, de csak J-ig, Clement Dávid „*Bibliothèque curieuse*"-e (Gött. 1750—60, 9 köt.). — Az álnév alatt vagy névtelenül megjelent munkák szerzőjinek felfedezésére legtöbbet tett Barbier „*Dictionnaire des ouvrages anon. et pseudon.*" (Paris 1806—9. 4 köt.). *l.*

KOPAL a' „Rhus copallinum" megszáritott gyántacsipája. Hazája China, Amerika, Afrika és az Antillák. Ezen gyánta igen kemény, szilárd és fénylő. Háromféle festalap (firnácz, Firnisz) készítetik belőle: 1) aetheri, kénaetherrel, rozmarin és levendula olajjal: 2) szeszes, erős borszesz adatván hozzá; 3) zsiros. Itt gyenge hőségnél felolvasztatik a' kopál, felforralt lenolaj öntetik hozzá; 's minekutána mindenik egyesült és meghült, terpetinolaj adatik hozzá.

KOPEKE, orosz rézpénz, tulajdonképen láncsát jelent, a' reá nyomott sz. György láncsás vitéz képétől. 100 kopeke tesz egy rubelt. *Sz. E.*

KOPENHAGA (dánul Kioebenhavn), a' Dánkirályság' fő-és anya-városa Seeland szigetén, fekszik az itt három mértföldnyi szélességü Sund 's keskeny tengerkar mellett, melly utolsó Amak-szigettől választja el. K. erősítve van, bir fellegvárral; szabálymértékü, éjjel világositott útszáji 's házai szépek. Szám szerint van 230 utszája — mellyek között a' Goher-és a' szép Amalia-utsza: 13 közönséges tere, mellyek között az új királytere, a' nagy de idomtalan városterе V. Keresztély szobrával, a' nyolczszegü Fridriktere, közepén V. Fridrik szép képszobrával, lovon; 22 templom, 22 kórház, 30 szegények háza, 4000 h. 108,000 lak számláltatik benne, 's ezek közt 2400 Zsidó. A' város három főrészből áll, mellyek bástyákkal vannak keritve, t. i. ó-és uj-városból 's Christianshafen-ből, melly rész Amak szigetén fekszik, 's Seeland szigettől egy tengerkar által különválasztatik. E' csatorna bátorságos kikötőt szolgáltat, melly 400 hajót foghat fel, hol a' tengeri fegyvertár, hajó mühely 's egyéb épüle-

tek is találtatnak, 's mellyben a' hadi hajók is állanak. A' bástyákon kivül még három külsőváros fekszik. Ez előtt K. négy királyi kastély volt, de a' majd páratlan Christiansburg 1794 leégett, ma csak romjait mutató. A' más három nevei: Charlottenburg, most a' mivacademia, képgyüjteménnyel; a' régi Rosenburg, melly sok drágaságok 's régiségek rakhelye, közelében a' királyi kert, közönséges sétahely; és Amalienburg, sajátképen 4 palota, mellyek az emlitett tüzi veszély után királyi lakhelynek vásároltattak meg. Nevezetes továbbá: a' fegyvertár, a' 130,000 köt. és 3000 kézirat. gazdag kir. könyvtárral; a' játékszin; a' börse a' bankkal; a' Háromság-és a' felséges Fridriktemplom, a' nagy 's szépen rendezett Fridrikkórház, és a' tengeri kórház. A' tudományos és oktatási intézetek között említjük az 1475 állitott egyetemet, 4 karral, 20 rendes és 16 rendkivüli oktatóval, 100,000 köt. álló könyvtárral, füvész-kerttel, csillagász-toronnyal, 's 1829 létesített polytechnicum intézettel; a' kir. sebészi academiát, mellynek nevendéki közel 200-ra mennek; a' szárazföldi 's tengeri kadétek academiáját; az említett könyvtárokon kivül a' classeni közönségest 25,000 köt., több közönséges és privát gyüjteményeket; a' tudományok kir. academ., a' szép mivészségek academ., az éjszaki nyelv és historia javítására czélzó társaságot, miként az izlandit 's scandinaviait is, 114 oskolát, p. o. a' siketnémákét, vakokét, a' testgyakorlási intézetet. Minden nemü mesterséget üzőkön kivül K. gyárai 14,000 személyt foglalatoskodtatnak. Ide tartoznak a' porczelángyár, posztó-, karton-, selyem-, pamut-, viaszosvászon-és szőnyeggyárok, vasöntőmühelyek, és 18 czukor raffineria 520 munkással. K. a' dán szárazi 's tengeri kereskedésnek középpontja, melly a' kir. banktól 2,400,000 speciesnyi tőkével, a' tengeri biztosító társaságtól, a' keleti- 's nyugotindiai szabad kir. tarsaságoktól 's a' derék Christiankikötőtől mozdítatik elé, mellybe évenként közel 5000 hajó szál. Találtatnak benne mintegy 80 nagy kereskedőházak, 340 hajót birók; gőzhajók is járnak Kiel, Lübeck és Dobberan városokba. — Tengeri ütközet April 2. 1801. Sept. 2—5 1807 az Angolok löveték a' várost, mi által 305 ház és épület ége porrá, 2000 ház tetemesen szenvedett, 's lakhatlanná tétetek. K. környéki részenként igen szépek; közelében vannak e' kir. mulatókastélyok: Friedrichsberg a' kir. udvar nyári lakhelye, Hirschholm, Friedensburg, Friedrichsburg és Jaegerpreis. —*cs.*

Kopernicus (Miklós), szül. Thornban a' Weichsel mellett 1473 Febr. 19., hol atyja 10 évvel az előtt polgár lön; hihető, hogy ezen nemzetség westfaliai származásu. Anyja, az ermelandi püspöknek, Waisselrodnak, ki Altennek nevezteték, testvére volt. K. a thorni oskolából Krakauba ment az orvosi tudományok hallgatása végett, mellyekben doctorrá is lön. Egyszersmind a' mathematicát és astronomiát is tanulá. Peurbach és Regiomontan, Európában az astronomia helyreállítójinak nevei, felgerjeszték csudálkozását, 's ezeknek dicsősége hasonló iparra serkenté. 23 éves korában Olaszországba ment, hol a' mivészetek és tudományok, a' byzantiumi császárság ledöntése után, virágozni kezdének. Bolognában Dominicus Mariánál hallgatá az astronomiát, kinek megbizottja is lett. 1500 a' mathematicát nagy tetszéssel tanitá Romában. Rómából visszatért hazájába, hol őt nagybátyja a' frauenburgi káptalanhoz helybezteté. 1521 a' káptalantól a' graudenzi országgyülésre küldeték, hol a' fő tárgyak egyike volt, megorvosolni a' pénz ügynek zavaros állapotját, melly törvénytelen pénzverés által támadt. K. egy iratban figyelmeztete Elbing, Danzig, és Thorn három városok helytelen pénzfolyamatjára, 's azt javalá, hogy ezen városok pénzverő mühelyeiket egy negyedik helyre tennék által, hol azok az ország költségén és felvigyázatja

alatt léteznének. Hosszasan vetélkedének a' copernicusi pénzrendszer felett, 's végre az acták közé tétetett az. Az elrendelésnek ugyan azon egyenes és hathatós lelke, és értelme, már most a' természet legfelségesebb tárgyainak egyikére irányzá erejét. Az embereknek planetarendszerünk minőségéről 2000 év olta létező képzeti közül megtartá egy az elsőséget, melly éles elméből, szőrszálhasogatásból és vakitásból a' legkülönösebb módon volt öszveszőve. Pythagoras, Aristoteles, Plato, Hipparchus, Archimedes és mások ebben a' véleményben voltanak. Ezen tanitás ptolemaeusi világrendnek nevezteték. (L. Ptolemaeus és Világrendszer). Kopernicus kétségbe hozá, hogy az égi testek mozgásai olly zavartak és szövényesek volnának, mint Ptolemaeus világrendje tanitja; mert a' természet egyszerü törvényeket követ, 's ezen törvények feltalálása után, ezen szövényes jelenetek is egyszerübb magyarázatot nyerendenek. A' régiek irásaiban feltalálá, hogy már Nicetas, Heraclides, és Ecphontus is gondolkoztanak a' föld mozgásáról, noha igen felületesen. Ez őt további gondolkozásra serkenté. A' samosi Aristarchus azon állitását, hogy a' föld görbe körben forog a' nap körül, 's e' mellett naponként ön tengelye körül is, K. nem esmeré, minthogy az Archimedes „Arenario"-jában találtatik, melly később nyomatott le Velenczében. Kopernicus már most azt tartá, hogy a' nap a' földnek középpontja, és hogy a' föld szintolly planeta mint Mars és Venus, 's hogy minden planeták következő renddel forognak a' nap körül: Mercurius 87 nap alatt, Venus 224, a' föld 365, Mars 1 év és 321 nap alatt, Jupiter 11 és Saturnus 29 év alatt. Midőn azután utjaikat kijelelé, ugy találá, hogy bár milly egyszerük volnának ezen körök, még is minden égi mozgásokat tökéletesen felvilágositanak, 's hogy a' látszató vesztegállás és visszamenés szügségképen a' föld és planeták egy időbeli mozgásából származik. 'S igy találtatott meg az igaz világrendszer. Meghalt 1543 Jun. 11. életének 71. évében. Nagy hazafitársa Kepler, characterét következő szavakkal irá le: „Copernicus, vir maximo ingenio, et quod in hoc exercitio magni momenti est, animo liber." — K. felséges, tiszta charactere legszebb fényben tünik fel azon irásban, mellyel munkáját a' pápának küldi, és mellyben a' német kanonok, szinte egy kevéssé bölcselkedő nyelven beszél ő szentségével, a' világépitmény felől. Lichtenberg a' pápához küldött ezen iratot, a' styl és férjfiui megfontolás remekének tartá. A' Vaticanból ellenben Kopernicusra egyházi átok szóratott, 's K. munkája megjelenése után csak 278 évre (1821) törlé el Romában a' pápai curia a' kárhoztató itéletet. — Nézzük még egyszer által a' Kopernicustól megfutott pályát, 's ugy találjuk, hogy azon hit, melly szerint a' föld nyugszik, egészen közönséges volt. K. a' 16. század kanonokja, oltalmába veszi a' föld mozgásának a' legnagyobb csillagászoktól megvetett képzetét. Ezt fáradhatatlan szorgalommal fürkészi, nem egy pár éven, hanem életének nagyobb felén keresztül; mindig az éggel hasonlitja öszve — végre megállapitja, — 's igy lön egy uj rendszer alkotója az astronomiában. Mind ezt, a' mit nem kell elfelejteni, a' messzelátó csövek feltalálása előtt 100 évvel eszközlé, hitvány fa szerszámokkal, mellyek gyakran csak tentavonásokkal voltak felosztva. Kopernicus kifejti rendszerét III Pál pápának ajánlott halhatatlan munkájában „*De orbium coelestium revolutionibus libri VI.*" (Nürnb. 1543 fol.; későbbi kiadás Basel 1566, és Amsterdam 1617). Ezen fő munkáján kivül birunk Kopernicustól még egy illy czimüt „*Astronomia instaurata*" hat könyvben, és egy másikat „*De lateribus et angulis triangulorum.*" Feljebb nevezett fő munkája már 1530 el volt végezve; de a' szerző, a' schombergi kardinál, paduai püspök és többeknek, kik között Rhaeticus ez ügyet legjobban pártolá, csak ismételt nógatása után, tökélé el magát an-

nak kiadására. De minthogy nyomatása csak 1543 Maj 24 végződék, K. kevés nappal élé tul azon örömöt, hogy munkáját a' világ kezei közt tudá. Ezen munkájában a' dolgot úgy adja elő, mint hypothesist, melly a' tüneményeket könnyebb és szabadabb uton világositja fel, mire őt az akkor uralkodó megfogások kinszerité; de még is kitetszik magából a' könyvből, milly belső meggyőződéssel esmeré K. világrendjét az egyedül lehetőnek. — K. életét Lichtenbergen kivül leirá Gassendi: „*Vita Nic. Copernici. Accessit Gassendi vita Tych. Brahei*" (Haag 1652, 4). Sierakowski gróf Kopernicusnak a' krakaui sz. Anna templomban méltó emléket állita, a' bibliából választott illy felirással: „*Sta sol, ne moveare!*" —*h*—

Koponya, az agyüreget képző csontok, mellyeknek száma nyolcz; neveik ezek, homlokcsont, két falcsont, nyakszirtcsont, két halántékcsont; ikcsont, rostacsont. —*j*—*a*.

Koponyatudomány. Az uj esmeretek uj rendszereket is szoktak szülni. A' lélekről volt hajdani vélemény tünvén, 's az esmeretek tanyájának az agy esmertetvén meg, uj okoskodásnem ütötte fel fejét. Az agy kifejlődésétől származtatik ebben az ész, 's a' mint az agynak ez vagy ama' része fejlődött ki jobban, az elmének is ez vagy ama' tehetsége látszik kifejlődve. Igy teremté Gall a' koponyatudományt, mellynek alaptételeit 's állitásait mi itt igen röviden hozandjuk elő. Mondja: az emberekben és állatokban vannak öröklött, velek született hajlandóságok és tehetségek, mellyeknek munkálkodásul bizonyos műszerek adattak, mint meganyi velek született eszköz, 's mellyek által a' külvilággal összeköttetésbe lépnek. Lakhelyek az agyban van, mellyet azonban nem maga az erő, hanem annak anyagi feltétele gyanánt kell tekinteni. Az agy nem is közönséges műszere minden lelki erőnek, hanem csak minden egyes műszer gyülőhelye; benne minden öröklött tehetségnek van saját műszere, és pedig annál nagyobb, minél inkább kitünteti magát a' tehetségben lévő erő. A' velünk született tehetségeknek ezen műszerei az agy külsején ütik ki magokat, és bizonyos felemelkedéseket képeznek a' koponya külsején; a' honnan a' műszerek jelenlétét bizonyos határok közt 's feltételek alatt megesmerhetni. Gall, nagy munka, figyelés, visgálódás után, több tehetség és hajlandóság emelthelyeit megtalálta, vagy legalább vélte, hogy találta. Azonban megvallja, hogy csak olly tehetségek műszereit tudá meghatározni, mellyeknek tanyája az agy felületén van, 's igy a' koponyára benyomást tehettek, a' mélyebben fekvőket csak gyanitá, de ugymond, szorgalmatos fürkészés ezeket is felfedezendi. Az egyes műszereket igy fejti ki Gall. Az életerő műszere a' nyultagyhoz járuló nyujtvány, melly az alsóbb osztályokbeli agyos állatoknál maga teszi nem ritkán az agyat. A' nyakszirti lyuk nagyságáról 's a' nyak vastagságáról itélhetni ezen műszer erősségére. Az agyacs vagy kis agy a' nőszösztön műszere, mivel a' különböző nemü állatok mind birnak agyacscsal; erőssége a' nyakszirt emelkedéseinek nagyságából 's az ez okozta nyakszélességből esmerhető; — ez a' himállatoknál kifejlődtebb. Gyilkolásérzéke egy emelkedés a' fülek felett és megett, melly a' husevőknél jelen van, a' növényevőknél hibázik. A' nyakszirt iknyujtványában, a' nagy lyuk felett van egy gödör, mellyet az életösztön műszere tölt be. Ezen műszerek felett tanyáznak az érzékek idegei. A' nagy agy felszine, boltozatjával, bevágásival 's üregeivel e' következő műszereket adja. A' szemek körül, ugy hogy azoknak helyezete eltolatik, azon agyrészek feküsznek, mellyek gyüjthelyéül szolgálnak az érzékek által nyert benyomásoknak. A' dologérzéke az orrgyök felett, melly ha nagyon felemelkedett nevelési tehetséggé lesz, helyérzék, a' homlok dudorodatok nagyságában mutatkozó 's birtokosának azon tehetséget adó,

hogy a' tájakban, utakon, tengereken, a' csillagok állásából jól tudja magát irányozni; szóérzék, azaz olly tehetség, melly által a' szavakat, mivszavakat stb. könnyen meg tudják tanulni, jól megtartják, a' szemüreg felső csontfedezőjének leghátulsó szegletében van, 's általa a' szem előre tolatik; nyelvérzék, melly a' szemüreg lemeze melső darabjának alá ereszkedése által esmertetik, és birtokosának belátást szerez a' nyelvek alkatjába; a' hangérzék a' felső szemüregszél kül szegletén; a' számérzék, mellyet csupán csak az ember bir, 's a' szemöld ivének kifelé való mély leereszkedése által esmertetik, 's általa a' homlok majdnem négyszegletü lesz. A' hangérzék mellett valamivel beljebb van a' színérzék. Ha pedig a' belső szemszeglet 's vele a' szem kereszttengelye lefelé nyomaték (kecskeszem), ez személyérzéket árul el, azaz emberesmerő 's ujra esmerő tehetséget. Egy vizszinleges gödör a' szemöldiv felett fösvénységre mutat, betöltsége pedig bőkezüségre! — A' homlokon magasabban azon műszereket hordja az ember, mellyek emberi méltóságát mutatják. A' magas, széles, boltozott homlok általjában lélekerőt mutat, alacsony homlok kevés elmeerőt. A' philosophicus visgálódás a' homlok közepén mutatkozik, annak legfelső pontján, — a' népszónokság valamivel alább, az elmésség a' homlok két oldalán lévő emelkedéssel a' szemek felett. A' koponya közepén, a' valódi homlók felett, egy domb által mutatkozik a' jószivüség, a' kegyetlenség annak hijánya által; a' megett a' folytatott boltozás (emelkedés) az ábrándozási hajlandóságot mutatja. Még hátrább a' nyilvarrány két oldalán az állandóság (nyakasság) törekszik elő; e' mellett mindenik félen van az előadásérzéke. A' szemek mellett kifelé, de nálok valamivel feljebb, a' számérzék mellett van a' mivérzék, a' kézi ügyességekre hajlandító, emelkedés által látszó; hátrább a' fülek felé és megettek van a' ravaszság dombja, melly ha más érzékek meg nem javítják, lopás érzékévé változik. Ez akkor az ellopásban gyönyörködik, nem pedig a' birásban. Egyenesen fen a' külfülek felett, hol a' koponya hajlik és boltozódik, a' fej szélessége fontolódást jelent, az ellenkező pedig könnyelmüséget. Valamivel alább, a' fül megett fekvő csecsnyujtvány felé van a' barátságos ragaszkodás; még mélyebben, a' gyilkolás, hallás, ravaszság és fontolgatás érzékének közeletén van a' bátorság érzéke. A' barátságos hajlandóság egyik műszerétől a' másikhoz vont vonal átmetszi a' gyermekiszerelem műszerét; e' felett, a' nyakszirt bolthajlása felé, és annak közepén a' magasság érzéke létez, 's az állandósággal határos. — Mit kelljen ezekről tartani? — Sok álom néha valami kevés valót mutathat. —*j—a.*

Koppány, Somogyvármegye igali járásában, a' Koppány folyó mellett helyezett mváros, mellyet a' mohácsi veszedelem után a' Törökök elfoglaltak, 's védfalakkal és sánczokkal megerősitettek. Számos ostromoknak 's vérengző kirohanásoknak volt az egykoron tanuja, mellyekben a' Magyarok és Ozmanok egymást vad dühösséggel pusztitották, mig végre a' béke napjai reá is felderültek, 's falait lassanként porába döntötték. 54.

Koppi Károly, 1744. szül. Váczon. Fogékony elméje és tudvágya már gyermekkorában figyelmet gerjeszte annyira, hogy benne mindenki nem csak a' tudományok barátját, de leendő ritka diszét sejtené. Mint kegy. oskolai szerzetes a' tanitványi pályán köz dicsérettel átkelvén, előbb Nyitrán a' világi és szerzetes nevendék papságot, azután a' lyceumi számos ifjuságot Pesten bölcselkedésre tanitá. Természeti (physic.), tudákossági (math.), történeti (histor.), nyelvészeti (philol.) tanultságát, és szónoki tehetségét, a' nagyszombati szoros próba nyilvanositá 1774. mellyre nézve az ottani egye-

temnél közitélettel ő nyerte volna el a' historiát és literaturát tanító széket, ha a' fáradhatatlan, és nagy nevü Katona István, az említett székben nagy hirrel ülvén, nem vala inkább ugyan ott megerősitendő. Pestről 1771 felsőbb rendelések szerint a' kassai academiába historiák tanítása végett ment; onnét három év mulva szinte azon czélból Kolosvárra. Végre 1785től a' pesti kir. egyetemnél r. és nyilv. histor. tanitó, tiz év alatt nagy hirt 's nevet szerze. Nagy Károlyban, mind szerzetesházi igazgató 1801 hunyt el. Tizenkét nyomtatott munkáji halhatlanitják. Ezek közül egy physicai: „A' testek végtelen erejéről" (De vi infinita corporum. Vien. 1775. 4.), — négy, diák ékesszólás remekjei; a' többi historiai tárgyak. (l. „Scriptores. Piar. Scholarum. Alexius Horányi." Budae 1809. l. 244, 245.) *Jallosits.*

Koptusok, a' régi Egyiptomiak maradéki, Regnier szerint a' régi papi-néposztályéi. Minden idegen uralkodás alatt meg tudák tartani az ország egész kormányzását 's főkép az adó kiszámolását 's öszveszedését, 's még most is birják e' jogot, minthogy az országot, népet, nyelvet szorosan esmerik. Még most is néposztályt formálnak. Igazgatások titkaiba lehetetlen behatni. Tulajdon rendelkezések vagyon, egymás közt legerősebben öszvefüggenek, kétszeres számadást visznek, egyet magok közt, másikat a' kormánnyal. Jelenleg 30,000 koptus család számláltatik, mellyek egész Egyiptomban szétszórva élnek. Minden egyéb Egyiptomiaktól megkülönböztetik magokat pallérozottságok, characterek, szokásaik és vallások által. A' kopt nyelv, mellyről az angol orientalista Woide grammaticát és szókönyvet ada ki, holtnyelvvé lett. A' Koptusok keresztények 's a' Monophysiták felekezetéhez tartoznak. —*h*—

Kör (circulus) a' geometriában azon magába zárt görbe vonal, mellyben minden pontok egyenlő távolságban vagynak a' középponttól, melly távolság radiusnak — sugárnak neveztetik. — Hasonlatosság által körnek neveztetik minden visszatérés azon pontra, mellyből a' kiindulás történt. — A' kör geometriai magyarázatjából következik, hogy kerületének nagysága egyedül áltmérőjének nagyságától függ; a' honnét igen fontos feladat, az áltmérő arányját a' kerületéhez megtalálni, azaz a' kört egyenesíteni, minthogy itt a' kör görbe vonalát egyenessé változtatva kell gondolni. Kör foglalatjának neveztetik a' körtől határzott lap felületi mennyisége, melly megegyez a' fél radiussal sokszorozott kerületnek productumával. Ha volna rationalis (egész számokból álló) arányja a' körfelületnek valamelly négyszegfelülethez, nyilvános, hogy igy az áltmérőnek is volna rationalis aránya a' kerülethez. Minthogy ezen arány azon felületmennyiségből gyakran kerestetett, a' kör egyenesitése közönségesen körnégyszegesítésnek neveztetett. De geometriai okoknál fogva nem lehetséges rationalis arányja az áltmérőnek a' kerülethez, hanem csak közelitve találtathatik az fel, mindazáltal olly szorosan pontosan 's még pontosabban, mintsem valamelly czélra megkivántató. Azonban az ujabb időkben még voltak körnégyszegítők, kik egész éltekben azzal foglalatoskodtak, 's tudatlanságokban végre olly következésre akadtak, melly távol volt az igazságtól. Ha az áltmérő $=1$, ugy a' kerület$=3{,}141\ 592\ 6535$'sat. Ennyire már Vieta Ferencz találá ki ezen számot. Később tovább is meghatároztatott Adrianus Romanustól 15, Kölni Ludolftól 35, Sharptól 72, Machintól 100, Lagnytól 126, 's végre egy oxfordi kéziratban 156 tized számig. Legelőször Archimedes találá ki az áltmérő arányját a' kerülethez, mint 7 : 22-hez, vagy mint 1 : 3,142...hez, azután Metius mint 113 : 355hez vagy 1 : 3,141 592 9-hez, tehát már 6 tizedszámig helyesen, melly majdnem elég pontos. —*h*—

Korais (Adamantios), tudós orvos és hellenista, szül. Chioson 1748. 1782 Montpellierbe mene, hol az orvosi tudományokat tanulá, 's hol doctorrá is lön. 1788 olta mint Paris polgárja, tudós munkáji által hathatós eszköz volt, az Újgörögök haladó miveltsége felőli véleménynek megerősítésére. Népéhez uj hazájában is hajlott, 's neki köszönhetni nem csak azon okok fejtegetéseit, mellyek a' görög szabadság vesztét sietteték, hanem honfiainak ujonnan felébredt életek feletti örvendetes hiradásokat is. K. ifjusága azon korba esik, hol az Ujgörögök szellemi felserkenése alapját némelly áthoshegyi egyháziak, hasznos oktatási könyvek forditása 's az oskolákba hozása által vetették meg; hol az orosz győztes fegyverek a' Porta győzetlensége felőli balhiedelmet eloszlaták; 's a' nemzet, birtokai orosz befolyás által biztositva lévén, uj életre ébredett, az álhit eltünt, 's a' török despotia valódi szinben állott előtte. Ez állapotját nemzetének K. már 1803ban érinté: „*Mémoire sur l' état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la société des observateurs de l' homme*" (németül Iken „*Hellenion*" -jában Lips. 1822). Nevezetesek továbbá hasonló tekintetből ez irományai is: „Az ó és uj Hellasról" „Politicai intések a' Hellenekhez." (Azt Iken, ezt Orelli fordíták). — Az ujgörög nyelv körüli érdemei nem esmertetnek el egészen. Olly stylt képze magának t. i., melly minden századokat követ, 's igy nem csak az ujgörög nyelvtől tetemesen tér el, hanem a' patriarchák 's a' később koru byzanti irók nyelvével sem egyez. Hevesen 's csaknem korlátlan merészséggel kelt ki ellene e' miatt Kodrika, a' görög gramatica és ujabb literat. professora Parisban, még pedig több izben. Stylje utánzói Koraistáknak neveztetnek. Az általa kiadott classicus irók használásában is óvakodás ajánltatik, mert néha igen merész változtatásokat engede meg magának. E' közös czim alatt „Hellen Könyvtár" jelentek meg (Paris. 1806.) 's Aelian historiáit, Polyaent, Aesopot, Isokratest, Plutarch életrajzait, Strabot, Aristoteles politicáját 'sat. foglalják magokban. Az emlitett vádokra nem felelt. Canovától készitett márvány szobra a' chiosi oskolában állitatott fel. Vénsége miatt hona utolsó történeteiben csak belsőként részesülhete; de milly lelkes vala e' részvétele, a' többek között azon derék bevezetés mutatja, mellyet Scio lakosinak költségén kiadott Aristotelese elébe iktata. —*cs.*

Korallok, Klárisok azon állatnövények, mellyeknek mésznemü kemény törzsökök van. Hajdan az ásványországhoz számláltattak, utóbb a' növényekhez. Házok nem az állattól épitetik mint p. o. a' lép a' méhektől, hanem együtt nemződik és nevekedik velek. A' fiatal korall bimbó gyanánt fejlődik ki az anyából, maga is nagyon hamar bimbókat fejtendő, ágokká 's viszont anyákká leendőket. Igy egész fákat képeznek a' korall nemzetségek együtt, néha a' tenger mélységéből egész a' viz színéig felérőket. Milly hamar szaporodnak, látható abból, hogy az esztendeig nem uszkált hajótöredék gyakran tömve van velek. A' déli tenger 's Nyugotindia sok vulkánszigete egészen be van korallokal kérgezve, p. o. Barbados. Idomokra nézve megkülönböztetik a' cső-, csillag,-pont,- sejt vagy czellás- csemete-korall; szinekre nézve van fejér és veres; ezen utolsókból csináltatnak nyakörv, olvasó stb. golyók. Legszebb korállokat találni a' Középtengerben, Barbaria partjain. Marseilleben egész korallhalászó társaság álla össze, melly őket rendesen halásztatja, 's e' végre gyarmatot is szálíta Bastion de France név alatt. — Az orvoslás mezején összehuzó szer gyanánt szolgálnak a' korallok. A' mesterségeseket festett csontokból készitik. —*j—a.*

Koran (Alkoran), a' Mohammedanusoknak arab nyelven irt vallászkönyvök. Magában foglalja Mohammed beszédjeit, az isten dicséreteit, intéseket, ellenszólásokat a' bálványzók és keresztények

ellen, kétséges törvényesetek elhatározását, többnyire pompás, gyakran dagályos nyelven. Abubekr, Mohammed ipa, gyüjté öszve; Othman, a' harmadik khalif, megigazítá és esmeretessé tevé. Ezen könyvben istenről, gondviselésről, jövendőről, büntetésről 's jutalmazásról sok felséges 's bibliába illő vagyon, 's a' benne foglalt törvények és elhatározások a' nemzet szükségeihez igen alkalmaztatottak. A' koránnak nem kevés ideái kétség kivül a' bibliából vagynak kölcsönözve. Az istennek egysége legerősebben állíttatik, 's jámborság, a' szegények iránti könyörületesség és vendégszeretet főképen ajánltatik. A' tökéletes előrendelésről való tanitásnak, azon tanításnak, hogy az ember egy vonal szélességre se térhet el azon utról, melly születése órájától ki van nekie szabva, — a' testi gyönyörökkel tele paradicsom leirásának 's azon bizonyításnak, hogy az isten ügyében nyert halál legbizonyosabb eszköz a' bünök megbocsátására, 's a' legmagasabb menybe juthatásra, a' Mohammedanusok hadakozó indulatját nagyon fel kelle tüzelnie. A' tartomány éghajlatjára tekintve sok tisztitások rendeltetnek, a' részegitő italokkal élés korlátoltatik, a' sokfeleségüség pedig megengedtetik benne. Nem tekintvén belsejére, a' korán abban is különbözik a' bibliától, hogy az egyetlen egész, nem pedig történeti adatok következése. A' korán részei Szurennek neveztetnek. A' Mohammedanusoknál ezen szent könyvnek számos magyarázatai vagynak. —*h*—

Korcs, különbféle fajbeli állatoktól nemzett állat. Korcs p. o. az öszvér, melly lótól és szamártól származik. Az ugyan azon nemhez tartozó fajok termékeny közösülést gyakorlanak nem ritkán, 's igy korcsokat szülnek. Különböző nemek fajai között ez alig vétetik észre. A' korcs szüleményektől megtagadá a' természet a' további szaporitást. Az emberek között, elég vadul, korcsoknak neveztetnek a' szerelem gyermekei; elkorcsosodásnak mondatik, ha az erős faj elgyengül, különösen pedig a' megromlott erkölcsü. Korcs növény az, melly idegen éghajlat alá jutván, ottan elfajzott, megváltozott, kisebb, gyengébb lett. —*j*—*a*.

Korcsolázás, jégvasakkal való futás a' jegeken. Régolta van ez szokásban az éjszaki nemzeteknél, 's a' tél legszebb mulatságai, a' test legegészségesebb gyakorlásai közé tartozik. Sok költő énekle már róla, nevezetesen Klopstock. Hollandiában, London, Paris, Berlin és Bécs városaiban egész korcsolázó innepek tartatnak. Mind e' mellett sem mivelteték szép mesterséggé ki. Az éjszaki népek mythologiája Ulles istent tündökölteti mint felséges korcsolázót. És valóban valami isteni van benne; a' test minden nehézségét levetkezve, szárnyakon vél haladni általa; más mulatságokban esmeretlen gyönyör buzogja a' jégszaladó testét által; a' lélek elkapni látszik az egész embert. A' róla olvasni akarónak megnevezzük Zindeltől: „*Der Eislauf, oder das Schlittschuhfahren*“ (rezekkel, Nürnberg, 1825), Mayertől: „*Das Schlittschuhfahren, ein Taschenbuch*“ (Salzb. 1814), Garcintől: „*Le vrai patineur*“ (Paris 1813, rezekkel). — A' hókorcsolák amazoktól abban különböznek, hogy 6—7 lábnyi hosszak 's egészen fából vannak. Az igen éjszaki vidékeken használtatnak, kivált a' már erősen megfagyott hó felett, a' vadak kergetésére. Mellette egy hosszu, 's alant karikával biró bot használtatik, melly a' leszakadástól ment. Ezen hósarukkal hegynek nehezebb ugyan menni, de alá nyil sebességgel futhatni.

Korea, a' Chinaiaktól Tsaosziának vagy Kao-linak neveztetik, hosszas félsziget (7,442 nsz. mf. 12 mill. l.), melly China és a' Japan szigetek közt fekszik, 's éjszak felé részint keleti Tatárországgal, részint Quaonton vagy Leao-tong chinai tartománnyal határos, többi három oldala pedig a' japani, chinai és sárga tengerrel kerítetik (éjsz. szél. 34—43°, 's a' hossz. 142—148° alatt). Éjszaki részé-

ben hozzáférhetetlen, örök hóval fedett hegyek, 's nagy erdők és pusztaságok vagynak; dél felé a' föld termékenyebb 's népesebb. Itt terem ris, köles, és más gabonanemek, továbbá kender, pamut, selyem. Azon kivül vagynak Koreának vas, ón-, ezüst-és aranybányáji, gyöngyhalászatja, szelid 's vad állatai bőséggel. A' Koreanusok Mandsu-Tunguzokból és Chinaiakból lett keverék, pallérozottak, 's szokásaikban, életmódjokban a' Chinaiakhoz hasonlók. Kereskednek Chinába és Japanba, de Europaiakkal semmi öszveköttetések nincs. Fejedelmek király czimet visel, ki Chinának ugyan vazallja 's neki esztendőnként adót fizet, de egyébiránt határtalan és nagyon despota módon uralkodik. Ezen félsziget nyolcz tartományra osztatik, mellyeket a' király helytartók által kormányoztat. Kingkitao, főváros, 's a' király lakhelye, hires könyvtárral bir, melly mellé mint fő könyvtárnok, királyi herczeg vagyon rendelve. A' délnyugoti Tsu-Szin tartomány a' japani császártól függ. Korea nyugoti pártját pontosabban meg lehet esmerni Hall felfedező utazásából (London 1818).

KÖRÉNEK nevet visel a' társasági énekre szánt olly költemény, mellyben némelly versek minden stropha után vagy változtatás nélkül, vagy csak csekély változással, vagy kevés hozzáadással, a' kar által ismételtetnek. Ezen versek vagy a' stropha elején vagy végén állanak, vagy ismét különös versek lehetnek, de a' mellyek mindig ismét előkerülnek. Illyen költemény hasonló a' muzsikai Rondohoz, mellyben a' thema rövid közjáték után mindenkor előfordul, vagy a' Tutti-ban ismételtetik. — *gy.*

KOREGYENLITÉS alatt két vagy több együtt élt személyeknek, vagy ugyanazon évben, hónapban 'sat. történt nevezetességeknek összeillesztése értetik; azon állapot pedig, mellybe a' személyek vagy történetek illy összeillesztés által helyeztetnek, koregyenlőségnek mondatik. A' koregyenlitési methodus tehát azon tanitásmódot vagy előadási rendet jelenti, melly bizonyos időszakaszok egykoru személyeinek vagy azonos évi történeteinek megesmerésére vezet. — Eléggé érthető ezekből, mit foglaljanak magokban a' koregyenlitési táblák.

KORFU (hajdan Corcyra), fekszik a' joniai tengerben, Albaniával szemközt; nagysága $10\frac{5}{4}$ nsz. mf. lakosai száma 50,000, kik nagyobb részint Görögök. Éjszaki részében bőven terem bor, olaj, méz, kerti gyümölcs, kivált füge 'sat. Tájékai szépségét 's éghajlatja kellemességét már Homer magasztalta verseiben; Alcinous hires kertjei e' szigeten voltak. — Szinte Korfu nevü fővárosa 16,000 lakost számlál 's jól meg van erősitve. Egy erős fellegvár védi a' kikötőt, melly minden rendü hadi hajóra eléggé tágos és bátorságos. — Előbb e' sziget Nápolyhoz tartozott; 1205ben a' velenczei köztársaságnak veté magát alá, 's ekkor sok velenczei nemes telepedett le rajta (l. IONIAI SZIGETEK). *Sz. E.*

KÓRHÁZAK (Ispotályok) a' segédtelen, szegény betegek tartására és gyógyitására, néha az ifju orvosok tanulására szolgáló intézetek. Van a' kórházaknak rosz oldala is, abban álló, hogy a' tisztaságra, levegő jóságára, a' ragadványok elkerülésére majd alig lehet elegendőkép gondot viselni; azonban hasznaik sokkal felülmulják a' belőlek eredt kárt. A' jó kórház szellős, száraz és elegendő téres helyen épitett legyen, közel hozzá folyó folyjon vagy kutvizben bőséget lásson. Az épitésnél minden elkerültessék, a' mi ellene van a' ház czéljának; már a' kövek erősek és szárazak legyenek, a' falak jól kiszáritassanak. A' belső alkalmatosságra nagyobb tekintet legyen, mint a' külső ékesítésekre. Belsejében elegendő tér legyen, hogy egyre ne halmozódjanak a' betegek, és a' szellőztetés lehetséges legyen. A' szükséges melegítés végett okosan osztassanak el a'

kályhák, a' betegek szobáji ne nézzenek a' fergeteg hozó égtájra, ne legyenek szükek, alacsonyok, a' butorok kemény fából, az ágyak vasból készüljenek, a' gyapju, mint a' ragok legjobb tanyája, számkivettessék. Szükséges osztályok tétessenek, a' ragadósak választassanak el a' ragtalanoktól, a' betegek ne halmoztassanak egymásra, az orvosok, sebészek és ápolók száma illő viszonyban legyen a' betegek sokaságával, és mindnyája jól fizettessék, hogy a' kötelességnek megfelelés szorosan kivántathassék. A' betegségek neme se különbözzék igen egymástól, hanem a' mennyire lehet az egy rendbeli betegek más más osztályban vagy kórházban tartassanak. Igy külön ápoltassanak, gyógyíttassanak az elmebetegek, szülők, fekélyesek, bujakórosak, senyedékesek stb. Kórházakkal jeles városok: Paris és London, Kopenhaga, Stockholm, Turin, Majland, Bécs, Berlin stb.

KORINNA, lyrai Musának is neveztetett, 's Tanagrában Boeotiában szül. Idősb kortársa volt Pindárnak, kin a' hir szerint ötször vön győzödelmet innepélyes hanga-versenyek alkalmával. Ezért melyképe, győztes koszoruval ékesítve, a' tanagrai gymnasiumba függesztették. Pausanias szerint, — ki ezt beszéli — ollyan szép volt, hogy kecsei nagy befolyással lehettek az itélő birákra. Hihető, énekei gyengédsége és lágysága szerzé neki ezen melléknevet Légy, olly értelemben, millyenben Sappho és Erinna méheknek neveztetének. Számos költeményeiből, mellyeket a' régiek neki tulajdonitanak, csak kevés töredékek maradtak mi reánk. Welker, Creuzer „*Meletem. e disc. antiquit.*" 2 köt. 10 és köv. l. összeveszedé 's criticára méltatta a' róla szóló tudósitásokat.

KORMÁNYMESTERSÉG A' HAJÓZÁSNÁL, l. HAJÓKÁZÁS MESTERSÉGE.

KÖRMEND, diszes magyar mezőváros Vasvármegyében, Batthyány herczeg tulajdona, kinek itt szép várkastélya 's ehez ragasztott gyönyörü kertje van, mellyet a' Rába lejtő habjai érintnek. — Lakosai Magyarok, bőven vegyitve Zsidókkal, kik kereskedéssel, házalással és pipacsinálással foglalatoskodnak. — Itt táborozott Hunyadi Mátyás király, az austriai Fridrik császár ellen inditott hadával, de 1459 vissza kellett magát előle vonnia. 54.

KÖRMÖCZBÁNYA, régi sz. kir. kisded bányaváros Barsvármegyében, Selmecztől 4 mfnyire, magas hegyektől körülövezve, egy mély keskeny völgyben. Belső városa csak 32 házból áll, de annál kiterjedettebb a' külső városa. Épületei között nevezetesek: egyházai, egy kis vár, a' bánya tisztség háza, a' pénzverő ház, mellyben a' hatalmas körmöczi aranyak, 's más kisebb nagyobb ezüst pénzek veretnek. Lakosai, kiknek száma mintegy 5000, nagyobb részint németek és tótok; csekély kézmivészséggel 's jobban csak bányamiveléssel foglalatoskodnak. A' körmöczi bányák legfinomabb aranyat szolgáltatnak nem csak a' hazában, sőt egész Europában, melly azonban mennyiségére nézve igen megcsökkent. 54.

KORNACK, Indiában a' szelid elefánt táplálója és vezetője.

KORNÉLYI János, Nyitravármegyében sz. kir. Szakolcza városában született. A' Jesuita szerzetbe lépett, 's később egy ideig tanitói hivatalt visele Kassán. Sok szép tudományát csüggedetlen szorgalommal párositván, számos és becses elmeszüleményeket hagyott hátra, mellyeknek azonban nagyobb része kéziratban maradt, sőt talán végkép el is veszett. Tudtunkra három munkája láta napfényt, t. i. „*Fragmenta Historiae*" történetirási töredékek, mellyekben a' haza viszontagságait 1663-tól kezdve 1678-ig adja elő. (Kassa 1680.) Azt mondja ezen munkáról Horányi, hogy sok ollyasok találtatnak benne, mellyeket az ember más azon időt ábrázoló történetirásokban hasztalanul keres. 2) „*Panegyrici Praelat et Magnatum Hungariae, qui sec. Chr. XVII. pro fide Dei et Regis laureata morte vitam ter-*

minarunt." (Nagszombat 1718); és 3) „*Decennium Georgii Szécsényii*." (Nagyszomb. 1721).

Körner (Theodor), német Tyrtaeus az 1813ki szent háboruban. Előkelő familiából származék Dresdában, 1791. Atyja 1813ig felebviteli tanácsos ugyan ott, most Berlinben burkus királyi státustanácsos, 's a' császári orosz Wladimir rend vitéze, mint iró a' statustudományban 's aestheticában, valamint Schiller munkáji kiadása által is esmeretes, Schillert 's Göthét barátjai közé számlálá, 's gyakran látá őket házában. Theodor tanitóji közé tartoztak Dippoldt és Küttner. Mind ketten táplálák benne forró szeretetét a' régiség, mivészség 's költés iránt. Atyja volt legjobb barátja 's oktatója. Legelőször a' freibergi bányaacademiára mene, 's mint költeményjeiből látszik, nagy hajlandósága volt a' banyászsághoz. 1810 a' leipzigi egyetemet látogatá meg. Már itt rendkivüli tehetséget fejte ki a' költői improvisatióban és verselésben. Költői szüleményinek gyakorlás által nyert simasága 's külső öszvehangzása, ritka módon ellenkezék gondatlan külsejével. Az akkor esmeretessé lett próbáiból kitetszék a' tehetség, egyes költői szempontokat gyorsan 's csinos versekbe öszvehelyeztetni, de leginkább csak regényes árnyékot 's hangot foga fel költői szellem helyett. Az erre emlékeztetés nem tehete reá mélyebb hatást, minthogy részint a' tündöklő, de változékony ifjui álmokba nagyon el volt merülve, részint csaknem egészen barátjainak szabad, vidám társalkodására szentelvén magát, azon véleményt látszék táplálni, hogy ha valaki eredeti remek akar lenni, minden mélyebb studiummal fel kell hagynia 's magát egészen hajlandóságára biznia, akár hová vezesse is ez. Academiai öszveköttetései ifjui tévedésekbe ragadák, 's igy csak hamar kénytelenitetett az egyetemet, a' nélkül hogy czélját érné, elhagyni. Berlinben rövid ideig tartózkodván, Bécsbe mene. Több drámai munkáji, mellyeket hamar egymás után szinpadra hoza, reá vonák a' közfigyelmet. Némellyek munkáji közül, mint helyes csekélységek ajánlják magokat, nevezetesen: „*Der grüne Domino.*"; „*Die Braut*"; és „*Der Nachtwächter.*" A' többiről, p. o. „*Toni*", „*Hedwig*" és „*Zrinyi*" azt lehete hinni, hogy a' költő Schiller dramai pathosát, Kotzebue jártas szinjátéki gyakorlottságával akarja öszvekötni. Az utóbbinak köszöné a' cs. k. szinjátékköltő czimet is. Felszólítatva egy nagy, az uj 's tündöklő után olly kiváncsi közönségtől, időről időre ujabb darabokat késziteni a' szinpad számára, mivel eddig csak a' lyrai költésben volt jártas, a' nélkül, hogy birna a' szorosan vizsgáló belátással az emberek különféle körébe, 's a' történet széles mezejébe, mellyre a' drámai költő magiai megvilágositását alkalmaztatja: veszélyben látszék lenni, hogy illy viszonyok közt tehetségének hamis irányt adand, a' mi némelly mélyebb esmerők nyilatkozásai által meg is állapittatott, kik Körner lármás drámai munkájiban is csak a' lyrai tehetséget láták. Körner még nem találá fel hatásának valódi czélpontját. Hogyan is képzelhető 's ábrázolhatá az életet idegen tettekben, mellyekben még maga nem volt honos? Jó geniusa a' tettek mezejére hivá. Uj hajnal hasadt keletről Németországra. Erősen hata az ő melyjébe is a' meghivás, 's a' nemes gondolkodásu ifju egy pillantatot se késett a' lantot karddal felcserélni. Mint tartá légyen szabadságot lélekző lelke ezt valódi kötelességnek, 's mennyire gyülölé a' félénkséget ifjuban mint férjfiuban, eléggé kitetszik több lelkes dalaiból, mellyekkel akkor 's azután barátinak 's harcztársinak szivét tüzelé. Vidám ifjui indulattal hagyá el szerencsés viszonyait, 's azon német csapathoz ment, melly Lützow vezérlése alatt Breslauban gyülekezék öszve. Most a' hadi pályán találá fel tettszomjuzó törekvésének czélját 's nemesszivü barátokat, kik vele vetélkedve, életre halálra öszvekapcsolák magokat. Itt találá meg a' komoly foglalatosságot, az élő dalok tár-

gyát, a' költésnek igazi értelmét, mellyet a' komoly idő kivána, 's a' tettek vihara, melly őt körülzugá, mellyet maga megéle, férjfiui dalra lelkesité. Dalai közül a' legjobbakat, leglelkesebbeket ez időben szerzé. Elsőben Lützow vadászai közé álla; de azon kinos munkátlanság, mellyben a' lützeni ütközet után ezen test gyalogságának maradni kelle, ugyan ennek lovassága közé állani készteté. Mint Lützow segédje jelen volt az ellenség háta megetti bátor portyászásnál. Csaknem sikerüle az ellenségnek, őt a' kitzeni csatában, hol nagyon megsebesitetett, elfogni; hanem bajtársai és néhány parasztok emberszerető segedelme által felemeltetett, barátitól ápoltatott, 's a' fegyverszünet alatt Teplitzen keresztül csapatjához visszament, mellyhez hű ragaszkodása minden daláből kitünik. A' fegyverszünet elmultával több csatákban merész bátorsággal harczolt a' Davoust alatti Francziák ellen. Egy illy csatában veszté el Aug. 26. 1813 a' Schwerinből Gadebusch felé vivő országut mellett, félórányira nyugotnak Rosenbergtől, ifju erővel teljes életét. Puskagolyó furá ált teste alsó részét. Néhány percz után megszünt élni. A' csata kezdete előtt egy órával végzé el esmeretes harczdalát 's felolvasá barátinak. Holt teste, valamint az utána elesett ifju Hardenberg grófé is, elvitetett, barátitól cserfaággal megkoszoruztatott, 's katonai megtiszteltetéssel, a' csapat minden tisztjeitől 's bajtársitól, kik közelébb esmerék, kisértetve, Wöbbelin falu mellett egy cserfa alá temettetett. Az uralkodó mecklenburgi nagyherczeg Körner atyjának a' sir körül 45 nsz. ölnyi tért ajándékozott, mellynek közepén atyja ideája szerint vasból öntött emléke emelkedik. Egyetlen huga Mart. 1815 halt meg, 's oldala mellett nyugszik. Szomorkodó atyja ezenkivül 32 válogatott harczkölteményét, illy czim alatt: „*Leier und Schwert*" (Berlin 1814, 6. kiad. 1824) valamint költői hagyományait (2 köt.) is kiadá, 's igy neki örök emléket állita. —*h*—

KOROMANDEL (Dsolamandol, kölestartomány), tengerparti vidék a' bengaliai tengeröből nyugoti oldalán, Kistna torkolatjától Kaleimer fokig, számos virágzó városokkal, mellyek között van az angol tartományi főváros Madras. Több mint 75 német mértföldnyi kiterjedésben nincs egy jó kikötője is, 's kivévén a' koringait, a' kikötés mindenütt nagyon nehéz. October elejétől Aprilisig éjszaki szelek funak ezen part hosszában, még pedig az első három hónap alatt olly erősen, hogy a' hajózás nyilvános veszedelemmel van összeköttetve; ez éjszakkeleti Monsuhnnak neveztetik. Aprilis közepe táján déli szelek kezdődnek, eltartók October közepéig, 's ezen hónapokban bátran lehet a' partokhoz közeliteni. Ezen évszakban nem ritkán forró szél leng, a' lélekzést megnehezitő; a' hives tengeri szél azonban éjtszakán által megfrisiti a' földet. Minthogy ezen part a' térítő körök közt fekszik, két cső ideje vagyon; az egyik, ha a' nap rajta keresztül éjszak felé megy; a' másik, ha az délfelé visszatér. Éghajlatja mindazáltal nem egészségtelen, kivévén azoknak, kik magokat a' napnak igen kiteszik, vagy a' harmaton alusznak. A' csaknem egész partnak homokos földje, a' ristermesztésnek nem kedvez; hanem a' nagy mennyiségben termesztett pamut, részint mint nyers termesztmény, részint felkészitve, bő forrása a' szorgalmas lakosok jóllétének. —*h*—

KORONA, arany fejabroncs vagy főfedő, melly egyszersmind ábrázolata és jelképe a' legfőbb világi hatalomnak 's méltóságnak. A' koronák különböznek azon személyeknek méltósága szerint, kik azokat viselik; igy p. o. a' czimertudományban emlités tétetik a' császári, királyi, nagyherczegi, herczegi, grófi, ó és uj koronákról. (A' pápakoronáról l. TIARA). A' lombardi avagy VAS KORONÁVAL (l. e.) Agilurf longobard király koronáztatott meg először 590, következve pedig (774) nagy Károly is. Napoleon 1805 maga tevé azt

önnön fejére. — Ezen szó korona, néha ugyanazon jelentésünek is vetetik mint az ország, 's illy értelemben van szó gyakorta p. o. az angol, a' franczia, a' magyar 'sat. koronáról. De az ujonan emelkedett statusokban ellenkező értelem tulajdonittatik azon két szónak, 's szerintek a' korona (melly alatt az uralkodást, vagy a' fejedelmet illető jogoknak és elsőbbségeknek összeségét értik) ellentételben áll az országgal. Majdnem igy használtatnak ezen kifejezések is: koronabirtokok, koronajavak, t. i. ellenkezőleg a' statusjavakkal. A' koronahivataloknak szinte különböző jelentés adatott az ujabb időkben, inkább vagy kevésbé eltávozó a' régiebbtől. Az ó statusokban a' koronahivatalok legnagyobb részint udvari méltóságok voltak, de nem ritkán valódi országos tisztségek is, mellyek azonban többnyire mégis kétnemüekké váltak, 's jobban az uralkodás felére hajlottak. Ellenben az ujabb időben felállitott külön országokbeli koronahivatalok majdnem kizárólag csak udvari tisztségek, mellyek különös nagy rangot nyujtanak; csak itt 's ott vannak némelly katonai méltóságokkal korona hivatalok is egybekapcsolva, mint p. o. Francziaországban, hol a' koronának polgári és katonai nagytisztjei valának. (L. Dignitariusok). De az ó statusokban többnyire már csak puszta czimmé váltak a' koronahivatalok, vagy az ezeket viselők csak rendkivüli alkalommal visszik végbe az azzal járó foglalatosságokat. — A' hazai koronáról l. Magyar korona. —*no*—

Koronajavák (v. koronajószágok) alatt, honi törvényeink szerint, azon birtokok és jövedelmek értetnek, mellyek különösen a' királyi udvar fentartására már régtől fogva rendeltettek, 's elidegenithetlenül vannak a' sz. koronához kapcsolva. Illyenek minden szabad királyi- és bánya-városok, hajdu-városok, a' Jászok 's Kunok kerülete; továbbá: Visegrád, a' szinte Megyerig nyuló Rozs és Csepely szigetekkel együtt, Ó-Buda, Bács vármegyében lévő 10 mezőváros és helység, vagy is a', tiszáninneni Korona kerület (l. e.) Diósgyőr, Zólyom, Besztercze, úgy szinte Erdélyországban: Görge, Tercs és Déva, a' hozzá tartózandóságokkal. Ezeken felül minden sóbányák és kamarák, az ércz-bányák közül pedig azok, mellyek már régtől fogva királyiaknak tartattak. Továbbá: Magyar országban és Slavoniában minden harminczadok; Erdélyben pedig, minden huszadok, negyvenedek, ötvenedek, és századok. Végre: a' jobbágyok által fizetett hadi közadó. —*no*—

Koronakerület alatt Bácsvármegyének következendő helységei értetnek: Martonos, Ó-Kanizsa, Zenta, Ostrova vagyis Ada, Mohol, Petrovaszelo, Ó-Becse, sz. Tamás, Turja és Földvár, mellyek a' munkácsi uradalomnak a' koronajavak közül történt kivetetése után, azoknak pótolékául rendeltettek. Itt a' község engedelme nélkül senki sem telepedhetik le, 's telkeket nem birhat. A' kerületnek meg van engedve a' hus és bormérés. Lakosai mentesek a' kazán,-kemencze-és malomadótól, sőt a' robotoktól is, a' királyi kincstár szükségének esetén kivül. Kilenczedet és tizedet nem fizetnek, hanem a' tiszta és kevert buzából, rozsból, árpából, kölesből, borból bárányokból és méhkasokból nyolczadot szolgáltatnak. Had és más véletlen szükség esetében fegyvert fogni köteleztetnek, 's az igy katonáskodók minden terhek alól felszabadittatnak, ebbeli részek a' kerület egyéb tagjaira maradván. A' magvaszakadtaknak javait a' kir. ügyész foglalja el. Első folyámodási birószágok a' városi tanács, mellytől a' felebbvitel az urszékhez, innen pedig a' vármegye törvényszékéhez 'sat. történik; de a' bünperekben az első folyamodási birószágtól egyenesen a' kir. táblához. —*no*—

Koronaügyvéd. A' koronaügyvédi hivatal, melly majdnem minden mostani alkotmányokban létez, sehol sem képződött ki olly

czélirányosan, mint Francziaországban. Ez választja el ott ugyanis a' birói hivatalt minden más foglalatosságtól; a' mi nem csak a' közönséges népjog okfejeinél fogva elkerülhetlenül szükséges, hanem már csak azért is kívánatos, hogy a' panaszosok a' törvényszéki tisztviselőkben egyedül birákat lássanak, ne pedig egyszersmind olly férjfiakat is, kiknek hivataljok szerint az uralkodás, az ország, a' korona érdekeit is tekintetbe kell venniek, 's kiknél gyakran megtörténhetik, hogy a' mondottak érdekessége esetében, birónak, 's ugyanazon időben egyszersmind pártnak is kell lenniek. Hogyan lehetséges az, hogy egy biró, kire valamelly kiskorunak gyámsága bizatott, ennek törvényes ügyében egészen részrehajlatlan legyen, ha azt a' reá bizatott más egyéb hivatalnak valamelly részével ellenkezőnek találja? Az olly részrehajlatlanság pedig, melly nem tökéletes, valódi pártosságnak 's egyenes részrehajlásnak tekintetik. De egyébiránt is nem elégségés az, hogy a' biró csak maga legyen belsőkép meggyőződve az ő részrehajlatlanságáról, hanem ennek már az ő külső helyeztetésében is annyira kinyilatkoztatottnak kell lenni, hogy mindenkinek tüstént 's könnyen szemébe tünhessék, 's hogy annak, ki a' biró eleibe lép, ne lehessen oka arról kétségeskedni. Különösen a' bünbeli ügyekre nézve igen nagy tökéletlenségnek kell azt nyilatkoztatni, ha a' biró egyszersmind vádoló is kénytelenittetik lenni, mivel illy esetben gyakran megtörténik, hogy ő neki, a' vétkes ellenfele gyanánt kell megjelenni, 's ellene magának vádbizonyitásokat is szerezni. Francziaországban a' 14 század elején kezdődött a' koronaügyvédi hivatal. Már 1356 panaszt tön a' főügyvéd Tournay város ellen, melly a' nyilvános gyilkosoknak menedékhelyet adott. Mind az, mi a' közönséges rendet, a' korona jogait, vagy a' közjót illeté, az illy főügyvédek hatáskörébe tartozott. Az ország minden főbb törvényszékénél volt egy főügyvéd; ő tevé az intézet lelkét; ő képviselé a' királyt és az országot. Az ő nevében tétettek a' törvényszéknél minden inditványok; ő mellette volt egy vagy több közügyvéd, 's ezek alatt viszont néhány helyettesek (substituti). A' foglalatosságok nem mindenütt egyenlően voltak közöttök elosztva, hanem ez minden törvényszéknél különös rendelés által határoztatott meg; de az elsők irásban, az utóbbiak pedig élő szóval kötelezettek az ügyet előadni és védelmezni; melly különbség ma is fenáll Francziaországban az ügyviselők avagy ügyvédek (procurator) és ügyészek (advocatus) között. A' legfőbb törvényszékeknél lévő koronaügyvédek alatt állottak az alsóbb törvényszéki királyi. ügyviselők (procureurs du roi); és a' királyi tanács 's a' kereskedési itélőszékeket kivévén, minden más törvényszéknél volt illy tisztviselő Francziaországban. A' koronaügyvédek hatásköre, a' mint már rendeltetésekből is kitetszik, igen nagy kiterjedésü és nyomosságu volt. Eleinte ide tartozott 1) minden, a' mi a' kamarai és országos javakat tárgyazá; 2) minden vétkeknek és büntetés alá rendelt cselekedeteknek üldözése. A' koronaügyvéd, minden büntetést tárgyazó törvénykezéseknél nyilvános vádolóképen jelent meg, 's mint ellenfél minden bevádoltatottal szembe szált. Az ő kötelessége volt tehát a' vétkek megbüntetésére nézve inditványokat tenni, a' tanubizonyságokat megszerezni, a' védelemre felelni, 's utoljára, a' büntetés minőségére nézve véleményes előterjesztést adni. Ez által a' birák helyezete sokkal valódiasabb lön, 's felmentettek azon kettős — gyakran összeegyeztethetlen kötelességtől, hogy a' bevádlásról és védelmezésről gondoskodniok 's mind a' kettőről viszont magoknak itélniek kelljen. De igy csak a' feleknek előadásaikról kell itéletet hozniok, a' mit annál biztosabban tehetnek, mivel azon zavartól épen nem tarthatnak, melly szerint előbbi nézeteiket és az intézkedést megváltoztatni vagy épen félre vetni kénytelenittetnének. 3) Francziaország régiebb

alkotmánya szerint, a' peres törvényhatósággal a' policzia is össze lévén kapcsolva, erre a' koronaügyvédeknek tetemes befolyása volt. Semmi policziai rendelés nem bocsáttathattott közre, mig arra nézve a' főügyvéd meg nem hallgattatott; sőt azt legtöbbnyire ez hozá javalatba. 4) A' királyi rendelések, akár közönségesek akár egyénieseк, p. o. megkegyelmezések, előléptetések 'sat. a' törvényszékek jegyzőkönyveibe való beirás által jutottak köztudásra és teljesedésre. De a' beirás, melly gyakran ellenmondásra talált, csak a' koronaügyvéd ajánlása következésében történhetett meg. 5) Ezen hivatal egyszersmind a' törvények őrje is volt, különösen magoknál a' törvényszékeknél. Hol a' koronaügyvéd a' törvényes rendszabások megsértetését vagy elmellőztetését észre vevé, tiszti kötelességénél fogva, a' visszaélések eltörültetését 's a' törvény és rend szigoru megtartatását eszközlé. Ennek következésében 6) felvigyázott az ügyek folyására 's a' törvénykezési tagok magaviselésére, a' nélkül azonban, hogy ezekre nézve rendeléseket tenni joga lett volna, hanem orvoslást ön maga a' törvényszék vagy a' felsőbb törvényhatóság által eszközölt, mellyeknek a' tudtára lévő hibákat bejelentette. A' koronaügyvédek hivatalkörébe tartozott 7) azon itélőszéknek, melly mellé rendelve voltak, törvényhatóságát fentartani; 's végre 8) helytartói 's képviselői valának mind azon személyeknek és egyesületeknek, kik az ország különös védelme alatt állottak, mint p. o. a' kiskoruaknak, a' tébolyodtaknak, a' kihirdetett pazérlóknak, a' távollévőknek, az egyháznak, vallási társaságoknak, közönségeknek és kegyes alapitványoknak. Valahányszor ezeknek jogai kérdésbe vetettek, mindenkor közölni kelle azt a' koronaügyvédekkel, 's meg hallgatni előadásaikat. — A' zendülés némellyeket megváltoztatott ugyan, mi által ezen hivatal köre megkisebbedett; de ellenben az egész intézet nagyobb egységet, összefüggést és erősb lételt nyere. Eleinte a' koronaügyvédek a' király, azután pedig az országlás biztosainak neveztettek; de a' császári uralkodás alatt, különösen az 1810 Apr. 20 és Jul. 6. költ végzések által, minden ismét majdnem egészen az előbbi lábra állittatott vissza, 's mind ekkorig is ugy maradt. De most már nem lehet ezen hivatalokat áruba bocsátani, nem ugy mint p. o. XIV Lajos alatt, midőn a' többek között a' hires financzminister Fouquet Miklós, a' parisi parlamentnél viselt főügyvédi hivatalát, 1,400,000 livren adta el. A' koronaügyvédi tisztségbeli minden tagok a' király által neveztetnek ki, 's ezeket ő, jó belátása szerint, ismét el is bocsáthatja. Előbbi hivatalos foglalatosságaik csak annyival korlátozottabbak, a' mennyire a' törvényszékeknek munkaköre kisebbült. A' koronaügyvédek meg most is őrei 's oltalmazói a' törvényes rendnek. Ők az országban a' parancsoló hatalomnak, a' törvényszékeknél pedig az uralkodásnak műszerei, 's minden olly itéleteknek végrehajtását sürgetniek kell, mellyek magát az országot is érdeklik. Azon kivül, hogy az itélőszékeknél mintegy általános ellenőrséget viselnek a' törvények szigoru megtartására nézve, kötelességekben áll az ollyan birói itéletet is, mellyen ugyan a' felek megnyugodtak, de a' melly a' törvény elmellőzésével hozatott, vagy annak hibás magyarázatán alapul, csupán a' köz érdekesség miatt, a' szokott uton megtámadni. Az illy itéletek teljes erejüek maradnak ugyan a' felekre nézve; de az itélő székek, a' törvényeknek azontuli szigorubb megtartására utasittatnak. — Legnyomosabb munkálataik közé tartozik a' bünvizsgálat és policziai fürkészés, mellyre ők, mint nyilvános vádolók köteleztetnek. Minden elkövetett vétkek a' bünügyviselőnél jelentetnek be először, 's ez által adatnak tudtára a' kerületi törvényszék azon tagjának, melly az előleges vizsgálatok megtételére van rendelve. A' bünügyviselő szerzi meg a' bizonyságokat, ő szólitja elő a' tanukat, 's minekutána az előleges vizsgálat

befejeztetett, ő teszi a' törvényszéknél a' szükséges inditványt a' vádoltatottnak szabadon bocsáttatására, vagy a' körülmények kivánatához képest leendő megbüntetésére nézve. Az egész bünper lefolytában legtöbb függ az ő ügyességétől és munkásságától, 's ennél fogva nagy befolyással bir az itélet minőségére is. Végre, ő gondoskodik az itélet sikeresitéséről is, 's e' szerint ő reá van bizva minden, a' mit a' parancsoló vagy országlási hatalomból eredettnek kell tekinteni. De azon alárendeltetésnél fogva, mellyben a' koronaügyvédek a' kor. törvényszéknél, 's a' bünügyviselők a' felebbviteli törvényszékek koronaügyvédjeire, az utóbbiak főügyvédei pedig az igazságministerre nézve állanak: mégis fentartatik azon behatásnak egysége, mellyet az uralkodásnak az itélőszékekre 's a' törvények gyámolitására nézve szükségképen gyakorolnia kell. De mind e' mellett, ha minden kellete szerint megy, az is meggátoltatik, hogy ezen behatás az ő természetes és jótékony határain keresztül ne rontson, 's a' birói kötelességbe, a' szigoru igazságszolgáltatásba, törvényrontólag bele ne vágjon. Nem tagadhatni, hogy a' koronaügyvédekre bizott nagy hatalom megfertőztethetik visszaélések által; 's valóban panaszokra szolgáltat okot ujabb időkben a' Franczióknak az, hogy a' koronaügyvédek politicai véleményeinek különbözése, foglalatosságaik körében is igen kitünő, 's hogy törvényes inditványaikban gyakorta szenvedélyes pártosság mutatkozik. Kivált némellyek közülök, igen csipős észrevételeket vontak magokra az által, hogy Berton general, Caron és Roger ellen politicai vétek miatt inditott perbe, ollyanokat is bele akartak keverni, kik ellen mai napig sem lehet semmi helytelen cselekedetet is bebizonyitni; mert hogy a' ministeriumnak magokat ellenszegezék, az sem a' chartaval sem a' képviselői alkotmány okfejeivel össze nem ütközik. Minden esetre a' koronaügyvédeknek az uralkodástól függésében rejlik valami, minél fogva az ő hivataljok bizonyos egyoldaluságot ölt magára. De ezen egyoldaluság már csak azon okból is kevesbé lehet veszedelmes, mivel közönségesen esmertetik, 's a' koronaügyvédség helyezetéből természetesen következik; egyébiránt pedig a' birói hivatalnak mind kötelességében, mind pedig hatalmában áll, annak árthatását megakadályozni. — Angolhonnak is vannak saját főkoronaügyvédei (az Attorney general és a' Sollicitor general); de az egész angol törvényszerkezetnél fogva ezeknek hatásköre sokkal korlátozottabb, 's nem is hasonlitható a' franczia Ministère public-hez. A' bünperek ugyan itt is a' koronaügyvédek által kezdetnek és folytattatnak, de ezek mégis nagyobb részint a' megsértetett magán személyek vagy a' békebirák kezeiben vannak. Minthogy pedig az elsőbbeknek hatalmokban áll, az ügy elintézésén meg nem jelenés által (noha arra büntetés alatt kell magokat kötelezniek) a' pert megsemmisitni: majdnem minden törvényszéki ülés alkalmával több vádoltattak nyerik vissza szabadságokat (by proclamation), csupán az által, hogy a' nyilvános felszólitásra senki sem jelenti magát, ki az ügynek folytatását kivánná (prosecutor). — Más országokban is vannak ugyan illy tisztviselők, kik korona-, királyi-, kamarai-sat. ügyvédeknek hivatnak, de mind tekintetekre, mind munkaköreikre nézve igen távol vannak a' francziaországi koronaügyvédektől. Azonban még ezeknek a' foglalatosságait is lehetne, sőt kellene szaporitni azzal, hogy kötelességekben állana, a' törvények fentartatását a' legfőbb kormányszéki hivataloknál is eszközölni. Ennél fogva, habár nem minden főbb tisztségekre, legalább a' ministerium mellé kellene egy főkoronaügyvédet rendelni, kinek a' ministerek minden munkálataikat kötelesek lennének eleibe terjeszteni, mellyekben ha netalán valami törvényellenes volna, tartoznék ezt a' főkoronaügyvéd az országrendeknek tudtokra adni, 's ezeknek határozatát az il-

letö helyre ismét benyujtani. De ez, tökéletes kifejlödésében még egy országügyvédi hivatal felállitását is szükségessé tenné, ki az uralkodás parancsai alatt lévő főkoronaügyvéd mellé mintegy ellenőr gyanánt rendeltetnék 's tulajdonképen mint országrendü tisztviselő tekintetnék. Egyébiránt ezen jó czélzatu ajánlat nem kirekesztőleg csak Francziaországot illeti, 's bizonyos képesitésekkel más nemzetek által is elfogadható volna. — Hazánk koronaügyvédéről (l. Királyiügyész.

Koronaüveg (Crownglas) igen tiszta, világos lapüveg, mellyet az Angolok összeköttetésben használnak a' flintüveggel, dioptricus eszközeiknél. Ezen összekötés által t. i. elmellőztetik a' különben divatozó színszélesztés. Mindenik üvegnem készitetik Némethonban is, nevezeteson Benedictbeurnben, és pedig nagy tökéllyel és hasonló czélra. —*j—a.*

Koronavárosok. Aj' koronajavakon fekvő, egyéb mezővarosok között, mind történetiratainkban legnevezetesebbek, mind pedig törvényeinkben leggyakortább emlittetnek a' szepesi 16. korona városok, mellyeknek 13-át 'Sigmond király 1412, a' lengyel királynak elzálogositotta. Ezeknek visszaváltása számos országgyüléseken hijában sürgettetett, mig végre azokat Mária Theresia 1772. szerencsésen visszafoglalá. Lakosaik száz eredetüek lévén nyelvekhez buzgón ragaszkodnak, 's hazánk köztörvényein kivül ősi tulajdon rendeleteikkel 's szokásaikkal még maig is élnek. Administratorjokat a' király nevezi ki; a' vidék grófját, a' táblabirákat, jegyzőket, ügyészeket 'sat. pedig magok választják. Törvénykezési rendjek ez: ha ugyan azon városbeli javak vagy személyek jönnek per alá, a' városi biróság itél; több helybeli személyeknek vagy törvénybe idézett egész városnak pedig a' tartományi itélőszék (judicium provinciale) illető birósága. A' felebbvitel, a' városi tanácstól ide, innen pedig a' személyviselői székhez történik. A' bünperek a' tartományi itélőszék előtt indittatnak 's egyenesen a' királyi táblára vitetnek felebb.

Koronázás, az országlandó személynek fejedelmi méltóságába helyezése 's megesmerése; a' mi mindenkor világi és egyházi innepiséggel szokott megtörténni. A' koronázás, régibb időben, midőn az országlási jog nem volt annyira megerősitve, sőt néha néha kétségessé is tétetett, vagy a' hol az országlásra bizonyos kötelességek felvállalása nélkül senki sem juthatott, sokkal szükségesebbnek tartaték, mint az ujabb időkben. Habár ezen cselekedet nem elmulhatlanul kivántatik is meg arra, hogy az országlók és alattvalók közötti jogok és kötelezések elhatároztassanak 's kölcsönösen megállapittassanak: minden esetre mégis igen czélirányos, hogy t. i. ezen alkalommal mind a' két fél innepélyesen emlékeztessék arra, mivel tartozzanak kölcsönösen egymás iránt. A' koronázásnak létalapos része 1) az eskü, mellyel a' fejedelem azon fogadását erősiti meg, hogy igazságosan és szeliden fog országolni, hogy a' nép valódi javát mindenkor szemei előtt tartandja, az ország alaptörvényeit tisztelni fogja, 's magát és cselekedeteit lelkiesmeretesen azokhoz alkalmazandja; 2) a' koronának feltevése, melly vallási buzgólkodás és innepély (imádság és felkenés) között történik meg. Angolhonban mindeddig nagy fénnyel, 's az ősi szokások megtartásával, a' westminsteri apátságban keneték fel 's koronázták meg magokat a' királyok. Hasonlóan Francziaországban is, hol a' rheimsi érseki templomnak vala azon előjoga, hogy már régi időktől fogva benne viteték véghez ezen nagy innepiség. Magyar hazánk királyai, sz. Istvántól fogva 1527-ig Székes Fejérváron szokták koronázási innepeiket tartani; azóta Posony városa büszkélkedik az ebbeli gyakorta való megtiszteltetéssel.

Kőrös (Nagy) magyar mváros Pestvármegye kecskeméti járásában, mintegy 13,000 lakossal, néhány szép épülettel, 's a' refor-

matusok virágzó gymnasiumával. Határa nagy és termékeny. Legelőin sok juh 's egyéb marha tenyésztetik. 54.

Körös, Sebes- Fejér,- és Fekete Körös, tetemesb honi folyóink, mellyeknek elseje Zaránd-, másodika Kolos-, harmadika pedig Bihar-vármegyében veszi eredetét. Mind a' három véghetetlen esavarodásokkal foly rendezetlen medrében nyugot felé, a' Fejér Körös Arad-, a' Fekete- és Sebeskörös pedig Biharvármegyén keresztül, mig végre Békesvármegyében mind a' hárman egyesülnek, 's a' Berettyó vize által nagyobbittatva, lassudan a' Tisza felé lejtnek, mellybe Csongrád és Vásárhely között ömlenek. — Partjaik, mint még eddig hazánknak majdnem minden folyamaiéi, gátatlanok 's igen alacsonyak lévén, pusztító árjaikkal gyakran elboritják Bihar és Békes vármegyék nagy részét, 's több nagy kiterjedésü mocsárokat és sárréteket hagyva magok után, temérdek földet használhatlanná tesznek. — Valljon mikor ébred fel nemzeti szorgalmunk annyira, hogy kártékony vizeink rendes medrekbe 's csatornákba vezettetvén, ne nyomoruság hanem áldás folyamaivá legyenek a' hazának?!

Körös, horvátországi sz. kir. város, Körösvármegyében, Kapronczа és Zágráb sz. kir. városok között, nem messze a' Glogovnicza folyótól. Lakosainak száma mintegy 20,000-re tétetik. Széke az egyesült görüg püspöknek. Itt tartatnak a' vármegye gyülései, 's a' törvénykezések. 54.

Körösbogár (Lytta vesicatoria L.) egy zöld arany szinü, keskeny, $\frac{5}{4}$ rész hüvelyknyi hosszu bogár fekete csápokkal és bokákkal. Csak némelly esztendőkben mutatja magát Május felé, az orgonafán, fagyalfán, de különösen a' körösfán, ritkán a' bodzafán 's jerikói lonczon. Ezen bogarak kellemetlen, tulajdon természetü, undorító, édeses és bóditó szagjok által, azonnal elárulják jelenlétöket, izek eleinte észrevehetetlen, de azután égető és étető. Csak valami 8 — 10 napig élnek, 's ez alatt olly mohón feleszik a' leveleket, hogy sokszor alig marad belőlök. A' himek, mellyek sokkal kisebbek, a' megtermékenyités után azonnal elvesznek; a' nőstények csak addig élnek, mig föld alá bujnak 's nagy rakás hosszukás és összeragadt tojást tojnak. A' körösbogár minden állatoknak megölő méreg, kivévén a' süldisznót, 's erős szaga is már nem kis bajokat okozhat. A' patikák számára, vagy nap felköltekor vagy esős időben, mikor csendesen ülnek, lerázzák őket a' fákról, szitára rakják, melly alatt forró eczet van, mellynek gőze azonnal megöli őket, vagy üveg palaczokba teszik, mellyeket mind addig zárva tartanak, mig az ön kigőzölgések által megromlott levegőben meg nem döglenek; akkor a' szabad levegőn megszáraztják őket 's megmelegitett és erősen bedugott üveg edényekben tartják. A' megszáraztás által igen sokat vesztenek nehezségekből, ugy hogy 50 darab alig nyom egy nehezéket 's egy fontra 6400 megy. A' körösbogárnak hólyaghuzó tulajdonsága esmeretes; ezen czélra elég, akárminémü ragadó flastromot annak porával behinteni 's nehány órákig a' bőrön hagyni. Az orvosok akkor szoktak vele élni, mikor valamelly részen a' sensibilitast fel akarják ébreszteni, vagy valamelly testrészről a' gyuladást, ideges ingerlést vagy fájdalmat el akarják vezetni. Belsőkép hatalmasan ingerli különösen a' nemi részeket, 's vizeleterőltetést, vérhugyozást és halált is okozhat. A' veszett kutya harapásból eredt vizirtózás ellen sok századok óta hires szer, 's valóban a' reáillő esetekben 's illendő adatban sok hasznot is tehet, igen nagy kárt ellenben, a' hol helye nincs vagy nagy dosisban nyujtatik. *A. Balogh Pál.*

Kőrösi Csoma Sándor, Székely, szül. Kőrösön, az orbai székben, Háromszék egyik megyéjében. Tanulását Enyeden a' reformatum collegiumban végezte el 1815 körül, 's mint maga irja egy levelében, mellyet 1820 Dec. 31-kén Teheranból küldött a' colle-

gium elöljárójihoz, két esztendeig a' göttingai egyetemben tanult, hol a' nyelvek és történeti tudományok voltak főbb studiumai, már korán érlelvén magában azon szándékot, hogy Ásiát beutazza, 's a' Magyarok régi lakhelyeit kinyomozza. Haza jövén Németországból, 1819 Temesvárott és Zágrábban mulatott egy darabig, hogy a' szerb és horvát nyelvekkel is közelebbről megesmerkedhessék. Olly állhatatos és eltökélett characterrel birt, hogy bár sokan esmerősei és barátjai közül gyakran figyelmeztették a' reá váró veszedelmekre, mellyeket napkeleti utjában ki fog állani, bár szegénysége és minden pártfogás nélkül volta mélyen éreztették vele a' szörnyü akadályokat: ő mégis mintegy rendithetetlen szirt, erősen állott rég feltett kedves szándéka mellett. Ezért már jókor hozzá szoktatta magát a' testi sanyaruságok kiállásához; kevéssel beérni, mértékletesen élni, hosszu gyalogutakat tenni, feltett nagy utjára meg annyi előkészületjei voltak. Igy járta be gyalog Németországot, Tót és Horvátország több vidékeit; igy kereste fel esmerőseit Erdélyben, és igy indult utnak enthusiasmussal tele 1819 Novemberben Olahországba Bukarest felé, honnan Rustsuknak vette további utját, 's a' Dunán átkelvén Bolgárország és Romanián keresztül Konstantinápoly felé törekedett; de az ott uralkodott pestis miatt változtatván előbbi szándékán, Enosnál hajóra ült, 's Alexandriába evezett 1820 Februariusban. Innen Palaestinába hajózott el, Latakiában kiszált a' szárazra, 's Aleppoba gyalog érkezett meg Aprilisben. Majus 19-kén ujra tovább folytatta utját; különbféle karavánokkal utazott Urfán, Mardinon és Monsalon keresztül, 's Juliusban Bagdadba érkezett, hol Bellino angol titoknok segedelmével a' persiai fővárosba való utra készitette magát, és meg is erkezett szerencsésen Teheranba October hónapban. Négy hónapot töltött itt, hol az angol fő consul Willock Henrik és testvére Willock György különös jó szivvel fogadták, pénzzel, tanáccsal segitették, 's további utjára, mellytől nem tartóztathatták, fel is készitették. Illy váratlan segedelem és megtiszteltetés következésében megindult Csoma Sandor 1821 Martiusban Teheranból, persa öltözetben, örménynek adva ki magát. Meschkedbe Khorasan városába érkezvén, a' szomszéd földi nyugtalanságok hire miatt October 20-dik napjáig ott veszteglett; ekkor Bucharába, onnan Balkyn, Khulmon, Bannanon keresztül Kabulba utazott, hová 1822-ben Januarius hónapban érkezett meg. Alkalmatosságot kapván itt egy karaván val való utazásra, Peshawerbe ment. Majd Deckában Runjeest Sinh szolgálatjában lévő két Europaira akadt, kiket Lahoréig elkisért. Tiz napot töltvén e' helyen, Jamun keresztül Kasemirbe ért Majus 24-dikén, honnan négy személlyel tovább utazott gyalog, 's elérte Leit, Ladasch fővárosát 1822 Jun. 9-dikén. Itt maradását nem tartván bátorságosnak a' kormány féltékenysége miatt, ismét visszaindult Lahoreba, de szerencséjére Hunbatban öszvetalálkozván Morcroft angol utazóval, ez a' derék férjfiu őt nem csak pénzzel segitette, hanem fel is buzditotta szándéka állhatatos kivitelére. Visszakisérte tehát Morcroftot Leiba, hol az angol utazó olly állapotba helyezé őt, hogy nem tarthatott többé semmitől, 's a' tibet nyelv megtanulására szükséges segédeszközöket kezébe szolgáltatta. Később Morcroftot ismét felkereste Csoma Kasemirban, 's ekkor is pénzsegedelemmel bocsátotta el magától az Angol, és egy levelében ajánlotta a' leii első ministernek, 's a' tangliai lamának, 's igy ujra visszament Cs. Leibe. A' tibeti minister is ajánlotta őt azután a' lamának, a' ki Tanskarban, Ladaknak keletnyugoti részében lakott. Ennél tartózkodott Csoma Sándor sok ideig, a' tibet nyelv és literatura megtanulására adván magát. Már 1824 October hónapig nagy előmenetelt tett a' tibet nyelv grammaticai esmeretében, számos tibet könyvek foglalatját átnézte, nevezetesen azon 320 kötetét, mellyek a' tibet

literatura és vallás egész rendszerének alapját teszik. Tanskart elhagyta a' tél elején 1824 's Sultanpurba, Kulluba, ment; onnét Memk Suketin és Belaspuron által Subathuba utazott, honnan végre visszatért Tibetbe, hogy szerencsésen kezdett vizsgálódásait be is végezhesse. 'S hogy czélját elérte, kitetszik azon legutóbbi tudósításból, mellyet felőle a' calcuttai hirlap után magyar ujságaink is közlöttek 1832-dik esztendőben. (L. „Tudományvs Gyűjtemény" 1822. V. füz. lap 119, 1825 1 füz. l. 4. 1826. IX. füz. l. 103 és 1833 1 füz. l. 95). Az utolsó tudósitás szerint tibet nyelv és litteraturát érdeklő fontos gyüjteményével 's minden irományival szerencsésen Calcuttába érkezett, hol a' sanscrit nyelvet kivánja megtanulni. *Kállay.*

KÖRÖSVÁRMEGYE, Horvátország három vármegyéinek egyike. Határai: keletről a' varasdi határőrség, délről Pozsega és Zágráb vármegyék, melly utolsótól a' Lónya folyó választja el, nyugotról szinte Zágrábvármegye, éjszakról Varasd,-Szala-'s a' Dráva által elkülönözött Somogyvármegyének egy része. Természeti állapotjára nézve: felső „vidéke a' Dráva alatt szép térség; alább egy keskeny földnyakon keresztül megy a' Kalnik hegy, a' marczeli hegysorral; közepe kies dombokkal 's völgyekkel ékeskedik; elszakadt része lapályos, 's csak keletéjszaki határán fut végig egy hegyág. Kiterjedése 32. nsz. mf. mellyen 2 sz. királyi-, 3 mezővárosban, 266 faluban 's 4 pusztán 67,000 lakos számláltatik. Ezek nagyobb részint mind horvát nyelven beszélnek, 's leginkább csak gyümölcs, bor, kukoricza, hajdina és dohány termesztéssel foglalatoskodnak, 's marhát (különösen sertést) és méheket jó nyereséggel tenyésztenek. A' föld egyébiránt általában minden gabona nemet bőven megteremne. Nevezetesb folyóvizei: a' Dráva, Glogovnicza, Lónya, Tsazma 'sat. Ásványországbeli kincsekkel nem dicsekedhetik; hegyeiben itt 's ott kőszén találtatik. 54.

KORPONA, igen régi szabad kir. város Zólyomvármegye alsó szegletében, Selymecztől két mértföldnyire. Lakosainak száma mintegy 3360, kik nagyobb részint gyümölcstermesztéssel és szőlőmiveléssel foglalatoskodnak. Hajdan, midőn számos nemzetségek, a' török háboru alkalmával, kebelébeu menedékhelyet kerestek, sokkal inkább virágzott hirében, mint jelenleg. Megemlithetni a' piaristák collegiumát 's grammaticalis oskoláját, és hogy itt 1605 Bocskay nevezetes országgyülést tartott, mellyen az udvar részéről Forgách Zsigmond jelent vala meg mint követ. 54.

KÓRSÁG l. EPILEPSIA.

KÖRÜLIRÁS (paraphrasis), valamelly munka egyes szavainak vagy egész mondásainak más kifejezéssel 's bővitve adott magyarázata vagy felvilágositása.

KÖRÜLMETÉLÉS a' férjfi nemző tag előbőrének elmetszése; melly szokás legelőször Egyiptomban volt. A' Zsidók, Moses törvénye szerint, születések után nyolczad napra körülmetéltettek. Mohamed különösen nem parancsolá ezt követőjinek, mert ugy is divatban volt azon népeknél. A' tisztaságra 's némelly nyavalyák elhárítására szükségesnek állitják a' napkeletiek, hol némelly helyeken a' leányok is körülmetéltetnek.

KÖRRAJZNAK (Contour) neveztetnek rajzoló mivészségekben a' legszélső vonalok, mellyek által valamelly testnek határai 's igy formája kijeleltetik. Innen az olly képek is, mellyekben a' test alakja felemeltség és mélység, világ és árnyék 's elevenitő szinek nélkül ábrázoltatik, körrajzolatoknak hivatnak. Az illy ábrázolatok csak hibátlan, elmés rajzolás és elrendezés által ajánlkozhatnak. Mivel azonban ezek a' képirás elemei, az illy rajzok a' müesmerő előtt nagy becsüek. Helyesen kezdének tehát korunkban az illy rajzoknak fontosságot tulajdonitni, 's e' módda! nem csak jeles képeket rézre met-

szeni, hanem saját leleményeket is előállitani, mint Riepenhausen testvérek, Cornelius és Retzsch. Itt minden a' vonalok módositásától függ. Azonban az olly képek körrajzai, mellyeknek jelessége mesterséges világitásban, virágzó szinadásban 'sat. áll, természetesen nem lehetnek nagy értékűek. — Magokban a' festeményekben a' körrajz vagy élesen kijeleltetik, mint a' régi német oskolában, vagy pedig az áltmenetelek inkább elmosatnak vagy egybe olvasztatnak, mint az olaszban. —v—

Korvey, Benedictinus klastrom a' Weser mellett (Corbeia nova) a' nyugoti Francziaországban (későbben Picardia) fekvő has. n. klastrom gyarmatja volt. Nagy Károly ugyan is sok fogoly Szászokat külde a' nyugoti franczia klastromokba, és az imént nevezettbe is, hogy velek a' keresztény mivelődést megesmertesse. Ez által arra a' gondolatra jöttek azon klastrom felvigyázói, hogy Szászországban, még pedig Patherbrunna (Paderborn) vidékén, egy szerzetes gyarmatot alapitsanak, a' mit jámbor Lajos császár meg is engedett. Mivel azonban az uj klastromot terméketlen téjékon épiték, 6 év mulva a' Weser melletti Hüxere falunál (most Höxter városa) a' Sellinger erdő közelében lévő termékeny völgyet választák. A' templom és klastrom talpkövét az ókorveyi püspök Adelhart tevé le 822, ki a' felvigyázatot ezen telepedésre magának tartá meg. Hogy ez Ókorweyétől megkülönböztettessék, Ujkorvey vagy Szászkorvey nevet nyere. Az alapásásnál egy irmenoszlopra akadtak, mellyről azt mondják, hogy a hildesheimi templomba vitetett. Lajos császár jószágokkal és nagy jogokkal ajándékozá meg ezen klastromot, például pénzveretés jogával, 's közvetetlen a' pápaszek alá veté. A' körüle való telepedés a' 12 században város formát vön magára. Azt állitják, hogy Lothar császár 844 a' klastromot Rügen szigetével ajándékozá meg. Legalább mindig just tarta ezen alapítvány a' mondott szigetre, melly jogát IV. Hadrián pápa 1154 meg is erősité. A' 10 század elején Korvey a' Magyarok beütései által szenvedett. — Korvey Fuldával együtt, gyarmatja volt a' németországi mivelődésnek. Azt mondják, hogy Anschar, az éjszak apostola, ezen klastromból indult ki 826 's egy oskolát állita fel ugyan ottan. Ez a' 9 és 10-században virágzott. Wittekind, ezen klastrom történetirója (a' 10 század közepén) valamint több más történetirók, tudósok, és papok is itt mivelék ki magokat. (Vö. Paulin Kereszt. Ferencztől „*Theatrum illustr. virorum Corbeiae Saxoniae*" Jena 1686, 4. és Leibnitztől „*Introduct. ad script. Brunsvic*" 1. k. 26 l.) Ezen klastrom évkönyvei igen fontosak a' középkor mivelődési történeteire nézve. K. 1794 püspökséggé tétetett, de 1802 eltörültetett, 's a' nassaui és oraniai herczegnek kármentésül adatott; 1807 Westfaliához, 1815 pedig Poroszországhoz került. A' vár a' korveyi felszentelt püspök széke volt, most pedig Victor Amade hessen-rothenburgi herczeg urodalma, 's 1822 korveyi mediat. herczegséggé (5 nsz. mf. 10,000 l.) tétetett. A' derék vártemplom sok emlékoszlopokkal bir. Nem régiben újra kiadatott a' korveyi apátság története Wigand Páltól (1819).

Kosadawleff cs. orosz titkos tanácsos és belső ügyek ministere, lélek és honszeretet által egyiránt jeles férfiu, Leipzigban Plattner alatt hallgatá a' philosophiát. Europa különbféle tartományait beutazván, 1816 Sándor császár által a' belügyek ministeriumába hivaték. Itt több nyilvános intézetek alapitásával és megjobbitásával szerze érdemeket, de főkép azzal, hogy Sándornak az örökös szolgaság eltörlése végett tett rendszabásait előmozditotta. Ugy látszik, Kosadawleff ministeri munkálataiban azon okfőt tartá szeme előtt, hogy a' mennyire lehet, észrevehetlenné kell tenni az alattvalóknak a' rajtok való uralkodást 's az elrendelést és javitást a' polgári keresetmódokban és intézetekben inkább mellékes reá czélzás, mint

egyenes beleavatkozás által kell előmozditani; melly utolsó, mint a' tapasztalás is mutatja, ritkán foganatos, holott az, mit e' tárgyban egy jól vezetett nép maga teremt, mindig tartósabb gyökeret ver, 's szebb virágot hajt, ha a' kormány mind azt, a' mi gátul szolgálna, csendesen el tudja távoztatni. Illy értelemben adá K. ur e' kérdésre: mi az oka, hogy Oroszországban még mindig jobban sikerül a' termesztés javitása, az idegen növevények honositása, mint az idegen kézmü és gyárszorgalom behozatala, holott az utóbbi is csak állandó türelem és szorgalom szüleménye? következő jeles feleletét: Ennek az az oka „mivel a' kormány nem avatkozik a' növénykertek és szántóföldek mivelésébe, hanem mindezeket a' tulajdonosok saját belátására bizza.

Kosciuszko (Tádé) a' lengyel köztársaság utolsó fővezére, egyike kora legnemesebb férjfiainak, egy régi nemes de nem igen birtokos lithvaniai familiából vevé származását 1756. A' varsói kadétoskolában nevelteték, hol herczeg Czartoryski Ádám észrevevén benne a' talentomot és szorgalmat, alhadnagyá tevé a' kadettestnél, és saját költségén Francziaországba küldé, hol a' hadi mesterséget a' versaillesi hadi academiában tanulá, és a' rajzolás mivészetében gyakorolgatá magát. Visszatérte után kapitány lett. De egy eset, mellyet a' lithvaniai marsall Sosnowski leánya (ki utóbb herczeg Lubomirski József nője lön) iránti hajlandósága okozott, Lengyelország elhagyására kinszerité. Magányos tanulása főkép a' mathematica és történetirásban, 's a' felséges iránti fogékony képzelő ereje készité a' had, szabadság 's az életbölcseség oskolájára, mellybe most Washington alatt lépe, mint ennek segédje. Amerikában, jelesül Ninety-Sir ostromoltatásánál, mutatá ki magát. Washington barátja lön; a' sereg, a' franczia tisztek és Franklin tisztelettel viseltetének iránta; egyedül ő és Lafayette viselék az Europaiak közül a' Cincinatus rend keresztjét. K. osztályparancsnokságra emelkedett, melly rangot akkor is megtartá, midőn 1786 Lengyelországba visszatért. Itt azok társaságába lépe, kik hazájok visszaállitását törekedtek eszközölni. A' lengyel sereg alkotásánál 1789 az országgyülés generalmajorrá nevezé. Maj. 3, 1791 a' constitutio mellett nyilatkozék ki, 's kir. herczeg Poniatowski József alatt szolgált. Az 1792 táborozásban Zielenecknél és Dubienkánál jelesen harczolt, az Oroszok ellen. Az utolsó helyet, noha megerősitésére csak 24 órányi ideje volt, 5 napig védelmezé, mintegy 4000 emberrel 16,000 Orosz ellen, 's akkor is csak csekély vesztességel vonult vissza. Ezen tette alapitá katonai hirét. Midőn Szaniszló király Katalin akaratjának hódolt, K. 16 tiszttel együtt bucsut vön a' seregtől. Erre el kelle Lengyelországot hagynia 's Leipzigba ment. Ezen időtájban ruházá őt fel Francziaország törvényadó gyülése franczia polgár czimmel. Hazája az alatt, a' második felosztás után, az orosz követ gróf Sievers és Igelström tábornok fenhéjázása által olly függésbe jött Oroszországtól, hogy ennek megegyezése nélkül a' reá tolt alkotmány formáját soha sem változtathatná, vagy jobbithatná meg. Ekkor eltökélé magát Varsóban titkon néhány nemes Lengyel, az igát lerázni. Kosciuszkot választák hadivezéreknek, 's tudaták vele szándékjokat. Ő ezt Dresdában gróf Potocki Ignáczczal és Kolontaival közlé, kik azonban a' vállalatot éretlennek tarták. Ez alatt a' határhoz menvén Kosciuszko, Zajonczek és Dzialynski tábornokokat az orosz-lengyel tartományokba küldé, hogy csendességben készitsenek el mindent. De midőn a' lengyel sereget részint az orosz sereg közé akarák osztani, részint pedig 16,000 emberig leszállitni: ekkor idő előtt kiüte a' lázadás. Posenben Madalinski erőszakkal állt ellene ezrede feloldatásának. Most mindenki fegyvert ragadt, 's Kosciuszko épen akkor érkezék Krakóba, midőn az orosz katonaság a' városból kiüzetett. A' polgárok a' krakói confoederatio-actát hozák

létre (Mart. 24. 1794,) mellynek elején Kosciuszko felszólitá a' Lengyeleket, állitsák vissza a' Majus 3kai aonstitutiot. Seume helytelennek tartja azon manifestumot, mivel személyes sértegetést foglal magában; de annak hevesebb hangja a' lengyel nemzethez szólt, pedig egy egyszerü és szigoru erkölcsü republicanus haragjának — millyen K. volt — fel kelle lobbanni, midőn a' Lengyelek jacobinus okfejekkel és vétkekkel vádoltatának egész Europa előtt, 's ezért a' nemzet és király tartós szerkezetre czélzó törvényes lépései kárhoztatának. Midőn az Oroszok előnyomultak, K. mene elejökbe. Ágyu nélkül és csak 4000 emberrel, kik részint csupán láncsákkal és kaszákkal valának fegyverkezve (Apr. 4. 1794) Raclavicenél 6,000 Oroszt vert meg. Erre seregét 9000re szaporitá 's egyesült Grochowski tábornokkal. Ez alatt Varsó és Wilnában az orosz őrseregek részint megölettek, részint pedig foglyokká tetettek. K. gátot vete a' nép dühének, csapatokat külde Volhyniába, 's rendbe szedé a' kormányt Varsóban. Ezután 13,000 emberrel a' Poroszok és Oroszok ellen ment, kik mindöszve 17,000-en nyomultak előre. Szczekocininél megütközék velek, de a' legbajnokiabb ellentállás után, Sprotovánál Jun. 8. megveretett. Innét a' Varsó előtti sánczolt táborba vonula. A' Poroszok elfoglalák Krakót. E' miatt a' nép Jun. 28. Varsóban fellázadt, meggyilkolá a' foglyok egy részét, és egynehány Oroszokhoz szitó Lengyelt felakaszta. Kosciuszko azonban a' vétkeseket megbüntetvén ismét helyre állitá a' rendet. Most egyesült a' porosz király az Oroszokkal, 's 60,000 emberrel ostromlá Varsót. De K. bátorságot önte az ostromlottakba. Két hónapi véres csatázások után visszavere 10,000 emberrel egy általányos ostromot. Egyszersmind egész nagy Lengyelország felkelt a' Poroszok ellen, Dombrowski alatt. Ez, és egy pattantyutár elvesztése kinszerité a' porosz királyt Varsó ostromával felhagyni. Igy állt ellent a' bátor hadi vezér, 20,000 rendes katonával 's 40,000 rosszul fegyverkezett parasztal 4 ellenséges seregnek, mellyek mindöszve 150,000 emberből állottak. Legnagyobb hatalmát polgártársai bizodalma tevé. Hajdani parancsnoka, a' király unoka öccse, alatta szolgált. Senki sem kételkedék polgári erénye felől, melly vallásosság által a' népet lelkesité. K. határtalan hatalommal kormányozá a' köztársaságot, de e' mellett Washington gondolkozásmódját és Caesar munkásságát követé. Ő gondoskodott a' seregek eltartásáról 's a' hadi szükségek megszerzéséről; ön maga igazgatá a' kiadásokat és bevételeket, hogy a' bitangolást és csalást meggátolja; a' statustanácsból a' csatatéren termett. Napjai, éjei, 's minden ereje hazájának voltak szentelve. Egyszersmind az igazságszolgáltatást is biztositá; eltörlé az örök szolgaságot; nyilván kijelenté, hogy Lengyelország nem jacobinusi okfejek szerint akar szabad lenni, 's végre a' tőle felállitott nagy nemzeti tanácsban visszaadá Maj. 29 a' nemzetnek a' reá bizatott legfelsőbb hatalmat. Illy Aristides és Cincinnatus, mint polgár, kormányfi és hadivezér, egyszersmind katona, alattvaló és országló volt. Azt vetették szemére, hogy Skarszewskinek, a' chelmi és lublini püspöknek törvény szerinti halálra itéltetését a' pápa követének szószólására tömlöczre változtatá. De ő kimélni akará a' nemzet érzetét a' papság iránt. Szaniszló királlyal tisztelettel bánt, de nem részesitheté azon hatalomban, mellyet a' nemzet egyedül Varsó megszabaditójára ruháza. Bár keményebb volt volna a' nagyok iránt, kik könnyelmüek 's romlottak lévén, engedelmességről 's rendről semmit sem akarának tudni. Illyen embereket nem nyere meg K. gyengéd bánása a' becsület és igazság részére. Ha hozzája emelkedik fel a' nemzet, soha sem győzetett volna meg. Fridrik Vilhelm már maga sem reménylé K, meggyőzhetni. Fényes ajánlásokat tön neki. Milly kevessé esmerte a' Washington oskolájabeli férjfiut! Végre Katalin határozá el a' har-

ezot nagyobb számu serege által. Suwaroff Sept. 18 és 19 Volhyniában Brzecknél megveré a' Lengyeleket Sierakowski vezérlése alatt. Repnin Lithvaniában nyomulván elő egyesült amazzal. Fersen orosz tábornoknak 12,000 emberrel kellett volna hozzájok zárakozni. Ennek meggátlására 21,000-rel indult K. Varsóból ellene. Poninski osztályjának egyesülni kellett volna vele, de az Oroszok felfogák a' hiradást. Most a' háromszor erősebb egyesült Oroszok Fersen alatt, Maczievicenél Oct. 10. (12. mf. Varsótól) megtámadták a' lengyel sereget 's háromszori vissza veretés után a' negyedik rohanás alkalmával áttörtek a' lengyel sorokon. Kosciuszko, sebekkel fedetve, e' szavak közt: „*finis Poloniae*" lerogyott lováról, 's az ellenség kezébe került. Hazája benne mindenét elveszté. Suwaroff Nov. 4. rohanással vevé be Pragát. Varsó Nov. 9. hódolt. Madalinszki elhagyá Nagylengyelországot. Egy austriai sereg Lublinig nyomult. Igy enyészett el Lengyelország. De a' meggyőzettek nemes erölködései megszerzék szerencsétlen hazájoknak Europa tiszteletét, és a' nemzet legdrágább reménye — a' királyság visszaállittatása szabad szerkeztetéssel — hatalmas gyámot talált a' közvéleményben. Katalin a' hős hadifoglyot 's nemes bajtársait statustömlöczbe vetteté. I. Pál szabadon bocsátá ezen férfiakat 's K. iránti tiszteletének több bizonyságát adá. Kardját a' hadvezérnek nyujtá, ki azonban azt e' szavakkal „nincs szükségem már fegyverre, mert hazám nincs" nem fogadá el. — K. egész haláláig nem viselt kardot. — Erre Pál 1500, barátját pedig Niemczeviczet 1000 paraszttal ajándékozá meg. K. az orosz határnál irásban monda le ezen ajándékról 's Londonból visszaküldé az általvett javakat. 1797 Francziaországon és Londonon keresztül, hol K. nagy tisztelettel fogadtaték, mind a' ketten Amerikába mentek. Vagyona igen csekély volt. Amerika, midőn ő az amerikai szabadságháboru végeztével hazájába visszatért, évpénzt rendelt neki. Most is tiszteletet és oltalmat talála ott derék bajtársával. 1798 Francziaországba ment, a' congressustól küldetve. Itt minden párt innepélyesen fogadá a' szabadság bajnokát. A' fr. seregben volt földijei Sobieski János kardját küldék neki, mellyre 1799 Lorettoban akadtak. Utóbb Napoleon olly tervet foga fel, hogy Lengyelország visszaállitásával Oroszországon sebet ejtsen, 's a' keleti Europán uralkodásra készüljön. De K. inkább I. Pálnak adott szava miatt (hogy t. i. az Oroszok ellen többé nem fog hadakozni) mint betegsége által gátoltatván, nem vehete részt a' Lengyelek 1806 és 1807 csatájiban Dombrowski vezérlése alatt. Napoleon ajánlatára igy felele „csak akkor használhat Lengyelországnak, hogy ha ennek szabad nemzeti szerkeztetését és régi határait biztositva látja." Fouché mindent elkövetett, hogy K. Lengyelországba vigye, még Gensdarmerievel is! Hanem K. szigoruan felelé: „Jól van, tehát megmondom a' Lengyeleknek, hogy nem vagyok szabad." Egy felszólitást a' Lengyelekhez, melly a' parisi Moniteur 1806 Nov. 1. kiadatott lapjain az ő neve alatt olvastatott, hamisnak és Napoleon által költöttnek nyilatkoztatá. K. Fontainebleau közelében egy jószágot vett, hol 1814-ig csendes nyugalomban élt. Apr. 9. 1814 irásban kére Sándor császártól a' kiköltözködött Lengyeleknek bocsánatot, és felszólitá, legyen Lengyelország királyja, 's adjon az országnak szabad, az Angolokéhoz hasonló szerkezetet. 1815 lord Stewarttal Olaszhonba utazott, 's barátját Zeltnert követvén 1816 Solothurnban telepedett le. Innét Apr. 1817 szabad levelet bocsáta ki, melly által Lengyelorsz. jószágán az örökös szolgaságot eltörlé. Egyébiránt magányosan élt kevés barátaival. Mezei gazdaság volt legkedvesebb foglalatossága. Nem messze Vevaytól lovával együtt egy mélységbe este okozá halálát. Meghalt Solothurnban Oct. 15. 1817 több mint 60 éves. K. soha sem volt házas; familiájából csak egy unoka öccse élt. Jablonowski 1818 elvivé Sándor császár költségén Solo-

thurnból K. tetemeit, mellyeknek Krakóban a' királyi sirboltba tételét a' senatus kérésére megengedé a' császár. Itt emlék is állitaték neki. Varsóban Nov. 14. 1817. tartott halotti tiszteleténél Niemczevicz, a' senatus titoknoka, tarta felette halotti beszédet. Nov. 26. 1817 Dresdában is tartatott neki csendes halotti tisztelet. (l. „*Zeit genossen*" 2 r. XXII.)

Kosegarten (Lajos Theobul), költő és predikátor, szül. Febr. 1758 Grevesmühlenben, egy mecklenburgi városkában. Itt nyeré első mivelődését, azután Greifswaldban tanula. Egy ideig nevelő volt egy nemes családnál Pomerániában, utóbb a' wolgasti oskola rectora lön, és 1792 lelkitanitói hivatalt nyert Altenkirchenben, Rügen szigetén. 1 93 a' hittudomány doctora lön. A' természet éldeletében számos boldog esztendőket éle ezen patriarchalis szigeten családjának, a' költészségnek és tudományoknak, tiszteletes hivatalát hiven teljesitve, mig nem 1807 Greifswaldba professorságra hivaték, hol később consistorialis tanácsnok is lön, 's mint az egyetem igazgatója Oct. 26, 1818, 61 éves korában halt meg. Románjai (péld. „*Ida von Pleszen*" 2 köt.) költészeti rhapsodiáji, legendáji, hős-idyllai költeményei „*Jukunde*" és „*Die Inselfahrt*," honi énekei, több forditásai, mellyek közt Richardson „*Clarissa*"-ja igen becses, és mások szép hirt szerzettek neki a' német literaturában. Azonban természeti erővel 's tüzzel teljes Musája nem ritkán igen dagadozó, 's szóözönben vész el. Összes költeményei Greifswaldban 1824 12 köt. jelentek meg.

Koser (Kasa, Kauscher). Igy nevezik a' Zsidók azt, a' mi tiszta, 's a' minek megemésztése vagy használata törvényeik által nem tiltatik meg nekik. Kasabor-nak az mondatik, melly a' Zsidók számára, azoknak szokott módja szerint megtisztitatik 's lepecsételtetik.

Kosloff (Iwan) egy orosz nemes, szül. 1780, 's mint ember és költő nevezetes jelenet. Ifjuságát a' nagy világban tölté. Szivesen láttatva a' moszkvai és pétervári legmiveltebb társasági körökben, inkább vidám, mint munkás életet élt; lángesze kifejtetlen szunnyadozott. De kedvelé a' literaturát, jártas vala a' franczia és olasz nyelvekben, 's ezeknek classicusait igen jól esmeré. Azonban a' foglalatosság hiánya miatt azokban csupán csak a' mulatkozás ingerét, 's a' száraz szórakozás utáni kipihenés forrását szemlélé. Egész munkássága a' világ üres gyönyörüségeinek 's családjáról való gondoskodásnak vala szentelve. Mintegy 40 éves korában sulyos nyavalyába esett, melly lábai használásától megfosztá. Igy a' társaságtól, mellyet szeretett, egyszerre elszakasztva, kinszerité a' magány önmagában keresni pótlást eddigi világéletéért. A' sors e' csapása nem csüggeszté őt el, sőt lelke fellengősb emelkedést nyere, 's ő költő lön. Azon képzeleti világ, mellyet most magának teremte, tökéletesen kipótlá a' valódit, mellyről le kelle mondania. A' fájdalmak helyén megtanulá magát esmerni, 's egy előtte esmeretlen talentomot fedeze fel magában. Rövid idő alatt az angol nyelvvel és literaturával is megesmerkedék. De sulyosabb próba várta, elveszté szeme fényét. Ezen szerencsétlenség sem csüggeszté el, sőt reá nézve uj lépcsője volt ez az erkölcsi és lelki felemelkedésnek. Vakságával világosan tünt fel neki a' költészet napja. Csak hamar hozzá foga a' német nyelv tanulásához is, 's nem sokára annyira vitte, hogy a' németek classicus költőit megértette. K. ezolta az emlékezés és képzelő-erő világában él. Rendkivüli emlékező tehetséggel megáldatva, mindent megtart, a' mit maga előtt olvastat. Fejéből forditja Byront: a' költészet fényes álom képében énekli 's valósitja elmult idejét. Epistolákat költ barátihoz, kik körüle öszvegyülnek, nem azért, hogy fel vidámitsák, hanem hogy társaságában részesülhessenek. Mert nem

csupán talentom, hanem a' lélek és indulat, 's az egész felsőbb élet is kifejlett benne. Midőn a' végzet szemeitől megfoszta, mintegy másodszor mondá lelkének: legyen világosság! — Ezen világosság, melly lelkét világitja, éleszti 's egyszersmind melegíti is őt. Soha sem adná, a' mint gyakran mondja, ezen vakságát mostani lelki boldogságáért. Beszédje velős és lelkes; előbbi szinetlen 's lelketlen élete egyáltaljában nem akadályoztatja, hogy magát a' jelenkor magasságára emelje, 's mindenben, a' mi nemes, nagy és emberi, részt vegyen. K. igen szerencsésen fordita egynehány darabot angolból és olaszból, 's nem régen végzé „Tschernetz" (Szeretet) czimü költeményét, melly költészi ereje által, a' nélkül, hogy öszvehasonlitásban valamit vesztene, Byron „Giaur"-jára emlékeztet. Elég esmeretes tőle az „Abydosi menyasszony" (Pétervár 1826) derék fordítása. Miklós császár ezen munka megjelentekor 2000 rubellel, a' császárné pedig briliant gyürüvel ajándékozá meg a' költőt. K. most egy nagyobb költeményen dolgozik, mellynek jól választott tárgya az orosz történetből, még pedig Anna császárné idejéből vétetett. Igy már most is az orosz literatura évkönyveibe tartozik ezen költő neve. A' balsors szép pályát nyita meg előtte. Szelleme ereje által uralkodni fog sorsán, 's emlékezete hamvvedrében 's szivében eleven gondolatokat 's lelkes szavakat fog mindig találni.

Kőszeg, régi sz. kir. város Vasvármegye éjszaki határán, a' Gyöngyös vize mellett, igen szép vidéken, Sopronytól délnyugot felé 4. mföldnyire. Lakosainak száma mintegy 5500, kik különbféle mivészséggel, leginkább posztó csinálással és kereskedéssel foglalatoskodnak. Itt van a' dunántuli kerület törvényszéke (kerületi tábla), továbbá két gymnasium, árvaház, várkastély, több, szép és ritka nagyságu gyümölcsel bővelkedő kert 'sat. Különösen emlékezetessé teszi e' várost a' hazai történetirásban azon elszánt vitézség, mellyel az magát 1531 az ostromló Törökök ellen védelmezé. Az idő szellemével előrehaladását 's nemzeti mivelődésre törekedését pedig, a' kebelében ujonnan felállitott olvasó társaság bizonyitja. 54.

Kőszén, szénőből, savitóból és gyulóból álló 's föld keverékekkel tisztátalanitott ásvány. Ezen álló és keverék részek különböző viszonya miatt különböző fajtái vannak a' kőszénnek. Az ásványász ezen fajtákat különbözteti meg: 1) szurokszén, bársonyfekete, igen zsirosfényü, csigatöretü, barnásfekete pora a' karczolásban megtartja fényét, puha 's szivós; 2) sikszén (Kännelkohle) szürkés fekete, igen kevesé zsirosfényü, sik vagy igen egyenes csigatöretü, fekete poru, barna nélkül, megtartja karczban a' fényét és szivósabb a' szurokszénnél. 3) Durvaszén, szürkésfekete, igen kis zsirfényü vagy csillámló, egyenetlen 's apró szemü töréssel, fekete poru, fénylő karczu; 4) rostszén vagy ásvány faszén, szürkés fekete, selyem fényü, rostos szövetü, fekete pora szelid, morzsolható 's szinvesztő; 5) rétegszén réteges vegyiték a' szurokdurva- és rostszénből; neve lapszén (Blätterkohle), ha a' szurokszén igen uralkodó 's a' réteges keveredtség igen kitünő; 6) a' koromszén fekete, csillámló, vagy a' lapos alkatnál gyenge zsirfényü, fekete poru, szelid, morzsolható és szinvesztő. — A' kőszenet elszáló és merő részekből összetettnek tekinthetjük, mellyek száraz lepárlás által elválaszthatók. A' száló anyagok, szénős gyulógáz, szénős savitógáz, szénsavany, viz, olaj és perkelt sav elszálnak, a' merők pedig, a' szénő nagyobb része, a' földes részekkel együtt megmaradnak, mint kőszén vagy kook. — Mesterségi tekintetben megkülönböztetik 1) a' sülszén, melly szivósan foly, feldagad és összesül; pora egy anyagu tömeggé olvad; 2) a' szivárgszén, melly nem dagad fel, pora kemény anyaggá szivárog; 3) a' homokszén, többé vagy kevesebbé fogy, pora laz és egyberagatlan

marad. — A' kőszén részint a' szénhonon kövekkel és rétegagyaggal váltva telepezik, és a' régi mosbérczek kőszénképzését teszi, részint alárendelve találkozik az ifjabb moshomokbérczekben. Ritkán vagy soha sem találtatik a' mosat magán, rendesen több (sőt 100 is) fekszik egymás felett, homokkő és rétegagyag által választatva el. Hatalmok igen különböző 's gyakran több padra oszlottak. Nevezetes kőszéntelepzetek találtatnak Anglia sok részén, Northumberland, Durham, York, Lancashire, Dudley, Wales 's több tartományban, azon felül Német, Cseh és Magyarországon. — A' kőszén hasznos az égetésre, lángot és izzótüzet is ad. Használható még kőszénkátrány, kőszénolaj, savanyu kőszénviz és több éghető gáznemek készítésére, melly utolsók a' gázvilágításra nézve fontosak. — A' kőszén és torfa között középen áll az ugy nevezett barnaszén (Braunkohle Lignit) melly feketés, vereses, sárgás és szürkés fekete fa vagy földalkatu, könnyen gyúló, lángolva égő, büdös füstü. Találtatik az uj bérczek agyag és homok-hegyeiben, Devonshireben, Artern és Hallánál 'stb. L. John-tól: „*Naturgeschichte der fossilen Inflammabilien.*" (Köln 1816, 2 köt.) —*j—a.*

Köszvény (Izgyu, izlob, izfájdalom), a' férjfi kor betegsége, a' felsőbb fejlődésből az alsóbbakra visszaszáló életerőn alapuló, melly most inkább csontképzésre és kiüritésekre fakad. Ez által az izek meggyuladnak, melly jelenés néha rendesen tün fel a' csontképzésre többé nem szükséges földi anyagok kiválasztásával, néha rendetlenül jelen meg és ujra jő a' hibázó természeterő miatt. Az is megtörténik, hogy a' természet nem üriti ki az üritő eszközökön a' felesleges csontanyagot, hanem azt a' bőr alatt, vagy még a' belső részekben is, össze hagyja halmozódni, honnan azután köszvény-csomók 's belső kőképzések származnak. A' köszvény kifejlésére leginkább két ok látszik dolgozni: hibás életrend 's a' bőr kigőzölgésének elnyomatása. A' mi az életrendet illeti: kedvezni látszik a' köszvénynek a' — kivált savanyu — borral bőven élés, az igen tápláló, kövér, füszerezett csemegés étel, minthogy bőséget ad a' tápláló és földi anyagokban, 's a' vért felingerli, a' tápanyag pedig a' már teljesen kifejlett testtől fel nem használtatik, a' gyuladási hajlandóság nevelkedik a' csontrendszerben 's egész a' gyuladásig megy. Illy esetekben, midőn a' természet ereje még megvagyon, *lábköszvény* képében mutatja magát a' betegség. Ugyan is tavasszal, ősszel, és némelyeknél gyakrabban is erős fájdalom mutatkozik a' lábhüvelyk izében vagy ize körül, 's azon rész megyulad, veres és dagadt lesz. Közönségesen láz van vele összekötve, ha t. i. a' helyi gyuladás az egész vérre visszahat. A' szegényebb sorsu embereknél ritkán találni valódi köszvényeseket; azon szegény, ki arczának verejtéke alatt keresi elegendő kenyerét, 's jó vizet iszik, sőt azon tehetősb is, ki mértékelt ebedjénél egy pohár bort vagy sert is ihatik, ritkán esik köszvénybe; de a' gyomornak megtöltése rosz nyers eledelekkel, 's a' gyakori meghűtés nem ritkán roszul készült tápanyagokat hoznak a' vérbe 's annak kiüritését meggátolják, honnan az életerő csökkenésével illy esetekben inkább rendetlen köszvényes tünemények állanak elő, kóválygó fájdalmak, sok földes részek lerakatása az izekbe, és igen szembetünő idomtalanságok. A' köszvény és hülkór (rheumatismus) gyakran felcseréltetnek egymással, noha egymástól igen különböznek; emez minden életkorban támadhat, az csak a' férjfiukorban, emez gyuladt állapotja némelly izmoknak, inaknak, azaz izeknek, iztokoknak és csontoknak, 's azon felül gyakran daganatoktól kisértetik. Azt is vették már észre, hogy a' köszvényes izzadtsága, finom földnemü port hagy a' bőrön hátra. De mindenik betegség jelen lehet egy időben a' testen, egymással összekötölődhetik, sőt a' hülkór idővel köszvénybe mehet által, ha az életkor változásával a'

betegségi hajlandóság az izomrendszerről átmegy a' csontrendszerre. A' természet nem lévén néha elég erős arra, hogy a' köszvény rendesen kiüthetne, ha az ember öreg, gyenge, vagy ha a' betegség megháborítatik lefolyásában: akkor belső részeket is megtámad, mint a' gyomrot, tüdőt, agyat, 's gyakran halálos tüneményeket hoz elő. A' köszvény gyógyításáról 's a' reá jó életrendről sok hibás vélemény uralkodik. Némellyek azt vélik, hogy kivált a' lábköszvénynél semmit sem kell használni, mások a' hajtó italtól mindent várnak, még mások, Brown hibás véleményétől elcsábitatva, ki a' köszvényt az erőhijányu betegségek közé tevé, az arrakban keresik a' gyógyulást. Általános gyógyszer nincs is ellene, sőt természetének különbfélesége szerint egészen ellenkező gyógyszereket kiván más más emberekben. Innét gyógyítását okos orvosra legjobb bizni, 's még ennek is dolgot ad, mig eltünne. —*j—a.*

Kóta (hangjel, nota musica). A' legrégibb időkben a' hangjelek helyett betük, a' Zsidóknál pedig 's a' mostani Ujgörögöknél csak vonások (ékezet, accentus) használtattak. Az ó világ embereinek némellyike neveztetik ugyan a' kóta feltalálójának, p. o. Pythagoras, Terpander; de ezen tévedés csak onnan ered, hogy hajdanában, ha valaki valamelly uj mivészeti találmányt egyik országból a' másikba általvitt, azonnal ő tartaték feltalálójának. Mivel a' Görögök más jelekkel éltek az énekmuzsika, 's ismét másokkal a' hangszeres muzsika hangjai kijelelésére, 's mivel az előre teendő kulcsok segedelmével az octávák különféle hangjait hasonló jegyekkel kijelelni nem tudták: kótájik száma 990-re szaporodott, 's ezeknek fele a' hangszeres muzsika, fele az énekszó hangjait fejezé ki. Ezen jegyekre alphabetumaik betüit használták, de ugy hogy egy betü vagy felforditva vagy különféle fekvő és görbe helyezetbe iratván, több hangokat is jelenthetett, p. o. az L betü 7 hangra szolgált. Azon kivül az ékezetek is vagy egyes kótát jelentettek, vagy más betühez tétettek, 's uj hangot képzettek. Ha valamelly darab énekszóra 's egyszersmind hangszeres muzsikára iratott, akkor előre irták az énekszó, azután a' hangszerek kótájit, 's ezek alá végre a' textust. Mivel pedig a' görög nyelv szótagjainak többnyire meg volt határozva időmértéke, vagy is a' kimondási hosszasága 's rövidsége: tehát a' görög kóták nem is jelelték ki a' hang kitartásának idejét, és igy csak a' hang magasságát, mélységét és természetét szabták ki. A' kétséges (hosszu és rövid) szótagoknál pedig, ne hogy az előadó hangászok a' metrum és rhythmica ellen vétsenek, A betüvel jelelték ki a' hang hosszuságát, B-vel pedig rövidségét. — A' Görögök hangrendszerének 15 fő hangját (mellyek a' mi nagy A-nktól kezdve az egy vonásu a-ig terjedtek) legelsőben is I. Gergely pápa a' 6-ik század végén szoritá hét hangra vissza, 's ekkor a' nagy (uncialis) betük az első énekszóra, a' kis betük a' középhangra, a' kettős betük pedig a' felső hangra használtattak. Ez tartott a' 11-dik századig, midőn Arezzoi Guido, a' Benedictinusok apátja 1022-dik évben az eddigi betük helyett öt lineába irt pontokat (kóta, vagy a' linearendszer) használt, 's azokat mind a' lineákba mind azok felé is irta. Az eddig kóták gyanánt használt betük már most Kulcsok (l. e.) lettek. De még ezen pontok által sem határoztaték el a' hangok kitartásának ideje, mivel egyforma alakuak voltak. Ezen hijány később pótoltaték ki, és pedig némellyek szerint a' 11-dik század vége felé Kölnben élt Franco nevü német ember által; mások szerint ezen tökéletesités vagy feltalálójának vagy legalább javitójának Murs Jánost (Jean de Moeurs) tartják, ki 1330—50 között kezdé az egyszerü pontokat kis négyszegü formákra változtatni, mellyek vagy egészen feketék, vagy fehérek maradtak, vagy vonásosak, vagy vonástalanok, majd ismét görbe vonások aggattattak reá-

jok, melly jegyek által még most is fejeztetik ki a' kóták hosszusága vagy rövidsége. Valamelly kóta megkisebbitésének (negyed vagy kisebb értékü kótára való széttagolásának p. o. két nyolczad vagy négy tizenhatod kótára), és a' futó kótáknak használatát Mouton János, Ferencz franczia király karmestere találá fel a' 16-dik században. —*gy.*

Kótairó, Kótázó Müszer. Vannak olly hangászok, kik a' lelkesedés bizonyos pillanataiban a' pianoforten gyakran sokkal szerencsésebben ábrándoznak, mintsem egész öntudattal valamelly darabot szerkeztetni képesek volnának. Hogy tehát az ollyan — sokszor felette nagy becsü — elmeszülemények felfogathassanak: régen gondolkodtak olly müszer kitalálásán, melly a' fortepianoval összeköttetésbe hozatva, a' mivész ábrándozásait kótákkal nyomon feljegyezze, 's igy a' puszta elhangzástól, a' rögtön elenyészéstől megmentse. Az illy müszerről való első képzelet, melly Creed angol pap agyában támadt, 1747 közölteték a' világgal, a' „*Philosophical transactions*" 483-ik számában; de valósithatása nem bizonyittaték be eléggé. Erről semmit nem tudva, ugyan azon gondolatra jött 1748 Unger. eimbecki polgármester is. Javalatai 1752 a' berlini tudományok academiájának adatának által sikeresittetés végett, a' mi mindazáltal elmulasztatott. Sulzer azonban, az academiának egyik tagja, tökéletlen leirását bocsátá közre Unger képzeleteinek, 's ez által okot szolgáltata Hohlfeld müszeresnek, hogy ezeket tökéletesitse 's egyszersmind létre is hozza. A' „*Nouveaux mémoires de l' académie royale des sciences et des belles lettres à Berlin*" czimü iratban (1771), alaposan megesmerteté Sulzer ezen müszert, melly két hengerből áll; az egyik hengerre a' meglineázott kótapapiros tekertetik, melly a' játszás alatt egy rugó által róla lassanként legöndörittetik, 's azután a' kótajelek, oda alkalmazott rajzónacskák által, a' pianoforte hangjainak utmutatása szerint, maga a' müszer eszközlésénél fogva, feljegyeztetnek. Az igy beirott papiros, ama' rugó segitségével, ismét a' másik hengerre tekeredik fel. — A' tudományok academiája megvásárlá Hohlfeld ezen kótázó müszerét a' maga számára. — Csudálkozásra méltó, hogy e' hasznos müszer azon idő óta nem szaporittatott, közönségessebbé nem lett, 's a' nagy mivészek által nem használtatott. — Ennek talán az lehet oka, hogy a' hangok fokozatain kivül azoknak (vagy inkább a' kótajeleknek) becsét, (t. i. ha egészek, felek, nyolczadok, tizenhatodok 'sat. e?) és a' pihenéseket, (pausa) sem a' szokott vonások által sem egyébként vele feljegyeztetni nem lehet. 54.

Kótametszés l. Kótanyomtatás.

Kótanyomtatás. A' kótanyomtatás történetében két időszakot kell megkülönböztetni: az *első*t t. i. midőn a' kótanyomtatásra egész táblákat használtak, és a' *második*at, midőn a' kótabetük ugy szedettek, mint a' szokott könyvek vagy irások nyomtatásánál. Az elsőbb korban fatáblákat használtak. Illyen táblákon nyomtattatott legrégibb kótákat 1473-dik esztendőből birunk. Azon időbeli könyvekben, midőn még a' fatáblai kótanyomtatás nem volt eléggé tökéletesitve, találunk olly kótákat, mellyek iró tollal látszatnak beléjek rajzolva lenni. Ezután kezdődött a' réz, és a' még olcsóbb czinktáblákon eszközlött kótametszés és nyomtatás; és pedig a' czinktáblai nyomtatás a' mult század közepe táján jött leginkább divatba. A' mi ezen mivészet második időszakát illeti, némellyek Petrucci Ottaviót, ki a' 16-ik században élt, vélik a' nyomtató kóták feltalálójának, mások pedig Sanlecque Jakabot (szül. Caulen-ban Picardiában 1558); ez hires betüöntő volt Parisban, hol 1648-ban halt meg. Hihető tehát, hogy ő hozá divatba a' Franciáknál a' nyomtatói kótabetüket. Mivel azonban az illyes kótákkal történt nyomtatás mestersége

nagyon tökéletlen marada, inkább csak czinklapokra, bizonyos, ezen czélra készült, bélyegvasak által verték a' kótákat, ezeket azután rézsajtóval elegyengették, mig végre ama' hires Breitkopf Lipcsében az ingó kótabetük használati mesterségét 1755-től fogva olly tökéletességi fokra vitte, hogy inkább őt kell azok első feltalálójának neveznünk. A' rézlapokra készült éles kótametszés a' kótanyomtatás minden egyéb nemeit tulhaladja. Stereotyp kótákat Tauchnitz betüöntő használt legelsőben Lipcsében. — Most már kőre edzett kótákat is nyomtatnak.

Kótarendszer l. Kóták.

Kötelés Sámuel, a' magyar tudós társaság törvénytudomány osztályában volt vidéki 2dik rendes tag, szül. Uj Tordán 1770 Jan. 30-kán. Tanulását ott kezdette. Nagy Enyedre 1781 táján szakadott a' grammaticába. Az alsóbb osztályokon mint szolga ment keresztül. Deákká vagy felsőbb tudományok hallgatójává 1788 lett. Professora Kovács József, vévén észre benne az éles észt, külön leczkéken is tanitotta. Szentpáli Lőrincz, ki akkor az enyedi tanulóság fénye volt, ésmertette meg vele Kantot, a' hogy az, mint deáksegéd, ennek munkáját, „*Kritik der reinen Vernunft*" magyarázgatá. Hallatlan vala még ekkor ott a' königsbergi mély visgálódó; K. fellelte benne világát. Majd a' logica osztályát ő tanitá. 1796 elején N. Enyed, Kolosvár 's M. Vásárhely collegiuma látá tanulása megvisgáltatásain kitünését. Most külföldi egyetembe vonszódott, 's hogy mehessen, segélynyerés végett beutazta Erdélyt. Mintegy ezer forinttal indula meg Jenába 1796 összén. Ott a' theologiát Paulus, Griesbach, Schmidt; a' philosophiát Fichte, Schmidt, Ulrich; a' történet és nyelvtudományt Beck, Schütz leczkéjin hallgatta, anthropologiát Loderéin. Haza 1798 tért. Itt esztendeig özvegy B. Dániel Istvánnénál folytatott házi papságot falun és városon, hol magát ajánlóban megismértetvén, M. Vásárhelyre neveztetett ki philosophia professorának. K. tanitásaiban Kantot, később Krugot követte. A' statistica és politica mellékes tudománya volt. 1818 N. Enyedre tették által, hol philosophia tanitása mellett a' természeti és közönséges polgári 's országos hazai törvény előadását is reá bizták, nem különben a' szépizlés tudományáét. Munkáji illy renddel jöttek ki: 1. „Logika vagy az értelem tudománya" (Kolosváratt 1809; második kiad. Kolosváratt 1815, harmadik N. Enyeden 1830 az előbbieknél sokkal megbővebbitve). 2 „Erkölcsi philosophiának eleji." (M. Vásárhelyen 1815—17 két darab). 3 „Philosophia encyclopaediája" (N. Enyed 1829). A' magyar academia igazgatósága, törvénytudomány osztályába nevezte ki, Nov. 17. 1830 Posonban, vidéki 2-dik rendes tagnak. De se az első nagygyülésre Pestre Februariusban 1831 betegeskedése miatt ki nem jöhetett, se később nem jelenhete meg egy ülésben is, mert a' fenirt napon az előbb mindig egészséget, piros szinüt, izmos testüt szélütés éré halálosan. Sirján faragott szép kő oszlop áll. Emelteté a' collegiumbeli tanulók nagyja kicsinyje, együtt. Csak 10 krajczár pengőben vala mindeniktől elfogadva, hogy az érzékeny adóból senkit ki ne rekesszen tehetetlenség. Kéziratban e' munkáji maradtak: 1. „*Jus naturae privatum publicum ac gentium universale*" 2. „Embertudomány." Egyszer bővebben dolgozva, de nem egészen letisztázva, másodszor rövidebben kérdések 's feleletekben. 3. „*Statistica M. Principatus Transsylvaniae.*" Nem sokára kezdé M. Vásárhelyre mentte után, 's így ehez mai napig többféle lenne toldandó. 4. „Metaphysica" ez is latinul. Be nem végzett kéziratjai: 1. „A' philosophia historiája." 2. „A' görög philosophia historiája." 3. „Szép izlés tudománya." 4. „Nevelés tudománya."

Kötelesség. Az ember kötelessége, és kötelességünk meg esmerése ott kezdődik, hol az egyes ember érzéki szük határok közé szoritott természete mást kiván, mint a' mit az okosság, az emberiség lelke szószólója, és a' tiszta emberiség törvénye magában foglal. Az állatoknak azért nem tulajdonitunk kötelességeket, mert érzéki ösztöneikre és kivánságaikra nézve a' külső természeti világ szükségesképen való törvényei alatt állanak. De egy olly valóság, mint az ember, a' ki nem csak érzéki, hanem lelki tehetséggel is bir a' természetet 's körüle álló világot megesmerni, épen abban találja fel önméltóságát, hogy cselekedeteit tisztán megesmert törvények szerint határozhatja el (Autonomia). A' külső természet törvénye a' kénytelenség, mellyet ki nem lehet kerülni; az okossági törvénynek tárgya az ugy kell lenni, mellyre annak belsőnkbe rejtett szükségképenvalósága utasit, mellyet az okos ember általlát, és cselekedeteit azon törvény szerint intézi, 's ennyiben szabad akarattal biró valóság. A' mit az okosság, mint az emberiség lelke szószólója kiván, az a' Jó; az érzéki ösztönöknek az okosság ellen való feltámadásában fekszik a' Rosznak csirája. Az ember tulajdon természetéhez csak akkor hiv, ha indulatain és kivánságain az okosság uralkodik, mert csak ezen az uton válhat szabad erkölcsi valósággá, 's mind inkább inkább függetlenné a' külső dolgoktól. Ez a' belső erkölcsi szükségképen valóság, csak azt tenni, a' mi megegyez az okossággal, azt csinálni vagy elhagyni, a' mire szabad okos valóságunk belsőképen késztet — más szóval Kötelességnek neveztetik. Azon alapul tehát minden kötelesség, hogy az okos valóság magával ellenmondásba jőne, ha megesmervén, hogy okossága méltóságánal fogva szabadon határozhatja el magát, még is ezen méltóságát a' külső világra nézve megtagadná, és egészen más törvény szerint, merő érzéki ösztönökből intézné el cselekedeteit. Mennél több az erény valakiben, mennél inkább tudja cselekedeteit az okossághoz alkalmaztatni, annál kisebb a' harcz is a' kötelesség és hajlandóság között. Szoros értelemben a' kötelességet nem magáért a' kötelességért kell gyakorolni, mint némellyek állitják, hanem a' nagyobb tökéletesség kedvéért, mellyet a' hajlandóságaival küszködő ember csak kötelességei gyakorlása által érhet el, melly az embert az emberiség ideájával öszvehangzásba hozza. Az erényt teszi a' kötelességek állandó gyakorlása, vagy is az okosság uralkodása az érzékiség felett, 's a' melly akarat a' kötelességet akarja, az jó akarat. Az okossági kötelességeket felosztják erényi és törvényes kötelességekre, mások belső vagy lelki esmereti, külső vagy szoritó kötelességekre. Ugyan is az emberi cselekedetek, külső irányaikra való tekintetben vagy ollyanok, mellyekben csak magától függ az ember, és csak lelkiesmeretét 's czélzását kérdezi meg, vagy olly lekötelezte tések, mellyeknek teljesitését külső erővel és igy kinszeritéssel is lehet tőle kivánni, minthogy némelly cselekedetek egyszersmind a' társaságos lét természeti alapjának feltételei. Az első nemüek erényi kötelességek, mellyekről az erkölcstudomány tanit; a' második nemüek a' törvényes kötelességek, mellyekről a' törvénytudományban és természeti törvényben van szó. Az utolsó nemüekben csak a' cselekedetek törvényessége jó tekintetbe. Különben felosztják még a' kötelességeket feltételetlenekre, mellyeket minden kivétel nélkül teljesiteni kell, és feltételesekre. Az erkölcsi törvény feltételetlen lévén, ebben a' tekintetben feltételes kötelességek nem is lehetnek. Régenten felosztották még a' kötelességeket tökéletesekre, és nem tökéletesekre, közönségesekre és különösökre. A' cselekedetek tárgyaihoz képest felosztották magunk, embertársaink és Isten iránti kötelességekre, melly felosztás annyiban nem állhat meg, hogy az oktalan állatok iránt való kötelességeket kizárja.

KÖTELEZÉS, erkölcsi lekötés valaminek teljesitésére. Kitetszik ezen határzatból, hogy a' kötelezés személye csak értelemmel 's szabad akarattal biró lény, tárgyai pedig egyedül ollyan dolgok és cselekedetek lehetnek, mellyek a' kötelező egyén közvetett vagy közvetetlen hatalmában vannak. A' kötelezéshez tehát, mint minden más egyezetekhez vagy KÖTÉSEKHEZ (l. e.) két lénynek, t. i. az ajánlónak vagyis kötelezőnek, és elfogadónak jelenléte 's kölcsönös megegyezése kivántatik; 's valamint általában a' kötelezések jogokat, ugy viszont a' jogok kötelezéseket szülnek. — Azon iromány, mellyben a' kötelezés tartalma 's minősége feljegyezve van, kötelező-levélnek mondatik, melly a' törvénykezésben különbféle, többnyire a' ben foglalt tárgytól kölcsönözött nevet visel. —*no*—

KÖTÉS (egyezés, alku) alatt több személyeknek ugyan azon kijelentett akaratban való megegyezése értetik. A' kötés megkivántatóságai ezek: a' személyek többsége, alkalmatos tárgy, és eléggé kinyilatkoztatott, erőtől, félelemtől, csalárdságtól 's hibától ment, komoly, bizonyos és meg nem változtatott egyetértés. Előfordulnak az egyezetben 1.) némelly innépelyek (solemnitates), vagy a' törvény által kiszabott megkivántatóságok, és ezek vagy létalaposak (essentiale) mellyek nélkül a' kötés semmi, vagy mellékesek (accessorium), mellyek ha azokban megnincsenek, a' kötés elerőtlenittetik; 2) némelly természetiségek, mellyek már magok szerint értetnek, de az egyezők akaratja által kirekesztethetnek; 3) némelly mellesleglségek (accidentalia), mellyek magok szerint nem értetnek ugyan a' kötéshez valóknak, de a' felek akaratjával hozzá adathatnak. — A' kötések különféleképp osztatnak fel, ugymint: tökéletesekre (absoluti) és korlátozottakra (restricti) a' szerint, a' mint nekik határ van vetve vagy nincs; igaziakra és véltekre, a' mint kinyilatkoztatott, vagy csupán vélt megegyezés szerint létesittetnek. Továbbá a' tárgy különbségéhez képest: személyiek, dologiak, vagy vegyesek, a' mint csupán személyeket, dolgokat, vagy pedig mind kettőt illetnek. Mások bizonyosak, mások ismét bizonytalanok; egyoldaluak, és kölcsönösök vagyis terhesek, a' szerint a' mint általok csak egyik fél, vagy pedig mind a' kettő köteleztetik. Továbbá: jováhagyásiak, midőn a' kötés csak valaminek jováhagyása által történik, vagy dologiak, midőn a' tárgynak átadása is megkivántatik; — fők vagy mellékesek; nevezettek vagy nevezetlenek, a' mint a' jogban külön nevek van, vagy nincs; végre használás által megerősitettek, vagy különben. — Kötésnek (vinculum, bánatpénz) mondatik igen gyakran a' köz életben azon somma pénz is, melly az egyezés nagyobb erősségének tekintetéből az alkuvó felek között ollyképen határoztatik meg, hogy ez az egyezettől elálló vagy azt megmásító fél által, az egyezés ereje mellett állhatatosan maradónak lefizettessék, vagy ha már előre lefizettetett, — vissza ne kivántathassék. —*no*—

KÖTHEN (Anhalt) herczegség, a' hajdan egyesült anhalti tartományok egy része. Nagysága 15½ nsz. mf. 35,300 lakossal 's 230,000 tallér jövedelemmel. Fővárosa Köthen 5500 lakossal, nevezetes azon teremről, mellyben a' Lajos herczeg által 1617 alapitott, „gyümölcshozó társaság" czimerei 's emlékmondási találtatnak. E' herczegség történeti viszontagsági közt nevezetes az, hogy Farkas herczeg a' reformatio nagy előmozditója volt, 's az ágostai vallástételt 's a' schmalkaldi szövetséget is aláirta, mellyért átok alá esett 's kénytelen volt V. Károly császár által Landrona grófnak ajándékozott herczegségét becsáron megváltani. — 1807. Ágoston Keresztély Fridrik herczeg a' rajnai szövetséghez állott, mint önhatalmu (souverain) uralkodó, 's francziás javitási közepette 1812-ben meghalálozván, az uralkodás kis koru fijára Emilre szált. *Sz. E.*

Kotopaxi, a' legmagasabb tüzokadó hegy az Andeseken; magassága 17,712 l. a' tenger szine felett; Quito fővárostól délkel. 11 mfnyire fekszik, a' végetlen magasságu falhoz hasonlitó Ruminavi, és az örök hóval fedett Quelondanna hegyek között. Itt az Andesek két hegyláncát egy hosszu völgy választja, mellynek feneke 9800 lábnyira emelkedik fel a' tenger felett. Quitoban Kotopaxi a' legirtóztatóbb tüzokadó; a' belőle kihányatott salak és szikla darabok több nsz. mfdet boritnak el. Legnevezetesebb kitörései 1698, 1738, 1742, 1744, 1766, 1768 's 1803 történtek. 1698 sok falu és Tacunya városa, lakosainak $\frac{1}{4}$ részével áldozatja lön a' kitörésnek. 1738 a' láng 3000 lábnyira emelkedett a' hegytető felett. 1744 e' vulkán lármája 100 német mfdnyire hallatszott. *l.*

Kotzebue (Auguszt Fridrik Ferdinand), szül. Maj. 3. 1761. Weimarban, hol atyja, kit még gyermek korában elveszte, herczegi követségi tanácsnok volt. Élénkség és érzés által már gyermek korában kimutatá magát, 's még nem vala 6 éves, midőn költészi probát tön. A' színész mivészetre való hajlandóságát, a' Weimarban játszott színész csapat ébreszté fel, mellynél Seiler, Brandes, Böckh, és Eckhof familiák is voltak. Kotzebue bejárt a' gymnasiumba, hol Musaeus, utóbb nagybátyja, jelesen hatott reá oktatása és példája által. Még nem 16 éves a' jenai egyetembe ment, hol hajlandósága a' színészi mivészség iránt egy kedvelők játékszinében uj táplálást nyere. Testvére iránti szeretetből, ki Duisburgban vala *férjnél*, ő is az ottani egyetemre ment, honnét 1779 visszatervén, Jenában a' törvény tanulására adá magát, a' nélkül, hogy megszünt volna a' játékszinre különféle munkákat irni. Egy kis vigjátéka „*Die Weiber nach der Mode*" birt némelly comicai vonásokkal. Ezután ügyvéd lön. Most megpróbálá, a' mit már Wieland, Göthe, Hermes és Brandessel is tett, Musaeust is utánozni, a' minek bizonysága „*Ich*" czimü munkája egy történettöredékben. Leipzigban egy kötet elbeszélést nyomata ki, 1781 az orosz udvarnál volt porosz követ Görz gróf felszollitására Pétérvárba ment, 's ettől ajánltatva titoknok lön Bawr fő kormányzónál. Midőn erre a' német játékszin igazgatása bizatott, elemében lön Kotzebue. De 2 év mulva meghalt Bawr. K. kit meghalt pártfogója a' császárné oltalmába ajánlott, czimes tanácsnokká nevezteték, 's 1783. közbiróvá a' revali fő feljebbviteli törvényszékhez, 1785 az esthlandi tartományi kormány-tanács elölülője lön, 's mint illyen nemesi rangra emelteték, olly rangra, mellyel lehető „*Uiber den Adel*" czimü munkájával akara megbékélni, miután azt mint költő sokszor kicsufolta. Revalban több munkákat irt, mellyek által a' közönség kedvencze lön: „*Leiden der Ortenbergischen Familie*"je (1785), és „*Kleine Gesammelte Schriften*," (1787) eléggé jelentik tetszető és különbféle előadási tehetségét; főkép két játékszine „*Menschenhàsz und Reue*" és „*Die Indianer in England*" legnagyobb tapssal fogadtatának. 1790 pyrmonti ferdőbe utaztában, Knigge neve alatt adá „*Doctor Bahrdt, mit der eisernen Stirn*" czimü elhiresztelt munkáját, melly által a' közbecsülés nagy részét elveszté. Nője halála után Parisba, azután pedig Mainzba ment. Erre kikérvén elbocsáttatását 1795 falura vonult, hol a' Narvatól 8. mf. (Esthlandban) a' kis Friedenthalt épitette. „*Die jüngsten Kinder meiner Laune*" és 20-nál több szinjáték ezen időkorba tartoznak. 1798 Alxinger helyére udvari szinjáték-költőnek hivaték Bécsbe. De 2 év mulva különbféle kellemetlenségek miatt kikéré elbocsáttatását, mellyet 1000 ft. évpénzel megnyervén, ujra Weimarban telepedék le, de eltökélé magát, Oroszországba visszamenni, hol fiai a' pétervári kadetoskolában neveltettek. A' berlini orosz követ, báró Krüdener, ada neki utlevelet a' bemenetelre; de az orosz határon 1800 Apr. elfogatván, a' nélkül, hogy okát tudná, Siberiába hurczoltatott. Egy

kedvező történet megszerzé szabadságát. Ugyan is egy ifju orosz, Krasnopulski, oroszra fordítá Kotzebue ezen kis dramáját „*Der Leibkutscher Peters des Groszen*“ melly közvetve I Pált magasztalja. Ezen fordítás kéziratban terjesztetvén Pál császár eleibe, annyira megtetszett neki, hogy szerzőjét tüstént visszahozatná számüzetéséből, és teljes kegyelmében részesitné. A' többek közt Lieflandban Wokroküll koronajósággal ajándékozá meg; reá bizá a' német játékszin igazgatását, és udvari tanácsosi characterrel ruházá fel. K. elég regényesen irá le azon számüzést; „*Das merkwürdigste Jahr meines Lebens*“ czimü munkájában. I Pál után elbocsáttatását kéré, mellyet meg is nyert, collegiumtanácsnoki czimmel. Ismét Weimarba költözék, azután pedig Jenába. Azonban Göthevel különbféle öszveütődésbe jövén, annyira elkedvetlenedék, hogy 1802 Berlinbe ment, hol a' tudományok academiájába felvétetett, és Merkel Garliebbel egyesülve, a' „*Freimüthig*-“et adá ki. Most mind a' ketten pártot formáltak Göthe 's a' hozzá szitók, nevezetesen Schlegel Vilhelm és Fridrik ellen, 's midőn Spazier a' „*Zeitung für die elegante Welt*“ kiadója, ezeket védé, igen nyakas hirlapvita támada. Kotzebue és Göthe azon összeutődésének egyik következése az volt, hogy a' jenai literaturai ujság Halléba tétetek által, és Jenában uj literaturai ujság alapittaték. Több nagyobb dramaticus munkákon kivül, mellyeket ezen idő tájban ada ki, az „*Almanach dramatischer Spiele*-“t is itt kezdé el K. mellyet egész haláláig folytata. „*Erinnerungen aus Paris*“ valamint „*aus Rom und Neapel*“ (hova 1803 és 1806 tön utazást) némelly jót, sok kellemest, sok hiányost és némelly hamisat is foglalnak magokban. Erre, hogy Poroszország történeteit irja le, 1806 Königsbergbe ment, hol megengedteték neki a' levéltár használása. „*Preuszens ältere Geschichte*“ czimü munkája (Riga 1809. 4 köt.) nem historiai remekmiv ugyan, hanem még is figyelmet érdemel, a' bele nyomtatott oklevelek miatt. Az 1806-ik évelüzé Poroszországból; Oroszhonba szökék, hol 1807 olta Esthlandban schwarzei jószágán élt, 's ettől fogva soha sem szünt meg a' Francziákat 's császárjokat minden fegyverrel megvivni, mellyet az elmés költő használhatott, például ezen hirlapban „*Die Biene*“. Mivel illy körülményekben az ő politicai nyilatkoztatásai nagy figyelmet gerjesztettek, ugy látszott, Europa politicai ügyeinek megfordultakor 1813, hogy ő egészen az a' férjfiu, ki a' népeknek a' Franciákról való rosz gondolkodását táplálhatja. Statustanácsnokká tétetvén, követé az orosz fő hadi szálást, 's Berlinben egy orosz-német népiratot ada ki. 1814 mint orosz generalconsul a' porosz statusban, Königsbergbe ment, hol több politicus futóirások mellett nagyobb és kisebb vigjátékokat 's egy igen félszegü történetirást készité a' Németbirodalomról (Leipzig 1814. 1 köt). 1816 Petervárban a' külügyek departementjében statustanácsnokká neveztetett, 's 1817, 15,000 rubel évjövedelemmel megbizatott, hogy Németországba menjen, 's onnét a' literatura és a' közvéleményről közvetlen a' császárhoz tudósításokat küldjön. Ezt Weimarból, később pedig Manheimból teljesité, 's egyszersmind egy „*Literärisches Wochenblatt*-“ot is ira, mellyben magát minden megueveztetésre érdemesnek tartott akarmelly tárgyu iratok birójává tevé, egyszersmind pedig a' politicáról 's a' kor szellemérőll igen félszegüen itélt. Ő előtte esmeretlen maradt Németország 's az ujabb kor. A' liberalis ideák 's a' népek országrendes szerkezet és sajtó szabadságra czélzó kivánatai ellen intézett csufolódása, az olvasók bizonyos osztályjától tapssal fogadtaték, ellenben sokaknak boszonkodását is felingerlé ellene; a' „*Volksfreund*-“ban Wieland Lajos által közzé tétetett franczia bulletinben pedig, mellyet Kotzebue Németország politicai literaturájáról Sándor császárnak külde, könnyelmü és ezen esetben büntetést érdemlő szelesség volt észre vehető.

Kiszedett ugyan is egyes helyeket némelly iratokból, 's franczira fordità azokat, a' nélkül, hogy eltalálná a' szerzők gondolatját, kiknek politicai nézeteit kárhoztatta. Kotzebue akkor Európának franczia revolutio előtti állapotját, a' népek legfőbb szerencséje typusának tartá. Ez által egész fanatismusig ingerle egy rajoskodó ifjut, SAND-ot (l. e.) kinek gyilok dölései által mult ki Manheimban Mart. 23. 1819. Kotzebue háromszor házasodott meg, és egy 82 éves anyát, 's 13 magzatot hagya maga után. Legnagyobb érdeme elmés vigjátékaiban és polgári drámáiban áll. Szinjátékainak száma 98-ra megy. Halála után jelent meg azoknak 23 kötete. Ide tartoznak még a' „*Kleinstädter*", Almanachja 18-dik évi folyamatjában. Azonban sok darabjai, csupán pillantatnyi hatásra lévén készitve, már most elavultak 's eltüntek a' szinpadról (L. „*Das Leben August von Kotzebue's nach s. Schriften und authent. Mittheil.*" (Leipzig 1819).

KOTZEBUE (Otto), az előbbeninek fija, orosz csász. hajós kapitány, 1814 Aug. Rumjanzoff gróf költségén Rurik hajón a' világ körülhajókázására indult. 1818 visszajött, 's utjáról való tudósitása 1821 jelent meg Weimarban. Már az előtt is tett mint tengeri kadet Krusenstern alatt egy utat a' világ körül. 1824 harmadszor indula el, mint egy orosz hadi hajó parancsnoka, 's az éjszaki tengerben 2 szigetet fedezvén fel, 1824 Kamtschatkába ért, 's 1826 Jul. Kronstadtba visszatért. Kisérője D. Eschholz Londonban adá ki ezen utazás leirását (2. k. rézmetsz.) maga pedig Pétervárában 1829. 2 köt.

KOVA, számos ásványfaj, nevét a' benne lévő kovaföldtől vevő. Ezen kovaföld magán nem olvad fel a' tüzben, hanem más ásványanyagokkal. A' levegőben és vizben változatlan marad, csak a' folyatsav hat reá, mindenikféle lugsóval, t. i. szék és lugsóval, üveggé olvad 's ezért üvegnemü, üveggélevő földnek is mondatik. Ha száraz és finom, azon homokot képzi a' kovaföld, melly a' fogak alatt roszog, durva és éles fogásu. Minden kova nemü kő keményebb az agyag- és mésznemünél, az aczélhoz ütődve szikrát ad, 's nagyobb részint többé vagy kevessé átlátszó. Egészen tiszta kovanemeket nem kaphatni, mert a' hegyjégben is találtatik egy kevés agyagföld és mész. Ha egészen tiszta kovaföldet akarunk nyerni, borkősóval olvasztassék fel. Ekkor egy átlászó, a' levegőn megnedvesülő anyag ered, melly kovanedvnek mondatik. Ebből minden más savany lecsapja a' kovaföldet, és pedig egészen tisztát. Némelly kovafajok iszonyu számmal vannak a' földön elterjedve. Ide tartoznak a' drágakövek (egész és félnemesek) többnyire. A' tiszta, átlátszó kova, melly a' homokban találtatik, drágakő gyanánt metszetik ki, 's gyürükbe foglaltatik, vagy pecsétnyomóvá készitetik. —*j—a.*

KOVASÓCZI Farkas. Tudományok után sovárgó lelke Olasz- Német- és Franciaország tudományos intézeteinek meglátogatására serkentette, honnét visszatérvén esmeretségbe jött Báthory István és Kristóf fejedelmekkel. Erdélyországba hivatván, sok követségeket végezett 's Báthory Sigmond kiskorusága alatt, Báthory Boldizsárral és ipával Kendy Sándorral együtt, mint tanácsnok az igazgatásban is részesült. Minthogy azonban a' felserdült fejedelemnek a' Törököktől leendő elszakadást, mint Erdélyre nézve felette veszedelmest, állandóan ellenezte, 1594 nehány társaival együtt Báthory Sigmond kegyetlenkedésének áldozatja lön. — Irt egy latin munkát az erdélyi igazgatásról, melly 1584 Kolosváron jött ki. — Fia, KOVASÓCZY ISTVÁN, Bethlen Gábor fejedelem cancellariusa, nagy tudományu férjfiu és jeles költő volt.

KÖVET, általában olly személy, ki valamelly ügynek elintézése vagy folyvást való szemmeltartása végett, megbizója által felhatalmazva, bizonyos helyre vagy személyhez küldetik. A' szerint, a' mint

az ügy csak egyes magán embert, külön társaságot, várost, megyét, vagy országot érdekel: a' követek magán személyiek, egyes társaságiak, városiak, megyebeliek vagy országosok lehetnek; noha az első rendüek tulajdonképen nem követeknek, hanem csak megbizottaknak vagy legfelebb is küldötteknek mondhatók, a' másod-, harmad- és negyedrendüek pedig szinte nem annyira követek, mintsem inkább KÉPVISELŐK. (l. e.) Szoros értelemben tehát követ alatt olly nyilvános személyt kell érteni, kit az ország — minekutána neki szükséges utasításokat adott — arra felhatalmaz, hogy idegen hatalmasságoknál hazája ügyeire felvigyázzon 's azokat előmozditsa. L. a' KÖV. CZIKKELYT.

KÖVETSÉG. Azon követek közül, kiket a' fejedelmek idegen országok hatalmasságaihoz küldenek, némellyek azoknak magán ügyeiben alkudoznak, mások pedig az országos viszonyokra figyeléssel vagy azoknak elintézésével foglalatoskodnak. Az elsők csak széles értelemben mondathatnak tehát követeknek, 's közönségesen inkább is csak ügyviselőknek, fejedelmi küldötteknek, követségi tanácsnokoknak, fejedelmi ügybiztosoknak 'sat. neveztetnek. De magok az igazi értelemben vett (országos) követek is első-, másod- és harmad-rendüekre osztatnak. Az első-rendü követek nem csak a' reájok bizott ügyekben képviselik az ő fejedelmeiket, hanem még személyeikben is, ugy, hogy némelly ollyan elsőségekre tarthatnak számot, mellyekkel azok személyes jelenlétekben élnének. Ebbe az osztályba tartoznak a' nagykövetek vagy ambassadeurök, 's hajdan a' cardinálok, ha mint oldal melletti követek (legati a' latere) küldettek, valamint szinte a' pápa nunciusai. A' másod-rendü követek csak az ügyekben képviselik felségeiket; rendszerint ezen kettős czimjek van: rendkivüles követ és felhatalmazott minister. Ezen osztályba tartoztak hajdan a' császári és pápai internunciusok is. A' harmadik rendü követek alatt azok értetnek, kiket a' küldő fejedelemség ministere az elfogadó hatalmasság ministeréhez utasit; illyenek az udvari küldöttek, ügybiztosok 'sat. A' puszta ügyvivőknek nincs ministeri rangjok. — A' követ különböző rangja szerint, kisérőinek minősége 's mennyisége is változik. Az első osztályuakkal több követségi lovagok és nemes ifjak, több követségi titoknokok, tolmácsok, irnokok, szolgák 'sat. mennek; a' másod-osztályut ellenben igen ritkán kisérik követségi lovagok, 's követségi titoknoka rendszerint csak egy van; a' harmadrendünek pedig még kevesebb számu kisérője van. — Hogy a' követ hivatalbeli méltósága azon hatalmasság által, mellyhez küldetik, elesmertessék, hitelesitő vagyis megbizó levelet kell előmutatnia; hogy pedig hatáskörét a' reá bizott ügyekben esmerhesse 's mindenkor szeme előtt tarthassa, saját nemzetétől vagyis inkább uralkodójától nyerendő utasitásra van szüksége. Ha rendeltetése helyén megérkezett, bemutatja hitelesitő levelét a' külső ügyek ministerének, 's kihallgattatást kér (melly az első rendüeknél nyilvános, a' többieknél pedig magán (privat)); mi után a' többi követeknél innepélyes látogatásokat tesz, hogy mint követ, általok megesmertessék. Mihelyt a' követ küldetése országának határába belép: szent és sérthetlen az ő személye, 's ezen felül mig abban tartózkodik, folyvást a' külföldiség (külhonosság, exterritorialitas) jogával él, melly szerint nem azon ország tagjának, hanem ollyannak tekintetik, ki személyére, kisérőire, lakházára, kocsijára 'sat. nézve, az ország törvényhatóságán kivül tartózkodik 's egyedül hazája törvényeinek hatalma alatt áll. Ennél fogva ő maga és kisérői, mind a' polgári mind a' büntető itélőszékek befolyásától mentesek, 's vagyonai, mellyek őt mint követet illetik, mindennemü adó alól fel vannak szabaditva; de ellenben vámot, hidpénzt 'sat. ő is tartozik fizetni. Az ő lakházába nem szabad a' policzia-, adó- 's egyéb országos tisztviselőknek és szolgáknak fürké-

szés, nyomozódás végett benyomulniok, mint más magán ember hajlékába; de ellenben a' kölcsönös igazság és az ország bátorsága kötelességévé teszik a' követnek, hogy lakházában a' vétkeseknek menedékhelyet ne adjon, vagy legalább törvényes kikivánásra azokat kézbe szolgáltassa. Nevezetes még a' követeknek azon joga is, hogy házi istentiszteletet ollyan országokban is szabadon gyakorolhatnak, hol vallások egyébiránt tilalmazva van. — Alkudozásaikat néha közvetlenül a' fejedelemmel tartják, élő szóval, vagy irásba foglalva; de közönségesen csak a' külső ügyek ministereivel szoknak a' reájok bizott ügyek iránt értekezni, melly a' követség végződtéig vagy az ügy elintéztetéséig folyvást tart. Az több okok miatt félben szakadhat, ugyanis a' hitelesitő levél elavulta, egyenes visszahivatás, önkényes vagy kinszeritett elutazás, és a' követ halála miatt. A' visszahivásnak többféle okai lehetnek, u. m. az ügy elintéztetése, vagy a' kivánt czélnak megakadályoztatása; időközben támadt egyenetlenkedések, vagy néha magán okok is. Néha ön akaratjából, visszahivatás nélkül hagy el a' követ valamelly udvart, a' mi csak ollyan esetben történhetik, ha személyén, a' nemzetek jogának megsértésével, méltatlanság követtetett el; de vannak ollyan esetek is, midőn a' követ, valamelly országnak elhagyására hatalommal kinszeritetik, 's ekkor kiparancsoltnak mondatik. Egyébiránt a' követség mindjárt azon időtől fogva végződöttnek tekintetik, mihelyt visszahivatási levelét bemutatja, vagy elutazására az uti levelek neki kiadatnak; 's ekkor nyomon el is kell távoznia az országból, mellynek határáig azonban személye mindenkor, még háboru idejében is, sértetlen marad. — A' követségi mindennemü viszonyokról és foglalatosságokról alapos felvilágositást és értesitést nyujt Martens Károlynak ezen czimü munkája: „*Manuel diplomatique, ou précis des droits et des fonctions des agens diplomatiques*'sat." (Leipzig 1822). Az europai követségi jogokról különösen, Moshamm Ferencz ira egy munkát, melly Landshutban 1806 jött ki. —*no*—

Követelő-nek mondatik általában, ki valamelly tárgyat önnönének vélvén, erre nézve törvényes vagy polgári uton keresetet indit, 's igényének (Anspruch) alaposságát bebizonyitni, világosságra hozni törekszik. E' szerint követelőnek mondatik az olly fejedelmi személy is, ki jogainál fogva az országlást önnönévé akarja tenni.

Következtetés, bizonyos előrebocsátott állitásokból, tételekből huzott resultatum (conclusio). Fejér György Logicájában kihozásnak nevezi, mellyet Verseghy nem hagy helyben, mondván, hogy az okoskodásban legtermészetesebb neve a' conclusionak a' következtetés; azonban a' kihozás még sem megvetendő kitétel, mert a' dolog természetéből van véve. Ugyan is, ha valamelly itéletnek helyessége vagy helytelensége, igaz volta, vagy nem igaz volta magából ki nem tetszik: más tudva lévő itéletből az összevetés által tudatik ki. Ez annyi, ugymond Fejér, mint valamit kihozni. Azon itélet, mellyből a' másiknak igaz vagy nem igaz volta kitudatik, ennek oka tágas értelemben; alapja tulajdonképen; az pedig melly kitudatik, annak következete; valamelly alapból a' következetnek kitudása tehát a' kihozás. A' gondolkodó erő azon ágazatja, melly által ez a' kihozás végbe megy, noha magában nem különbözik az itélő erőtől, különösen ok vagy ész nevet visel (Ratio). Azon itélet, melly természetesen elől gondoltatik, 's mellyből a' másik kihozatik, elététel, vagy ha több, elétételek (Antecedens-praemissae), a' melly pedig belőle kihozatik, következő vagy következet nevet nyert a' philosophusoknál (consequens). Az összefüggés pedig, mellynél fogva a' következő az előtételből foly, és kihozatik, ugy hogy ha ez igaz, annak is szükség megigazodnia, és viszont, a' mellyen épül hát a' kihuzásnak egész ereje, követke-

zésnek neveztetik. Mindezekre nézve tehát a' kihozást következtetésnek is mondhatjuk, ha pedig szavakkal kitétetik általunk, akkor okoskodásnak mondjuk. (l. Fejér György Logicájában, Pest 1810. II. D. l. 132). *Kállay.*

Kővéváltak, l. Geognosia és Ősvilág. Az ott megnevezett irásokhoz tartozik még: „*System der urweltlichen Conchylien*, és *System der urweltlichen Pflanzenthiere*" Brounról (Heidelberg, 1824 folyt). *—j—a.*

Kövy Sándor, a' sáros nagy pataki collegiumban a' hazai polgári, egyházi és büntető törvény tanitója, szül. Nádudvaron Szabolcsvármegyében, 1763 körül, szegény nemes szülőktől véve eredetét. Dicsérettel végezvén tanulását Debreczenben, Posonyba ment, a' hazai törvény hallgatása végett. Azután Pesten, a' kir. tábla mellett gyakorlati esmereteket szerezvén egy ideig, ügyvéd lön, 's ugyan ott mint ügyvéd szerencsét próbála. De ez nem kedvezett neki. Felhagyott tehát a' törvénykezéssel, 's tanitásra érezvén magában nagyobb hajlandóságot, néhány ifjat magányosan tanita a' törvénytudományokra, kiknek ajánlására utóbb, midőn S.N. Patakon a' törvénytudományok számára is tanitószék állittatnék, erre ő hivatott meg. E' hivatalába Nov. 15kén 1793 iktattatott be, melly uttal „*De studio juris patrii nobili Hungaro summe necessario*" szólott. Hire csak hamar elterjedvén, az ország minden vidékeiről tódult hozzá az ifjuság. Ha nem tagadhatni is meg tőle a' jeles törvényesmeretet, 's az igen megfogható előadást: még is, ugy látszik, nagy befolyásu volt tanitványai számának nagy nevekedésére az, hogy a' felvételben igen könnyü volt, 's nagy lágysággal viseltetett az ifjuság iránt. Meghalt 1829 Jul. 23kán. Nyomtatásban megjelent munkáji ezek: „*Elementa jurisprudentiae hungaricae*" (a' szerző neve nélkül, S. Patak 1817. 2dik megjobbitott 's bőv. kiad. a' szerző nevével, Patak, 1823, 3dik kiad. változtatás nélkül ugyan ott 1830); „*Summarium elementorum jurisprudentiae hungaricae*" (S. Patak 1822). „Magyar polgári törvény." Koszoruzott munka (S. Patak 1824). Vannak ezeken kivül néhány apróbb értekezései az Aurorában, Minervában, és egynehány alkalmi deák versei is. *l.*

Kozákok (Kazakok), mind azon néptörzsökök, mellyek Oroszország, Lengyelország 's Ukrain déli 's keleti vidékeit lakják, 's ez oldalról az Oroszbirodalom határait őrzik; a' honnét tulajdonképen adót nem fizetnek, hanem e' helyett hadi szolgálatot tesznek. Mind származásokat mind jelen alkotmányokat tekintve, két főtörzsökre kell osztatniok, a' kisoroszországi (malorossai) 's doni Kozákokra. Mind a' két főtörzsök mellékágakat formált, kivált a' doni. Ettől, a' pallérozottabbtól, származnak a' wolgai, tereki, grebinszki, urali és szibiriai Kozákok. Amahoz tartoznak a' szaporogi Kozákok vagy Haydamakok, a' legzabolátlanabbak 's legvadabbak. Ezen nép eredete 's neve felett különféle a' vélekedés. Némellyek mind a' kettőt Kasia tartományra, mellyet igy Porphyrogeneta Konstantin neveze, akarják visszavinni. A' török nyelvben kazak rablót jelent, a' tatár nyelvben pedig száguldozó könnyen fegyverkezett katonát. Minthogy a' Kozákok a' Wolgán tul lévő sivatagokról származnak, hihetően tatár csoportok maradéki lehetnek, mellyek ott különböző időben telepedtek meg. Mások szerint orosz származásuak. Nyelvek is tulajdonképen orosz, noha a' Törökök 's Lengyelek ellen viselt háborujik által, ezektől sok szavakat felvettek. Mind a' doni mind a' kisoroszországi Kozákok hihetőleg a' nowgorodi tartományok öszvecsoportozott vakmerő orosz kalandozójiból származtak. Czéljok rablás volt az Oroszbirodalom hátarin, a' Tatárokkal való harczokban 's csatákban. Minthogy ez által a' határt is egyszersmind óvták, az uralkodás nagy jogokat engede nekik; a' honnét ezen, mintegy

állandó önkényes csapatok, kivált midőn föld is adatott nekik, nagyon megszaporodtak, 's igy nem csak erősségre, hanem belső értékre és tartósságra nézve is gyarapodtak. De ezen jogok 1804 olta nagyon megkorlátoltattak. Az 1538-ki haboru alatt ment először 3000 doni Kozák hadba az Oroszokkal Lieflandba. Azután elfoglalák Szibiriát, a' Tatárokat sok orosz tartományokból visszanyomák, 's a' Törökök meggyőzését is segíték. A' doni Kozákok gyakori felzendüléséből (az utolsó 1773 a' rettentő Pugatscheff vezérlése alatt) ön magok közt is támadtak hasonlások, 's a' nagy törzsöknemzetség egyes osztályokra szakada. Igy szeköett el a' nagy doni törzsök egy ága, mintegy 7000 főből álló, hogy a' büntetést több bünhödéseiért elkerülje, 1577 Kamába és Permiába, később szinte egészen az Obiig. (l. Szibiria és Stroganoff). Onnét elkergeték az ott lakó Wogulokat, Osztjakokat, és Tatárokat. De midőn ezen, a' lakosokkal folytatott harczokban egy kis csoporttá öszveolvadtak, 's vezérjek nem reménylé az elfoglalttat tovább is megtarthatni, alája veték magokat az orosz kormánynak 's számok megszaporodott. Azolta a' Kozákok ezen törzsöke egész Szibiriában elterjedt. A' Kozákok mennyiségéről különbözők a' vélemények. Archenholz a' fegyverfogható férjfiukat köztök 700,000-re teszi. De ennek fele sincs valóságos szolgálatban. Ezen félnek két harmad része ezen kivül belső szolgálatra használtatik, 's Europába soha se jön; ugy hogy az orosz kormány nem parancsolhat ki sokkal többet 100,000 embernél europai háborura. A' hétesztendős háboru alatt az orosz sereggel 10,000 Kozáknál nem volt több. Az 1804-ki elrendelés szerint közönségesen 3 ezredből 2 van otthon, egy pedig szolgálaton a' határnál. De ha felszólíttatnak, mindennek el kell a' háboruba menni, 's akkor az orosz koronától zsoldot 's élelmet kapnak. Most nagyobb részint (kivált a' doni törzsök, melly még a' legfüggetlenebb) az orosz seregnek rendetlen gyors lovasságát formálják, külön csoportokra elosztva. A' kisorosz-országi Kozákok alkotmánya korlátoltabb; ők csaknem megegyeznek a' rendes csapatokkal. A' Kozákok közt nincs nemesség; mind egyenlők, 's a' nélkül, hogy lealacsonyitanák magokat, majd parancsolnak majd engedelmeskednek. Az elöljárókat magok választják magok közül, egyedül csak a' főparancsolókat erősíti meg a' kormány, 's azok csak ennek egyetértésével tetethetnek le ismét. A' parancsolókat mind a' korona fizeti, a' köz Kozákokat pedig csak addig, mig szolgálatban vagynak. Ezeredjeik (pulk) a' kerület nagyságához képest 500—3000 emberből állanak, 's egy ezeredestől (Hetmann, l. e. az ő nyelveken Ataman) vezéreltetnek. Az összes csapatok fővezére is hetmann czimet visel. A' tiszteknek az ezredesig (kivévén néhány ezredek tisztjeit, kik egyéb tisztekkel a' seregnél egy polczon állanak) nincs rangjok, 's történhetik, hogy a' rendes sereg altisztjei parancsolatja alá adatnak. Minden Kozák köteles korának 18—50 évéig szolgálni, tulajdon lovat tartani, 's magát lengyel vagy keleti mód ruházni, hanem a' ruhadarab jósága 's szine ön tetszésére hagyatik. — Főfegyverek 10—12 láb hosszu dárda; ezenkivül vagyon kardjok, puskájok vagy egy pár pisztolyjok, vagy csak ivek 's nyiljok. Láncsájok, többnyire tarka kis zászlóval felczifrázva, lovaglás közben lábon lévő szij segitségével, karon vagy nyereg-gombon függve 's feltartva vitetik. Kantsukjok is (bőrből font vastag korbács) fegyver gyanánt szolgál nekik, fegyvertelen ellenség ellen, valamint lovaik kormányzására is. Kevésbé ügyesek rendes mozgásokra; csudát tesznek a' tárházok 's hadi butorok megtámadásánál, és elszórt csapatok üldözésénél. Lovaik többnyire kicsinyek 's külsejek nyomorult, de tartósak, jól tanitottak, 's olly gyorsak, hogy, mivel nem kell zárt csapatokban menniek, 's csak kevés vagy semmi butort viszneknek magokkal, különös erőltetés nélkül több napokon által 12—16

mértföldet is szaladnak. Minden pulknak két vagy több selyem zászlója van, közönségesen szent képekkel ékesítve. Minden egyéb hadi szerek idegenek előttök. A' Kozákok tacticája 's hadakozás módja főkép abban áll, hogy kicsiny 's megoszlott csapatokban állanak ki, 's ezekkel az ellenséget minden részről, de kivált oldalról 's hátulról lármás 's ijesztő hurrahkiáltozás közt, leeresztett dárdákkal legsebesebben futtatva támadják meg. Ha sikerül nekik illy dühös rohanás által az ellenséget megoszlatni, dárdájokat leeresztik, melly egy szijon lóg utánok, kardhoz vagy pisztolyhoz nyulnak, 's ez által nagy pusztítást tesznek. Ha pedig ellentállásra találnak, 's a' benyomulásra nincs lehetség, mindjárt szétoszlanak, bizonyos meghatározott helyen összegyülnek, ott ismét kis csoportokat formálnak 's addig ismétlik megtámadásokat, mig az elfáradt ellenséget futásra nem kinszerítik. Ez azután az elválasztó szempont, mellyben a' szétoszlottak vagy szaladók közé halált 's romlást visznek. 1570 épiték főtanyájokat 's fegyverhelyeket Tserkaszkot néhány szigeteken a' Don közepén, Azowon felül 70 werstnyire, Pétervától pegig 279 német mértföldre, 2950 h. 's 15,000 l. Lakhelye ez az atamannak. Tatár Velenczének lehet nevezni, mert házai magas fa oszlopokon állanak, 's egymással kis hidak által köttetnek öszve. Nagy viz alkalmával (Aprilistől Juniusig) a' város uszni látszik. Templomjaik arannyal 's drága kövekkel gazdagon fel vagynak ékesítve. Az ottani színházban rendesen mindig játszanak. Vannak benne több magános könyvtárak, 's egy tanítóintézet, mellyben franczia 's német nyelvv, földmérés, történet, földleirás, természettudomány tanítatik. A' Görögök, Örmények és Zsidók által élénken üzött kereskedése igen kiterjedett. Minthogy a' városnak az áradások miatt egészségtelen fekvése vagyon, miből nem ritkán betegségek támadnak, a' Don egyik ágánál a' mostani várostól egy mértföldre, Uj-Tserkaszk kezd építetni, hová a' régi város minden lakosai menni fognak kártérités mellett, ugy hogy 50 év mulva talán a' régi városnak semmi nyoma sem fog látszani.

Közbenjáró alatt a' népjogban olly hatalmasság értetik, melly barátságos alkudozás által a' kitöréssel fenyegető vagy már valósággal dühösködő háborut két nemzet között, fejedelmeik megegyezésével, békeségesen elintézni 's megszüntetni törekszik. A' közbenjáróság különbözik a' választott bíróságtól, midőn t. i. az ellenséges hatalmak egy harmadik avatkozatlant biznak meg ügyök elhatározásával, 's kimondandó ítéletének magokat előre alávetik. A' közbenjáróságnál ellenben, hol az ellenséges hatalmak egyetértőleg meghallgatják egy harmadiknak a' béke helyreállitására czélzó alkudozási ajánlatait, vagyis összeegyeztető javalatait, nem köteleztetnek azokat egyszersmind el is fogadni. A' közbenjárásra közönségesen a' gyengébb hadakozó fél szokott valamelly hatalmasságot, vagy többeket is megkérni, mint p. o. ujabb időkben a' Lengyelek az Oroszok ellen Angol és Francziaországot; a' pápa ön népe ellen Austriát; Hollandia a' Belgák ellen az 5 főhatalmasságot (Anglia, Francziaország, Austria, Orosz-és Poroszország) 's Törökország Ibrahim egyiptomi alkirály ellen Orosz-, Angol-és Frankhont. De megtörténhetik az is, hogy a' szomszéd vagy más egyéb idegen hatalmasság önkényt, maga ajánlja közbenjárását a' háboruskodóknak; ez leginkább ollyankor történik, midőn az avatkozatlan ország attól tart, hogy ha a' gyengébb fél legyőzetik, a' diadalmaskodó kiterjedt hatalma a' politicai sulyegyent felülmulván, reá nézve is veszedelmes lehet. Ezen tekintetből lépett fel gyakran Francziaország mint közbenjáró, Austriának 's Oroszországnak a' Törökökkel viselt háboruiban, ezen utolsóknak kedvezőleg.

Közbevetők (Indulathang, indulatjel, interjectio) azon részecskék a' nyelvtudományban, mellyek indulatot jelentenek 's többnyire egyszerü, izetlen, idomtalan hangból állanak. Ezek a' termé-

szeti hangok az ember szájában, majdnem az egész földgömbön elérthetők, a' mivelődéssel együtt jobban izesülők. Egészen durvák p. o. óh, hoh, hajh, hu, szt, jaj, huj, uszu stb.; izesültebbek: rajta, ejnye, ugye, nosza stb. —*j—a.*

Közbirtok. Ha valamelly mezőváros, falu vagy puszta, megosztott részek szerint több tulajdonosok sajátságában van, az közbirtoknak, a' személyek közbirtokosoknak, a' javaknak ezen állapotja pedig közbirtokosságnak neveztetik. — A' közbirtoknak vannak hozzátartozandóságai, mellyek is: a' szantóföld, erdő, rét, legelő, csapszék, husszék, vásárvám, vizi malmok és halászat. Ezekhez, mellyek egyszersmind közhaszonvételeknek (commune beneficium) neveztetnek, minden közbirtokosnak belső telki birtokához mérsékelhető joga van. Ha ezeknek használásában egyik közbirtokos a' másik vagy többek által tetemesen akadályoztatik, vagy korlátoltatik, 's károsodását érzi, arányzatot (proportio-t) kérhet. Ez, olly tökéletesen kidolgozott rendszabás, mellynek segítségével a' közhaszonvételek jövedelme, minden egy törvényes közbirtokos belső telkének mennyisége szerint meghatároztatik, és kinekkinek részére kijeleltetik. Ezen rendszabás vagy egyezség, vagy választott bíróság által, vagy pedig a' proportionalis (arányzati) perben hozott birói ítéletnél fogva állapittatik meg. — E' tárgyból következő perek számaznak: 1) Használatbeli proportionalis per (arányzatos), melly akkor indittatik, midőn a' belső telkek mennyisége és a' közbirtokosok részletei tudva vannak, vagy legalább jogbeli kérdések előfordulása nélkül megtudathatnak, vagy midőn valamelly helységben nemesi udvar (curia nobil.) találtatik, melly sessiókra (helyekre) osztatik 's a' külső telkek hozzá alkalmazva szabatnak ki. Ezen per akármellyik közbirtokos által mozdittathatik a' tárgy mennyiségéhez alkalmazott vármegyei bíróság előtt, mellybe minden közbirtokosokat idéztetni, 's benne a' proportiotlan (aránytalan) használást kell beb zonyítni. A' biró a' belső telkek mennyiségéhez képest osztja el a' haszonvételeket. A' pusztákon pedig mindenkinek számára kiadatik a' belső telkeknek, szántóföldnek, rétnek, szőlőnek 'sat. való föld 's a' netalán közösen ültettetett gyümölcsösök, szőlők, erdők, 'sat. vagy hasonlóan tétetett épületek, birtokosaiknak részébe becsü szerint beszámíttatnak. A' perköltséget minden fél maga viseli. 2. Jogbeli proportionalis (arányzatos) per, melly akkor mozdittatik, ha a' felperes használaton kivül van, vagy a' belső telkek állapotja ollyan zavart, hogy jogbeli megvizsgáltatást kiván. A' királyi vagy bánsági tábla előtt mozdittatik, mellyre nézve a' jogot kell bebizonyítni. —*no*—

Középamerika. A' középamerikai egyesült statusok köztársasága vérontás nélkül létesüle, midőn a' guatemalai, san-salvadori 'sat. confoederatio 1821 Sept. 21kén magát Spanyolországtól függetlennek nyilatkoztatá ki, és 1823-ki Jul. 10 a' mexicoi szövetséges országtól elválván, mint önállásu ország, magának az éjszakamerikaihoz hasonló alkotmányt ada. Guatemala már 1821 Sept. 15 állita fel ideigleni országlást. A' köztársaságnak függetlenségét kinyilatkoztató oklevele 1823-ki Julius 1-jén költ. Politicai és kereskedési érdeke egészen különbözik a' mexicoi és colombiai köztársaságétól, melly kettő között, az Andesek magasan fekvő naptéritőkör alatti táján (8° 46′ — 17° 51 éjsz. sz.) 's atlanticumi és déli tenger mellett fekszik. Amabba 12, ebbe 11 hajózható folyama ömlik. Középamerika 5 tartományt foglal magában, t. i. Guatemalát, melly fő alkatrészét teszi, Nicaraguát, Hondurast, San-Salvadort és Costaricát, összesen 9600 nsz. mföldet, 12 városban, 21 villában 's 700-nál számosabb faluban lakó 1,970,000 lakossal. Az országlás egy elölülőből, alelölülőből 's 11 tanácsnokból, kik a' felsőházat képezik, és a' képviselők kamarájából áll. Az egyesült amerikai statu-

sok és Mexico elesmerék önlételét. A' rabszolgakereskedés el van benne törülve. A' kereskedésre nézve sokkal szabadabbelmü okfők uralkodnak Guatemalában, mint a' többi fiatal független országokban. Minden idegenek hasonló jogokkal élnek a' belföldiekkel. Angolok és Éjszakamerikaiak járják be ezen gazdag köztársaságot, mellyben a' földsajátosok kezei között temérdek arany és ezüst van, 's itt ott nyomos munkálatokba kezdenek. A' csendes világtenger partján egy uj városa emelkedik, Puerto-Libertad, melly egyszersmind Guatemalának tengeri kikötője leend. Az egyesület (unio) lobogója: három külön szinü sujtás három tüzokádóval (mellyek a' három legnagyobb tartományt, Guatemalát, Hondurast és Nicaraguát jelentik) egy szivárvány alatt 's ezen felirattal: Dios, Union, Libertad. A' jövedelem mintegy 2 millio forint, az adósság pedig 14 millio. — Guatemala tartomány és főváros, mellyet Cortez 1523 Christoval de Olid, 1524 pedig Alvarado által elfoglaltatott, Spanyolországnak legkevesebb vérébe került; de sehol sem is volt olly nemes lelkü téritője mint itt Las-Casas. A' föld heves, de buján termékeny; legjobb indigot terem, évenként 5 millio forintnyi kivitelüt. A' világkereskedésre nézve nyomos lehet idővel a' 186 usz. mföld nagyságu Nicaragua tó, minthogy a' hajózható S. Juan által az atlanticumi tengerrel összefügg, 's belőle veendi vizét azon zárt csatorna, melly az atlanticumi tengert a' déli oczeánnal összekötendi. Partjain több tüzokádó hegyei vannak. A' régi népesség száma igen megkevesedett. Nevezetesek Huehuetlapallan omladékai. A' Moscos vagy Mosquitos lakosoktól Mosquitopartnak neveztetett tartomány, melly a' Gracias a Dios hegyfokig terjed, az 1824ki colombiai gyülés által, Colombia tartománynak egyik alkatrészévé tétetett; Poyas tartományt pedig hasonló nevü várossal, egy különlétü országra emelte Mac-Gregor, a' skót kalandor. — Guatemalát egy benszülött, Domingo Juarros irá le (angolul Bailytől, „*Statistical and commercial history of Guatem.*“ Lond. 1823). Az 1828 's köv. évben véres polgári háboru pusztitá a' szép San-Salvador és Guatemala tartományt. 54.

KÖZÉPHANGOK-nak (Mittelstimmen) neveztetnek a' hangmivészetben azon HANGOK (l. e.), mellyek az alapbassus és a' melodiát vezérlő hang között fekszenek, és illy módon mintegy betöltik a' harmonia hézagjait; a' több szavu énekben közönségesen az Alt, vagy a' második Sopran, és a' Tenor szokott a' középhang lenni; a' hangszeres muzsikában pedig többnyire a' második hegedü és a' viola. —*gy.*

KÖZÉPKOR alatt általánosan az az időszak értetik, melly a' romai nyugoti birodalomnak elpusztulásától, vagy szorosabban véve nagy Károlytól fogva a' reformatioig lefolyt. Ez az emberiségnek ifjui kora, mellyben csekély tudományos mivelődés mellett a' halandók kebelében minden indulatok és szenvedélyek majdnem a' féktelenségig uralkodtak, különösen pedig a' hirvágy, a' hóditási düh és uralkodási szomj, mindenkit csatákra 's ezer meg ezer vakmerő vállalkozatokra buzditottak. Ez ama' kor, melly Europának majdnem minden országait gazdag várurakkal és földbirtokosokkal töltè meg, kiknek hatalmát folyvást fegyveres csatázók támogaták, kik büszkeségekben önkényeken kivül semmi törvényt nem esmertenek, 's kik minden birtoktalan személyt, minden nemharczolót, nemtelennek tekintettek, és mint csupán türödelemre és engedelmességre születettet megvetének. Hogy ezen néposztály a' rabszolgaságot elkerülhesse, erőegyitésre kellett törekednie, 's ennek szükséges volta hozá létre a' városokat. Ezek eleinte csak kisded telepedések voltak, de szorgalmok által hamar nevekedtek 's gazdagultak; bekeriték magokat falakkal, szabadságokat szerzének magoknak, saját alkotmányról gondoskodtak, 's lassanként a' nagy országban egy kisded országot ké-

peztek. A' belső mivészi szorgalom 's a' külső kereskedés vagyonosságot és kényelmességet szerzének, a' jól rendelt polgári alkotmány pedig bátorságositá a' béke nyugalmát; ennél fogva számtalan nemesek is költöztek a' városokba, édesgettetve az itt feltalálható életkellemek által. Minthogy azonban idővel magok a' polgárok között is támadtak hatalmasok, kiknek elnyomásától a' gyengébbek méltán félhettek: ismét ujabb erőegyitések, összeszövetkezések támadtak, az ugy nevezett czéhek, mellyeket ugyanazon mesterségbeliek alkotának egymás között, 's mellyek czéhmesterek által igazgattattak. Általában a' czéhek, mint a' rendetlenségeknek akkori egyedül való ellenszerei, olly közönségesek lettek, hogy szinte sehol sem lehetett olly egy életnemü számosabb embereket találni, kik egymással szorosabban nem egyesültek 's magok között bizonyos törvényeket és szabályokat nem alkottak volna. Magok a' tudományok is hódoltak ezen czéhbeli szellemnek az egyetemi alkotmányban, melly szerint az oskolai osztályokon keresztül kellett és kell futni, bujkálni. Pedig sem mivészetnek sem tudománynak nincs veszedelmesebb akadálya, mint a' czéhesség, az eltilthatás és kinszerithetés joga, a' születésre, rangra, vallásra 'sat. való tekintet, mellyet a' czéh természete magával hoz. De az akkori időbeli legnevezetesb intézetnek, a' lovagságnak legvirágzóbb lételi sajátsága is magán viseli a' czéhesség bélyegét. Had volt a' nemesség életnemi foglalatossága; a' ki ez által és ebben lovaggá nem lehetett, nem volt szabad láncsát emelnie és lovasságot vezérelnie; 's még a' legfőbb nemzetségből (?) születettnek is csak szolga- vagy apródképen viselt több évigleni hadi szolgálata adott igényt arra, hogy magát lovaggá üttethesse. De a' szolga lovag és várur a' becsületérzésnek, büszkeségnek, szerelemnek és buzgóságnak ugyanazon fokával birt; a' hir, szüz és hit, egyiránt lelkesité őket vitézi tettekre, kalandokra, ábrándozó vállalkozatokra, és tulcsapongó rajos önáldozatokra. Innét a' szépnemért való gyakori küzdések és bajvivások; innét számos ifjunak és szüznek a' klastrom sétét falai közé temetkezése, a' sanyaru zarándokságok 's a' vérengző keresztes hadak. Ekkor alapiták meg a' pápák idővel magasra emelkedett hatalmokat. Érsekekből, püspökökből, apátokból, provincialisokból, papokból 's szerzetes csapatokból olly sereget állitának fel önvédelmekre, mellynek fegyvere lelkiképen is öldökölhetett, 's nekik győzödelmet vivott az egész kereszténység felett. — — Ez a' csatákkal és hősi tettekkel, büszkeséggel és szilaj szabadsággal, ömledezéssel és szerelemmel, lelkesedéssel és buzgósággal teljes időszakasz nem lehetett nemköltemények. Azon férjfiak, kik mindent, a' mihez kezdettek, olly egész erővel de egyszersmind gyermeki nyiltszivüséggel és szabadossággal folytattak, nem lehettek alkalmatlanok vagy érzéketlenek a' költeményekre nézve is; sőt forróan kellett ezekhez vonszódniok. E' szerint már a' 12 században keletkeztek a' lovagok közt költők és dalnokok, kiknek atyáji a' délfranczíaországi provencei **Troubadourok** voltak, kik leginkább Berengar udvarában Toulouseban énekeltek. Őket utánozák a' fr. **Trouvérek**, a' német **Minnadalnokok** (Minnesänger), az olasz, spanyol 'sat. költők. A' lantos versezettel egyszersmind a' hős (vitézi) költemények is terjedni és szépülni kezdének, melly utolsók regényes (romanticus) természetet öltének magokra. Tárgyaik mesék, mondák, vitézi cselekedetek 'sat. voltak, leginkább a' nagy férjfiaknak (p o. nagy Sándor és n. Károly) életéből, a' történetirásból, a' keresztes hadakból 'sat. meritve. — De nem annyira politicai okok, mint inkább a' lovagságnak — a' költemények ápolójának — elenyészése miatt, némulni kezdének a' dalok a' 14 század kezdetével Német-Franczia- és Spanyolországban, és csak Olaszhonnak támadott még egy Petrarcája és Boccaccioja, Angolhonnak pedig Chaucerje. Énektelenül tünt le a' 15 század is,

's csak a' középkor végével ébredezett a' multak emlékezetében szunnyadozó költői szellem. Az olasz Ariosto, a' spanyol Cervantes és az angol Shakspeare, vezércsillagként tüntek fel a' költészség egén, 's teremtő lelkek tiszta fénye mellett, homályba szált a' középkor csekély maradványa is. A' középkor képző mivészetei között leginkább az épitésmód tünik ki az ő tökéletes sajátisága által. Ha a' régiség legfelségesebb épitményein az első lakhelynek durva idomtalansága látszik, 's esmerhető az, hogy csupán a' szükség miatt nyerék lételeket 's csupán annak kielégitése tekintetéből emeltettek; ha csupán czifráknak 's ez által tetszetőseknek akarnak láttatni: akkor a' goth vagyis középkori épités valója, magas ideától származva, fellengző képzeleteket ábrázol. Más egyéb mivészeteket, mellyek a' 14 és 15 században terjedtek el Görögországból nyugot felé, Olaszhonban és a' Rajna melléki alsó vidékeken látott a' középkor szépen felvirágzani. Leggyengébb, legjárattanabb volt a' középkor a' tudományokban. De igy hozá magával azt az akkori idő ifju szelleme; mert az akkori — csupán tettekre született férjfiak, nem voltak alkalmatosak, nem türödelmesek az ülő, a' veszteglő életre, a' huzamos tanulásra. Azon munkásság, mellyel nagy Károly a' tudományok feléledését 's a' népmivelődést eszközölni akará, az ő éltében is kevés sikerü volt; mert nem jött még el akkor annak ideje. Ő utána több évszázadig nem jutott a' harczos férjfiunak eszébe, hogy őt a' láncsaforgatáson 's annak tudásán kivül: mint kelljen ménjét bajnokiasan megülnie? még más valaminek tudása és esmerése is gyönyörködtethetné. Ezen tudatlanság annyira elhatalmazott, hogy a' világiak nagyobb része, magokat a' legfőbbeket sem véve ki, olvasni és irni is alig tudott. A' ki ezeket megtanulta, tudósnak tartaték, 's ha valaki több esmereteket szerzett magának, (a' mi ritkaság volt) 's különösen ha a' szám- és természettudományban valamennyire jártas volt, veszedelemben forgott, hogy mint bübájos vagy boszorkány megégettetik. Egyedül csak a' szerzeteseket kinszerité a' magányosság és unalom a' tudományos foglalatosságra 's a' latin nyelvnek tanulására, mit az istentisztelet romai szertartása is magával hozott 's szükségessé tett. De tudományos foglalatosságaik leginkább csak a' régi irók munkáinak leirásában 's az egyházi atyák életének és az idejekbeli történeteknek feljegyezgetésében állt. Silányok ugyan 's izléstelenek ezek, de azért mégis becsesek, minthogy csak ezek nyujtanak fényt az akkori idő viszontagsága 's a' népek szokásairól. Egyébiránt a' minden nyugoti országokban közönségessé lenni kezdett deák literatura, nem csak az egyházi hanem világi ügyekben 's tudományosságban is bizonyos összehangzást eszközölt, mi a' későbbi kölcsönös mivelődésnek gyorsabb kifejlésére tetemes befolyással volt. A' középkor tudósai az akkori idő czéhes szelleméhez képest egy helybe, egyetemekbe vonultak össze, 's leginkább csak a' törvényeket, vallástudományt és az ugynevezett philosophiát — bölcselkedést — tanitották, melly utolsó leginkább a' szőrszálhasogató vitázás mesterségében állott. De, noha a' tanulmányok felette terméketlenül gyakoroltattak, 's kevés részvételre találtak: a' tudósok mégis nagy tiszteletben tartattak, 's a' legfőbb academiai lépcső a' lovagi méltósággal egyenlőnek tekinteték. Jelesebb tudományos férjfiai ezen időszakasznak a' következők: Lanfrank, Abálard, Salisbury János, Veszel, Erasmus, Celtes, Reuchlin 'sat. Ezen férjfiaknak megjelenésével feltünni kezdett az elmei világosodás hajnala 's végéhez közelitett a' középkor tarka képekkel bő, regényes időszaka. — Keletnek illy értelemben nincsen középkora; de az Islam és arab literatura itt is epochát csinált. — A' görög császárság, a' romainak elerőtlenült lomha folytatása, sem esmerhetett középkort; mivel elgyengült öregek sem képesek ujra megifjudni. — A' középkor történeteiről l. Rühs-től

„*Handbuch der Geschichte des Mittelalters*“ (Berlin 1818), Rehmtől „*Handb. der Gesch. des Mittelalters*“ (Marb. 1821 's köv. 2 köt.) Hallám Henry-től, „*Geschichtl. Darstellung des Zustandes von Europa im Mittelalter*“ (angolból. Leipzig 1820, 2 köt.); Leotól „*Lehrbuch der Geschichte des Mittelalters*“ (Halle. 1830), és Berrington-tól „*Literary history of the middleages etc.*“ (London 1814). — Olaszország középkoráról l. Sismondi ezen czimü munkáját „*Hist. des Républiques italiennes etc.*“ (harm. kiad. Paris 1825, 16 köt.)

KÖZÉPKORI DIÁKSÁG. A' romai napnyugoti birodalom elnyésztével, még inkább pedig nagy Károly császár kimulta után állott be a' középkor, 's tartott a' reformatio idejéig, mikor klastromokba szorulván minden nyelvesmeret, a' felületes iskolai theologiának és philosophiának az lett vezetéke. A' régi szép classicitásu diákság szőrszál hasogatásokra fordittatott, a' grammaticai és syntaxisi szabályok szabad kényre bitorlattak, 's uj szavak formáltattak, mellyeket Augustus császár ideje nem is értett volna meg. Illyen volt a' középkori diákság — 's az „*Epistolae obscurorum virorum*“ annak hüséges képét adja, mellyet sokan Reuchlinnak, mások Erasmusnak tulajdonitanak.

KÖZÉPPONTI ERŐK, melyeknek összehatása a' középponti mozgást szüli. Illyen kettő vétetik fel, a' középponti huzó, és futó erő. Ezen utolsó különösen többektől megtámadtaték, 's csupán számtani képzeletnek mondaték. A' dolog igy lön magyarázva: Minden megmozdult test ugyan azon irányban, ugyan azon sebességgel mozog örökké renyhesége miatt, 's nincs szüksége uj erőre. Már pedig az égi testek a' teremtő mindenható ereje által megtaszittattak először, 's az akkor vett irányban örökre fognának szaladni, ha a' középponti huzó erő görbe utat nem csinálnatna velek, 's igy mozgás támad. Nekünk az első lódintásról adatunk nem lévén, feltételményéről hallgatunk; de mig a' középponti erő feltéteménye áll, addig a' futóerő tevőségét is felveendőnek véljük, ha csak az meg nem mutattatik, hogy a' világ ürege, mellyben a' bujdosók, 's általjában az égi testek kerengenek, annyira üres, hogy a' benne futók épen semmi lassitó akadályra nem találnak. Sőt továbbá az sem lehet való, hogy még a' teljesen üres térben is egyenlő sebességgel fusson az egy tászintást nyert test, ha irányából kivonatik, mert a' kivonó erő a' sebességnek ellenereje. Hogy tehát a' mozgás egyre történhessék, egyre kell a' futó erőnek is munkálkodnia. Legkönnyebb magyarázat volna pedig az, hogy körmozgásra tászintattak az egek mozgó testei. —*j*—*a*.

KÖZÉPPONTI IGAZGATÁS, mellyet a' szövetséges fejedelmek alkotának, 's melly 1813 és 1814 báró Stein vezetése alatt álla fen, 's azon időben nagy várakozást gerjeszte, a' nélkül hogy később annak, kellete szerint, megfelelt volna. Ez, a' leipzigi csata után egy — Octob. 26-kán költ publicandum által alapittatott meg azon czélból, hogy a' győzödelmes hadseregek által meghóditott tartományok segédforrásai illően használtassanak, Németországnak eddigi jármától leendő megszabadittatására. A' terv szerint tehát, az előbbi rajnaszövetségbeli tartományok közül mind azoknak a' középponti igazgatás alá kellett volna rendeltetniek, mellyek a' leipzigi útközet után megszállattak, 's mellyek még annak idejekór a' szövetséges országok közé nem számláltattak. De ez a' terv valósittatásakor nem sikerült, mert azon fejedelmeknek mindegyike kiköté a' középponti igazgatástól való függetlenséget, kik a' szövetségesekhez egyezség által kapcsolák magokat. E' szerint tehát Németországban csak a' szász királyság, Frankfurt és Berg nagyherczegség 's Isenburg herczeg kisded birtoka rendeltettek a' középponti igazgatás alá. De a' Francziaországba nyomulás után az itt elfoglalt tartomá-

nyokra is kiterjesztették annak hatásköre, 's e' végre 1814 Jan. 12 egy rendelet bocsáttatott közre, melly ezen tartományokat 3 szakaszra, 's ezeknek mindegyikét viszont négy igazgatóságra osztá. Azonban mindjárt az első parisi béke után megszünt a' középponti igazgatás hatósága (1814, Jun. 15) a' francziaországi birtokokra nézve. A' rajnántuli 's egyéb német tartományok pedig a' bécsi békegyülés után menekedtek meg tőle. — Egy vonszó (noha egyoldalu, 's különösen Bajorországgal ellenséges indulatu) iromány jelent meg 1815, Berlinben Reimernél, ezen középponti igazgatásról. Az irat szerzőjének, melly ezen nevezetes idő történeteinek egyik nyomos oklevele, Eichhorn gondoltatik. —*no*—

Középponti Mozgás. A' mozgó test, ha mozgása alatt valamelly erőtől mindig egy, az irányán kivül fekvő, pont felé vonatik, görbe vonalu utat ir le. A' zsinegen körülcsovált kő azért forog körben, mivel a' kéz ereje által mindig a' középpont felé vonatik. Igy van a' dolog a' bujdosókkal is, mellyek szinte körded utat tesznek a' nap körül, mivel a' nap középpontul szolgál 's őket egyre vonja magához. A' hold a' föld körül jár, 's a' föld neki vonóerejü középpontul szolgál. Illy esetékben azon pontot, melly körül a' testek mozognak, az erők középpontjának nevezzük; a' vonó erőt, középponti húzó erőnek; azon erőt pedig, mellyel a' test el akar a' középponttól távozni, középponti futó erőnek mondjuk, 's a' mozgást magát középponti mozgásnak. A' középponti mozgás közelebbi visgálása az égi Mechanicának tárgya, mellyről l. Newtontól: „*Principia Mathematica philosoph. natural.*" Laplacetől: „*Mécanique céleste etc.*" —*j*—*a*.

Középponti Tüz. Ha a' föld eredetét ugy vesszük fel, hogy eleinte egy tüzgolyót képze a' föld, olvadtat, folyót, mellynek felülete lassanként merevedett 's hült meg: ekkor nem látszik hihetetlennek, hogy mélyen a' földszine alatt, a' középponthoz pedig közelebb, ma is folyó tűz vagyon. Talám a' föld háborai is magyarázhatók volnának belőle. Sokan azonban nem igy vették fel a' középponti tüz lételét; hanem csak a' föld melegségének magyarázhatása végett. Mások azt vitaták, hogy zárt tüz lehetetlen a' földben, 's ezek a' középponti tüz alatt a' föld gyomrabeli melegséget értik. Vannak azt vitatók, hogy minél mélyebbre szál az ember a' földben alá, annál inkább nevekedni tapasztalja a' melegséget. A' föld szinéből a' téli hidegség kiveszi a' meleget, 's Siberiában 80 lábnyi mélységben is fagyosnak találtatik a' föld; valamint a' nyári nap heve megmelegíti azt. (L. Biot-tól: „*Astronomie physique*" II Köt, 15 szakasz: „*De la température de la terre.*") —*j*—*a*.

Középsavak (Középsók), a' savanyaknak alkalikkal vagy felszívó földekkel való ollyan egyesülése, hogy mindenik elvessze tulajdonságit, 's helyettek közöseket, ujakat vegyen fel. Annyi féle fajaik vannak, a' hányféle lugsó és föld egyesül a' savanyokkal.

Közérzés (politicai tekintetben), olly szivbeli vonszódás vagy idegenkedés, melly a' nemzet legnagyobb részének lelkén uralkodik. A' közérzést csak azon tárgyak ébreszthetik fel, mellyek országos érdekűek, 's csak olly országban, hol a' szükséges vagy legalább hasznos tudnivalóknak köz megesmerhetése nem akadályoztatik. Vannak azonban olly tárgyak, mellyek minden titkolódzás és rejtegetés mellett is köztudatra jőnek, 's ezek szokták leghatalmasabban felgerjeszteni a' közérzést; ezek inditják leginkább a' nemzeteket szeretetre vagy gyülölségre, tiszteletre vagy megvetésre, magasztalásra vagy ócsárlásra, szánakozásra vagy gunykaczajra és háladatosságra vagy boszura. —*no*—

Közérzés. Az idegek munkálkodása az érzésből áll, és valamint ők az egész testben elszéledtek, ugy az érzés is az egész testen

által el van terjedve. De a' test minden részében nem ugyan azonképen történik az érzés, hanem igen nagyon is változik. Általjában az agy idegei világos érzést vezetnek a' velek egyenes összeköttetésben lévő agyhoz; a' hasagy és fonatok idegei pedig homályosakat, mivel csak közvetve (a' bolygideg által) köttetnek az agygyal. Az érzés különbféleségéről az ÉRZÉKEK czikkely alatt szólánk, felhozva az öt érzéket, a' látást, hallást, szaglást, izlést, tapintást. Azoknak műszereit is megnevezők, a' szemet t. i. és fület, orrot, nyelvet bőrt. — A' köz érzésnek műszere az egész test. Ez a' teljesen ép embernél nem egyéb egy kellemetes érzésnél, melly alatt az agy, az elme, a' lélek, minden test-tehertől mentnek érezi magát, 's létele egy édes öntudásból áll. A' test harmoniája háboritatván, a' közérzés kellemetlenebb lesz, nevezetesen a' háborodott részen, hol fájdalom, nyomás, szurás, éhség, szomj, melegség, viszketegség 'stb. e'féle éreztetik.

KÖZJÁTÉK I. INTERMEZZO.

KÖZKERESKEDÉS olly egyezésen épül, mellynél fogva két vagy több személyek vagy fáradozásaikat vagy vagyonaikat közhaszon nyerésre egyesitik. Az illy egyesületeknek különbféle nemei lehetnek, a' mint a' társaság tagjai vagy bizonyos nemü vagyonokat vagy csak bizonyos summa pénzt tesznek öszve, vagy, a' mi gyakran megesik, mindenféle vagyonaikat, fekvő értekeket, vagy pedig végre mind azt, a' mi tehetségekben áll, és igy minden kivétel nélkül, beteszik a' köz kereskedés tőkéjébe. Az illy közkereskedésre szükséges az irásbeli egyezés, és annak felirása, ki mit adott a' tőkébe; mert ezek szerint határoztathatik el, ki mivel tartozik a' társaságnak, mennyiben osztozhatik a' kárban vagy nyereségben, egy szóval: mindenik tagnak mi a' kötelessége, és mennyiben lehet a' társaságot in solidum kötelessége teljesitésére, tartozásainak kielégitésére szoritani. *Kállay.*

KÖZLÉLEK, a' társaság vagy nemzet egyes tagjainak az országos ügyekben 's viszontagságokban való munkás részvétele. Közlélek csak ott uralkodhatik méltóképen 's valódi buzgósággal, hol a' közönség maga igazgatja 's viseli a' közönség ügyeit, 's cselekvőleg is kiterjesztheti kezét az országlásra és kormányra. Csak az által tanulja a' honfi megesmerni az igazgatást, ha neki abba befolyása lehet, 's midőn ennél fogva a' közügy tudására jut, egyszersmind szeretet is támad iránta lelkében. — Az olly fejedelmes országban, mellyben a' törvényhozás nyilvánosan 's közösen történik, de egyszersmind a' hozottaknak kölcsönös szigoru megtartása is ohajtatik: egyedül a' közlélek erősitheti meg a' nemzeti életet 's hatalmat.

KÖZÖNSÉG, több személyeknek ugyanazon czél elérésére intézett egyesülete, melly folyvást fenmaradandó, 's melléknevét általa beszélt nyelvétől, lakvidékétől, kisebb vagy nagyobb törvényhatóságától 'sat. kölcsönözi. E' szerint mondatik p. o. magyar közönség, német közönség, vármegyei, városi, falusi közönség 'sat. Minthogy minden közönség egyegy külön társaságot képez: szükségképen birnia kell mind azon jogokkal és kötelezetésekkel, mellyek annak természetéből származnak, 's az ország által jóváhagyott közczélnak elérésére megkivántatnak. De ezen igazság nem kevessé korlátoltatik azon egyéneknek személyes rangja által, kik öszvesen a' közönséget képezik. Más jogai vannak e' szerint a' nemesi, polgári és jobbágyi közönségnek, (l. NEMESSÉG, KIRÁLYI VÁROSOK és JOBBÁGYOK) mellyeket azonban korántsem a' természeti törvény, hanem az ország alkotmánya különböztetett meg igy; 's ennél fogva számtalan változtatásokat képesek elfogadni. — Közönségnek (publicum) mondatik továbbá a' valódi 's fenebb előadott értelemben vett népségnek kisebb része is. Illyen p. o. az egyházakban a' hallgató-, a' játékszinekben a' hallgató és néző-, a' tudományok mezején az

olvasó közönség 'sat mellynek itélete gyakran ugyan, de általában még sem mindenkor egyez meg a' szigoru igazsággal. Ennél fogva nem egészen ajánlható, hogy az iró vagy mivész, teremtményeinek alkotásában, magát kizárólag a' többségben kinyilatkozott közönség véleménye szerint 's izléséhez alkalmazza. —*no*—

KÖZSZERZEMÉNY (hitvesi) alatt a' házasság idejében gyüjtött azon javak értetnek, mellyeknek sajátságára nézve a' hitvesek egyenlő joggal birnak. Közszerzőknek tekintetnek pedig a' törvényes hitvesek az ingóságokra és az ingatlan zálogokra nézve; az örökösen megszerzettekre nézve azonban nem egyébként, hanemha mindkettőjöknek neve bele van a' szerzeménylevélbe irva. A' nemeseknek közszerzeménye más tekintetben vetetik mint a' szabadosoké, polgároké és jobbágyoké. — Ugyanis 1.) a' nemeseknél: ha a' szerzemény eredetiképp (primitivo modo) való keresetben áll, sajátsága egyenlő részben illeti a' hitveseket, a' férj mindazáltal az egészről szabad rendelést tehet, kivévén ha a' házassági egyezetben máskép kötelezte volna magát, vagy ha a' szerzésnek a' nő pénze szolgált alapul; egyébiránt pedig a' drágaságok és asszonyi ékességek sem tartoznak a' férj rendelése alá. — A' nő, férje éltében a' közszerzemény semmi részére nézve sem tehet szabad rendelést, annak megegyezése nélkül; 's abban az esetben is, ha a' férj, gyermekeket hagyván maga után, végrendelés nélkül hal meg, a' nő csak feléből parancsol a' szerzeménynek; az egészre nézve pedig csak akkor tehet szabad rendelést, ha a' férj minden örökös nélkül mult ki. 2.) A' nemesebb eszközök által szerzeményt gyüjtő szabadosok, kiknek öröklését a' törvények különben is a' nemeseké szerint rendelték el, ezekhez hasonlóknak tartatván, közszerzeményeikről is ezek szerint tesznek rendeléseket. 3.) A' polgárok és jobbágyok között, a' férj nem tehet szabad rendelést az egész szerzeményre nézve; mert a' nő részét sértetlenül kell hagynia; akármellyiknek sértessék pedig meg ezen joga, mindenik mozdithat joggátlás miatt elerőtlenitő pert (invalidatorium ex praejudicio). Ha pedig a' hitveseknek egyike végrendelés és örökös nélkül mulik ki, részlete (ratája) a' másik fenmaradotté lesz.

KÖZTÁRSASÁG, ellenébe tetetik a' fejedelemségnek, minthogy t. i. abban a' főhatalmat több személyek birják és képviselik, ebben pedig csupán csak egy. Ha azok, magából a' népközönségből valók, azaz, ha a' főhatalom az egész nép, vagy népgyülés kezében van, mint a' régi görög szabad országokban 's Helvetia némelly megyéiben, vagy mint a' franczia népképviselők voltak a' conventországlás idejében: a' köztársasági igazgatásmód népuraságnak (Democratia) mondatik; ha pedig csak bizonyos fő nemzetségek birják azt mintegy örökösödésképen 's kizárólag: akkor nagyuraságnak (aristocratia) neveztetik. A' népuraság viszont pórurasággá (Ochlocratia l. e.) fajulhat el, 's mind a' kettő ismét rangurasággá (Oligarchia l. e.) válhatik. A' képviseleti és szövetséges országok, rendszerint a' köztársasági és fejedelemségi országlást egyesitve foglalják magokban. A' tiszta köztársaságok igen gyakran a' nagyurasági villongások által dulatnak fel, 's belső véres háboruk által bomlanak szét; ennél fogva lételek nem igen kivánatos. Mindenkor érezték a' nemzetek a' köztársaságias országlásmód szükséges voltát, 's alkotmányaikban mindenkor igyekeztek ahoz közeliteni, habár azt maga valóságában 's egyedüliesen elfogadni nem szándékoztak is. A' valóban nagy uralkodók, minden időben a' köztársaságias országlást esmerék hatalmok rendületlen alapjának. Ellenben, egy ollyan fejedelemség sem fogadhatá el azon igazgatásmódot, hol a' nép és királyi szék között a' nagyuraság (aristocratia) ütötte fel fejét; mert ez rendszerint mind a' kettőnek ellene dolgozott, 's mig azokat egymás között viszálkodásban, meghasonlásban tartá, addig saját létele 's jogai el-

dönthetlen alapjának létre hozásán munkálkodott, és mind a' fejedelemre mind a' népre nézve legveszedelmesb hatalomféltő volt. Ezen igazság, mellyet mind a' romai, mind a' középkorbeli olaszországi köztársaságok 's kiváltképen a' német feudalis országok történetei megerősitenek, igazolja a' népeknek azon kivánságát, melly szerint a' nagyuraság országlási befolyásának kisebbitésével a' közönösségnek (Gemeinwesen) mindinkább terjedni, 's általa legalább a' nagyurasági hatalomnak sulyegyenben tartatni kellene. Mert a' korlátlan fejedelemségekben és feudalis országokban nincs egyéb eszköz azon közönösséget fentartani vagy helyreállitni, mint a' fejedelem személyisége, 's ennél fogva nagy részben az országos főhivatalbelieké is. Minthogy pedig ezen személyiség leginkább a' neveléstől 's a' fiatal korbeli mivelődéstől függ: magában érthető, hogy ennek nem csak tul-királyiasnak, de még királyiasnak sem szabad lennie; annál kevésbé pedig nagyuriasnak; hanem egyedül 's kizárolag csak köztársaságiasnak. Különben a' sulyegyen nem lesz feltartva, 's a' nép boldogsága, de a' fejedelemség létele is, koczkázva leend. Jól tudá ezt az okos Katalin, orosz császárné, 's unokájának Sándornak, a' köztársaságias Laharpet adá nevelőül, legkevesebbé sem félvén, hogy a' minden Oroszok jövendőbeli önuralkodója, az országról hamis nézeteket kapna 's helytelen okfőket szivna be. De emlékezzünk csak azon királyias nevelés következéseire, mellyben I Károly angol király (l. e.) és II Filep ideje óta a' spanyol fejedelmek részesültek, 's meg leszünk győződve azon kivánságnak helyes voltáról, hogy — bár minden uralkodó és országos főhivatalbeli személy (p. o. a' ministerek), valódi köztársaságias neveléssel és nézetekkel birna. Ekkor sem népuri kicsapongásoktól, sem nagyuri visszaélésektől, sem pedig kényuri féktelenségektől nem kellene félni, 's azon háborgó szellem, melly a' nemzeteket itt 's ott nyughatatlanitja és köztársasági alkotmány után törekedésre buzditja, önkényt el fogna lassanként enyészni. —*no*—

Közvélemény, az emberiség polgári és egyházi viszonyairól való általános nézet, melly bizonyos időben egyes hazában vagy több tartományok népei között, kitünőleg uralkodik. Mivel az emberiség legfőbb czélját, a' testi és lelki boldogságot, a' kormány és vallás tárgyazzák leginkább: ezekről időnként több közös nézetek 's alapos észrevételek támadnak, mellyek részint a' czélt magát, részint pedig az annak elérésére megkivántató eszközöket illetik. Az illy nézetek 's észrevételek a' mivelődés előre haladásával, és az érintődések 's közlekedések nevekedtével, napról napra terjednek, végre közvéleménnyé válnak, 's ez által az emberiség ügyében egész hitelességet nyernek. A' közvélemény csupán lelki alapokon nyugszik; de épen ezért van olly elhatározó befolyása a' nemzetek lételére 's országok viszonyaira, mellyet kinszeritőleg semmi erő, semmi hatalom meg nem akadályozhat vagy semmisithet. — Igy a' középkor vége felé az a' közvélemény uralkodott, hogy az egyház feje és tagjai nyavalyában sinlődnek, 's gyógyitást kivánnak; és ez által sikeresülhetett a' reformatio, noha számtalan külső akadályok ellene szegültek is. — A' mi időszakaszunknak hasonlókép meg vannak a' maga közvéleményei, mellyek előbb vagy utóbb — de elmulhatlanul — teljesedendnek is. Ezeknek, valamint általában minden esmereteknek, leghathatósb terjesztési műszere a' sajtó, mivel ez által eszközöltetik a' legbővebb, legkiterjedetteb és legserényebb gondolatcsere. Azonban a' nyomtatás feltalálása előtt is szintugy voltak közvélemények; de azok sokkal késedelmesebben terjesztethettek el a' puszta irás és szóbeszéd által, minél fogva sokkal is lassabban érhettek meg valósággá. Egyébiránt minél szabadabb a' sajtó, annál miveltebb, annál alaposabb, 's következésképen annál elhatározóbb is a' közvéle-

mény; 's csak a' kik ettől félnek, azok vetnek az eleibe gátokat. Mert mivel a' közvélemény a' szabad gondolatcseréből származik, 's ezen kölcsönösség az ő valódi életforrása: csupán azokat szokja megtámadni és ócsárolni, kik ezen cserét rongálják 's önnön gondolataikat, nézeteiket, erőszakosan közvéleménnyé akarják tenni. Ennél fogva a' gondolkozási, beszéd- és irásbeli szabadsághoz mindenkor jogát tartá a' közvélemény; 's csak mint illy szabadsággal felruháztatottról mondhatá Talleyrand az 1821-ki pairkamara üléseinek egyikében tartott beszédében e' következő szavakat: „Én esmerek valakit, kinek több feje van mint Napoleonnak, Voltairenek, 's mint mind azon ministereknek, kik itt valának, 's kik még jövendenek. Ez a' valaki — a' közvélemény.“ —*no*—

Közvetetlen Rendek. Igy neveztettek a' német birodalomban 1803 előtt, mikor a' Mediatisatio elkezdődött, azok a' független törvényhatóságu rendek (herczegek, grófok, bárók) és papi szerzetek, kik a' magok birtokaikban szabad igazgatási jussal birtak, és a' császár 's birodalombeli országgyülés oltalma alatt állván, törvényhatóságoknak az országos végzeteken kivül más korlátja nem volt. *Kállay.*

Kranach (Lukács), tulajdonkép Sunder vagy Sünder, de közönségesen a' bambergi püspökség Kronach helységétől, hol 1472 született, Kranach. Atyja formametsző 's kártyacsináló volt. Koburgba menvén, megesmeré bölcs Fridrik vál. fejdelem 's udvarába vette. Ezt palaestinai utjában kiséré 1493, 's ettől fogva mint történeti képiró lépett fel. 1504 a' vál. fejdelemnek, 's öccsének János Fridrik herczegnek udvari képirója lett, ezek által nemessé tétetett, 1537 wittenbergi polgármesterségre emeltetett, utóbb János Fridrik vál. fejdelmet innsbrucki fogságába követte, vele Szászországba visszatért 's mgh. Weimarb. 1553, hol a' vártemplomban nyugszik. Sirkövére a' kőmetsző pictor celeberrimus helyett celerrimus-t vésett, melly kifejezés azonban méltán rá illik, ha a' neki tulajdonitott igen sok festemények számát tekintjük; noha először ki kellene tapogatni, melly mivek eredtek egyenesen ő tőle, 's mellyek fiától, ki szinte Lukács nevü, 's weimari polgármester, (hol 1586 meg is holt) és atyjának méltó tanitványa vala. Igazán bámulni kell e' festemények sokaságán, de még inkább értékén. Könnyüség 's mestermivészség létez bennek. Összeállitásai ugyan ritkán, vagy soha sem költőiek, nincsenek is különösségek nélkül, (p. o. a' weimari városi templombeli oltárlapon, hol a' vér a' megfeszitett Krisztusból, az alatta álló mivészekre iv formában ömlik), gyakran vét az öltözet 'stf. ellen is; de ki ne engedné ezeket el, ha e' pontos rajzolatot, igaz kifejezést, természeti hüséget, ecset gyengéd hordozását, 's ez életteljes, fényes kellemes szinezetet tekinti, melly első elevenségét századok mulva is épen megtartotta? szóval: Lukács a' természet hü fia, igaz, erős és szives, derék, ügyes mester volt. Festményei, mellyek közt Luther és Melanchton arczképei különös becsüek, Németország képtáraiban szanaszét hevernek; nagyobb darabjai közt a' wittenbergi, weimari és naumburgi templomokbeliek első helyen emlitendők. Készitett ezeken kivül mintegy 300 darab fametszést, de ezeknél már előtte jobbakat tudtak mutatni. Vö. Heller: „*Versuch über das Leben und die Werke Lukas K—s.*“ (Bamberg 1821.) Egy 1520, 1543 és 1546 vizfestékkel pergamenre miniatur formán készitett arczképek gyüjteményét, emlékkönyvének hivá K. — Ezt porosz status canczellar herczeg Hardenberg, Lämmermann udv. tanácsos hagyományából vevé meg, hogy II Fridrik Vilhelm királynak benyujtsa. De az ajándék épen a' király utósó betegségében érkezett meg, 's igy elhányódott, és elfelejtetett. Csak 1812 találá ujra fel Mecheln,

's 1814 Berlinben nagy másodrétben kiadta. Megszólamló vonásokban tünnek itt fel: 1) az idvezitő, jobbjával áldást osztva, baljával világgolyót tartva. 2) III (bölcs) Fridrik, szász vál. fejdelem, 50 évében. 3) János Fridr. a' nagy lelkü, szinte szász vál. fejd. 40 évéb. 4) János Erneszt koburgi herczeg, 32 év. 5) Luther Márton, 60 év. 6) Melanchton Filep, 46 év. 7) Dr. Justus Jonas 50 év. 8) Bugenhagen Ján. dr. 58 év. 9.) Spalatin György 61 év. 10) Kranach Lukács, a' mint magát 80 éves korában a' weimari várostemplombeli oltárlapon a' keresztfa alatt állva leképezte. Mind ezek mellé rövid életrajzok, 's a' négy hittudós kézirása ragasztattak.

KRASICKI (Ignácz) sietzeni gróf, gneseni érsek, költő és iró, szül. Dubieckoban Febr. 3. 1735. tudományos és hadi pályán egyiránt hires nemzetségből; már mint ermelandi herczegi püspök nemzetének első irói közt tündöklék. Akkor hazája függetlenségének gondolatja lelkesité. Midőn Lengyelország felosztása következésében 1772 a' köztársaság tanácsában birt helyét elhagyni kénytelenült, a' tudományokban lele vigasztalást és megnyugvást. Irataiban talán több izlést, kecsességet, és könnyüséget mutat, mint kortársai Naruszevicz és Trembecki, de kevesebb erőt és hibátlanságot. A' nemzeti szokások nevetséges voltát igen jól tudta felfogni 's ábrázolni. Társalkodása, még szerencsétlenségben is, vidám és eleven volt. Nagy Fridrik örömest mulatozott vele, 's mindig kegyes maradt iránta: „Reménylem, érsek ur! — monda egykor hozzá — püspöki palástja alatt engem is beviszen a' paradicsomba." „Nem, Sire! — felele a' főpap — Felséged azt ugy megkurtitotta, hogy tiltott portékát lehetlen volna alatta elrejtenem." E' költő mivei közt jelesen emlitetik vitézi tréfás költeménye: „*La Mycheide*" vagy „*La Suriade*" 10 énekben; ford. Lavoisier J. B. (Wilna 1817; Dubois is fordítá francziára; — németül: „*Die Mäuseade*" Warsó és Leipz. 1790); továbbá a' szerzetesek háboruja: „*La Monomachie*" 6 énekben, talán remekmive. Azt mondják, ez ötletre nagy Fridrik hozta volna, midőn egykor Sanssouciban azon szobába, mellyben előtte Voltaire lakott, olly megjegyzéssel szállittatá, hogy költész elődjének meggondolása kétségkivül nagyon fellelkesitendi. Kevesebb értékü az „*Antimonomachie*" szinte 6 énekben. Meséi közt több remekek vannak, ellenben satyrái Naruszeviczéihez képest kevéssé lankadtak. Hős versezete: „A' choczimi háboru" 12. énekb. inkább történeti elbeszélése Choczkiewi diadalának, mellyet Osman szultánon Sigmond uralkodása alatt nyert; de ebben is vannak költői helyek. Irt még egy elementaris encyclopaediát, 's Varsó történetét. Leveleiben 's egyveleg iratiban mind kötetlenül mind verselve legelmésebben enyeleg. Honosainak hibáit és esztelenségeit különösen kötetlen irataiban, elménczség és okosság fegyvereivel jótékony foganattal támadá meg. Munkáit még most is remekeknek tekintik. Mgh. Berlinben Mar. 14. 1801. Iratainak legnagyobb részét összeszedte Dmachowski 's Varsóban 1803, 10 köt. adá ki.

KRASSÓVÁRMEGYE. Határai: éjszakról Aradvármegye, keletről Erdélyország, délről a' temesi határőrvidék, nyugotról pedig Temesvármegye. Felszine $108\frac{87}{100}$ nsz. mf-nyi 's majdnem szakadatlan hegyek boritják, mellyekben arany, ezüst, vas, ón 'sat. tetemes mennyisséggel ásatik. Nevezetesebb folyóvizei: a' Maros, Temes, Karas, Berzava, Bega és Poganis, mellyek közül azonban csak az elsőn járhatni hajókkal. Terméseí: a' gabonának minden neme, leginkább pedig kukoricza, mellyet az értetlen nép a' tiszta buzánál is többre becsül. A' kerti gyümölcsök között leginkább kedvelik a' szilvát és ennek lepárolt szeszét; de elegendő borok is terem. Jó legelőin sok szép marha nevelkedik. — Lakosainak száma 12 mvárosban és 219 faluban 187,750; kik közül egy nsz. mf-re csak 1722

lélek jön. Ezeknek nagyobb része Oláh, kevesebb közöttök a' Rácz és Német, legkevesebb pedig a' Magyar! Foglalatosságok: földmivelés, marhatenyésztés és bányászság. 54.

KRASZNAHORKA, egy szép gömbölyü kősziklán épült 's még most is lakható vár Gömörvármegye rosnyói járásában az Uhorna hegyen. Itt 1530 Zápolya János, későbben (1704) pedig Rákóczy Ferencz pénzt verettek. Az utóbbiénak egyik lapján ezen felirás „*Pro Libertate*" és X, a' másikon pedig az ország czimere 's az említett évszám láttatik. — A' várallja közeletében kéneső és czinober ásatik. 54.

KRAY (Jakab), a' 17 század második felében Szepesvármegyében Kézsmárkon született, hol atyja tanácsnok 's városbiró volt. Ez, részese lévén a' 18 század elején kitört Rákóczyak zendülésének, minekutána Kézsmárk a' császáriak kezébe jutott, négy más előkelő polgárral együtt, Heister tábornok által, tömlöczbe vettetett, 's herczeg Lubomirszky Márton közbenjárása ellenére is (mivel a' mint mondatik, a' megkegyelmezést a' százados készakarva hozá nehány órával későbben) lenyakaztatott. Jakab, atyja halála után Bécsbe ment; 's itt ama' századosnak abbeli dicsekedését hallván, hogy atyja halálát ő eszközlé szántszándékos késedelmezése által: fiui szerelme boszuállásra gyujtá bánattól vérengző kebelét. Kettős viadalra hivá ki azon alacsony lelkü kérkedőt; 's ez vérével áldozott az általa sirba hanyatlott atya hamvainak. A' magzat boszuálló fegyvere elejté őt. Kray most már veszedelmesnek gondolá a' további Bécsben maradást, 's nevét változtatva katonai pályára lépett, 's Eugen herczeg vezérlése alatt Belgrádnál vitézül harczola. Bajnok tetteit érezve, felvevé valódi nevét, 's rövid időn tisztségekre emelteték. Az 1718-ki béke után haza kivánkozott 's 1741-ig magán életet élt. Ekkor, noha már élemedett, ismét táborba szála, 's mint a' felkelt Szirmay sereg kapitánya, uj bizonyságát adá bajnok lelkének, Prága ostromoltatásánál. A' dresdai béke után visszatért honába 's anyavárosában tanácsnokká, sőt az 1751-ki posonyi országgyülésre követté is választaték. Meghalt 1753, kéziratban hagyva maga után Kézsmárk történetirási viszontagságait. 54.

KRAYENHOFF (Cornelius Rudolf Theodor), németalföldi kir. altábornok, a' genietest főügyelője, Vilhelm rendjének középkeresztese, 's a' becsület legio lovagja, szül. Nimwegenben 1759. Atyja, ki előbb katona volt, Amsterdamban telepedék le mint gyógyszeráros. K. a' gyógyászság tanulására adá magát Harderwykben, 's gyakorló gyógyász lön Amsterdamban. A' hollándi polgári zendülés kiütése alkalmával (1795) ő is fegyvert ragada. Bátorság, észtehetség 's mathematicai ismereteinél fogva 1798 mint alezredes 's a' várerősités főügyelője megbizaték az országlás által, a' bataviai köztársaságról uj földkép készitésével, a' mit közelégedéssel teljesite. 1799 elősegité a' kiszált Angolok és Oroszok megveretését. Lajos király 1805 a' generalstabba vévén fel, az 1805, 1806, 1809 zeelandi táborozásokban generalsegéddé, a' haditár főigazgatójává, general majorrá és hadiministerré nevezé; későbben, midőn Napoleon Hollandiát a' maga császári birodalmával egyesité, arra biztatá Lajos királyt, hogy állana ellent azon igazságtalanságnak, 's helyezze Amsterdamot védhető állapotba. Azonban Lajos lemondása megsemmisité ezen rendszabásokat, a' miért K. magány életbe vonult. Hanem Napoleontól, ki a' talentomot ellenfelében is tudta becsülni, kevéssel azután a' genietest főügyelőjévé tételték, melly hivatalt az 1813 catastropháig viselé, ezen időben pedig a' honérzelmüek pártjához állt (Vö. HOGENDORP). Most Amsterdam kormányzójává neveztetvén, Naardet ostromlá, de be nem veheté ezen helyet, mellyet a' Francziák csak Napoleon lemondása után adának által. 1814 óta felügyelője egy-

szersmind az ugy nevezett Waterstaatnak, azaz a' hidak és töltéseknek is. Mint iró több munkák és jeles földabroszok által mutatá ki magát, például azon javalata által, melly szerint az alsó Rajnának az Yssel folyóba eresztése által a' Waal és Maas egyesült folyónak más utat lehetne szabni (földabroszokkal Nimwegen 1823, 4). Jeles és oktató ezen munka történetirási, hydrographiai, topographiai és hydrotechnicai tekintetben. A' villanyról latin nyelven irt értekezése, mellyet van Swinden későbben francziára fordita, jutalmat nyert a' toulousei tudós társaságtól.

Krefeld, nevezetes kereskedő és gyáros város, Poroszországban, a' kleve-bergi tartományban. Hollandi izléssel épült, 's mintegy 16,000 lakosa van. Bársonygyárai egész Europában hiresek, 's a' könnyebb nemü bársonyt magok a' Lyoniak és Genuaiak is innen hordatják. A' végbársony magában a' városban szövetik, a' bársony szalagokat (pántlikák) ellenben a' 4—5 órányira körülbelől fekvő falukban szövik. Egyéb gyárai selyem szövetet, selyem posztót, varróselymet, flanellt, pamutszövetet, vásznat 'sat. készitenek. Vannak czukortisztító, égettbor- ser- és szappanfőző intézetei is. Selyem és bársonyszöveteiből esztendei jövedelmét 3,000,000 tallérra tehetni. — Az ujabb időkben portékáinak Amerikában is nagy kelete kezde lenni. *Sz. E.*

Kreml, Kremlin, Moskau városának egy része, a' város közepén, melly csak templomokat 's a' koronához tartozó épületeket, 's különösen a' csaszári lakvárt, foglalja magában. Három vastag kőfallal és egy mély árokkal van körülvéve, 's megrakva ágyukkal. A' Kremlben két klastromon kivül több kőtemplomok is vannak. Legjelesebb ezek közt a' székes egyház, mellyben a' császári koronázás történik. A' Mihály arkangyal temploma az orosz monarchák temető helye, 's e' megett van a' patriarchák hajdani lakja, mellyben most a' papi synodus gyül öszve, 's számos görög 's orosz kéziratokkal gazdag könyvtár áll. A' várban a' császári collegiumok tartatnak, 's a' fegyvertár is abban van. Midőn 1812 a' franczia hadi sereg előnyomulta alkalmával a' várost az orosz kormány önkényesen felgyujtatta 's elégettette, Kremlnek is elégett egy része. A' Francziák visszavonultakor marsall Mortier Napoleon parancsára felvetteté a' Kremlt, mellyet azonban Sándor ismét felépittete.

Kreta l. Kandia.

Kréta szénsávas mészföld, finom, sovány tapintatu, össze igen kevessé függő 's innét más testekre könnyen rakodó részekből áll. Ez az oka, miért veszti a' kréta olly könnyen a' szint. Általjában a' mészföld tulajdonságival bir. A' legtisztábbik hófejérségü, 's minél inkább keverve van agyag és mészföldel, annál szürkébb lesz. Nevét Kreta szigetétől veheté, mivel ott sok és igen jó kréta terem. Europának sok tartományiban igen közönséges 's néha egész fokokat képez a' tengerekbe, mint az angol partokon. Angliában meszet égetnek belőle, nálunk irni szokás vele, és ezüstöt 's más érczeket tisztogatni; enyvel keverve festékül szolgál. Még a' tükörüveg, Reaumur porczellánja, 's olvasztó kócsög készitésére is használtatik, nem különben alapul a' fa aranyozásánál, trágyául az agyagos földekre 'stb. A' savanyu sert megjobbithatni vele, zsirfoltokat vehetni ki a' papirosból, 's timsóval egyesítve helyre állitja az avas olajt. —*j*—*a*.

Kretinusok (Fexek, e' szótól „Cretina" melly az Ilanz körül, Graubündtennek Glarussal határos részében divatozó romantos nyelvben nyomorult teremtést jelent) egy tulajdon emberfaj, melly teste törpesége 's esze gyengesége által jeleli ki magát. Fejek ugyan is vastag, formátlan, felül lapos, arczvonásaik esetlenek, durvák, az izmok arczokon, kezeiken, lábaikon lágyak, szemeik veresek, lélek és a' legcsékelyebb kifejezés nélkül, 's ezenkivül nagy golyvájok van,

melly nem ritkán egészen melyekig csügg le. Érzéketlenek, 's semmi felsőbb mivelődésre nem alkalmasak, e' mellett lomhák, tisztátalanok és nagyehetők. A' Wallis tartomány völgyeiben Schweizban és Sawoyában legszámosabbak. Mintegy 100 családot tesznek, leginkább magok közt terjesztik a' kretinismust (így neveztetik ezen nyavalyás elrutulás), azonban egészséges szüléknek is lehetnek kretinus gyermekeik. Némelly emberek azon tájékokon szenteknek tartják a' Kretinokat, 's imádják babonából. A' Kretinismus eredetét a' mély völgyek egészségtelen, nedves, és elzárt levegőjének, a' tisztátalan, sok földdel, és más idegen részekből telt vizuek, az utszák rondaságának, a' lakosok lomhasága 's mocskosságának, a' mivelődés hijányjának tulajdonitják. Kisebbitethető vagy talán kiirtatható is volna ezen gonosz, ha a' Kretinák egymás közti öszvekelése megtiltatnék, a' helyett, hogy azt most a' babonaság sok helyen még előmozditja; továbbá ha ollyan gyermekek, kiknél ezen nyavalyára hajlandóságot vesznek észre, magas tájékokon neveltetnének, hol a' Kretinismus nem honos, 's ha végre ama' völgyek lakosinál a' tisztaság, szorgalom és lelki mivelődés előmozdíttatnék. Meg kell őket különböztetni a' Kakerlakoktól. Igen derék irat rólok „*Der Kretinismus; philosophisch und medicin. untersucht von D. August Iphofen.*“ (Dresda 1817 2 köt.)

Kreutzer (Conradin), a' német legkedveltebb dalszerzők egyike, a' muzsikai világ tetszését leginkább tavaszi énekei és Uhlandnak vándordalaira készitett kellemes 's ártatlanságot kifejező melodiáji által nyeré meg; azóta hangszerzeményeivel, kivált dalaival, a' köz tetszést folyvást fentartá magának. Korábbi időben Stuttgartban karmester volt, azután mint klavirjátszó mivészi utazást tett Németországban, melly közben egyszersmind egy, a' Harmonicához hasonló, ujonnan feltalált hangszert esmertete meg. Ezután Donaueschingenben Fürstenberg herczeg hangász karát igazgatá. Mind két hivatalában többfélét szerzett, p. o. a' havasi kunyhót, a' buvárt (Schiller balládáját). 1823 táján Bécsbe ment, hol most udvari hangászkar igazgató. Itt adatá elő a' játékszinen Libussa nevü regényes daljátékát, és pedig nagy tetszéssel; ugyan ott dolgozá ki ujra a' buvárt. Azóta szaporitá fortepiano kisérettel készült dalait, 's fortepianora irt munkájit (Concerteket, sonátákat, és solo darabokat —*gy.*

Kreutzer (Rudolf), hires hangszerző, 's Európában az első violinjátszók egyike, szül. Versaillesban 1767. Hegedülni Stamitz Antal tanitá őt. Alig lön 13 esztendős, midőn az ugy nevezett Concert spirituel-ben ön maga által készitett concertet játszott, a' hallgatók nagy elégedésére. 19-dik évében két nagy daljátékot irt, mellyek az udvar előtt olly nagy tetszést nyertek, hogy őt a' királyné magán concertjeibe hangásztaggá választá. Később mivészi utazásra ment Olasz, Német, 's Holland-országokba; azután Napoleon udvari hangászkarában, és a' nagy operánál első violinista, 's a' conservatorium tagja lett. Jelenleg a' muzsika és beszélési előadás iskolájában a' hegedütanitás professora. A' conservatoriumi tanitásra Baillot által kiadott hegedüiskola készitésében ő is részt vett, 's többféle remek darabokat adott ki maga is. A' nagy opera számára irt nehány balletet, 's operát, mint: Astyanax, Aristipp, és Abel halálát; a' mulatságos opera számára pedig 9 daljátékot, mellyek közé valók: Lodoisca, Jeanne d' Arc 'sat. Öccse, ki a' nagy opera orchestrájának tagja, hasonlóan jeles hegedűs. —*p.*

Krisztina, svéd királyné, Gusztáv Adolf, és a' szépségéről 's tudományok iránti jó izléséről hires Mária Eleonora brandenburgi herczegasszony leánya, szül. 1626. Dec. 9. Gusztáv, ki Krisztinában látá királyi szekének egyedüli gyámolát, legnagyobb

gondot fordita ennek neveltetésére. Férjfiasan nevelteté, 's minden tudományokban oktattatá, mellyek lelkét mivelheték, characterét erősitheték. Apjának Lützennél, 1632 történt halála után az ország rendei a' 6 éves Krisztina királyné mellé a' korona öt legfelsőbb tisztjeit adák, 's ezekre bizák egyszersmind a' kormányvitelt is. Krisztina nevelése Gusztáv terve szerint folytattaték. Élénk képzelő erővel 's igen szerencsés emlékező tehetséggel és ritka ésszel lévén megáldva, igen sebesen haladt elő; tanulá a' régi nyelveket, a' történetirást, geographiát, politicát, 's lemonda kora gyönyörüségeiről, hogy magát egészen a' tudományoknak szentelje. 'S már akkor elárulá magaviseletében és characterében azon különösséget, mellynek bélyegét élete viselé, és a' mellyet talán épen ugy tekinthetni neveltetése következésének, mint vele született hajlandóságnak. Asszony ruhában nem tuda nyilvános helyen megjelenni, örömest járt messze gyalog és lovon, 's a' vadászat alkalmatlanságaiban, sőt veszélyeiben is, szeretett részt venni. Az udvari szokások alá nehezen veté magát. Azok iránt, kik körüle voltak, felváltva legnagyobb bizodalmat, megvető kevélységet, és tiszteletet parancsoló fenséget mutata. Oxenstierna canczellárt mint atyját tisztelé, ettől tanulá az országlás mesterségét. Csak hamar olly érett észt mutatott az országtanácsban, hogy gyámjait bámulásra gerjesztené. Már 1642 felszólíták az ország rendjei, venné által az uralkodást; de ő még ekkor fiatalságával mentegeté magát. Csak 2 évvel ezután kezde maga országolni. A' munkában nagy könnyüség és rendithetlen szilárdság jelelik első lépteit. Befejezé a' Dánokkal 1644 kezdett háborut, és 1645 a' broemsebroi egyezség által több tartományokat nyert. Ezután Oxenstierna véleménye ellenére, ki a' háboru folytatásából Svédországra nézve még nagyobb hasznokat reményle, siete Németországban a' békét helyre állitani, hogy háborgatás nélkül élhessen a' béke tudományai és mivészetei iránt való hajlandóságának. Krisztina, talentoma és politicai körülményei által éjszakon az első szerep játszására volt hivatva, 's egy ideig érdeklette is őt e' dicsőség. Több alkalommal tartá fen koronája méltóságát 's országa becsületét. Franczia, Spanyol és Angol-országok 's Holland törekedtek barátságát megnyerni. A' kereskedést előmozditá bölcs törvények által, 's a' tudós és literaturai intézeteket is tökéletesité. A' nemzet szerette, és örült, hogy Gusztáv leányát feledhetlen atyja-képezte hadivezérektől és kormányfiaktól körülvéve szemlélheté a' kormányon. Közönséges lön a' kivánat, hogy a' királyné férjet válasszon magának; de illy kötés nem fért össze függetlenségről való gondolkozás módjával. Azon herczegek közt, kik őt megkérték, rokona, pfalzzweibrückeni Károly Gusztáv jelelé ki magát nemes characterrel, kiterjedt esmeretekkel, és nagy okossággal. K. nem fogadá el ajánlását, de 1649 arra birá az ország rendjeit, hogy őt nevezzék ki felváltójának. Erre (1650) nagy pompával megkoronáztatá magát, királyi czim alatt. Ezolta igen szembetünőleg változott magaviselete. Elmellőzé régi ministereit, és dicsvágyó kedvenczei tanácsát követé. Alacsony szenvedélyek cselszövényei elnyomák előbbi nemes és hasznos nézeteit. A' kincstár pazérlás által kiürittetett. Megtiszteltetések méltatlanokra ruháztattak, 's az irigy vetélkedés nem csak panaszt és zugolódást szült, hanem megoszlást is. Ezen zavarban kinyilatkoztatá a' királyné, hogy a' kormányt le akarja tenni. Ez ellen legkeményebb ellenvetéseket tevének a' Gusztáv Adolf emlékét tisztelő öreg ministerek, 's mindenek felett Oxenstierna olly erővel nyilatkoztatá ki magát, hogy a' királyné elállt szándékától. Most nagyobb szilárdsággal foga ujra a' kormányzáshoz, 's egy időre minden felhőt eloszlata, melly királyi széke felett tornyosulni kezdett. E' mellett a' tudományokkal is foglalatoskodott. Képrajzokat, vert-

pénzeket, kéziratokat, könyveket gyüjtögete, sok tudósokkal leveleze, 's meghiva többeket udvarába. Descartes, Grotius, Salmasius, Bochart, Huet, Chevreau, Naudé, Vossius, Conring, Meibom, megjelentek Stockholmban, 's a' királyné élénk közlekedésben volt velek. Literaturai mulatságai közé, mellyeket komoly tanulással vegyite, a' görög táncz tartozék, Meibom és Naudé által kivitetve. Azonban uj zavarok mutatkoztak, 's Messenias öszveesküvése nem csak a' királyné kedvenczeit, hanem ön magát is fenyegeté. Krisztina, ki általjában kedvelé a' különösségeket, ujra feltevé magában a' királyi székről lemondani. 1654, 29 éves korában öszvegyüjté az ország rendjeit Upsalába, 's letevé jelenlétekben a' királyi méltóság jeleit, hogy azt Károly Gusztáv kir. herczeg kezeibe adja. Magának bizonyos jövedelmet, személye egész függetlenségét, 's mind azok felett, kik házához tartoznak, a' legfőbb hatalmat tartá fen. Ezután kevés napok mulva elutazott Danián és Németországon keresztül Brüsselbe, hová innepélyesen ment be, 's ott mulatott egy ideig. Itt titkon, később pedig Innsbruckban nyilvánosan áltment a' catholica vallásra, melly lépése nagy figyelmet gerjeszte, a' nélkül, hogy okáról valami bizonyosat lehetne mondani. Innsbruckból Romába utazott, hol amazon ruhában, lóháton, nagy pompával tartá bemenetelét. Mivel VII Sándor pápa megbérmálta, azért előbbi neve elébe Alessandra nevet is tön. Itt meglátogatá az emlékeket, és figyelemmel mulatott mindennél, a' mi történeti visszaemlékezést ébreszthete. 1656 Franciaországba utazott, 's Fontainebleauban, Compiegneben, hol akkor az udvar tanyázott, és Parisban mulatozott. Itt ugyan öltözetén és magaviseletén sokan megütköztek, de észtehetségeit 's esmereteit mindenek elesmerék. Franczia és Spanyolország közt közbenjáró akart lenni; hanem Mazarin nem fogadá el ezen ajánlatát, sőt elutazását is szép módon tudá siettetni. A' következett évben ismét visszatért; ezen másodszori tartózkodása Franciaországban, fő lovásznoka Monaldeschi bárónak kivégeztetéséről nevezetes, ki egész bizodalmát birá, de tőle felségárulással vádoltatott. A' kivégeztetés a' fontainebleaui királyi várban 1657 Nov. 10. pater Lebel jelenlétében történt. Ezen boszuálló cselekedet, noha Leibnitz is védte, szenny marad Krisztina emlékében. A' franczia udvar is észrevéteté vele helyben nem hagyását, a' miért két hónapig nem is mutatá magát a' királyné Parisban nyilvános helyen. Midőn 1658 Romába visszatért, kevés örvendetes hirt halla Svédországból. Pénze kimaradt, és senki sem akart neki kölcsönözni. Ezen zavarból VII Sándor segité ki, 12,000 scudit rendelvén neki évpénzül. Károly Gusztávnak 1660 történt halála után Sveciába utazott. Azt szinlelé, hogy gazdasági ügyeit akarja rendbe szedni; de csak hamar észre lehete venni, hogy más czéljai voltak. Minthogy a' koronaörökös még igen fiatal volt, azt nyilatkoztatá ki, hogy számot tart a' királyi székre, ha amaz meg találna halni. Azonban rosz néven vétetett ezen gondolat, 's ő egy innepélyes lemondó levél aláirására kinszeritteték. Több más kellemetlenségek elhagyaták vele Stockholmot. Azonban 1666 másodszor tért vissza Sveciába; de mi előtt a' fővárosba ért volna, hallván, hogy isteni tisztelete nyilvános gyakorlását nem engedik meg neki, megfordult 's Hamburgba ment. Ezen idő tájban a' lengyel koronát iparkodott elnyerni, a' nélkül azonban, hogy a' Lengyelek reá figyeltek volna. Végre Olaszországba tért vissza, hol hátra lévő napjait Romában, a' mivészetek és tudományok keblében, tölté el. Egy academiát alapita, drága gyüjteményeket, kéziratokat, vertpénzeket, és képrajzokat gyüjtögete, 's még némelly nyomoruság tapasztalása után Apr. 19. 1689. meghalt. Tetemei sz. Péter templomába tétettek le, 's a' pápa hosszu feliratu emlékoszlopot emeltete neki; ő maga csak ezen kevés szavakat kiváná; „*Vixit Christina annos LXIII.*" Fő-örököse Azzolini

cardinal, az ő intendansa, lön. Könyvtárát VIII Sándor vevé meg 's 900 kéziratot a' vaticanba tétete le, a' többi könyveket pedig familiájának adá. A' képeket és régiségeket Odescalchi, XI Incze unoka öccse vevé meg. 1722 a' képek egy részét a' franczia uralkodó herczeg vásárlá meg 90,000 scudin. Ezen gyüjtemények gazdagságát megitélhetni azon könyvekből, mellyekben le vannak iratva; illyenek Havercamptól „*Nummophylacium reg. Christinae*" és a' „*Museum Odescalcum*". Krisztina élete egyenetlenség és ellenmondás keveréke; egy oldalról kevélységet, nagylelküséget, egyenes szivüséget, nyájasságot láthatni benne, más oldalról pedig hiuságot, keménységet, boszuállást és tettetést. Ember és világ-esmeretei, nagy belátása és éles esze, nem volt képes őt a' balgatag tervektől, alchymistai és astrologiai álmaktól és csalódásoktól megóvni. Egynehány kis munkát hagya hátra, mellyek characterét és gondolkozásmódját világosan mutatják, 's mellyeknek legnagyobb része megvan Archenholz-kiadta mémoire-jaiban ezen herczegnének (1751. 5. köt. 4.) Az 1762 az ő neve alatt megjelent levelek valódisága nincsen bebizonyitva.

Kristóf a' Küzdő, bajorországi herczeg, szül. Jan. 5. 1449. utolsó a' bajor lovagok közt, áldozatja lön az uj politicai rendszernek. Ifjuságától fogva mindig jobban hajlott a' fegyver, vadászat, küzdés, és futáshoz, mint a' tudományok és oktatáshoz. Münchenben, a' királyi lakban, még most is mutatja három falba ütött szeg azon magasságot, millyenre ő felszökni tudott. E' mellett egy nagy, több mázsát nyomó kő fekszik, mellyet ő messze elhajita lábával. Minthogy bátyja Albrecht, az uralkodó herczeg, egyedül uralkodásra törekvék: Kristóf csak egynehány jószágot és várt kapott. Hanem a' már természettől nyugtalan, gerjedékeny és heves Kristóf szüntelen viszálkodék bátyjával. Ez egyszer, midőn Kristóf épen a' ferdőben volt, elfogatá őt; mert máskép senki sem mert hozzá nyulni. Azután a' müncheni ó várba tetété fogságba. Fegyvertársa Otto, a' neumarkti nádor gróf, ki akará ugyan szabaditani, de nem sikerült szándéka. Utóbb Albrecht a' rendek közben járására szabadon bocsátá. Felboszonkodva ezen bánásmódon, azzal állt Kristóf boszut, hogy Abensberg Miklós grófot, a' herczeg megbizottját, midőn ez a' freisingi uton vára felé lovagolna, agyon üté. Még most is fenáll a' tett emléke azon ut mellett. Ez az Abensberg, ki legnagyobb részt vön a' herczeg elfogatásában, legutolsó tagja volt nemzetségének. Bajor-landshuti György herczeg pompájáról és költségeskedéséről esmeretes lakodalma alkalmával, elejté Kristóf kettős viadalban amaz óriás forma éjszaki lovagot, ki ott az egész öszvegyült német lovasságot kigunyolta. Kristóf több táborozásokban volt jelen, különösen a' magyar sereggel 's a' flandriai háboruban, hol bajnoksága által nagy hirt szerze. Később György herczeg seregéhez kapcsolá magát, melly a' Magyarok ellen Maximilián segitségére sietett. Ő volt a' legelső Fejérvár bástyáin, 's ő nyitá meg a' kaput a' császárnak. Midőn az országló herczeg egyedül uralkodása által a' bajor nemesség jogait és szabadságát keskenyebb korlátok közé szoritotta, a' nemesség által ellene képeztetett szövetség Kristóf herczeget választá fejének. Ezen szövetség hadat is viselt a' herczeg ellen, de amannak fegyvere 's a' császár tekintete által csak hamar felbontatott. Erre Kristóf herczeg megunván honjában a' nyugtalan és örömtelen életet, több németországi herczegek és nemesek kiséretében Palaestinába ment. Visszatérte közben gyengülés lepte meg, mellynek következésében, Rhodusban, a' nagy mester Werdenberg grófnak, a' Freisingnél agyon vert Abensberg gróf nője testvérének, karjai közt mult ki Aug. 15. 1493.

KRISTÓF (szent). Noha sok helyen tiszteltetik, a' történetek azonban nagyon keveset szólnak felőle. A' 3-dik században martyromságot szenvede. Óriási termetben, a' kisded Jezust vállain hordozva, rajzoltatik.

KRISTÓF (würtembergi herczeg), würtembergi Ulrik herczegnek és Sabine bajor herczegasszonynak egyetlenegy fia, 1515 született, 's még egy éves sem volt, midőn őt leánytestvérével együtt, Würtembergből elillanó anyja odahagyá; 4 éves korában pedig atyját üzé el a' sváb szövetség, 's ő reá ártatlanra nem tekintve, eladá ennek javait, az ősi herczegséget, Austriának. Kristóf Insbruckba, későbben pedig neveltetés végett Bécsbe víteték. Itt 1529, a' városnak Soliman által történt megszálatásakor, csak nevelője, Tyfferni segitségével menekedhetett meg a' török fogságtól. Ugyan ez szabaditá meg őt másodszor is 1532, midőn V Károly Spanyolországba akará vinni, hogy ott egy klastromba, személyével együtt Würtemberget tárgyazó igényeit is eltemethesse. Olaszország határainál szökteté el Tyfferni, 's kalandos tévelygés után végre szerencsésen eljutott nagybátyjához, a' bajor herczeghez. Most, atyja megegyezésével, és több német herczegek 's idegen királyok által gyámolittatva, nyilván visszakiváná würtembergi jogait. De Austria nem volt hajlandó a' herczegséget barátságosan kiadni, 's a' nagylelkü hesseni Filep annál jobban iparkodott, rokonát 's barátját, az elüzetett Ulrikot, birtokaiba fegyver által is visszasegíteni, a' mihez I Ferencz franczia király a' szükséges pénzt megajánlotta. A' szerencsés laufferni ütközet Würtembergben, és az 1534 kötött kadeni egyezség, megszerzék a' herczegséget törvényes tulajdonosaiknak, noha azt Ulriknak, Austriától nyert haszonbérföld gyanánt kellett tekintnie. Kristóftól azonközben elidegenedett az atyja, 's ő e' miatt Würtemberget oda hagyva, franczia szolgálatba állott. De 8 évi távolléte után visszahivaték az által, ki őt azután Mária Anna anspachi herczegasszonnyal összeházasitá 1544. Ezen időtől fogva néhány nyugalmas éveket töltött családja körében, a' számára lakhelyül rendelt Mömpelgardban, mignem uj szerencsétlenség borult Würtembergre, melly őt a' legmegerőltetőbb munkálkodásra szólitá fel. Ulrik herczeg ugyanis részese volt az 1546 smalkaldi hadnak V Károly ellen; ezért Ferdinánd király őt hűtlenségről vádolá, sőt magát a' herczegséget is, mint elvesztett austriai bérföldet, követelésbe vevé. Már elkezdődött a' per 's Würtemberg veszedelme közelgétett, midőn Ulrik 1550 Nov. meghalt. Ekkor nyomon átvette ugyan Kristóf a' peres herczegség kormányzását, 's V Károlytól is segitteték önnön testvére Ferdinánd király ellen, de a' per azért mégis folyton folyt, mignem azt Kristóf a' passaui béke után nehány napra Ferdinándtól egészen megváltá. Ezentul kezdódik az ő vallásbeli, polgári és törvényes jótékony munkássága. Több nevelő intézeteket alapita, a' nép szabadságait öregbité, az itélőszékeket rendbe szedé, 's „*Würtembergisches Landrecht*“ czimü törvénykönyvet alkotott, melly annyira illőleg alkalmaztatott a' polgári viszonyokra, hogy ujabb időkben Napoleoné mellett is fenállhata 's annak ellenére teljes erőben maradott. Kristóf buzgó követője volt az evang. vallásnak, 's minden ezt tárgyazó ügyek, habár idegen országbeliek is, mélyen érdekelték. Igy p. o. még a' türelmetlen Horvát- és Tótországban is igyekezett volt kieszközölni, hogy azoknak lakosai annak esmeretére jussanak, 's habár el nem fogadják is, legyenek iránta engedékenyek: ennél fogva az uj testamentomot 's más egyéb ev. iratokat is lefordittatá nékiek Tübingában és Urachban az ő anyanyelvekre. Hogy Franciaországban a' szerencsétlen Hugenották sorsán enyhithessen, egy összejövetel alkalmával személyesen értekezett Medicis Katalinnal és a' Guisekkel. Az augsburgi vallásbéke megköttetésének, 1555, egyik ha-

talmas eszközlője volt. Szivének legforróbb kivánata abban állott, hogy a' hittársu német fejedelmek minél szorosabban egyesüljenek, igy állhatandók ki legbizonyosabban az előre ellátott hitszakadási veszélyeket; 's azon czélból gyüjté őket össze végbetetlen fáradsággal Naumburgba 1560, hol ügyek állandó védelmezését elhatározák. De nem csak hitsorsosainak birá szerelmét és bizodalmát; mások is elesmerék 's méltánylák az ő jeles elmetehetségeit és fáradhatlan munkásságát. Maga Ferdinánd császár is hozzá folyamodott, hogy azon akadályokat vele elmozdittatná, mellyek az ő fiának Maximiliánnak romai királlyá választatását gátolák: 's Maxmilián és Kristóf (páp. és luther.) között legbizodalmasabb barátság élt, olly időben, midőn a' vallási különbség gyakran az élet legszentebb viszonyait is megsemmisité! Igy élt 's munkálkodott Kristóf 18 évig, würtembergi herczegségében, 's a' nép által annyira kedvelteték, hogy ő leve fejedelmi példaképek, és ha utódjai közül valakit dicsérni akarának, azt mondák: ez második Kristóf! — Ifjuságában szenvedett megerőltetései által elgyengittetve, 1568-ki Decemb. halt meg, leginkább alattvalóitól gyászoltatva, kik ő benne atyjokat veszték el. Fiával Lajossal pedig nemzetségi ága is elenyészett. Életét Pfister C. J. körülményesen irásba foglalá. —no—

Krisztus (Jézus), a' keresztyénség alapitója, szerzője; olly férjfi, ki a' legnagyobb és jelesebbre emlékeztet, mi valaha e' földön megjelent. Titkok és csudák vevék körül beléptét e' világi életbe 's kiléptét is ebből. A' mi e' két pont közt fekszik, maga t. i. Jézusnak élete, az egészen az emberiségé. Jézus Roma é. után mintegy 750 körül, Augustus uralkodása alatt, Bethlehemben Judaea városában születék Máriától, egy, Dávid elszegényedett nemzetségebeli leányzótól, ki egy áccsal, galilaeai nazarethbeli Jó'seffel vala jegyben. Élte első évei az Egyiptomba szökésről nevezetesek, hová Józefet a' róla való gyengéd gondoskodás készteté, hogy őt Herodes öreg király erőszaskodásai elől megmentse. Egyébiránt ifjuságát vagyontalan de kegyes szülőjinek házánál Nazarethben, hová azok Herodes halála után visszatértek, minden rendkivüles eset nélkül tölté. Az anyja, ugy látszik, szabadságot engede kifejlődésére, 's nyilt elméjét már korán kezdé 'a' szent irással táplálgatni, Jó'sef ellenben mestersége körében ada neki foglalatosságot. Egy jelenet, mellyet Lukács (2. rész) beszél el, szembetünő bizonyságát adá a' tizenkét éves gyermek jeles tehetségeinek 's mély vallásos érzetének. Azonban sikeretlenül törekednénk mivelődése titkát a' psychologusok módja szerint megfejteni. Élete 30-dik évében, hogy prófétája 's tanitója legyen nemzetének, mint tökéletes férjfi lép Galilaeában a' nyilvános életbe, 's valamint a' szük eszü Esseusok, ugy más akarmelly titkos rend fejei sem valának képesek, olly tökéletes férjfiut, mint ő, nevelni, 's magán czéljaik engedelmes eszközévé tenni. Menten minden előitélettől, az örök igazság világosságában, mellyet hirdete; minden haszonvágy 's minden indulatoskodáson feljülemelkedve; telve erejével egy erénynek, mellyet kortársai még csak képzelni sem tudtak; tanácsadó és vezető nélkül, ő maga ur minden lélek felett, melly hozzá közelit: igy áll előttünk a' neméhen egyetlen egy és feljülmulhatlan; 's ha a' szellem már a' mivészet és tudományban is csak feljülről származtathatik, 's ha az ő kifejlődése titkát még a' legügyesebb szem előtt is homály fedi: annyival inkább megelégedhetünk azzal, a' mit Jézus az ő lelki tehetségeiről, munkás erejéről 's tanitásáról mond, hagy t. i. minden Istentől van. Egyébiránt szokásai 's életmódjára nézve egészen zsidó, a' sabbathot tiszteli, megtartja a' szokásokat, 's hódol a' felsőségnek. Csak azzal jeleli ki magát, hogy bölcsebb, jobb és szeretettel teljesebb minden egyebeknél. Csudáji, mellyek által a' sokaságot felsőbb küldetésére valóban figyelmessé akarja tenni, jótétemények szü-

kölködők iránt; kérkedésből vagy babonás ujságvágy kielégitésére semmit sem cselekszik. Mert mindig csak azon egyetlen egy czélját tartja szemei előtt, hogy nemzetét a' tudatlanság és bün nyomoruságából kiszabaditsa, 's az evangeliumot Istennek az emberi nem iránti könyörületességéről hirdesse, minden idők 's népek vigasztalására. E' végre bejárja honja minden vidékeit, használ minden alkalmat, nyomos, 's élénk hasonlatosságok által mintegy szemmel láthatóvá tett tanitásának előadására 's a' nyomoruságon segitésre. Senki sem távozik tőle, a' nélkül, hogy jót ne tanult vagy tapasztalt volna. Rendesen megjelenik minden innepre Jerusalemben, mellynek szomszédságában, kegyes familiáknál a' barátság boldogságát éldeli; de leghosszabb ideig mulat Kapernaumban, Galilaeában. Nazareth nem becsülé őt. Általjában mindenfelé a' nép szegény és alacsony sorsu osztályához fordul, mellynek el nem fogódott igazságérzete legelsőben ad hitelt szavainak; 12 tanitványát is ezen osztályból választja; nagy és gazdag egy sem volt tisztelői 's barátjai között, kik őt mindenüvé kisérték. Az előkelők, 's főleg a' főpapság részéről veszély fenyegeté. Ezek nem nézheték aggodalom nélkül, hogy Jézus az ő tekintetek alapjai, a' régi balitéletek 's visszaélések ellen harczolt; 's minél inkább megerősiték tettei 's tanitásai a' népet azon hiedelemben, hogy ő az igért Messias, kitől a' zsidó nép politicai és erkölcsi ujjászületését várhatá: annál komolyabb 's rendszeresebb lön üldöztetése azon párt részéről, melly a' dolgok rettegett uj rendjének csak az igazságtanitó megbuktatása által vélé elejét vehetni. Azonban nem szenved kétséget, hogy őt ellenségei balra magyarázák. Politicai nagyság és fő uraság nem volt czélja, 's több izben elvonult a' sokaság örvendő kurjongatása elől, melly neki királyi méltóságot igére. Nem igazitá ugyan vissza Jerusalembe tartott utolsó bemenetele alkalmával a' nép hódolását; de legkisebb intézetet sem tön, azt dicsőségvadászó czélra használni, 's ama' kiüzése a' galambárusok és pénzváltóknak a' templom udvaráról, csupán egyházi policziai tett volt, mellyet a' próféták legtiszteltebbike méltán megengedhete magának. Nem vádolható tehát hatalomvadászással, hanem vakmerőnek kellene mondani, hogy Jerusalemből el nem távozék, ha ellenségeinek szándéka ez uttal az isteni végzettel önkénytelen megegyezési viszonyban nem állt volna. Valamint életének minden lépte, ugy ezen innepélyes utazása Jerusalembe, 's a' mi ezzel egybe függött, csak teljesitése volt azon nagy tervnek, mellyet mennyei atyja intésére tüze ki magának, 's világos nyilatkoztatásai és elfogatásának története legkisebb kétséget sem hagynak á' felől, hogy sorsát előre látta, bölcs megfontolással készült reá, 's a' helyes órában, önként, habár nem is szenvedésének keserves előérzése 's ön magával terhes küzdés nélkül, alája veté annak magát. Miután három évig munkálkodott volna a' világ javára, tanitványai egyikének, Judás Ischariotesnek árulása ellenségei kezébe szolgáltatá, a' husvéti innepekre készülő nap éjjelén. Megvesztegettetett, vallományaikban nem is egyező vádolók léptek fel ellene, kihallgattatása alkalmával, mellyet a' főpap a' főtanács jelenlétében tarta vele, 's itt ő nyilván kimondá, a' mit ugyan elébb egyenesen soha nem állitott, de nem is tagadott, hogy ő Krisztus (a' felkent, a' Messias) Istennek fija. Egyébiránt legkisebb vétekkel sem vádoltathatik; élete még ellenségei szemeiben is szeplőtelen vala. Hanem mi itt az ő szájában csak igazság 's belső meggyőződés lehete, azt biráji istenkáromlásnak mondák 's halálra itélék őt. Ezen itélet megerősitése végett korán reggel általadák őt, mint lázitót és istenkáromlót, Pilatus romai helytartónak, a' ki ugyan legcsekélyebb vétkességet sem talál benne, hogy mindazáltal a' birák unszolásának 's a' felzenditett sokaság lármájának eleget tegyen, végre enged, 's elvezetteti Jézust, tüsténti felfeszittetésre. Ez a'

gyalázatos és fájdalmas halálnem különben nem hamar vete véget az életnek; hanem Jézusnak egyébiránt is gyenge, 's a' megelőzött napok erőlködése, 's az elfogatása alkalmával szenvedett rosz bánás által elerőtlenedett teste csak hamar leroskadt. A' keresztfán mondott utolsó szavai világosan bizonyitják, hogy tiszta, isteni érzete még a' halál órájában sem hagyá el. Élete 34-dik évében, Nisan hava 15kén, a' készülő nap délutáni harmadik órájakor halt meg. Hitelt érdemlő tanuk kétségen kivül teszik halála bizonyosságát. A' főtanács két tagja, neki titkon hódoló férjfiak, gondoskodnak eltakarittatásáról, 's miután mintegy 36 óráig feküdt volna a' sirboltban, a' mint életében megjövendölte, a' harmadik napon, Nisan 17-kén reggel, uj életre támad fel a' halálból. Most ujra öszvegyülnek kivégeztetése által megrettentett 's elbátortalanodott tanitványai. Jézus megjelenik nekik, azon 70 tanitványának, kiket, mint megpróbált követőjit, evangeliumának terjesztésére már előbb kikülde a' Zsidók közé; megjelenik még egyszer hivei nagyobb számának is, hogy őket közelebbi tanitások 's meghatározott rendelésekkel felkészitse (p. o. a' keresztségről, hitének minden népek közt leendő elterjesztésre 's azon község alapitására, melly a' benne hivés által idvezülend), 's ezen, olly csudálatos társalkodás után 40 nap mulva elválik tőlök 's nem láttatik többé a' földön. Tanitványai és önhitünk szerint csak Istenhez térhetett vissza, a' kitől származott. Akarmelly valláshoz tartozzék valaki, ha Jézus életét fontolóra veszi, kénytelen érezni, hogy igaza volt ama' pogány katonának, ki a' keresztfa alatt imigy kiálta fel: „Ez bizonyára Isten fija és kegyes ember!" A' keresztyén vallás ellenségeinek megtámadásai, 's a' nehéz hitüek criticai törekédesei, kik az ő éles eszeket 's kétkedéseket sehol sem gyakorlák annyira, mint Jézus élete történetein, csak arra szolgáltak, hogy ezeknek valósága 's hitelessége annál tisztább világosságba állittassék. Az az elmés de erkölcstelen pajkosság, mellyel a' franczia széplelkek Voltaire korában a' mennyeit, kit nem értettek, könnyelmü tréfák szövényébe vonták le, csak szánakozást 's boszonkodást gerjeszt; 's még ama' korlátozott gondolkozásmódja is némelly hangadó philosophusoknak 's ugynevezett felvilágositóknak a' 18-dik század második felében, kik olly igen örömest értekeztek minden nagyról, 's a' rendkivülest annyira szerették közönségessé tenni, kénytelen volt engedni felsőbb nézeteknek. Azon románok, mellyeket legujabb időkben Venturini és mások Jézus életéből csinálni akartak, gyengén itélve, legfeljebb is roszul sikerült próbatételek; 's az a' vita, melly Jézus csudáji felett, igazságszeretettel és éles ésszel még most is folytattatik, legkevesbet sem árthat az ő méltóságának, mert a' mi korunk az ő tanitásában 's lelke erkölcsi nagyságában mélyebb okokat talál, őt Isten fijának esmerni. Nincs tehát tisztelőjinek oka attól félni, hogy ő valaha elfelejtethetnék. A' föld legmiveltebb nemzeti nem esmernek nagyobb szerencsét, mint az övéi lenni. Minden éghajlat alatt bocsáttatnak hozzá buzgó ömlengései az ájtatosságnak, hálálva 's lelkesedve hirdettetnek mindenfelé az ő végetlen érdemei az emberi nemre nézve, 's mivel az a' különös sajátsága vagyon vallásának, hogy a' népség legalacsonyabb és legtudatlanabbika is vigasztalhatja magát annak áldásaival, 's a' legmiveltebb 's legelőbbkelő sem lehet több keresztyénnél: azért méltán reménylhető, hogy ez, előbb mint akarmelly más vallás, uralkodó lesz az öszves emberiségnél. *op.*

KRISZTUSFEJEK soha sem birhatnak arczképi hasonlatossággal. Azon hir, hogy az edessai Abgar királynak egy olly kendője volt, mellyen Jézus arczképe valódian lenyomva láttaték, 's egy hasonló lenyomatról szállangó monda, sz. Veronika veritékkendejében, valamint szinte az, hogy Lukács evangelista egy

olly arczképet készitett volna, egészen alap nélküli állitás. Egy világosan hamis levél, mellyet Pilatus elődje, Lentulus, némellyek mondása szerint a' romai tanácshoz irt vala, férjfiui szép termetet és arczvonásokat tulajdonit Krisztusnak. A' meglévő krisztusképek között legrégiebb azon márvány basrelief (kiemelt kép) melly Romában a' Vatican templomban találtatik, 's mintegy a' 2 vagy 3 századból való. Ezen Krisztus, mint szakáltalan ifju ember, romai arczvonásokkal, lecsüggő 's gyengén göndörödött hajjal, romai hosszu köntösben (toga), egy curuli széken ülve ábrázoltatik. Ugyan itt van egy másik sarcophagon egy — a' 4 századbeli krisztuskép, tojásdad hosszukás arczczal, napkeleti vonásokkal, homlokán ketté választott hajjal 's rövid egyenes szálu bajusszal. Az ujgörög és olasz festők szinte Angelo és Rafael idejéig hivek maradtak ezen képhez; de a' 16 századtól fogva különbféle arczvonásuak lettek a' krisztusfejek, — rendszerint azon nemzetekéihez hasonlitók, kiknek mivészi vésüje vagy ecsetje által készültek. — Minél tisztábban 's minél fenségesebben állt az istenség lelképe (idealja) a' mivész képzeletében: annál inkább hasonlit annak mive az evangeliomban ábrázolt Krisztus valójához. Az ujabb időben Danneckeré érdemel említést. 54.

KRIVÁN, a' haza éjszaki határait koszoruzó Kárpát ormainak egyik legmagasb csucsa, Liptóvármegyének Galicziával ütköző éjszakkeleti zugolyában, a' Tátra közeletében. Bámulva áll a' vándor ezen felhőkbe nyuló horgas hegy előtt, mellynek felemelkedettsége 7538 lábnyi, 's mellynek fenyőkkel, mohos és meredek kopasz sziklákkal boritott rengetegjei, bájolva vonják magokra a' kémlelő figyelmét, 's szivébe gyengéd borzadást öntenek. 54.

KRONIKA. A' Kronikák, vagy valamelly időnek történeti előadásai, és az Évkönyvek (történeti évkönyvek) közt inkább névmint dologszerinti különbség vagyon; mert a' legrégibb kronikák valóságos évkönyvek, mivel a' történetek azokban évről évre adatnak elő. A' szónak szoros értelme szerint a' kronikáknak vagy időkönyveknek valamelly idő történeteit átaljában, minden nevezetességeivel, 's minden különös nemzetre vagy az elbeszélésnek különös évszerinti elrendelésére 's előadására való tekintet nelkül, kellene magokban foglalniok; az évkönyveknek pedig annak rövid és egyszerü elmondásában állaniok, a' mi bizonyos esztendőkben 's bizonyos nemzetnél emlékezetre méltó történt. Mind a' kronika, mind az évkönyvek a' történetirási kutfőhez, 's irásba foglalt tudósitasokhoz számláltatnak, mellyeknek használhatására igaz (mert bizonyos iróknak sok hamis kronikák tulajdonitattak) és hiteles voltokat megvizsgálni szükség. Mind a' kettő jókor jön elő a' betüirást esmerő nemzeteknél, p. o. a' Zsidóknál a' Kronikának 2 könyvei, mellyek az ó testamentomi könyvekhez tartoznak (l. „*Die Chronik, nach ihrem geschichtl. Charakter und ihrer Glaubwürdigkeit, geprüft v. D. C. P. W. Gramberg*"), hasonlóképen a' Phoenicziaiknál és Romaiaknál. (*L.* ÉVKÖNYVEK). Némelly nemzeteknél az ország felügyelése alatt irattak (országi kronikák), melly munka a' papokat, mint a' nemzetek bölcseit és tudósait, illette. A keresztyén időkorban hasonlóképen többnyire papok irtak történeti kronikákat, mint Eusebius caesareai püspök, ki már meglévő régibb történetirásokból készitette „Chronikon"ját, melly a' legrégibb történeteket foglalá magában. Azt stridoni Hieronymus, 5. században, latin nyelven dolgozta ki, mások pedig folytatták. Kronikákhoz sok byzanczi történetirók munkáji is tartoznak; nem különben az alexandriai kronika („Chronicon paschale"), mellyet Du Fresne kiadott. Továbbá azon kronikák, mellyek szerzetesek, különösen a' szorgalmatos sz. Benedek szerzetesei által, a' középkorban, készültek, 's vagy közönséges historiát, a' világ kezdetétől fogva az iró koráig, (p. o. Rhegino, Frei-

singeni Otto 'stb.) vagy bizonyos időszak (p. o. Luitprand „maga korának historiája“ 891—946), vagy egyes nemzet (p. o. Toursi Gergely „Frankok történetei“, Paulus Diaconus „Longobardok történetei“ Bida „Angolország történetei“, Thuróczi „Magyarok történetei“ 'stb.) vagy egyes tartomány, város és intézet (p. o. „Sz. Dienes apátság kronikája“), vagy valami hires ember (p. o. Hartvik „Sz. István élete“, Eginhard „Nagy Károly történetei“) vagy végre egyes történet historiája. A' kronikák nagy részint nagyobb gyüjteményekben vannak kiadva (p. o. „Scriptores rerum Hungaricarum“ — „Scriptores rerum Germanicarum“ 'stb.) és egész a' 13 és 14ik századig többnyire latin nyelven irva; gyakran az irónak neve sem tudatik, 's akkor vagy találójok, vagy pedig azon helynek, mellyen táláltattak, nevét viselik. — Általjában véve a' középkorban irt történetirási munkákon észrevehető mind szerzőjök, mind korok bélyege. Mindenütt kitetszik a' középkori nézet, különösen pedig a' papságnak tulajdon gondolkodása, szük tudományossága, 's gyermekes könnyenhivése; hittudományi 's erkölcsi tanitással is bőven meg vannak rakva; ellenben tiszták azon politicai nézetek és felületes okoskodásoktól, mellyek későbben pragmatismus neve alatt gyakran eldicsértettek; és korok történeteire nézve felette hasznosok. Tökéletesbre fejlődvén a' történetvizsgálat, a' pragmaticai történetirási munkákat is, mellyek a' bennek foglalt történeteket illendő érrendben és historiai mesterséggel előadják, megkülönböztetni kezdték a' kronikáktól, mellyekben ama' darabos előadás uralkodik; azonban némelly ujabb történetirási munkák előtt nem egy kronika érdemel elsőséget, ha t. i. historiai mesterséget nem a' toll simaságában, 's azon egyoldalu czélirányban keresünk, melly a' történetek elbeszélésében gyakoroltatik. Ujabb történetirók kronika czimet csak nem egyedül városi kronikákra használtak. — Középkori kronikák és évkönyvekre nézve lásd Rüslernek latin nyelven irt számos értekezéseit, nevezetesen a' „Chronicon medii aevi“je (1798) előbeszédét, és Freher és Adelung Directoriumait.

Kronstadt, I Péter czár által ujonnan épitett város és erősség, három kikötővel a' Retusari szigeten. Lakosai nagyobb részint tengeri hajósokból, katonákból, mesteremberekből, 's idegenekből állnak, 's népességét a' 10,000 matrozon kivül 30,000-re tehetni. Itt fekszik a' nagy orosz flotta, az orosz császári tengeri erő fő alkotó része. Mintegy egy mértföldnyire Kronstadttól állanak azon őrhajók, mellyek a' sz. Pétervárába menő vagy onnan jövő hajókat megállitják, a' fuvarleveleket megvisgálják 's a' beviendő portékákat megpecsételik, mellyeket azután a' sz. pétervári vámházhoz kell vinni. Az utazók utlevelei szinte itt megvisgáltatnak. — Evenként 1100 hajó száll ide be, 's indul innét. *Sz. E.*

Krug (Vilhelm Traugott), lipsiai professor, szül. Radisban, a' wittenbergi kerület egyik falujában, 1770 Jun. 22dikén. Wittenbergben tanult 1788tól fogva 4 esztendeig theologiát, philosophiát, historiát, archaeologiát, és mathesist. Reinhard beszélte rá, hogy academiai tanitó légyen 's arra készitse magát. E' végett tanult még Jenában másfél, Göttingában fél esztendeig. Végezvén tanulását 1794 Wittenbergben olvasó magister, 's nem sokára a' philosophiai osztályban segéd tanitó lett, két esztendeig minden fizetés nélkül, egyedül szorgalma után 's egy kevés stipendiumból élvén. Göttingában tanultakor irta „*Briefe über die Perfectibilität der geoffenbarten Religion*,“ melly nagy akadályul szolgált előmentében, 's oka volt annak, hogy sokáig fizetésbe nem léphetett. Wittenbergben laktában mind egyre irt, és dolgozott; ekkor készitette a' többek közt: „*Versuch einer systematischen Encyclopaedie der Wissenschaften*“ (2 k.): „*Über das Verhältniss der kritischen Philosophie zur moralischen, politischen*

und religiösen Cultur des Menschen." Az oderai frankfurti egyetembe 1801ben végre meghivták 160 tallér fizetés mellett philosophia tanitójának, hol Zenge tábornok leányát feleségül vévén, három fiu és egy leány gyermeknek lett atyja. Itt lakta alatt készült nevezetesebb iratai ezek: „*Versuch einer systematischen Encyclopaedie der schönen Künste*" — „*Kalliope und ihre Schwestern*" — „*Fundamental Philosophie*" 'sat. Philosophiai systemájának alapja a' synthetismus, melly szerint sem a' realismusból, melly mindent a' lételből magyaráz ki, sem az idealismusból, melly a' tudatból vagy idealeból indul ki, nem lehet az esmeretek származását egyedül kimagyarázni; hanem a' lételnek és tudásnak egybekapcsolása az öntudatban, vagy is a' transcendentalis synthesis, egyedül legbiztosabb ut a' philosophiában. Meghalván Kant, helyébe Königsbergbe hivták meg professornak, hová 1805 el is ment. Tanitott ott logicát, metaphysicát, Krausz halála után pedig practica philosophiát is. A' Francziák elfoglalván Burkusországot, az alattomban formált titkos szövetség, mellyet Tugendbundnak neveztek, a' társaság dolgai egyik vezetőjének Krugot jelelte ki, ki azután annak jó czéljait, később is, hogy ellenségei támadtak, nem szünt meg védelmezni. Majd 1809 Lipsiába ment tanitónak, hol most is nagy dicsérettel tanitja a' philosophiai tudományokat. Itt adta ki öszveséges philosophiai munkájit, mellyek másutt, nevezetesen Bécsben is utánnyomtattattak. Irt több politicai tartalmu munkákat is, millyenek: „*Der Staat und die Schule, oder Politik und Paedagogik in ihrem gegenseitigen Verhältnisze zur Begründung einer vollkommenern Staats-Erziehung.*" — „*Naturrechtliche Abhandlungen.*" — „*Dikaeopolitik, oder neueste Restauration des Staats mittelst des Rechtsgesetzes.*" — „*Geschichtliche Darstellung des Liberalismus alter und neuer Zeit*" (1823).

Mikor Németország közönségesen felkelt 1813 Napoleon ellen, Krug is az önkénytes katonák sorába állott, 's Mainz ostromában részt vett. Ez a' rövid ideig tartott katonáskodás megkedveltette vele a' katonai tudományokat, 's 1815 kiadta azoknak encyclopaediai esmeretét. Ezután bővebben kidolgozta mind a' theoretica, mind a' practica philosophiát, és annak literaturáját. Ancillonnal, Hallerrel, az ugy nevezetett Restauratorral, Stourdzával, sok pere volt politicai nézetek felett; a' Görögök ügyében melegen irt, 's már a' lázadás ideje előtt jóval, annak kibontakozására figyelmetessé tette Európát. Brockhaus Conversations-Lexiconában egy volt az első dolgozók közül; a' lipsiai tudományos ujságnak 1812 olta együtt redactora volt, a' Hermes időszaki irat első évi folyamát pedig ő maga szerkeztette. *Kállay.*

Krumpli (Burgonya, pityóka, földialma, csucsorka, Földinél: Kolompir Csucsor), kétszikes vagy különvetü növény, öthimes, egy anyás; — honja Virginia, honnan Drake Ferencz 1586-ban, vagy mások szerint Raleigh Walter 1585ben hozá Angliába. Angol és Irhonból Francziaországba viteték, hol 1616ban mint nagy ritkaság adaték a' királyi asztalra. Némethonban 1650ben ültetteték, számosabban pedig csak a' 18dik század olta miveltetik. — Minden csucsornemü növény többé kevesebbé mérges, azonban a' burgonya gyökér vagy bötyke mérgességétől nincs mit tartani. A' burgonya fontos növény, különösen a' nagyobb népesedés olta, 's a' terméketlenebb vidékeken. Az nevezetes a' történeteiben, hogy a' dohánnyal egy hazából hozaték, hogy ő ezereket mente meg az éhen halástól, mig öccse ezereket rongált meg, 's nem keveset érlelt sirba, 's mégis ő ma is minden becsülettől fosztva van, öccse pedig „legjobb indigenának" hirdettetik. —*j*—*a.*

Krusenstern (Ádám János), orosz cs. ellenadmirál, 's a' tengeri kadettest második igazgatója. 1803—6 a' világ körül tett

utazásával a' tudománynak, az orosz birodalomnak 's tulajdon érdemének olly emléket állíta, melly nevét az utóvilágnak általadandja. Már ő előtte tetetett Oroszország felfedező utakat. De Krusenstern utazása eldődjeiét, köre 's következései által felülmulá. Előtte az orosz hajózás nem terjedt a' forditó körökig. Ő az é. sz. 60°-tól a' másik félgömb d. sz. 60°-ig hajózott, 's ezen több mint 3 évi utazása alatt egy embere sem halt meg. Melly nagy volt légyen a' nyereség tudományos tekintetben, eléggé mutatják ezen felfedező utaknak 3 kötetben megjelent leirásai, Sándor uralkodását dicsőitők. A' császár mindent megtett ezen nemzeti vállalat tudományos sikerülésére, 's többek közt a' legjobb szerszámokat Troughtontól, Arnoldtól és Penningtontól vásároltatá meg. A' tengeri utazókat császári bőkezüséggel jutalmazá. Krusenstern hitvesének egy jószág jövedelmét jelelé ki, melly évenként 1500 rubelt tett, hogy férjét, távolléte alatt, mint magát kifejezé, háznépe jólléte felől megnyugtassa. De a' vállalat dicsősége a' szerény Krusensternt illeti. Annyi emberbarátságot, gondosságot, 's tulajdon könnyebsége felaldozását, tudományos körének esmeretével, még egy tengeri utazó sem egyesíte. Ha valahol azon tétel bebizonyodott, hogy valamelly férjfiu tehetségeinek 's esmereteinek csak erkölcsi charactere adja meg a' valódi érdemet, ugy az ezen utazás következéseiből nyilvános. Krusenstern már esmeretes volt a' tudós világ előtt Storch „*Annalen*" czimü folyoirásába iktatott értekezése által, mellyben a' kereskedés nehézségét Ochotzkon keresztül az amerikai szigetekre és partokra megmutatá, 's bebizonyitá, hogy ezen kereskedés csak akkor lehet fontossá, ha a' hajók a' keleti tengerből a' Horn vagy a' Jóremény foka körül mennének Amerika eszaknyugoti partja felé. De, ha Oroszország közvetetlen részt akarna venni a' chinai 's indiai kereskedésben, kellene birnia az indiai vizeket esmerő hajósokkal. Krusenstern e' felől öszvegyüjté a' szükséges tapasztalásokat, midőn 1793—99 háboruban az angol hajóseregnél szolgálna. Majd az angol udvarnál lévő orosz követ alkalmat szerze neki, egy Chinába menő britt hajón egész Indiákig elmenni. 1798 és 99 Kantonban tartózkodék 's ott megtanulá esmerni azon hasznokat, mellyeket az amerikai parton lévő orosz birtokok a' szőrös bőrök közvetetlen eladása által nyerhetnének. Azonban plánja, mellyet visszajövetele után a' kereskedés ministerének, Soimonoffnak, előterjeszte, nem nyere figyelmet. Csak Sándor fogá ezt ismét fel, Rumjänzoff gróf minister 's Mordwinoff admirál által tétetvén figyelmetessé Krusenstern javalataira, 's reá bizá ezen jeles tengeri férjfiura Amerika éjszaknyugoti partjának szorosabb megvizsgálását, az akkori kereskedési minister, később birodalmi cancellár Rumjänzoff gróf által feltett utasitás szerint. Utóbb öszvekapcsoltaték vele azon mellékes czél is, hogy a' Laxmannak Japanba tett utazása olta elszakadt kereskedési öszveköttetéseket Nangasakiban ismét megujitsa. A' két hajó személyjei választása ő neki engedtetett által. A' schweizi Horner csillagvizsgálón, leipzigi Tilesius természetvizsgálón, Langsdorfon 's Laband orvoson kivül, egy külföldi sem volt a' hajón. Newa parancsát Lisanskoy kapitányhadnagynak adá által. Oct. 5. 1803 hagyá el a' falmouthi kikötőt. Nov. 26 loboga először orosz zászló tul az egyenlítőn, 's Aug. 19. 1806 a' Nadeshda visszatére Kronstadtba. (L. „*Reise um die Welt in den Jahren* 1803—6, *auf Befehl Sr. Maj. K. Alexanders I. auf den Schiffen Nadeshda* (remény) *und Newa, unter dem Commando des Capitains von der kaiserl. Marine, A. J. von Krusenstern*" Petersburg a' szerző költségén 1—3 rész, 1810—12, 4). A' két első rész magában foglalja az utazás elbeszélését; a' harmadik rész pedig természet-historiai és physicai 's hajózási értekezéseket Tilesius udvari tanácsostól, D. Espenberg Károlytól, Horner udvari tanácsostól és Krusenstern kapi-

tánytól. Az Atlas 6 füz. 16 levelet foglal magában Japanról, 's természethistoriát 's helyleirási képezeteket Tilesius udvari tanácsostól. — Krusenstern felfedezé az Orloffszigeteket; 's az uj Marquesas vagy Washingtonszigetek, főkép Nukahiwa, 's a' sangaari tengerszorulat ő általa esmeretesebbekké lettek. Legtöbbet nyere Australia, a' japani part 's a' chinai tenger szigeteinek földleirása. A' Japantól keletre fekvő szigetet pedig, mellyet a' Spanyolok 1610 fedeztek fel, Krusenstern szintugy nem találhatá fel, mint ő előtte *Bries* és *La Peyrouse*. Szorosan megvizsgálá ellenben Jedso sziget nyugoti partját, *La Peyrouse* utját 's Sachalin sziget partjait. Japannal a' kereskedési öszveköttetéseket megujitni nem sikerüle neki, 's az oda rendelt orosz követ, Resaroff kamarás, nem fogadtatott el. Az orosz kereskedésre nézve ezen utazás még akkor fog fontossá lenni, ha a' javalt jobbítások az orosz gyarmatok kormányzásában az Aleutokon és Amerika éjszaknyugoti partján, mellynek visszaéléseire Krusenstern figyelmeztete, teljesittetnek. A' legujabb példát, milly gyülöletessé tevék magokat az Oroszok keleti Asiában, előadja Krusenstern hivatalos tudósítása, Golownin kapitánynak a' kurili szigetek megvizsgálására tett utazásáról. Igy Krusenstern utazása több mint egy oldalról bele vág az orosz birodalom történetébe. Az ő oskolájában formálá magát Kotzebue (l. e.) kapitány. —*h*—*r*.

Kufi irás és kufi pénzek. A' melly irásjelekkel az Arabok most élnek, 's mellyek nyomtatott könyveikben találtatnak, az ugynevezett Neszkhi irásjelek, a' Hedsra 4dik századjabeli találmány. Az előtt kufi betü volt divatban, ugy neveztetvén Kufa városától (Irak országi Bagdad tartományának városa, hajdan Ali kalifnak lakhelye), hol alkalmasint feltaláltattak. Ezen régibb irásjelek annyira hasonlitnak az ó syriai iráshoz, az Esztanghelohoz, hogy csak nem bizonyos, hogy az Arabok azokat Syria népeitől kölcsönözték; melly véleményt történeti hagyományok bizonyitják. A' kufi, vagy más régibb, átaljában amazokhoz hasonló, irásjelek alkalmasint csak kevéssel Mohammed előtt kezdtek az Araboknál használtatni. Bátor más irásjeleket nem esmerünk, mellyekkel az Arabok még régibb időkben élhettek, 's bátor a' muzelmán iróknál előjövő csekély nyomok semmi elfogadható vélekedésre nem elegendők: még is nehezen hihető, hogy az Arabok egész a' keresztyén évrend 6. századáig semmi irásjelt nem esmertek volna. Meglehet, a' palmyrai és phoenicziai felirások, és a' Szasszán nemzetségi persa fejdelmek pénzeiken lévő irásvonások, talán azon legrégibb irásnak nyomai. Mint változott a' kufi irás neszkhi irássá, a' Csil- Minar romjain láthatni. A' kufai oskolának befolyása az izlamismusra oka volt, hogy az az által használt irás felsőségre kapott, 's minekutána a' többi feledékenységbe borult, valamennyi arab irás, melly Ebn Mokla ujitásait megelőzé, a' kufi irás nevét felvette. Ezen irás esmeretének szüksége számtalan felirásokban 's különösen azon pénzek körül tapasztaltatott, mellyek a' Hedsra első századaiban verettek. Kufi pénzek t. i. azon mohammedféle fejdelmek régi pénzei, mellyeken többnyire semmi kép, hanem mind két felől fel- és körülirás találtatik, 's mellyek csak ujabb időben kezdtek a' keleti történetirás, irás - és hittudomány dolgában nevezetes kutfők gyanánt használtatni. Mert épen egyszerü bélyegök volt az oka, hogy a' régibb keleti utazók igen kevés figyelemmel voltak irántok. Vannak arany (dinar), ezüst (dirhem) és rézpénzek (fuls); de legszámosabbak az ezüst pénzek, 's a' tudósok figyelmét leginkább az vonta rájok, hogy felesb számmal a' Balt tenger mellékén találtattak. Ezen pénzek mintájául, az arab kalifoknál, Omar óta, a' byzanczi és Chosroes féle ezüst és rézpénz szolgált; 's ezeket kellene, mint ezen napról napra szaporodó pénzosztály incunabulumait, legelől rakni. Adler szerint, ki ezen pénzeket, alapos vizs-

gálatok által legelsőbben megesmertette („Museum cuficum Borgianum") az uralkodó házakhoz képest 12 osztályba osztatnak fel, mellyekbe, nem ügyelvén a' világrészre, minden oda tartozó legjobban öszveegyesithető. A' Balttenger mellékén, és az europai Oroszország középföldi videkein leginkább mind umai mind abbaszi kalifák, aztán szoffari, buvaichi 'stb. emirek ezüstpénzeik tálaltatnak, különösen pedig a' Szaman uralkodó nemzetségéi, mellyek Kr. ut. a' 7dik század közepe óta, 11dik századig verettek: legszámosabbak a' 10dik századbeliek. Ezen jelenést elegendőképen megmagyarázható ok iránt a' tudósok még nincsenek egy értelemben. Foszlannak időszamolásunk 10dik százada elején történt, utazási tudósitásai szerint ugy látszik, hogy az Oroszok által a' Volga partjaira hozott borostyánkő és leányok a' harem számára, ugy szinte drága prém cseréltetett be leginkább ezen pénzeken. Arany ezen kereskedésben csak rudakban forgott; és a' cserélés kiegyenlitése, vagy csekélyebb dolgok becserélhetése végett, a' pénzek ketté is vágattak, mint sok példából látható. Adler, Reiske, Tychsen Ol., De Sacy Silv., Hallenberg, Malmström, Rasmussen, Frähn, Castiglioni (ki a' mailandi cs. k. museumban lévő kufi pénzekről jó munkát irt), Münter és Tychsen Th. fáradhatlan és tudós orientalisták, ezen pénznek hontartományaiban történt szoros vizsgálatok által, képesek voltak az egyes uralkodó házak pénzeit meglehetős teljességgel öszvegyüjteni; azonban ezen tudomány hijányai megesmerése végett, Tychsen Th. értekezését „*De defectibus rei numariae Muhammedanorum.*" („*Comment. Soc. Goett. recentior.*" 5. kötetében) kell olvasni. Most ez osztályban talán legjártasb Frähn statustanácsos (egy commentariusnak a' pétervári ásiai museumbeli mohammedféle pénzek gyüjteményéről, 's nehány értekezésnek a' „*Mém. de l' acad. Imp. des sciences de St. Petersb.*" 1824. 9dik kötetében szerzője) Pétervárában, kinek szorgalma hozzá járulhat a' cs. academia, 's számtalan szerencsés magános gyüjtők ebbeli gyüjteményeihez, mellyeknek gazdagsága minden más e'féle gyüjteményeket felülmul. A' kufi pénzekhez, érdekes pótlékképen, tartoznak apró üvegdarabok, mellyek főképen Siciliában, az Arabok uralkodása alatt, pénz gyanánt használtattak, vagy fejdelmi rendelés következésében, mint a' pénz nehézsége mértékei, közre bocsátattak. Legritkább kufi pénzek a' képes pénzek, mert a' Korán alakot pénzen képezni tilt. Hanem a' Görögökkel való közösülés szüksége miatt a' mohammedféle pénzmetszők eleinte alkalmasint töredelmesbek lettek; aztán keleti izlésü alakot választottak, mellyekre a' török fejdelmek czimerei (tamghas) szolgáltattak példát; utoljára naputi és bujdosó czillagzatok képei jöttek keletbe, mellyeknek bübájos erő is tulajdonitaték. (Jussanak eszünkbe a' hires Nurmahal-Rupiák). Mire volt legyen rendelve az a' különös pénz neme, különböző nyelvü felirásokból még világosb; gazdag gyüjteményben orosz-arab pénzek is vannak. — Minthogy ezen tudomány minden nap szaporodik, tehát Tychsen „*Introductio in rem numar. Muhammedanor.*"ja (Rostock 1794.) már nem elég. Reinaud apát a' „*Journal asiatique*"ban (1823) jeles észrevételeket közlött az arab pénztudományról 's tőle a' pénztudomány e' részéről különös munkát, 's Blacas herczeg cabinetjében és a' királyi gyüjteményben találkozó pénzek leirását várják.

Kufstein, tiroli város az Inn folyó mellett, egy erős fellegvárral. Emlékezetes hely a' nem rég mult idők történeteiből. 54.

Kukacz. Némelly bogárfajak pondrói neveztetnek igy, különösen a' földben, fákban tanyázók. L. Bogár.

Kulcs a' muzsikában. A' muzsikai irásban a' különféle szóhangok és hangszerek hangjai kiterjedésének könnyebb kifejezésére megtartattak ugyan az öt kótavonások, hanem a' különbség elhatá-

rozására különféle kulcsok használtatnak, mellyeknek segedelmével a' linearendszeren tálálkozó kóták a' magok osztályát jelelik meg. Fő kulcs csak három van, u. m. 1) a' bassus kulcs, mellynek formája egy megforditott C ( ), 's a' kis f lineájára tetetik. 2) A' G vagy Violinkulcs. 3) A' C kulcs, melly a' C hang lineájára tétetik, 's leginkább a' Sopran, Alt, és Bass hangzatra használtatik. A' Discantban legalsóbb lineára, az Altban a' középsőre, 's a' Tenorban felülről a' második vonásra tetetik, és Sopran, Alt, Tenor kulcsnak is neveztetik. *gy.*

KULICHAN, (Tahmasp), Sah Nadirnak is neveztetett, szül. 1687, egy a' legkitünőbb 's legfertelmesebb férjfiak közül, kiket a' történet előmutathat. Nadirnak neveztetett, 's persa hadvezér volt, de elhagyá a' hadi szolgálatot, 's egy rettentő haramia csapat vezére lön. Persia királya Tahmasp teljes megbocsátást ada neki, 's hadi tehetségeiért lassanként minden persa seregek főparancsnokságára emelé. De csak hamar érzé ezen vigyázatlan lépésének következéseit. Mert Nadir, ki magát az ő parancsára már most Tahmasp Kulinak (Tahmasp rabszolgája) khán (a' legnagyobb tiszteletczim, mellyet neki a' a' király adhata) melléknévvel nevezé, 's ön részére az egész sereget megnyeré, letaszitá a' királyi székről jóltévőjét, midőn ez ő nála nélkül a' Törökökkel békét kötött, 's az ifju herczeg nevében, ki még bölcsőben fekvék, mint gyám elfoglalá a' kormányt, 's 1735 a' Törökön nyert véres győzelem után, midőn nevendéke is meghalt, Persia királyjának választatott. Ez idő olta Sah Nadirnak neveztetett. Fegyverei mindenütt győztek; de sok vért onta, 's még alattvalóji ellen is a' legiszonyuabb kegyetlenséggel dühösködék. Katonáji a' sok háboruk 's az azokban tett rablások által igen meggazdagodtak, 's ezért hozzá annyira szítottak, hogy senki sem bátorkodott a' zsarnok ellen kikelni. Még a' papságnak, mellynek sok jövedelmeit elvoná, gyülölsége sem volt képes ellene valamit tenni, 's már kezdetben semmivé tétettek minden tervek, mellyek az ő letételét tárgyazák. Legnagyobb 's legiszonyubb háboruja az volt, mellyet 1739 a' nagy Mogul ellen folytata. Részint győzedelmes fegyvei, részint árulás által annak minden tartományjai birtokát meg tudá hóditani; rablott és csikart, Delhi fővárost porrá égettette, 's 200,000 lakosainál többet levágata, a' midőn még olly szemtelen is volt, magát Istentől küldött népostornak hirdetni. Végre egy öszveesküvés szövetett ellene, mellynek fejei testvérjének fija 's helytartójinak egyike voltak. Midőn a' szövetségesek ellene nyomultak, kegyelemért esdeklett, hanem azt kiálták neki, ki senkinek kegyelmet nem adott, arra nem méltó. Igy ezen dühös, gyilkosainak csapásai alatt adá ki lelkét. Néhány barátjai megszabaditák egyetlen hátra maradt tiz éves fiját Konstantinápolyba, 's innen Semlinbe. Mária Therezia megkereszteltetté 's Semelin báró név alatt nevelteté. Mint tiszt a' hétesztendős háboruban szolgált, többször megsebesítetett, mint major nyugalomra lépe, 's visszavonulva élt Mödlingben haláláig. *—h—r.*

KULMI ÜTKÖZET, Aug. 30. 1813. Vandamme szerencsétlensége Kulmnál (cseh falu a' leutmeritzi kerületben 3 ór. éjszakra Teplitztől) nem csak Teplitzet és Prágát szabadítá meg, hanem egyszersmind biztositá a' nagy szövetség állandóságát Napoleon ellen, és a' szövetségeseknek az akkori svéd koronaörökös alatt Groszbeerennél (Aug. 23) és Blücher alatt KATZBACHNÁL (l. e.) (Aug. 26) nyert győzödelmeivel legelőször töré meg Napoleon hatalmát. A' szövetségesek főserege Schwarzenberg herczeg vezérlése alatt, Csehországból Peterswalde, Seyda, Marienberg és Annaberg hegyeken keresztül Saxoniába nyomult, hogy az ellenség öszveköttetése vonalait az Elbe bal partján keresztülvágja. De jobbra Dresdának fordult, hol

St.-Cyr Napoleon állásának középpontját az Elbe mellett, 30,000 emberrel nem vala képes megtartani. Napoleon azonban a' cseh sereg ezen előnyomulása első hirére sietve előnyomult Silesiából, 's az ütközet plánját Dresdánál, 's az ellenség teljes megveretését már Stolpenben kiszámolván, elküldé innét 25 este, Vandamme generált az első seregosztállyal (32 bataillonnal és 5000 lóval, 30,000 emberrel) ki 27-kén az Elbén, a' már előbb készített hajóhidon Königsteinnál általment, 's a' szövetségesek jobb szárnyát, ennek visszavonuló utjától (Pirnán keresztül Peterswaldeba) elvágá, 's a' 27. történt ütközet következése hirére Csehországban Teplitz felé előnyomult, a' hol neki a' hegyeken lefelé visszavonuló ellenséget oldalról 's hátulról meg kelle vala támadnia. Az alatt a' szövetségesek Dresdára (l. e.) rohanása nem sikerüle, 's a' dresdai ütközetben 27. Napoleon az ellenség bal szárnya megkerülése 's megverése által a' Freiburg felé vivő országutat elfoglalá. Ez által kényteleniteték Schwarzenberg már 27. délután, az egy hátramaradott uton, Dippoldiswalden keresztül Altenberg felé, 's azután mellékes mezei utakon, a' főhegy tetején által, teplitzi erős állásába, az Eger völgyébe visszavonulni. Mindazáltal Barclay grófnak a' dresdai csatatéren parancsot ada, utját ugy intézni, hogy az Ostermann-Tolstoy alatt lévő csapattal, mellynek Vandamme elől Pirnától el kelle vonulnia, egyesülhessen, 's vele a' peterswaldei szoros utakig eljuthasson. De Barclay Ostermann generalnak azt izené, hogy azon esetre, ha Vandamme visszavonulását Peterswalde felé már elvágá, Maxenen keresztül a' fősereghez kapcsolja magát. Ostermann azonban általtalá, hogy ez által az ellenségnek egész Eger völgye nyitva hagyatik. Bátorkodék tehát Barclay parancsának nem engedelmeskedni, 's ezen elhatározása menté meg a' sereget. Puskagyilkkal vivta ki az utat Csehország felé, 's 28. eljuta Peterswaldeba. De Vandamme dühösen 's a' marsallpálczát mintegy szeme előtt látva rohana utána, a' nollendorfi magason keresztül le a' völgységbe, hol a' 8000 Oroszból álló kicsiny csapatot Kulmig visszanyomá. Itt tudá meg Ostermann a' burkus királytól, ki már Teplitzbe érkezék, a' magas hegyeken butorral 's ágyukkal összezavarodott sereg veszélyes állapotját, mellynél Sándor császár volt. Ennél fogva Ostermann, Jermoloff, Knorring, herczeg Gallizin és főherczeg Constantin vezérek 29. elhatározák, életekkel megtartani azon állást, mellytől fejedelmek szabadsága függe. Minden lépés földet vitézül oltalmazának ez napon az Oroszok. Dél felé a' burkus király az ausztriai főherczeg János dragonyosok ezredét hivá elő Sück ezredes alatt, melly mindjárt bele álla az Oroszok vonalába. Az ütközet öldöklő volt. 4000 testőr katona feküdt a' csatatéren; a' vitéz Ostermannak bal karját egy ágyugolyó elszakasztá, 's még is megtarták ő és a' vezérségben utódja, Miloradowitsch, az állást Arbisaunál. Vandamme végre, midőn már setét lett, megszünt a' küzdéstől, 's tábort üte Kulmnál, hová a' császár vagy Mortier megérkezését a' következő reggelre bizonyosan várá. Napoleon ugyan 28 a' gárdákkal Pirnáig nyomult, de semmi bajt sem vélvén, az öreg gárdával Dresdába visszatére, hová később Pirnából Mortiert is elhivá a' fiatalabb gárdával. Az alatt Kleist seregosztálya Grollmann generál javalatára, Glashütteből, Breitenauból és Fürstenwaldeből, a' Geiersbergen keresztül vivő országuttól, mivel ezen utak Graupenen keresztül Teplitz felé már telve voltak csapatokkal, oldalvást mellékutakon a' nagy peterswaldei országut felé fordula, hogy Nollendorfon keresztül Vandamme háta megé kerüljön. Ha most Napoleon vagy Mortier a' fiatalabb gárdával Pirnából utána ment volna, Kleist elvész 's Vandamme győz. Schwarzenberg ellenben, ki Altenbergből a' kulmi sikra hat órakor este érkezék meg, az Oroszokat Arbisaunál megerősiteté 's az ellenség állását kiesmeré. Egyszersmind éjtsza-

ka az ausztriai Colloredo és Bianchi osztályokat közelebb voná a' csatahelyhez. Tudósitatván Kleist oldalmeneteléről Nollendorf felé, őt is meghivatá segitségül az ütközetre, mellyet következő napon adni szándékozék. Az ő elrendelése szerint Vandammet balszárnyáról kelle megkerülni, Kulm és a' hegyek közé szorítani 's szélelszórni. Barclay, kinek a' sereg vezérlése Aug. 30. dicső napján Schwarzenbergtől átadatott, az ellenséget nap viradtával megtámadá, mellyre Knorring, Colloredo és Bianchi a' bal szárny magasait foglalák el. Még álla a' csata, 's Vandamme birokában vala a' peterswaldei visszavonuló utnak, midőn 11 órakor Kleist Nollendorf felől, honnét Vandamme csak franczia csapatokat vára, lerohant az ellenség hátuljára. Most Vandamme bezárva látá magát a' Kulm előtti torokba. Hijába akará magát Nollendorf felé keresztülvágni. A' franczia lovasság a' Burkusokra rohant, 's a' gyalogság zárt négyszegekben követte. De csak Dumonceau, Philippon és Corbineau generáloknak sikerüle, a' burkus bataillonok bal szárnyán keresztül utat vágni, 's a' fogságtól megmenekedni, mert az ausztriai főherczeg János dragonyosok a' franczia négyszegeket széljelszórák. Csak kevesen menekvének meg, 's a' még Kulmnál harczoló része a' franczia seregnek egészen körülkerítetett. Igy kelle magát Vandammenak 3 generállal, kik között Haxo a' genietesttől, 's 10,000 emberrel fogolyképen megadni. A' Francziák 5000 holtat vesztének, 's minden (81) ágyujikat. Ez nap a' szövetséges sereg minden akadály nélkül levonula a' hegyről Teplitz felé, hol ismét Saxoniába nyomulásra rendezé el magát. Napoleon most nem bátorkodék uj fontos megtámadást tenni Csehország 's a' teplitzi állás ellen, 's megelégedék a' hegyi utak megtartásával. (Midőn később előnyomúlni akart, a' nollendorfi csatában, Sept. 16. 1813. Schwarzenberg herczegtől megveretett.) A' kulmi győzelem által a' szövetségesekben nagy lön a' bizodalom hadi tervek sikerülésére, 's Sept. 1. Kulmnál szabad ég alatt tartott isteni tisztelettel inneplé a' burkus király, egész seregével együtt, a' kulmi győzelmet. Különös temető zárja Teplitzben a' sebeikben meghalt küzdők csonjait, 's Arbisaunál az austriai császár és burkus királytól öntött vasból állitott emlékek emlékeztetnek a' kulmi győzelemre, Csehország Thermopyláin. —*h*—*r*.

Külmivek alatt mind azon épitmények értetnek, mellyek a' várbástyán kivül a' főárokban vagy előtte helyeztetnek. Rendeltetések az, hogy a' várfalra teendő rohanásokat megakadályozzák, az ellene intézett lövéseket felfogják, 's neki oldalvédelmet adjanak. Minden külmiveknek ugy kell tehát készitve lenniek 1) hogy az ellenségnek azokat kelljen megtámadni, mielőtt a' főbástyához férhetne; 2) hogy a' várfalnak oldalvédelmet nyujtsanak; 3) hogy az ellenségnek a' legkülső védsánczon tul felállitott pattantyutelepe (batteriája) elől, a' főbástya béllelt falait mindenütt 's tökéletesen elfedezzék; 's 4) hogy a' várbástyáról, mellynél néha egy két lábbal alacsonyabbak szoktak lenni, megláttathassanak. — A' közönséges külmivek ezek: 1) az *árokoló*, melly a' várgödörben két bástyafok között helyeztetik, 's öblösödött szegletet képez. 2) A' *félhold*, melly mellett néha 3) *holdacskák* vannak. 4) A' *szegsánczok*, az erősség csucsainak védelmére szolgálók, 's kiálló szegletet képezők. A' főárkon kivül, de egy kisebb által vele mégis összekapcsolva helyeztetnek 5) a' *szarumivek*, mellyek valamelly nyomos álláspontnak megvédésére szolgálnak, 's egymással összeköttetésben lévő két fél bástyafokból állanak, mellyek viszont két szárny által az erősséghez kapcsolódnak. 6) A' *koronamivek*, hol két fél bástyafokhoz még egy egész is van épitve. 7) Az *egyszerü* vagy 8) a' *kettős olló*, a' szerint a' mint az erősséggel összefüggő épitmény csak egy, vagy pedig két belüreges szegletből áll. Ha a' szárnyak

nem egyenközüek (parallel), hanem összehajlók vagy szétterjedők: az ollo 9) fecskefarknak és 10) püspöksüvegnek 'sat. mondatik. Vannak még más különbféle idomu 's helyeztetésü külmivek is, millyenek 11) a' sánczhalmok; 12) a' külső védsánczon vagy alatta lévő nyilasok, vagy 13) holdacskák, mellyeket azonban a' fenebbiekkel (3) nem kell felcserélni 'stef. 54.

KÜLÖNNEMŰ (Heterogeneum). Értetnek alatta a' különböző nemü vagy természetü dolgok, ellentételben az egynemüekkel (homogeneum). A' musikában a' hangmérték szabván ki a' hangoknak jegyek által való kijeleltetését, ahoz képest a' heterogeneumok enharmonicumoknak, a' homogeneumok diatonicumoknak neveztetnek.

KÜLÖNÖS FÖLDKÉPEK, a' földszine egyes részeinek lerajzolásai. Ha az egész föld szine le van rajzolva, planiglobiumnak vagy föld közönséges mappájának neveztetik; ha pedig külön részek ábrázoltatnak le, külön földképeknek (specialis mappának) mondatnak. A' közönséges mappák vagy a' föld valamellyik egész részét, vagy valamelly országot ábrázolják; a' különös földképek, vagy specialis mappák, egyes tartományokat adnak elő; a' topographiai földképek csak bizonyos kerületekre, megyékre terjednek ki. A' hegyek rajzát oryographiai, a' folyó és álló vizekét hydrographiai rajzoknak nevezik. Vagynak még ezen kivül termesztményi, mivészeti, állati, emberi, hadi, postauti, utazási, tengeri rajzok is, mellyek a' közönséges és különös földképek rajzaival szoros egybeköttetésben állanak. Sőt az égboltozatról és holdról is készitettek már különös rajzokat.

KUNERSDORFI ÜTKÖZET, egyike a' hét esztendős háboru legemlékezetesebb ütközeteinek Aug. 12. 1759. — Nagy Fridrik ellenségei szoros együttmunkálkodásra látszottak elhatározva lenni 1759. Austria és Oroszország az Odera mellett igyekeztek hadaikat egyesitni, 's közösen támadni meg a' csatákban elerőtlenitett seregü királyt. Ez kémlelődve állott felső Silesia határain, a' nélkül hogy a' császári hatalmas táborhoz jó sikerrel hozzá férhetett 's ezt megtámadhatta volna. Azonközben mindegyre közelebb jött az Oderához a' 70,000 főből álló orosz sereg; az előőrök nem tartóztathaták fel azt utjában. Vezérjek, Soltikoff, ügyesebb volt, mint a' porosz Dohna és Wedel, kiket a' király ő ellene küldött, hogy vele 's táborával hatalmasan szembeszáljanak. Egy helytelenül intézett csata, Züllichau és Krossen között, Jul. 23, egészen elvevé a' porosz harczolók bátorságát, kik az Oderán keresztül visszavonultak. Az Oroszok megrakák katonasággal Frankfurtot, hová ugyanazon időben érkezett meg Hadik és Laudon is 36,000 Austriaival. Most már nem késedelmezhetett többé a' király, ha tartományait meg akará szabaditani. A' Daun vezérlette austriai sereget, melly épen indulóban volt, Henrik herczeg által fel kellett tartóztatnia; magának pedig, minden még használható harczszereivel együtt, az Odera felé sietnie. Ezt szokott gyorsasággal cselekvé, de Laudonnak Soltikoffal egyesülését még sem akadályozhatá meg, kik 60,000 emberrel már harczra készülve állottak Frankfurt mellett, az Odera jobb partján. A' király, ki Müllrose felől közelitett, a' bal parton vezeté seregét, 's a' várostól éjszakra, általkelt vele a' folyón. A' szövetségesek észre vevék ezen megkerülést, 's állásokat ugy változtaták Kunersdorf felé, hogy Frankfurt és az Odera hátok megett maradt. — A' király majdnem egyenes irányban inditá meg egész erejét az orosz bal szárny ellen, 's az egész ellensereg felkonczoltatását forgatá elméjében. 'S valóban, a' porosz vitézség első sikere dicsőséges volt. Fink vezér, osztályával a' (bal) jobb szárny legszélsőbb felén harczolt, mig azonközben a' király a' jobb szárny granátosaival azon sánczokat dulatá fel, mellyek az orosz bal szárnyat védték;

a' porosz sereg közepének és a' bal szárnynak, hol Seidlitz a' lovassággal állott, czélirányosan az ellenség elibe kellett mozdulnia, Wunsch generalnak pedig azonközben Frankfurtot elfoglalnia. — Az ellenség bal szárnya már meg volt rémülve és zavarba hozva, a' győzödelmes Poroszok a' középpont felé nyomultak, számtalan lőszert elfoglalva 's azoknak egész állását megrenditve. De midőn a' már félig kivivott diadalt egésszé küzdeni, 's az ütközetet elválasztóvá tenni szándékoznának: nem gyanitott vagy figyelmekre nem eléggé méltatott akadályokra találtak. A' posványos vidék gátlá előhaladhatásokat. Finket e' miatt az ellenség könnyen feltartóztathatá, 's a' király csak lassan és nagy fáradsággal vergődhetett keresztül a' bal szárnnyal a' mocsáros tavak között. Mindenhol akadoztak a' Poroszok mozdulatai; az ellenség tüzelése pedig annál pusztitóbb volt; a' megbontott hadak időt nyertek ismét illő csatarendbe állani, 's uj csapatokat küldeni a' fáradt vivók helyébe. Legveszedelmesebb volt a' Poroszokra nézve Laudonnak még jókor az ütközetbe vegyülése, ki egy ideig a' csata folyamát éles tekintettel hátulról kémlelé. Az ő megtámadása által elvesztett sulyegyent nem hozhatá többé helyre a' porosz lovasság; az ellenségé pedig annál könnyebben eszközlé a' meghanyatlást. A' kifáradt porosz sereg állása, zavart futássá bomlék fel, 's hogy a' királyt, ki gyakran a' legnagyobb veszedelemben forgott, azon végtelen szerencsétlenség, mellynek sejditőleg elibe indult, teljesen utol nem érheté, csak Soltikoff késedelmezése okozá, ki győzedelmét használni nem tudta vagy nem akarta. Fridrik majdnem minden lőszereit elveszté, 's mintegy 20,000 embert; de merész lelkét csak rövid ideig zsibbaszthatá el ezen nagy csapás. Nem sokára ismét kiegészité seregét, 's vele később, a' kunersdorfi ütközetet megboszulva, fényes győzedelmet vivott ki magának. — A' megsebesitettek között volt Seidlitz is, ki az első szerencsés megütközés után, a' had félbeszakasztását javalá fejedelmének; Kleist Ewald Keresztély pedig, a' költő, (l. e.) halálos sebbel a' csatatéren maradt. —no—

Kunok és Jászok (törvénykezési tekintetben). Nem szándékunk itt a' nagy szittya nemzet ezen két felekezetének történetirási viszontagságait az idő bizonytalan homályában nyomozgatni. Figyelmünk egyedül csak polgári lételekre 's törvénykezési állapotjokra terjed ki, 's ennél fogva történeteikből csak azon vonatokat érintjük, mellyek törvénykezések minőségével kapcsolatban állanak. — A' Jászok és Kunok azon három kerületben, hol jelenleg is honolnak, csak negyedik Béla király idejében telepedtek meg, noha egyéb részeiben a' hazának, illy nevezet alatt, már sz. László idejében is találtattak. Ugy látszik, szabadságaikat már magokkal együtt hozák keletről; mert ennek első csirájára, a' midőn t. i. szolgaságok vagy legalább nagyobb lekötelezetéseik alól feloldoztattak volna, törvényeinkben épen nem találni, 's rólok mindenütt, mint szabad emberekről, tetetik említés; noha a' nemeseknél valamennyire a'sóbb fokon állottak. Nem kevés sérelmekre, eladá az ő kerületeiket I. Leopold a' Német rendnek 500,000 ftért; de midőn ez, az ország rendei által, az alkunak helytelenségéről tudósittatott volna, készek nyilatkozék a' császár által áruba bocsátott kerületeket visszaadni, ha neki, a' mondott pénz visszafizettetnek. Ez az elaggott katonák pesti intézetének tőkéjéve! hajtatván végre, ismét ennek zálogositttatának el a' kölcsön vett somma pénz fejében. De a' függetlenséget méltán óhajtó 's szabadságokat forrón kedvelő Jászok és Kunok, csak hamar gyüjtének össze magok között annyi pénzt, hogy kerületeiket végkép megválthatnák. Innét származik a' váltságosok és váltságtalanok közti különbség, a' szerint t. i. a' mint valamelly nemzetség a' váltságpénzhez tehetsége szerint adakozott, vagy nem. Mária The-

resia méltányolni tudá azon serénységet, mellyel ők önmegváltásokon iparkodtak, 's ennélfogva régi szabadságaikat megerősitette, egyszersmind némelly ujakat is adván azokhoz. Ezek az 1751-ki országgyülésen megvizsgáltattak 's némelly ujabbakkal is gazdagittattak, hozzájok járulván több más rendeletek is, mellyek 1799 a' felség által megerősittettek. — Illy változásokon ment keresztül a' Jászok és Kunok polgári létele; illy alapokon nyugosznak az ő mostani szabadságaik. Ezeknek következésében I) külön tisztviselőik vannak, kik között első az ország nádora, ki egyszersmind az ő főispánjok és birájok lévén, mind a' törvényes, mind a' politicai ügyekbe legnagyobb befolyással bir. Ő utána következik az általa választott főkapitány (nádori) ki egyszersmind neki mindenekben helytartója, 's az ország kormányszékeivel levelezésben áll. Harmadik főbb tisztviselőjök a' nádori alkapitány, ki az előbbinek hivatalában segédtársa és helytartója, 's szinte a' nádor által neveztetik ki. A' többi hivatalbeli személyek ugyan azok, kik rendszerint a' vármegyéknél szoktak lenni, 's a' nádor által előterjesztettek közül, a' kapitány elölülése alatt tartott közgyülésben szabad szóval választatnak. De ezeken kivül még minden kerületnek van egy kerületi kapitánya, ki mellé a' két Kunságban egy-egy, a' Jaszságban pedig két rendes táblabiró is adatik, némelly tiszteletbeliekkel együtt. Ezek is a' közgyülés által ajánltatnak a' nádornak, ki egy másik gyülésben közülök némelyeket előterjeszt, 's szabad választás alá bocsát. Végre minden helységnek (közönségnek és mezővárosnak) megvannak a' maga birái, esküdtjei, jegyzői, adószedői, biztosai 'sat. kiket minden közönség maga választ 's nevez ki hivatalára. Tisztviselőségeik általában ugyan mindenekben az ország törvényeihez tartoznak magokat alkalmazni, de némelly tekintetben mégis különböznek más törvényhatóságoktól. Ugyanis, minden helységnek első folyamodásu birósága önnön tisztviselősége. A' kerületi kapitány, az ugyanazon kerületbeli, de külön helységek lakosainak ügyét intézi el, valamint szinte azon perekben is ő itél, mellyek valamelly egész közönség ellen indittattak, és az adósságiakban, mellyeknek tárgyalma 3000 ftnál többre nem megy. Végre a' nádori kapitány törvényszolgáltatása, a' külön kerületbeli személyek vagy javak, a' szökevény jobbágy, a' 3000-en tul menő adósság, a' közönségek vagy kerületek határai iránt és a' három kerület vagy egyes helység biráji ellen mozditott perekre terjed ki. A' felebbvitel (ha csak ezt valamelly tárgyban hazánk törvényei meg nem tagadják) az alsó biróságtól fokonként történik a' nádori kapitányig, 's ettől szinte magáig a' nádorig; ha pedig ez nem volna, a' per a' királyi udvar elibe terjesztetnék. II) Végrendeleteikben más innepélyek kivántatnak meg, mint az ország egyéb lakosaiéban. Irott végrendeleteik t. i. vagy a' helybeli tanács, vagy ennek kiküldött két tanácsnoka előtt készülnek, kik azokról tizenötöd nap alatt tudósitást tesznek; vagy pedig magános 3 kerületi tanu előtt, kiknek legalább is egyike irást tudjon, hogy 15 nap alatt ezek is szinte tudósitást tehessenek. Ezektől a' szóbeli végrendelet csak annyiban kü önbözik, hogy, ha a' rendelkező, a' tanuk által teendő tudósitás idejekor még életben van, ezt csak egyszerűn teljesitik, ha pedig már meghalt, előadásokat hittel is megerősitik. A' kerületi tisztviselőség előtt szinte foganatosan lehet végrendeletet tenni; a' töldat (codicillus) pedig, két tanu jelenlétében alkotva is erőslétü marad. III) Ha a' szerzeményes végrendelet nélkül hal meg: fiai és leányai egyenlően osztoznak ingóságain; de az igatlanokban csak a' fiak örökösödnek. Ha azonban ezek minden teher nélkül szálnak reájok: ugy azokból a' leányok, a' szerzeményes somma vagy becsár szerint, pénzben fizettetnek ki; de bennek, a' férjfiak kihaltával, ők is örökösülnek. Az ősiekről a' magvaszakadó sem rendelkezhetik ugy, hogy

a' leányok jogát akadályozza, rendelkezhetik ellenben azon sommákról, mellyek a' leányoknak előbb több izben lefizettettek. — Ha két közszerzeményes férjfitestvér közül egyik fiakat, a' másik pedig leányokat hagy maga után: ezen utolsók fiusitottak gyanánt tekintetnek; de ezeknek férjfi maradékai önnön nemzetségekbeli leányrokonaikat kifizethetik a' jószágból. Ha pedig valamelly nemzetségnek tökéletesen magva szakad: minden hátra maradt vagyona a' községre száll. — Mind ezekről bővebb esmeretet nyujtanak az ő rendeleteik, mellyek ezen czim alatt „*Statuta pro judiciis Jazygum et Cumanorum*" nyomattak ki Pesten 1800. A' Jászok származásáról 's viszontagságairól bővebben értesit Horvát István e' czimü munkája: „A' Jászokról mint magyar nyelvü népről és Nyilazókról" (Pest 1829. 8) és Perger Jánosé e' czim alatt: „A' magyar és Hazája régenten" (Pest 1830.) —*no*—

KUNSÁG (Nagy és Kis). Árpad vezérlése alatt őseinkkel Pannoniába jött, vagy mások szerint, sz. István király által hazánkba befogadott egyik felekezete a' nagy szittya nemzetnek Hun vagy Kun nevet viselt, 's róla, a' Tisza bal felén, Szabolcs, Heves, Csongrád és Békes vármegyék között fekvő 's általa megszállott vidék, Kunságnak (nagy) mondaték. A' nagy és kiskunsági megkülönböztetés csak IV Béla alatt kezdődött, midőn t. i. Kuten vezér alatt 40,000 Kun jöve az országba, 's Pest, Csongrád és Bács vármegyék között azon a' földön telepedett meg, mellyet ma Kis-Kunságnak nevezünk, noha a' felebb körülirt Nagy-Kunságnál (mellynek területe $20\frac{1}{2}$ nsz. mf.) $26\frac{1}{2}$ nsz. mértföldnyivel nagyobb 's 60,783 lakost számlál, midőn amazon csak 47,672 személy honol. Az egész Kunság felszine sik, sőt néhol lapályos, de általában termékeny, a' gabonának minden nemében bővelkedik, csak fában látt nyomasztó szükséget. Kövér legelőin sok szép marha tenyészik, 's ezeknek fogyatkozása miatt nem szenved hátramaradást a' földmivelés, mellyet a' törzsökös magyar, 's minden külnyelvütől tiszta lakosok, különös kedvvel gyakorolnak. Nevezetesebb közönségek, 4 mváros, 10 falu és 53 puszta között, ezek: Kardszagujszállás, Halas, Félegyháza, Kun-Sz. Miklós, Kunhegyes, Szabadszállás 'sat. — Polgári állapotjokról 's szabadságaikról l. JÁSZOK ÉS KUNOK. 54.

KUP, félgömbölyü kerek bolt, melly kerek épületeknek fedelül szolgál, 's feljülről közönségesen kerek nyilása marad, hogy rajta a' szükséges világosság behathasson. Ezen nyilás vagy egészen szabad vagy egy kicsiny, oldalról nyilt tornyocska épitetik reá, melly lámpásnak neveztetik. A' régiek, kik gyakran épitettek kerek templomokat, feltalálóji a' kupoknak, mellyek közül a' hajdani Pantheon, a' mostani Santa Maria Rotonda, maradt fen Romában. A' kupok belőlről különféleképen ékesitetnek fel, 's arra valók, hogy az épületeknek kivülről nagy és pompás tekintetet adjanak, mellyet magas tornyok által nehezen nyernének meg. A' legnevezetesebbekhez tartoznak Romában sz. Péter temploma, Florenczben a' káptalan templom, 's Londonban Pál templom kupja. —*h*—*r*.

KURDOK, egy vándor nép, sok nemzetségekre oszolva, melly mintegy 160,000 kétkét lovasnak tanyául szolgáló sátorban, a' Kaukazus tövében lévő hegyeket egész a' fekete tengerig, 's a' Tigris 's Euphrates forrásáig lakja, főkép pedig a' róla neveztetett Kurdistánt. Hajdan be becsaptak az Oroszbirodalomba, hanem már most gátot vetének rablásaiknak az orosz határőr csapatok; Persiát pedig inkább elhagyták, sem mint a' sach akaratja szerint letelepedvén, adófizetők lettek volna. Mohamedanusok, de sem a' török sem a' persa felekezethez nem tartoznak. A' Kurdok közt leggonoszabbak a' Yezdik, kik a' karavanok kirablását, gyilkolást, lopást és vérfertelmet szabados tetteknek tekintik. Találni köztök ollyan falukat, mellyekben nesto-

rianus keresztyének laknak, kik egészen szabadon gyakorolhatják isteni tiszteletjeket. A' Kapunak a' Kurdok a' basa gyakori felszólítása ellenére sem fizetnek telek (miri) vagy fejadót. Azonban néha ajánlják basáikat és beyeiket a' kapunak, kiket ez meg is erősit. Az a' vélemény, hogy a' Kurdok az Usbeck Tatároktól vagy a' Mongoloktól származnak. Mások szerint a' régi Parthusok maradéki, kiket a' syriai nyelvben Kerad-nak neveztek, 's innét származott a' kurd név. Külsejek épen nem tatár forma. A' Kurdok szép emberek, tekintetek kevély és tüzes, fekete kecske bőr köpönyeget viselnek, 's turbán helyett magas veres sipkát. Török öltözetben soha sem járnak, mivel ez azt jelentené, hogy adózóji a' szultánnak. Az ifjuság bajuszt visel, az öregek szakálokat növesztik meg. A' Kurd jó lovag 's ügyesen forgatja láncsáját. Szereti a' hangát 's romanczokban énekli el nemzete történeteit. A' nők is gyakorolják magokat a' fegyverben. A' leányzók nem kapnak férjhez mentekkor menasszonyi ajándékot szüleiktől, hanem férjeik fizetnek értek a' szüleknek kártérítést. Örményország sikjain találtatik egynehány letelepedett (a' kapunak nem hódoló) törzsök. Ezeknél tartózkodik télen a' vad hegyi Kurd, alacsony fekete darócz kunyhókban, ha a' hideg hegyeiről leszoritja. Sás keritès veszi körül a' hegyekről magával lehozott marhája tanyáját. A' vendégszeretetet becsületben tartja a' rabló Kurd, 's a' tőle elutazó idegent közönségesen ajándékkal bocsátja el. A' szülék patriarchalis tekintete igen nagy. A' fiu nem házasodik meg szülei megegyezése nélkül. Azt hiszi ezen másképen erkölcstelen nép, hogy isteni büntetés nélkül soha sem szabad szerencsétlen ember kérését megtagadni. Már Mithridates, a' pontusi király, is tudá ezt romai háboruiban megveretett seregeinek helyre állitására használni. Minél csudálatosabban menekvék meg a' szerencsétlen, annál jobban meg vannak ők győződve, hogy annak sorsa jobbra fordul. Azért is ezen helyek szüntelen menedékhelyei a' török basák ellenségeinek, 's innét gyakran nagyobb erővel térnek vissza, mintsem előbb birtak. Kása, téj és méz a' Kurd fő eledele. Csupán Konstantinápolba 1,500,000 juhot 's kecskét hajtanak évenként, 1500—2000-res csapatokban, mellyeknek pásztoraik 15—18 hónapot töltenek oda 's visszautazással. Éjszaki Kurdistan gabonát, kénkövet és timsót visz ki, a' déli melegebb pedig Smyrnán keresztül egész Amerikáig riskását, sezamot, gyümölcsöt, pamutot, dohányt, mézet viaszkot, mannát és gubát. Kurdistánnak Bayasid, Mouch, Wan, Dsulamek, Amadia, Suleimanich, Kara-Teholan és Zahonban vannak Sandzsakjai. Mind ezen helytartók közül csak a' wanit nevezi ki a' Kapu. Minden ilyen helytartó felsősége nemzete számos törzsökeinek, kik háboru alatt neki engedelmeskednek, béke idején pedig függetlenek. Örményországnak legtöbbnyire keresztyének-lakta térsége minden esztendőben szenved a' Kurdok becsapásai által. A' kapu erőtlensége az Örmények segitésében, a' kereszty éneket egyre inkább dél felé kényteleniti hegyeikből vonulni, hogy ott meg Beduinok vagy Wechabiták által raboltassanak ki. Csak az az egy remény táplálja őket, hogy Oroszország nevekedő hadi ereje Törökország, Kurdistan és Persia határain véget fog vetni a' Törökök ragadozásainak, valamint a' basák nyomásainak is.

KURILI SZIGETEK a' 18-dik században találtattak fel az Oroszok által, 's a' Kamcsatkától Japánig 's a' chinai partokig nyulnak el, kevés távolságnyira fekvę egymástól. Még nem mind ismeretesek. Az éjszakiakon fenyőfa, a' délieken spanyol nád, bambusz és szőlőtőke tenyészik. — Lakosai pogányok; egyik részek a' Japanokhoz, a' másik a' Kamcsatkaiakhoz hasonlit, — némelly szigeteken mind a' két nemüek találtatnak. A' déli szigetek japáni uralkodás alatt vannak; azonban sokan közülök még függetlenek; az éjszakiak csak

neminemükép vannak az Oroszbirodalomnak alája vetve, mert jobbára csak kinszeritetve adóznak vidra, róka 's egyéb prémekkel.

KURLAND, hajdan herczegség, mellyhez Semgallen is tartozott; ma mind a' kettő Mitau orosz helytartóságot teszi (509 nsz. mértföld, 581,300 lak.) Watson szerint K. 473 nsz. mf. 384,789 lak. (11 város, 10 mezőváros, 8 sloboda), közülök 361,162 luther. 141 templommal; egyéb vallások 19 templomot birnak. 692 majorság közül 172 a' koronához tartozik. K. a' Kelettenger mellett fekszik, földje sik, ⅓ erdőség; 23 nsz. mf.det mocsárok, 300 tó és 118 patak foglalnak el; ezek közül 42 az Aa-ba, 35 a' Windauba, 6 a' Dünába, és 35 (Aa, Windau, Liebau 'sat.) a' tengerbe ömlik. A' levegő durva, de egészséges. Gabona, kender és lenmag kivitetik. Vadászatja gazdag; hala bőségben van; méh-és marhatartása virágzó. Az ásványokból csak tőzege 's vasa van. Lakosai Németek, Livek, Lengyelek 's Zsidók; német az uralkodó nyelv. Pálinkafőzésen kivül kevés gyára van. A' kereskedés fő helyei Liebau és Windau; a' herczegi ház hajdani lakjában, Mitauban, a' helytartó lakik. Itt, valamint Lieflandban is, egykor a' Németrend uralkodott. Az utolsó nagymester, Kettler Gotthard, hogy Kurlandot a' mind inkább előre nyomuló Russia ellen bátorságba helyezhetné, ezzel magát 1561 a' Lengyelektől, Lieflandról lemondván, megadományoztatá, 's egészen a' 18 századig utóira szalitá. 1710 a' kurl. 6. herczeg, Fridrik Vilmos, Anna orosz herczegnét vevé feleségül; meghalt 1711. Ez idő olta Oroszország nagy befolyással volt a' kurlandi herczegválasztásra. Majd Lengyelországhoz kapcsoltatott K., majd ismét ettől elszakadt. De midőn Anna, a' herczegi özvegy, II Péter halála után az orosz thrónra jutott, K. elfoglaltatá 1730. 's a' Lengyeleknek kinyilatkoztatá, hogy Kurlandot, alkotmányi joga mellett, mint a' respublica adózó birtokát, de saját herczegjeitől függőt, védeni kész volna. Ferdinánd halála után 1737 Biron vagy Biren grófot, fókamarását 's kedvenczét, egyszersmind kurlandi születést, választatá herczegnek. 1740 Anna elhunyt, 's Biron Sibiriába számüzetett. 1741 a' Kurlandiak a' Lengyelektől meg nem erősitett braunschweigi herczeget, Lajos Ernesztet, választák; utána a' lengyel-szász herczeget Károlyt, kinek részére az akkori orosz czárné, Ersébet, Kurlandról végképen lemondott. De miután III Péter Biron herczeget Sibiriából visszahivá, 's II Katalin 1763 azt ismét Kurland birtokába helyezé: Károlynak engednie kellett. Kurlandban a' nemesség és polgárság között gyakor visszavonások történtek, 's majd Pétervárában majd Varsóban keresett mind a' két fél menedéket. Midőn 1792 Lengyelországban a' lázadás kiütött, kevésben mult, hogy K.—ban is a' nemesség ellen fegyverre nem kelt a' nép. A' kurlandi birtokosok 1795 Mart. 18. országgyüléseken elvégezték Kurlandot az orosz hatalom alá vetni, 's még azon esztendőben el is érték czeljokat. Az utolsó herczegi linea (Birontól származó) 36,900 tallér évenkénti jövedelem mellett, K.-ról végképen lemondott, 's még ma is a' Silesiában fekvő Wartenberg uradalom birtokában van. 1818 Sándor czár az 1817 Aug. 25-ki ukaz következésében megerősité a' kurlandi nemesség azon oklevelét, melly a' parasztokat szabadokká teszi, 's uraságaik iránti viszonyaikat rendbeszedi. —*cs.*

KURLAND (Anna Sarolta Dorottya), Medem Fridrik János birodalmi grófnak Nolde, született Manteufel Saroltával kötött második házasságabeli leánya, 1761 Febr. 3. Mesothenben láta első napfényt. Alig volt három éves, midőn édes anyja mghalt, 's ő atyja harmadik nejének nevelésére maradt. 18 éves korában kurlandi Péter herczeghez 's bironi birodalmi grófhoz ment férjhez, mint annak harmadik hitvese. Minthogy a' herczeg hajthatatlan uralkodói szilárdsággal szegült a' jogainak megcsonkittatása miatt panaszolkodó nemesség el-

len, 's a' rendek vádait ellenvádakkal győzte le erőszakosan: gyakran szelid összebékéltetői 's közbenjárói szerepet vitt a' mély belátású, 's derült vigsága által mindenek előtt kedves herczegnő. 1784 férjével együtt Berlinbe 's innét Olaszhonba utazott. Visszatértekor Mitauban 1787 Febr. fiúgyermeket szült, de tőle 's vele sok szép reménytől 1790 Martiusban a' halál által megfosztaték. 1800-ban Jan. 12kén férjét is elveszté. Ezentul egyedül leányainak körében, anyához illőleg, nevelésekkel foglalatoskodva élt, mig ezeket egyenként kiházasitván, 1809 a' legifjabbikkal Parisba költözött. Sándor császár meghivása következésében az 1817 év egy részét Pétervárban tölté. Innét visszatérvén, élte kellemes napjait részint mezei jószágain, a' természet bájos ölében, részint leányainak 's vejeinek társalkodási körében folyvást való örömök 's gyönyörüségek közt tölté el. Megholt 1821 Aug. 20 Löbichauban. Életének egyes szakaszait illető tudósitásokon kivül Tiedge annak egész folyását irásba foglalá, illy czim alatt: „*Anna Charlotte Dorothea, letzte Herzogin von Kurland*“ (Leipzig 1823.) —*no*—

Küstrin, kerül. város és erősség Brandenburgban, a' Warte vizének az Oderába szakadásánál. A' katonaságon kivül 5000 lakosa van. A' fentebbi két folyó, 's ezeken kivül mindenfelől széles mocsárok veszik körül. A' hosszu külváros előtt nyulik el a' nagy töltés 36 hiddal, melly $\frac{1}{4}$ mértföldnyire mocsárokon vezet keresztül. 1758ban az Oroszoktól ostromoltatott, de Fridrik segitségére jövén, az Oroszokat megverte Zorndorfnál. 1806ban a' jenai ütközet után ezen, természet 's mesterség által egyiránt megerősitett erősség, az akkori várparancsnoktól, Ingersleben ezredestől, a' közelgető Franczióknak árulólag áltadatott, kik azt a' békekötés után is magoknak megtartván, csak 1814ben adták vissza a' Poroszoknak, capitulatio mellett. *Sz. É.*

Kürtzengés esztendeje, vagy örömév, az ó testamentomban minden ötvenedik év, mellyen a' régi zsidóknál a' rabszolgák szabadon bocsáttattak, az adósságok eltörültettek, az eladott vagy elzálogositott földbirtokok a' tulajdonos nemzetségnek viszszaadattak. Illy évben minden mezei munka nyugodott, csak az szolgált eledelül, mit a' föld önkényt létre hozott, 's belőle a' szegényeknek ajándék, alamizsna osztogattaték. Az ellenségeknek meg kellett békélniek; 's hogy a' nép, mellynek vétke az istentől elfajzottságnak tekintetett, az istennel megengeszteltethessék, bement a' főpap a' templom legszentebb osztályába, 's imadság és áldozat által bocsánatot eszközölt ki a' nemzetnek; azután az egész Zsidóországban béke és öröm uralkodott. Az illy szerencsés év kezdete tárogatók vagyis kürtök által hirdetteték a' nemzetnek; innét van ezen név: kürtzengés esztendeje. 54.

Kuruzsoló, orvosi esmereteket szinlelő, ügyességet tettető, gyógyitani akaró, szerencsés, ha a' munkálkodó természetet nem gátolja utjában, igen gyakran olly kárt okozó, mellyet többé sem a' természet, sem az orvosi segitség helyre nem hozhat. Sokféle fajtái vannak a' kuruzsolásnak, a' mint valaki igy vagy amugy akar hamis hirre kapni, igy vagy amugy intézi csalásait. Ez ugyan is minden utszában láttatja magát, számos házba befut, hol semmi dolga nincs is; az minden társaságból egy egy sulyos beteghez hivatik, öninasa által; emez nagy gyógyait mindenfelé hirdetteti; amaz uj irányzatokat, titkos erejü gyógyszereket talált fel; ez magasra huzott szemöldökkel tartja majd órákig kikérdezését, az már az arczvonásokból, hugyból stb. esmerni akarja a' betegséget. Más alapos orvosok hirének nem legjobban kedvez a' kuruzsoló, az ujságokban szeret dicséretet vásárlani; a' szoros visgálást kerüli 'sat.

KUTUSOFF (Golenisstscheff Kutusoff, smolenski herczeg) orosz tábornagy, szül. 1745, † 1759 hadi szolgálatba lépe, 1764—69 Lengyelországban, azután pedig a' Törökök ellen harczolt Rumjänzoff alatt. Schiumla erősségét ő vevé be ostrommal, 's későbben sokat tett Pugatseff lázadó elnyomatására. 1788 jelen volt Oczakow bevételénél, miután már egy évvel előbb Krimben főkormányzóvá nevezteték. Oczakoff ostromlásánál megsebesitteték, jobb szeme tájáu. Egyesülve Koburg kir. herczeggel, segité a' foksani győzödelmet megnyerni, és a' rimniki nevezetes csatában Dec. 31, 1789 csudálatos bajnoksággal harczolt. Ismailnak Suwaroff alatt ostrommal történt bevétele után generallieutenanttá tételték, és a' Kapuval nem sokára következett alkudozás alkalmával ügyes diplomatnak is mutatá magát. 1793 mint követ Konstantinápolba ment, és az erre csak hamar beállt lengyel háboruban ismét a' Suwaroff alatti orosz seregnél találjuk, nevezetesen a' PRAGAI (l. e.) véres napon. K. a' béke helyre állitása után Finnland fő hadi kormányzoja lön, azután pedig Pál által Lithvania főkormányzojává nevezteték, melly méltóságot több évig viselé Wilnában, 's ez idő alatt tanulását igyekezék kipótolni, mellyet előbb el kelle mulasztania. Rövid ideig követ volt Berlinben, de csak hamar visszatért wilnai főkormányságába. Azután a' kadet test feje lön, 's 1801 pétervári főkormányzó. 1805, már 60 éves korában, Sándor császártól a' Francziák ellen indult első orosz hadisereg főparancsnokává tételték; seregét az Inn felé vezeté, hová azonban csak az ulmi capitulatio után ére. Most maga mellé vévén Kienmayer austriai tábornok csekély csapatját, feltartóztatá a' franczia sereg előnyomulását. A' Duna jobb partján, hová átment, hevesen üldözteték a' Francziák által, és több csatát kelle kiállnia, nevezetesen Nov. 18 és 19 a' dürnsteinit Mortier Marsáll ellen, melly reá nézve szerencsésen végződött. Ezen alkalommal a' német császár Mária Theresia rend nagy keresztjét küldé neki. Midőn erre a' többi orosz csapatokkal is egyesült volna, Austerlitznél ő vezérlé Sándor császár alatt a' szövetséges seregeket, és sebet is kapott. Azon török háboruban, mellynek 1812 a' bukaresti béke vetett véget, azt bizá reá Sándor császár, fejezze be a' Dunánál a' csatázást. A' békekötés után Oroszországba visszament. Itt, már 70 éves, az 1812 orosz-franczia háboruban az orosz seregek főparancsnokságát nyeré el, miután azt Barelay de Tolly az ellenség első visszavonulási mozdulatánál letevé. A' mosaiski ütközet után egy uj hadi tervet követe. Győzödelmei örökösitésére smolenski melléknevet ada neki Sándor császár. Tudván, minő sors várja Beresina partjain a' hátráló ellenséget, csak lassan követé azt, és már vége volt a' táborozásnak, midőn ő Wilnába ért, hol császárját fogadá. Ezen táborozás elgyengité K. erejét. A' had folytatását nem tanácsolta, mert ő, mint 70 éves agg, vakmerő gondolatnak tartá az ellenséget hatalmas honjában megtámadni. Miután még Kalischból azon nevezetes orosz proclamatiot közre bocsátotta volna, mellyben Europa, Németország, és az egész emberiség ügyét, olly szivre ható ékesszólással védé, meghalt Bunczlauban Apr. 28, 1813 és mint vitéz gyászoltatott. A' császár özvegyének 86,000 rub. évpénzt ada, mellyet ennek halála után 5 leányai is huzának.

KUXHAVEN, a' hamburgi ritzebütteli hatósághoz tartozó falu, egy kis kikötővel az Elbe torkolatjánál, hol a' hajók szélvészkor menedéket lelnek. Lakosai többnyire hajó-vezetők és halászok. Az Angolország 's a' szárazföld közötti levelezés megszüntetésekor, innen indultak az angol póstahajók Harwichbe, 's onnan ide jöttek, mi által ezen egyéb iránt keveset jelentő falu nagyon eleven lett. A' franczia foglalások idejében az elbetorkolati megyéhez tartozott. — 1816

olta egy tengeri ferdőhely is készült itt, melly a' dobberanival vetélkedni látszik. *Sz. E.*

Kvarz, ásvány, melly 6 oldalu pyramisokban, prismákban, tojás, csepkőidomban, szemekben stb. találtatik. Szintelen, és különbféle szinü, törése csigás, fénye az üvegé, változó fokon átlátszó. Keménysége jókora, a' feldspáthé és a' keményebb topázé között. Viszonysulya = 2,5. Kovaföldből áll. Számos fajtái vannak 's általjában mind becsesek, ékességül használtatók. Illyenek a' hegyi jég (Bergkrystall), mellynek főszine a' fejér, 's kivált az átlátszók vagy félig átlátszók, szintelenek vagy tisztasárgák, szürkésfejérek becsültetnek. Jegeinek nagysága vonalnyi átmérőjütől egész több lábnyiig megy. Legszebb fajták jőnek Madagascarból, Wallis, Sabaudiából, Szász, Frank, Angol, Magyarhonból. Az egészen viztisztákat néha nyugoti gyémántoknak is mondják, a' füstszürkéket füsttopáznak, vagy ha igen homályosak Morion-nak; a' jáczint vereseket Compostella jáczintjának, a' sárgákat Citrin-nak; azokat, pedig, mellyek más ásványnemü hajidomu jegeket birnak magokban, hajköveknek. Hajdanában inkább használtaték mint most, 's leginkább inggombokra, gyürükőre, pecsétnyomón 'stb. Némellyekbe vizcseppek és levegő van beszorulva. Az amethyst szine ibolykék, kékes és vereses fejérbe hajló, ritkán van egyiránt szinezve, többnyire felhős és foltos sokszegü sujtásokkal. Jegesülve találtatik az ősbegyekben, menetelekben vagy a' mandolakövek hólyagüregeiben. Legszebbek jőnek Ceylonból, Keletindiából, Sibiriából 'stb. Kedves drágakő. Rózsakvarz rózsavereş, a' Tejkvarz tejfejér fajtája a' kvarznak, egyenetlen vagy csigás törettel. Amaz Bajorországban a' Körl és Karlachhegyen, Kolyvanban, Siberiában találtatik, ez Hohensteinnél Saxoniában, Spanyolországban. Macskaszem-nek mondatik, ha finom amianthrostok vannak közibe vegyülve, mellyek azon sajátságadó fényt szerzik neki. Illyenek legszebbek találtatnak Malabar és Ceylonban, vannak a' Harzon és Fichtelhegyeken. Félgolyó idomra metszetnek 's gyürüköveknek használtatnak. *—j—a.*

L.

L, a' magyar abc 12-dik betüje; a' nyelvbetük közé tartozik, 's a' nyelvnek a' szájpadláshoz vagy a' felső fogsorhoz taszitatása által mondatik ki. Egyszersmind első az ugy nevezett félhangzók közt, 's gyakran elcseréltetik az r-rel, kivált ollyanok által, kik e' betüt jól kimondani nem tudják. *op.*

Laar vagy Laer (Péter), melléknévvel *il Bambocchio*, képiró, szül. Holland Laar nevü falujában 1613. Poussée, Gelée, Sandvart 's más mivészekkel 16 évig társalkodott, 's az Olaszok izlésére befolyással volt. Hihetőleg lépkorságból végzé ki magát 1673 vagy 74. Ama' melléknevet Rómában tartózkodása alatt torz alakja miatt, vagy mint némellyek állitják, alljas tárgyu ábrázolatai miatt kapta. Már ifjontan mindent, mi csak elibe akadt, lerajzolt, 's ebben emlékező tehetsége annyira segité, hogy bár valamit igen régen, vagy csupán egyszer látott is, legnagyobb hasonlatossággal leképezhette. Egyébiránt korának egyik legnagyobb hangmivésze volt. Csak apró tárgyakban próbálkozott ugyan, de azért festeményeiben sok erő, szellem és kecs uralkodik.

Labdajáték, testgyakorló játék, mellyet a' régieknél ifjak 's érett koruak egyiránt üzének. A' Görögöknél 's Romaiaknál négyféle labda volt szokásban, egyik a' mi felfuvott ballonunkhoz hasonlitott. Középkorban saját labdázó házak valának. Ezekbe a' játszók labdáinak felszedésére bizonyos személyeket fogadtak, kiket Francziaországban először Nanquet, azután Marqueur névvel bélyegzének, melly név kávéházainkban most is széltire divatoz.

Lábköszvény, görög neve podagra, melly lábfájdalmat jelent, azon köszvény fajta, melly bizonyos időszakok után a' láb izeit, nevezetesen pedig a' lábhüvelykéit támadja meg, ott fájdalmat okozó, olly erőset, mintha égő szén feküdnék rajta, vagy tüzes vassal feszittetnék széljel. A' betegség nagy fokánál olly érzékeny az egész láb, hogy a' legkisebb nyomás, leggyengébb érintés, sőt még a' levegő okozta megrendülés is kiállhatatlanná teszi a' fájdalmakat. A' betegség első szaka legfájdalmasabb, mivel az izek vápjának gyuladása uralkodó, 's általa az idegek is megtámadtatnak. 8, néha 14 nap mulva engednek a' fájdalmak, a' gyuladás lassanként szünvén 's daganat képződvén, mellyben a' gyuladás szüleménye foglaltatik, t. i. savós, ragadós nedv kiizzadása, földrészekkel vegyülve. A' daganat lasanként alá szál, de itt ott mégis maradnak a' lábon gomós puffadatok. Évenként rendesen egyszer történik a' megtámadás, tavaszszal vagy őszszel; néha kétszer, többször ritkán. Mig rendesen jár, nem hord veszélyt, mivel a' természet még elég erővel bir a' köszvényes anyagnak a' test legtávolibb részéhez való vezetésére és ott kiüritésére. Hamisan vélekednek, kik azt állítják, hogy a' lábköszvény ellen semmit sem kell használni, hogy az meggyógyulhatatlan. A' gyuladási szak megröviditése által a' köszvényanyag lerakását 's a' fájdalom enyhülését eszközölhetni. Az egyes ostromok közidejében pedig maga a' betegség is szelidithetik lassanként 's elháritathatik az életrend javitása, jól elrendelése, egyszerü de hathatós szerek bevétele, 's a' gerjesztő okok elháritása által; ha pedig elhagyatik a' köszvény, mindig nagyobb fokra lép, rendetlen ostromokat kezd, viszszaveretik, 's a' beteg életveszélybe is jut. —*j*—*a*.

Laboratorium 1) (Chemicusoknál) ollyan terem, melly a' chemiai munkálkodásokra, különösen pedig a' chemiai vizsgálatokra van felkészitve, sokszor ugy, hogy ugyan ott tanitni is lehet. 2) (Gyógyszerkészitőknél). A' gyógyszertárokban teszi azt a' helyet, hol a' chemia törvényei szerint, kivált tüz által előállitandó gyógyszerek készittetnek. A' laboratoriumnak tágasnak, magasnak, tüz ellen bátorságosnak, világosnak és ollyannak kell lenni, mellyben a' chemiai munkálatokra szükséges minden eszközök, ugy mint különbféle kemenczék, lepárolásra, feleresztésre, olvasztásra és elgőzöltetésre kivántató készületek, ép és tökéletes állapotban találtassanak. 3) A' próba olvasztó mühelyekben laboratoriumnak az a' tüzet kiálló terem neveztetik; mellyben érczeket olvasztnak és tisztitnak. Ezen teremnek alól igen széles füstfogója van, hogy alája több kemenczék tetethessenek; ugyan abban vagynak kis fuvók is, mellyek rendesen mind egy talpon állanak, és a' szélnek a' különböző kemenczéhez való vivésére egy széltartójok 's csövök van. 4) A' pattantyusoknál az az épület, melly a' mesterséges tüzek készitésére rendeltetett, és a' mellyben az azokhoz szükséges kézi eszközök 's készületek találtatnak. Ez a' laboratorium, a' történhető szerencsétlenség eltávoztatása végett, más épületektől rendszerint távol, ha lehet, valamelly szabad helyre tétetik. 5) A' porczellángyárokban laboratorium jelenti az égető kemenczének azon részét, mellybe az égetendő tárgyak rakatnak.

Laborde (Sándor Lajos Jósef, gróf), a' követkamara és a' statustanács tagja, szül. Sep. 1774, Parisban. Austriai szolgálatba lépe, — hol atyjának II Jósefhez intézett levele következésében, mivel

azon fejedelem az öreg Labordet igen nagyra becsülé, és fijai közül egyet szolgálatjában kivána látni, Colloredo Venczel ezredében hadnagygyá, később pedig Kinszky könnyü lovas ezrednél kapitánnyá tétetett. Örömmel szolgált volna L. a' franczia revolutióháboruban honjának, de a' kivándorlottak névlajstromán állott. Ekkor tanulá esmerni Heidelbergben, hol sebeiben feküdt, a' Kinszky ezrede által elfogatott Oudinot gen. és más honosait. Ez megérlelé szándékát. Mihelyt a' campoformioi béke megköttetett, kilépe az austriai szolgálatból, 's megnyeré kitörültetését a' kivándorlottak lajstromából. Most Francziaországban a' tudományoknak szentelé magát; utazást tön Hollandba, Angol, Olasz és Spanyol-országokba, 's erre ezen czimü munkájit adá ki: „*Voyage pittoresque et historique de l' Espagne*" (4 köt. félrét,) „*Itinéraire de l' Espagne*" (5 köt.) „*Beschreibung der griech. Vasensammlung des Grafen Lamberg*" (forditás) „*Voyage pittoresque en Autriche*" (2 köt. félrét,) és Francziaország emlékeiről irt munkája kezdetét chronologiai rendbe szedve. Az Intézet tagjává nevezé, 's Napoleon mint statustanácsnokra, fontos ügyeket bizott reá. A' császárt Spanyolországba és Austriába is kelle követnie. 1814 a' parisi nemzeti őrsereg egyik osztályát vezérlé, és Tourtonnal együtt Moncey marsall nevében capitulatiot köte az Oroszokkal. A' restauratio után beutázá Angolországot, 's visszatérte után első ada ki munkát a' kölcsönös oktatásról; 3 évig első titoknokja is volt a' középponti társaságnak, melly ezen tanitásmethodusnak terjesztését tárgyazá. 1818 ujonan a' status tanácsba hivatott, mellyből azonban csak hamar elbocsáttatott, gyanut gerjesztvén liberalis gondolkozása által. Ellenben 1822 a' seinei megye követének választá. A' kamarában mindig erővel, néha sikerrel is munkálkodott az ultraisták kicsapongásai ellen. „*Hist. physique, civile, politique et morale des prisons de France*" czimü munkája, a' fogházak megjavitását szülé. Végre a' jobb vizvezetések, a' czélirányosb zugók, és a' kutak 's trottoirók épitéséről irt értekezései ezen tárgyakra vonák a' törvényhatóságok figyelmét. 1826 Kisásiába, Egyiptomba és Görögországba utazott, honnét 1828 a' következmara tagjává választatván, visszatért Francziaországba. Fija *Leon de Laborde* Palaestinában maradt, 's 1828 utazást tön Arabiába, azután az egyiptomi Fayum tartományba, hol a' tömkeleget (Labyrinthus), Moeris tavát, a' székszavas tavakat 'sat. megvisgálá.

Labrador (Ujbritannia, Eszkimok tartománya, az éjsz. sz. 50—62° alatt) éjsz. Amerikának 24,500 nsz. mfnyi kiterjedésü félszigete, mellyet portugali Cortereal Gáspár fedeze fel 1500, 's hová Forbisher Márton legelsőben tön utazást 1576. Éjszakról Hudson-öble választja az éjszaki földsarki tartománytól, keletre az éjsz. tengerrel, délre Canadával, nyugotról pedig még esmeretlen tartományokkal határos. A' britt neufundlandi kormánysághoz tartozik, 's dél felé Eszkimok (l. e.) lakják, mintegy 15,000-en. Levegője igen hideg, 's maga a' tartomány, nagy hegyei és erdőségei miatt, csak a' partok körül esmeretes. 6 sáfársága van itt az angol kereskedőknek, a' hudsonöbli társaságbelieknek, melly társaságnak széke London. Az itteni kereskedés tárgyát az esmeretes Labrador kő (egy neme a' feldspathnak, mellynek fő szine szürke, de felülete a' szem eleibe különbféle irányban tartva különbféle szint játszik) czethal, tengeri kutya, medve, róka, hód, irámszarvas, lazacz, tőkehal, tengeri madarak, orosz üveg, vas, réz, kénkő, riskása, kristály 'sat. teszik. Az ujabb időkben evangelicus missionariusok telepedtek le rajta. *X.*

Lábujak, esmeretes részek a' lábakon, számok öt, alkatjok a' kézujaiéhoz hasonló, nagyságok és idomok pedig különböző. A' lábhüvelyk nem tetethetik a' többi lábujaknak ellenébe, 's épen ebben áll a' láb megkülönböztetése a' kéztől. Innét a' majmoknak nincs lábok, mert alsó végtagjaikon is olly hajlékony, mozgatható, minden

ujjal ellenbe tehető a' hüvelyk, mint a' felsőkön. — A' menésnél hasznosak, nélkülök ingó az állás, bizonytalan a' menetel, a' futás majd lehetetlen. Magasról ugorván le, a' suly kisebbitetik az ujak engedése által. A' sértődéseken kivül tyukszemben szenvedhetnek a' lábujak, ugy megfázásban télenként; a' lábhüvelyk leggyakoribb fészke a' köszvénynek. Néha számok felesleges, ritkán kevesebb, néha állások rendkivüli, melly hibák első képződésüek. —*j*—*a*.

Labyrinth (tömkeleg), egy épület a' régieknél, melly annyi egymás ellen futó folyosók és szobákat foglalt magában, hogy könnyü volt benne eltévedni. Az egyiptomi labyrinth, a' leghiresebb mindenek közt Középegyiptomban, Moeris taván felül, nem messze Crocodilopolistól, azon vidéken állt, melly most Fayumnak neveztetik. Némellyek szerint a' tizenkét fejedelemtől (650 K. e.), mások szerint Psammitichustól, még mások szerint Ismandestől épitetett, kinek temetei is benne nyugosznak. Azt venni ki mindenből, hogy temetkező hely volt. Ezen tömkeleg félig felette, félig pedig alatta a' földnek, egyike volt az ó világ legszebb épületeinek, 's azt mondják, 3000 teremet és szobát foglalt magában, mellyek, ugy látszik, az állatkör és naprendszer architectoniai 's jelképi ábrázolására valának elintézve. Mind ezen teremek egy közös fallal voltak bekeritve, és körös körül oszlopokkal körülvéve; a' palotákhoz vezető utak pedig olly tekervényesek voltak, hogy egy idegen sem találhata ki belőlök, vezető nélkül. Azt mondják, az alsó szobákban a' labyrinth épitői és a' szent krokodilok koporsói tartattak, a' felső szobák pedig mivészet és pompára nézve minden emberi mivet felülmultak. Most már csak 150 szobába lehet menni, a' többiek bejárását omladék és setétség gátolván. A' cretai labyrinth épitéséről és rendeltetéséről még kevesebbet tudunk. A' régi irók azt vélik, hogy ezen földalatti barlang Daedalustól az egyiptominak mintájára, kisebb mérték szerint, 's Minos parancsára épittetett, ki a' Minotaurust ide zárá. Mások után pedig az utóbbinak temploma volt. A' clusiumi labyrinth Porsenna királytól épitetett, hihető, tulajdon temetőhelyéül. Ez négyszegü volt, kőből, 's 50 lábnyi magas, és mind a' két oldalán 30 l. széles. Minden szegletén, ugy a' közepén is, 150 l. magas és 75 l. széles pyramis állt. Egyébiránt ezen épületek nem eltévesztés végett épitettek, hanem csak történetből birtak ezen tulajdonnal; a' miért azután minden zavart és nehezen megfejthető dolgokat Labyrinthnek (tömkelegnek) tömkelegesnek, szövevényesnek neveztek. (L. Labyrinth a' Hallás czikk.) *X*.

Lacaille l. Caille.

Lacedaemon l. Sparta.

Lacépède (Bernard Germain Etienne, gróf Delaville sur Illon), természetvisgáló, frankhoni pair, szül. Agenban 1756, tüzes hajlandósága volt a' természetleirásra és hangára, 's ezért elhagyá a' hadi gyakorlatokat, mellyekre szánva vala. Buffon és Daubenton tanitói, baráti voltak; a' revolutio alkalmával a' mérsékelt párthoz tartozék, Napoleonon testtel, lélekkel függött, 's tőle nagy cancellariusává tétetek a' Becsületlegiónak, utóbb pedig, midőn adakozása miatt adósságokba esett, 40,000 frank évi fizetést nyere. Hivataláből kidönté az első restauratio, hanem a' királytól pairnek nevezteték ki. 1817ben uj kiadását adta Buffon munkáinak. Leginkább dicsértetik tőle a' „Halak természetleirása" (5 köt. 4). Meghalt Oct. 6. 1825.

Lachaise (François d' Aix de), XIV Lajos gyóntató atyja, a' jesuita congregatio tagja, Aug. 1624 d' Aix várában született. D' Aix de Lachaise familia a' legelsőbbekhez tartozott Francziaországban, és egy nagybátyja Lachaise Ferencznek, Cotton pater, IV Henrik gyóntató atyja volt. L. a' rohani jesuita collegiumban, mellyet egyik eldődje alapita; kezdett tanulását Lyonban folytatá. Rendje

provincialisa volt, midőn Lajos Ferrier pater, az ő addiglani gyóntató atyja halála után, annak helyébe választá. Ezen választás annál inkább figyelmet gerjeszte, mivel egy részről a' Jansenisták, Molinisták 'sat. pártjai közt való perlekedésekben, XIV Lajosnak kegyeskedésben nyavalgó udvara, és ennek példájára a' pompaüzés és vakbuzgóságban ide 's tova tántorgó főváros is osztozkodék; más részről pedig azért, mivel Cotton pater olta egy Jesuita sem juta ezen fontos hivatalra. Csak hamar udvari cselszövénybe kevéredve látá magát az uj gyóntató atya. Montespan és Maintenon asszonyságok, a' Jansenisták és Jesuiták, ellenségesen álltak egymással szemközt, 's az ugy nevezett nagy Lajos, testi kivánság és balvélemény által megindítva, ezen pártok közt mint nádszál ingadozék. Azonban L. még is fentartá magát, noha se Montespan, se Maintenon asszonyság nem szenvedheték, sőt gyakran csipős sarcasmusok által is kijelenték ellene viseltetett gyülölségöket. Mindenben, a' franczia papság ama' hires kinyilatkoztatásában a' gallicana egyház szabadsága felől; a' nantesi edictum visszavételében; a' quietisticai perlekedésekben; Maintenon asszonynak (1686) a' királlyal történt öszvekelésében, 's más hasonló, 's azon időben epochát csináló történetekben, hivatala szerint majd nagyobb majd kisebb részt vön, és bár milly meggondolva tevé is minden lépteit, mindazáltal mégis megtörtént rajta, hogy nem ritkán mind a' két fél a' legcsipősebb szemrehányásokkal illeté. Magány characteréről, és általjában magaviseletéről, jó belátásu férjfiak soha sem itéltek egészen rosszul, és mind Saint-Simeon, ki nem volt a' Jesuitáknak barátja, mind Voltaire, XIV Lajos századja ábrázolásában, mind de Boza, Spon és mások, megvallják a' leghiubb király gyóntató atyjáról, a' legellenségesebb pártok közbenjárójáról, hogy illendően, nyugalmasan, ügyesen és szerencsésen tudá dolgát vinni, 's ámbár nagy Jesuita volt, még sem csábitatá el magát ellenei ellen heves rendszabásokra. Hogy Lajos Maintenon asszonysággal törvényesen öszvekelt, Voltaire leginkább L. tanácsának tulajdonitja; hogy pedig ezen öszvekelés titokban tartatott, és nem nyilvánositatott ki, mint azt a' dicsvágyó Maintenon kivánná, hasonlóképp a' pater dolga volt, kinek e' miatt szüntelen kelle Scarron özvegyének gyülölségét türnie. Lachaise, fejedelme kegyelmében egész végső orájáig megmaradván, 's attól minden tanácskozásra használtatván, meghalt Jan. 1709, 85 éves korában, midőn már az öregség és betegségeskedések majd nem élő holttá tevék, 's lelkét elcsüggeszték. Philosophiai, theologiai és régiségtudományi iratok maradtak tőle. A' numismatica iránti szeretete, valamint azon nagy rész is, mellyet annak megjobbitásában Franciaországban vett, közönségesen tudva van. XIV Lajos a' mostani Boulevards neufs végére egy mulató kastélyt épitete neki, melly akkor halmon fekvéséről Mont Louis nevet viselt, 's mellynek nagy kiterjedésü kertje most pater Lachaise temetője, a' legnagyobb, mellyel Paris bir. Most számos szép és gazdag emlékek ékesitik azon helyet, hol XIV Lajos udvarnokai gyakran megjelentek, határtalan urok gyóntató atyjának tisztelkedni. Azon ház, mellyben a' hatalmas Jesuita lakott, 's mellynek termeiben talán a' szerencsétlen cevennesi lakosok üldözésére a' tervet készité, fenáll ugyan még, de erősebben, mint az egész környék, emlékeztet romjai által arra, a' mi már nincs többé. Ezen, egy domb oldalán álló temetőhely, felséges kilátást nyujt a' város nagyobb részére és a' szomszéd vidékre. 1814. a' szövetségesek közelitésekor ezen temetőhely, mint a' város védésére alkalmas, megerősitetett, és a' polytechnicai és baromorvos-iskolákban tanulóktól védetett, 's az Oroszoktól bevétetvén igen elpusztitatott; legtöbb kár tétetett az árnyékos sorfákban, mellyek azonban azolta majdnem egészen kiigazitattak.

LACHESIS l. PÁRKÁK.

LACRYMAE CHISTI (Krisztus könyei), könybornak is nevezteték, mivel előbb mintsem a' szőlő sajtoltatnék, köny formában csurog leve a' sajtóból. Leghiresebb az olasz borok közt, setét veres szinü, 's a' Vezuv tövében Nápolynál terem. Több görög szigeteken is termesztetik valami illyen könybor féle. *X.*

LACTANTIUS (Lucius Coelius Firmianus), hires mint tanitó a' latin egyházban, 's mint szónok és iró közönségesen afrikainak tartatik. Sokáig élt Nicomediában, mint az ékesszólás tanitója, mig nem nagy Konstantin idősb fija Crispus nevelését bizá reá. Meghalt 325 körül. Iratai (kiadattak Sparketól Oxford 1684; Bünemanntól, Leipzig 1739; Dufresnoytól Paris 1748, 2 köt, 4, és Oberthürtől Würzb. 1783 2 köt) világos és kellemes előadással jelelik ki magokat. Tiszta és ékes irásmódja miatt gyakran nevezteték keresztény Ciceronak. Főleg hires 7 könyve e' czim alatt „*Institutiones divinae.*" *X.*

LADY, Angolországban törvényes czimje a' lord, báró, és lovag nőjének. Az illyenek leányait tulajdonkép csak Misz czim illeti, azonban tiszteletből ezeket is Ladyknak nevezik. A' többes szám Ladies (asszonyaim) közönségesen használtatik a' nélkül, hogy a' rangra ügyelnének, épen ugy mint a' Gentlemen (uraim.)

LADRONOK vagy Tolvajszigetek, 14 spanyol sziget (58 nsz. mf.) a' világ tengerén, keletre a' Philippináktól (az é. sz. 13°—20°). Felfedezőjök Magellan, sz. Lázár szigetei nevet ada neki. Austriai Mária Anna királyné után, ki fijának II Károlynak kiskorusága alatt, legelőször külde oda missionariusokat, Mariani szigeteknek nevezteték. Termékenyek, élelemszerekkel bővelkedők, de kevéssé népesek. A' spanyol kormányzó Guam vagy Agana szigetén lakik. *—h—*

LAËRTES, Acrisius és Chalcomethusa fija, jelen volt a' caledoniai vadászaton, és az Argonauták utazásán, azután pedig Eurycleát, Autolycus leányát vevé nőül, kivel több leányain kivül Ulyssest nemzé. Sokáig élt, 's fijának Trojából visszatértét is megérte, kinek kimaradásán legmélyebb gyászba borult, visszatértén pedig annyira megörült, hogy a' felzendült Ithacaiak ellen is harczolhatott. *X.*

LAETARE, Böjt negyedik vasárnapja, mivel a' mise ezen szavakon kezdődik: „*laetare sterilis.*" *Szenczy.*

LAFAYETTE (Gilbert Mottier, marquis de), Auberone egyik legrégibb nemzetségének ivadéka, szül. Sept. 1. 1757 Chavagnacban, a' felső Loire départ. Hogy a' kir. udvarba vitethessék, már 16 éves korában öszveházasittatott Noailles d' Ayen gróf leányával; de ő semmi udvari hivatalt nem vállalt el. Az amerikai függetlenségi háboru okfejeit az ifju kor 's legnemesb érzet teljes tüzével fogá fel. Parisban elment Franklinhoz, 's a' fiatal köztársaság nemes képviselőjétől örömmel fogadtaték. E' tájban igen kétséges volt Amerika helyezete. Az amerikai seregek több izben megveretének, 's a' köztársaság europai agensei majdnem minden hiteleket elveszték. De Lafayettet semmi veszély sem tartóztathatá. Saját költségén készitete fel egy fregattát, mellyel Apr. 1777 Charlestownban kikötvén, tüstént megkinálá szolgálatjával a' congressust, 's mint önkéntes a' harczolók közé álla. A' congressus tábornoki őrnagynak nevezé. Azonban L. még a' brandywinei ütközetben (Sept. 11. 1777) is mint önkéntes szolgált. Az uj világban viselt tettei közönségesen esmeretesek; Cornwallis capitulatiojának becsülete leginkább őt illeti. Ez a' derék, de szerencsétlen angol lővezér, egyedül L. kezébe akará letenni kardját. L. hőse lön korának. A' congressus több izben szavazott neki köszönetet. Midőn Franczia ország az Amerikaiak ügye

mellett nyilatkoztatá ki magát, L. azonnal (1779) visszasietett Parisba, hol azonban csak addig késett, míg uj védelmezőket, pénzbeli segedelmet, fegyvert 's hadiszereket szerzett a' fiatal köztársaságnak. Parisban fényesen fogadtaték, de még innepélyesebben Bostonban, hol a' Rochambeau alatti franczia segédsereg uton létét jelenté. Utóbb ismét visszatért Parisba, a' ministerektől még hathatósb segedelmet nyerni. Eljárván e' munkában, midőn 8000 emberrel 's Estaing gróffal már hajóra szálni szándékoznék, épen akkor vesz tudósitást a' versaillesi béke megkötteteése felől. Egynehány év mulva meglátogatá az amerikai köztársaságot. Ennek tett nagy szolgálatai még friss emlékezetben valának a' polgároknál, 's igy utazása diadaljáráshoz hasonlita. Amerikai polgárjog adaték neki és fijának, 's mind a' ketten felhatalmaztatának részt venni a' törvényhozó test üléseiben. L. e' szavakkal bucsuzott el a' congressustól: „Vajha az egyesült statusok egyre nevekedő jólléte 's boldogsága az ő politicai intézeteik jóságát 's jelességét egyre jobban bizonyitsa! Vajha azon mérhetetlen templom, mellyet mi a' szabadságnak épen most emeltünk, az elnyomóknak örök időkre jó tanitás maradjon, az elnyomattaknak például szolgáljon, 's az emberiség jogainak mindig védhelye legyen!" Visszatérte után bejárá Németországot, hol II. Fridrik 's II. Józef által jelesen fogadtaték. 1787 az előkelők gyülésébe meg levén hivatva, a' polgári 's egyházi szabadságok helyreállitása mellett lelkesen szólt 's munkált. Azon osztályban dolgozott, mellynek Artois gróf vala az elölülője, ki a' ministerekkel nyilván meghasonlott. Egyike volt ő azoknak, kik a' nemzeti gyülés összehivatását sürgeték. Ennek is tagjává nevezteték 1789. Jul. 11 az *emberi jogok* kinyilatkoztatása 's a' ministerek feleletalattisága iránt tön inditványt. Jul. 13 's 14ke fontos napjain 's éjtszakáin ő ült elöl, 's 15. elölülőjévé nevezteték azon követségnek, melly a' nemzeti gyülés kebeléből Parisba küldetett. A' főváros főparancsnokává neveztetvén, ugyan ott nemzeti testőrséget állita fel, melly példa csak hamar utánoztatott egész Franczia országban; továbbá parancsot ada a' Bastille szétdulatására, 's bevivé a' háromszinü kokárdát, mellyről azt mondá „*qu' elle devait faire le tour du monde*". Azonban L., szándékának minden tisztasága mellett is, csak hamar a' legveszélyesebb viszonyokban látá magát, leginkább a' nép kedvezésének állhatatlansága miatt. 'S mégis ellenszegült a' párt- és népdüh minden kicsapongásainak; igy Oct. 6. megmenté a' kir. familiát Versaillesben. Hanem a' dolgok uj rendje melletti buzgósága gyülöletessé tevé az udvari párt előtt; mert ő a' britt Jury behozatalát, a' szinesek polgári szabadságát, a' rendek 's örökleti nemesség eltörültetését 'sat. kivánta. A' connetablei, dictatori vagy főhelytartói méltóságot ellenben nem fogadá el, 's meggátlá azon tervet, mellynél fogva az ország mind a' négy mil. nemzeti őrjének főparancsnokává vala nevezetendő. Ő és Bailly alapiták a' Feuillantok (királyság és szerkezet barátjai) clubbját; ön élete veszedelmével széleszté el a' lázadókat, kik XVI Lajost a' királyszékről le akarák vetni. A' szerkezet el fogadtatása után mezei jószágára vonult. Onnét az ardennei hadak vezérlésére hivatva, a' fenyitéket helyre állitotta, lovas pattantyusságot alkota, 's megviva az ellenséggel Philippeville, Maubeuge és Florennesnél. De mivel Dumouriez és Collot d' Herbois vádot adtak be ellene, 's mivel a' király ellenségeinek Parisban Jun. 20. 1792 történt lázadása Lajos bátorsága iránt aggodalmat gerjesztett benne: visszasiete a' fővárosba, a' nemzeti gyülésben a' thrón jogai mellett szóla, 's minthogy a' Hegypárt ellene volt, a' királyt, familiájával együtt, Compiegnebe akará vinni. Fájdalom, vonakodott Lajos az ő tanácsát követni, mert az udvar a' braunschweigi herczeg Parisba nyomulását bizonyosnak tartá: „Lafayette javalata" — mondák

az udvari emberek — „megmentené a' királyt, de nem a' monarchiát". — Most Lafayette maga is elégettetett ábrázolatban a' felzendült nép által (Jun. 30.), 's vád indittatott ellene, hanem Aug. 8-kán ez alól felmentetett. Mind ezek ellenére is az Aug. 10-kei catastropha ellen nyilatkozék, 's elfogatá a' nemzeti gyülés biztosait Sedanban (Aug. 15). Látván azonban, hogy a' Paris felé menetel megnyitná a' határokat az ellenség előtt, 's talám polgárháborut gerjesztene, a' köztársasági párt által ellene kimondott számüzetés elől neutralis tartományba költözés által menekvék meg. Rochefortban, Flandriában, az Austriaiak fogák el, 's Latour-Maubourg, Lameth Sánd., és Bureau de Pusy társaival együtt, Weselbe, 's végre Ollmützbe vivék (l. Bollmann), hová 1796 felesége 's leányai is követék. Bonaparte a' leobeni alkudozások következésében 1797 kieszközlé szabadultát. L. a' Fructidor 18-kai erőszakos tettet helyben nem hagyhatván Hamburgban maradt, hol Archenholzban hiv barátra talált. A' directorium a' revolutio által már különben is megcsökkent birtokát eladatá. Csak Brumaire 18-ka után tért vissza Francziaországba, 's meglátogatá az első consult. Bonaparte kikémlelé őt, de még egyre egész erejekben lelé benne a' szabadságról való régi ideákat. Senatornak akará őt kinevezni, mit azonban a' general megköszönt, még egy ideig szemmel tartani szándékozván a' dolgok menetelét, tudni vágyó, ha Napoleon Francziaország szabadságát megerősitendi vagy elnyomandja-e? Ez a' kétség megsérté az első consult, 's L. nem jelent meg többé annak udvaránál, hanem Auvergneben, Lagrange nevü megmaradt jószágán, földmiveléssel foglalatoskodék. Itt látá őt Fox, az amiensi béke után, 's barátja lön. Midőn az europai seregek 1815 Francziaország ellen nyomulának, megjelent a' vá'asztó gyülésekben, a' pairi méltóságot, mellyel Napoleon által megkinálтatott, nem fogadá el, 's polgártársai a' következmara tagjának választák. A' waterlooi ütközet után az 1789-diki okfejek megállapitása mellett szólt. Kieszközlé a' kamarának állandóan együttmaradását, sürgeté Napoleon lemondását, 's egyike volt azon biztosoknak, kik a' szövetségesekhez fegyverszünetet ajánltak. De semmit sem végezhete, 's visszautazása mind addig késleltetett, mig Paris capitulatiojának hire a' táborba érkezett. Ekkor az angol követnek, ki neki Napoleon kiadatását bátorkodék javalni, e' nemes feleletet adá: „Bámulok, hogy kegyed illy alávaló javalatot az olmützi fogolyhoz intéz." Jul. 6-kán tudósitá a' kamarát a' hagenaui alkudozásokról; midőn erre a' követek Jul. 8-kán ülésteremeket zárva találák, a' többiekkel együtt Lanjuinais elölülőhez ment L., a' hol ők a' kamara katonás megszüntetése ellen nyilatkozást készitettek 's irtak alá. A' Bourbonok visszaállittatása alatt megjelent ugyan egyszer az udvarnál 's jól fogadtatott; de ott még akkor is ugyan azon nézetekre 's tervekre találа, mellyek XVI Lajost szerencsétlenné tevék 's az 1814-diki crisist okozák. 'S még is kész volt a' Bourbonokért mindenre, mit a' szabadság megengedett. — 1817 a' parisi választó collegium akará követének nevezni, mit azonban a' kormány meg tudott gátolni. A' Sarthe depart. ellenben 1818 megválasztá követének, 's ő a' bal oldalon 1824-ig megtartá ülését, a' mikor a' kormány-vezérlette választások által kizáraték. Mint a' kamara tagja, minden kivételi törvények ellen szólt, 's az 1789-diki nézeteket pártolva, több izben ajánlá egy népsereg 's a' nemzeti őrség felállitatását, az ellenható rendszernek ellenszegüle, 's a' sértetlen charta megerősitetését védelmezé. Az egyesült statusok elölülőjének meghivására elhagyá Francziaországot. Havre de Graceban Jul. 13. 1824 szált hajóra fijával, polgártársaitól tisztelettel tetéztetve. Aug. Newyorkban, mint a' „nemzet vendége", méltólag fogadtaték, midőn azon földre kiszált, mellyre 47 évvel előbb, 20 éves korában olly végre lépett,

hogy a' szabaddá lett népnek, a' legnagyobb szorultság idejében, karját 's lelke egész erejét feláldozza. Akkor harczolt ő Amerikáért, midőn ennek népessége csak 3 mil. volt; 's most a' szabadság honja már 12 mil. lakossal birt, 's annyi földel, melly Europa terjedése ⅔ részét teszi, 's hajózászlóji minden tengeren lobogtak 's becsültettek. Diadalhoz hasonlita keresztülutazása az egyesült 24 statuson. A' congressus 1824 Dec. egy szivvel lélekkel 20,000 hold földet rendelt neki, — mellyet ő később eladott, hogy árrával Monroe adósságait kifizesse — 's ezen felül 200,000 dollárt. Miután L. Bunkershillben 1825. Jun. 17. a' függetlenségi háború első ütközetének évnapján, az utolsó (yorktowni) viadalnak, hol ő is az ostromlók között volt, innepét megülte, 's az unio előbbi elölülőjitől, Adams John, Jefferson Tamás, Madison és Monroetól elbucsuzott, a' nép nevében pedig az uj elölülő, Adams John Quincy, tőle innepélyes bucsut vett, elhagyá Sept. 7. 1825 a' szövetség városát Washingtont, 's egy fregattára szált, melly az ő hadi dicsősége egyik mezejének nevéről Brandywine nevet nyere. Ha L. utazása, mellyet kisérője Levasseur („*Lafayette en Amérique en* 1824 et 25", 2 köt. Par. 1829) leirt, az Amerikaiakra nagyon fontos volt, 's őt magát a' népszabadság mellett ujra felbuzditá: Francziaország akkori érzelmeire sem maradt az tetemes befolyás nélkül. Midőn Havreben kiszált, legnagyobb tisztelcttel 's lelkesedéssel fogadták polgártársai. Szintez történt Rouenben is, mig a' gyanakodó kormány a' népet katonasággal szét nem üzé. L. most ismét a' következamarába választaték, hol mint előbb, a' hal oldalon védelmezé oktejeit a' hatalombirók ellen, 's azokat Aug. 27. 1827 Manuel innepélyes halotti pompájánál is kimondá, rendületlen állva a' hatalombirók kardjai 's puskagyilkai közt. 1827 ujra követnek választaték a' kamarába.

Már megjelentek a' Polignac kineveztetése által felidézett vihar előjelei, midőn L., talán nem kitüzött czél nélkül, 1829 nyáron némelly déli megyéket megjára, 's kivált Lyonban diadali tapsal fogadtaték. A' kormány ezért boszut akarván rajta állani, ujságaiban minden eddigi tetteit ócsároltatá. Parisba akkor érkezett, midőn a' juliusi zavarok kezdődtek. 27-kén egyesült a' már Parisban jelen volt követekkel, kik 29-kén elhatározák, a' mozgás vezérletét átvenni. L. ugyan azon napon főparancsnokává nevezteték a' nemzeti őrségnek. A' városházán méltóságába beiktattatván, egy hirdetés által visszaállitá a' párisi nemz. őrséget. 30-káig az ő kezében volt Franczia-ország sorsa. X. Károly követei, a' győzödelmes párttal alkudozandók, neki mutattatának be, 's ő a' többi követekkel egyetértve adá ki rendeleteit. Midőn Laffitte 's a' vele egy értelmü követek, a' nép által lármásan kivánt köztársaság helyett, az orléansi herczeget javalnák királyszékre emeltetni, meg tudák Lafayettet is nyerni ezen szándéklatra, 's ezen egyesülés határozá el a' juliusi zendülés legközelebb foganatját. L. a' többi idegenkedő követeket is reá birá azon hirdetés elfogadására, mellyben az mondatott, hogy az orléansi herczeg a' constitutionalis ügynek mindig hive volt, 's a' Franczia-ják jogait becsülni fogja. Midőn a' herczeg a' városházán Jul. 30. a' helytartói méltóságot átvevé, L. maga csillapitá le azon pártot, melly őt erőnek erejével köztársasági elölülőnek akará kikiáltani. E' párt azonban a' népfelsőség oktejének minden következeteivel való megesmerését kivánta kezességül. L., mint a' meauxi megye választójihoz 1831 Jun. intézett levelében mondja, ugy vélekedett, hogy azon bizodalom 's hatalomnál fogva, mellyel őt a' nép ruházta fel, jussa 's kötelessége van, a' javalt királlyal a' nép nevében értekezni. Ennek következésében illy beszélgetést tarta L. a' herczeggel Jul 30-kán: „Kegyed tudja, hogy én köztársasági vagyok, 's minden eddigi szerkezetek közt az egyesült statusokét tekintem legtökéletesb-

nek." „Az én nézetem is ez" válaszolá a' herczeg, „'s hogy is ne lenne az ollyannál, ki 2 évet töltött Amerikában; de hiszi-e kegyed, hogy Francziaország helyzetében 's uralkodó véleményénél jó volna azt elfogadni?" „Nem," mondá erre L. „most a' franczia nemzetnek népbaráti királyszékre, köztársasági, egészen köztársasági intézetekkel körülvetetettre, van szüksége." A' herczeg felelete „Épen ugy vélekedem én is". mint L. tudósitásában mondja, egész erőre lépteté a' viszonyos köteleztetést, melly azokat, kik semmi fejedelmet, 's kik egészen mást, mint Bourbont kivántak, egyesité. Azon értekezés volt, mint L. állitja, a' sokszor szóba vett városházi programma értelme, mellynek lételét L. és pártja állhatatosan vitatja, a' király ellenben, későbbi kifejezése szerint, csak L. fejében voltnak mondja. Ezen értekezés valódiságán alig lehet kételkedni; a' mi abból is kitetszik, hogy L. Lajos Filepet Aug. 7. a' Palais-royal erkelyén legjobb köztársaságnak hirdeté, 's igy Lajos Filep érzelmiért a' kezességet magára vállalván, a' főváros nyugalmát fentartá. Az ámulat, mellyből fel kelle ébrednie, szabá ki akkori állását a' politicai életben. Ha azt gondolta, hogy a' polgárkirály a' királyságot csak öröklő elölülőségnek fogja tekinteni, mint a' köztársasági párt közül némellyek valóban gondolták, ugy csak hamar felnyittattak szemei. — Lafayette, mint az egész franczia országi nemzeti őrség fő parancsnoka, Aug. 16-kán, a' juliusi királyszék alapitása után, be épett a' status uj rendjébe, 's az egyetértés ő és a' király közt jó alapunak látszott. A' köztársasági intézetekkel körülvetetendő királyszék első hónapjai tele valának viaskodással a' haladás pártja ellen, melly a' kihirdetett királyszék valósitását látni türhetlenkedőbb volt, mint a' királyi tanácsnokok. L. hiven védelmezé a' fővárost az alaptörvények feletti tanácskozások alkalmával; hiven Dec. 1830 X Károly ministerei pere alatt, kiket a' népdüh vérpolczon kivánt látni, 's igy méltólag teljesité esküjét, hogy inkább a' nép kedvezését 's ön életét áldozza fel, sem mint megengedje, hogy az elkeseredett nép a' fenséges törvényszék függetlenségét megsértse, 's halálra hurczoljon férjfiakat, kiknek a' törvény oltalmat biztosit. Idő közben jónak vélé a' kir. tanács, a' haladás pártja előmenetét gátolni, 's e' nézet a' kamarákban is talált gyámolokra. A' köztársasági párt, csalatkozva reményében, kikelt a' kormány ellen a' következmarában, politicai egyesületekben és hirlapokban. L. ugyan előbb is egyre sürgeté a' juliusi zendülés okfejeit kifejteni, sürgeté kivül az avatkozatlanság fentartását, belől a' pairség eltörlését, szabadelmü községi alkotmányt 's szabad választási törvényt; de midőn látá, hogy a' cabinetben 's kamarákban a' doctrinairek egyre hatalmasbulnak, elhatározottan átment az oppositiohoz. A' nemzeti őrséget tárgyazó törvényjavalat feletti tanácskozás alkalmával, 1830 Dec. 24-kén, szó tetetvén a' főparancsnoki méltóság további megtartatása felől, az ettől idegenkedő többség, noha magasztaló beszédeket tarta a' jelen nem volt Lafayetteről, azt határozá még is egészen buzongva, hogy azon méltóság szükségtelen. Erre L. 25-kén kikéré elbocsáttatását. A' király ezen napon a' Moniteur lapjaiban sajnálkozását nyilatkoztatá ki a' generál e' lépésén. 27-kén pedig egy, az őrséghez intézett felszólitásban magasztalva esmeré meg L. érdemeit. Ugyan ezen napon maga L. is szólt a' kamarában, lépését világositólag. Megvallá, hogy szándéka volt, a' reá bizatott főparancsnokságot annak idejében letenni. Az idő — ugymond — mellyben ő többé szükséges nem lesz, még nem jött el; de a' kamara véleménye ennek eleibe hágván, ő jobbnak tartotta, tüstént visszavonulni. — Ezzel be lőn fejezve L. politicai szerepe. Azolta a' közügyekben csak mint kamarai követ vön részt, hive maradva okfejeinek. Ellene volt Périer ministeriumának; a' Lengyelek ügyét, a' még viaskodókét, szünte-

ien pártolá; Varsó eleste után a' hazájoktól megfosztatottakat minden módon gyámolitá; a' szabadságot és nyilvános rendet minden kitelhető módon igyekezék fentartani. Előbb mint sem azt hinnők, hogy mint köztársasági propaganda feje munkálkodott, ennek lételét kivánnók bebizonyitva látni. (Vö. „*Mémoires pour servir à la vie du général Lafayette et à l' histoire de l' assemblée constituante, rédigés par M. Regnault-Warin.*" 2 köt. Paris, 1824. és Sarranstól *Lafayette et la révolution de* 1830" 2-dik kiad. Paris, 1833.)

Laffitte (Jacques), parisi banquier, a' becsületlegio hőse 's 1816 — 24-ig a' követek kamarájának tagja, ész, gazdagság és becsületesség által egyiránt híres ember, (vagyona mintegy 20,000,000 frankra becsülteték), szül. Bayonneban 1767, érdeme által szerencsés lön Perregoux tanácsnok házában. 1805 ezen ház elseje lön, 's azt a' legelsők közé emelé Frankhonban. 1809 a' franczia bank aligazgatójává nevezte őt ki az országlás, 1814 főigazgatóvá. Ezen fontos helyet fizetés nélkül foglalta ő el. 1809 a' kereskedő kamara elölülőjévé is lett; 1813 mint biró jött a' kereskedési törvényszékhez. Midőn 1815 Frankhon hitele igen rosz lábon állott, L. 2 milliót ada elő kész pénzben, melly által a' parisi hódolásnak egy sürgető pontja kielégiteték. Szinte az ő munkája 's tanácsának köszönheti Frankhon, hogy az ország hitele egy pillantatig sem sülyedezett, a' reá szabott hadifizetések terhe alatt. De midőn L. a' bal oldalon a' követek kamarájában ellenek szegezé magát a' vak absolutistáknak, a' kivételi törvényeknek és a' papságnak: gyülöletes lön az ultrák előtt, az udvari párt előtt pedig gyanús. 1819 elveszté a' bank igazgatását, mellyet Gaeta herczeg nyert el szép fizetéssel; de 1822 egy akarattal áltadaték neki a' hivatal, mint *Régent de la banque*-nak. Jeles beszédek, részint hevenyében, bebizonyiták éles elméjét 's mély dologba- látását, kiváltképen a' financziában. Nyomosan szólott az 1820-diki irtóztató jelenetekről Parisban, mikor az ifju Lallemand egy őr által lelöveték, és öregek, gyermekek, asszonyok eltiprattak a' gendarmoktól. Az 1824-ki ülésre nem választaték. A' rentereductio-nak kedvezése által népiességéből veszteni látszott. Ő t. i. Baring és Rothschildal együtt Londonban szövetkezést tön a' franczia financzministeriummal az 5 száztólias adóslevelek 3 száztólias rentekre való átváltoztatására, 75-ös kamattal. A' követek kamarája elfogadá ezen átváltoztatás ajánlatát, a' pairek kamarája pedig elveté. Ezen fontos eset miatt irá L. ezen hires munkát: „*Réflexions sur la reduction de la rente et sur l' état du credit*" (2 k. Paris, 1824). Melly fokán álla L. a' közbizodalomnak, tanuja lehet az, hogy XVIII. Lajosnak futnia kellvén 1815 Parisból, ön vagyonát Laffittere bizá; hasonlóképen tett a' 100 nap után Bonaparte is, és mindeniknek vagyona mentve lön. 1827 viszont a' kamara követévé választaték. 1828 Ney marsall fijának, moskvai herczegnek adá egyetlen leányát. Midőn a' juliusi revolutio 1830 kiütött, a' választó kamara követe volt L., 's a' 221 szabad pártjához tartozott. A' polgári háborunak közepette, melly zabolátlansággá, kegyetlenkedéssé, terrorismussá válandónak 's nem csak Frankhont, hanem a' rettentő csendü Európát vérbe boritandónak tetszett, hatalmas kézzel fogott L. a' történetek menetelébe; az idő szellemét ki akaró elégiteni, a' hábor kárait pedig el vágyva hárítani. Filep Lajost segíti, emeli a' polgári thrónra. Hogy jó szándéku vetése konkolyos lön, nem az ő hibája; hogy vagyonának nagy részét elveszté, csendesen türte. — Laffitte a' juliusi ordonnance-ok okozta zajnál 26 és 27. látatlan volt, 28. reggel megjelent Lafayette-el együtt Audry de Payraveau-nál, hol Guizot protestatiót javalt, Périer pedig, a' népzivatart a' rendes pályára vissza akarván igazitani, küldöttséget ajánla Marmonthoz, fegyerszünést kivánandót, 's a' nehézségeket áltadandót a' királynak. A' küldöttség kinevezteték, de Polignac épen semmiben meg nem

egyezvén 's L. Marmontnak ezen rettenetes szót kimondván: „*Tehát polgári háboru?*" belépe L. a' veszedelmek közepébe, a' mozgást vezetendő. Ugyan ezen reggel 30 — 40 követ egybegyülekezett Laffittenél, hol ő javalá, hogy a' mozgás igazgatását által kell venni. A' győzedelem aratva lévén, fél milliót ada L. a' municipal-biztosság első kiadásaira. Ő volt elölülő, midőn gróf Argout'a' Lnél összegyült követekhez jött, nékik X Károly nevében hirdető, hogy a' király visszavette a' rendeléseket 's uj ministeriumot választott. L. igy felelt neki: „A' nép győzedelme megfejté már a' kérdést, nincs többé X Károly nevü királya Frankhonnak. A' nagy kérdésnél, — köztársaság vagy egy urasság állitassék-e fel, L. az utolsó mellett vala 's az orleansi herczeget nevezé. Szavának sikere lön. Filep Lajos (l.e.) király lett, minekutána az Aug. 3-kán megnyitott kamaráknál L. a' választó kamara alelőlülőjévé választatott, utóbb pedig, Périer megbetegedvén, 245 szóval 11 ellen, annak helyére lépett. — A' királytól Nov. 2. 1830 a' ministeri tanács elölülőjévé 's báró Louis helyett financzministerré nevezteték ki. A' juliusi pálya utóbb nagyon tévedezvén, Lafayette magányba vonulván, Dupont de l'Eure, a' bal oldal legszélsőbb embere, kilépvén a' ministeriumból, L. a' mozgásban nem állhata erősen, népiességét ujonan veszté 's kereskedési hitele ingadozott. Liquidálnia (tisztáznia) kellett. A' király segité őt, barátját, ő pedig a' király számára 18 milliós civillistát hoza javallatba. Budget-je kettős volt; — a' rendes többnek mutatá a' bevételt; a' rendkivüli pedig, a' revolutio 's Frankhon bizonytalan állásának következése Európához, 200 milliónyi hitelt kivána. Midőn a' békerendszer megelégedetlenséget szült Frankhonban, nemzeti egyesületek eredtek, 's ő személyében is sértve lön; elbocsátást vön ki L. 's 14-kén viszont a' bal legszélén volt. Helyébe Périer lépett. A' Julius 23 kamarába két választó megyétől választaték L. Itt is az oppositioban ült, melly őt a' kamara elölülőjévé szánta; Périer ellenben Girod de l'Ain-t jegyzé ki. A' 13-ki ministerium létele forgott kérdésben. Végre csekély többség győzött, a' ministerek követekként szavalván. Girod de l'Ain 181 szóval lön elölülő, L. 177-et nyert. Ezolta az ellenzőkhöz tartozék, L. noha az uralkodás financzszabályait gyakran védte. — A' király egyre jobban eltávozván a' juliusi revolutio fővezetőitől, 's csak a' doctrinaires-eknek adván magasabb igazgatási polczokat, az ellenzők is rendszeresebben kezdtek dolgozni, 's Majus 23-kán Lnél összegyültek, egy kiküldöttséget, hová L. is tartozék, megbizók, hogy számatadó levelet (compte rendu) készitsen a' néphez. L. ezen tudósítást a' többi követekhez küldé aláirás végett. Nem sokkal utóbb, Jun. 5. Lamarque generál, az oppositio hatalmas szónokának temetésénél zendülés támadt, a' dolgok jelen rendét összedöntéssel fenyegető. Akkor, Jun. 6-kán, 27 követ gyült össze L.nél 's a' nagyobb rész a' királlyal való egyesülést ajánlá a' jelen körülményekben. L. tehát és Odilon Barrot 's Arago a' Tuileriákba mentek, a' királyt bizonyossá teendők, hogy az utolsó napok történetei sajnosak előttök 's a' meghalt Lamarque politicus barátai nem barátjai a' fiatal revolutios ábrándozóknak. Soha nem volt valamelly országlásnak jobb alkalma hibái megjavitására, mint a' mostani. Mivel most a' király ügye a' rebellión győzedelmeskedett: az engedések emelnék az igazgatás erejét. Személyes hajlandóság bizonyitása mellett kérék azután a' követek a' királyt, magok, dynastiája és az ország nevében, kerülje ki az ellenhatás szikláját a' győzelem után, 's használja a' jelen szép alkalmat, uralkodásának a' juliusi napok honfias és nemzeties eredetéhez való uj kötésére. A' király felelete nem volt kielégitő. Győzött a' Mart. 13-ki rendszer, az oppositio és L. hanyatlott. Nov. 19. 1832 a' kamara-felnyitáskor pisztoly lövés esett a' királyra, melly

nagy hatásu lön Filep Lajosra, valamint Berry herczegné fogsága (Nov. 8. olta) 's vallomása (Febr. 22. 1833), hogy férjhez ment és terhes, nem kevessé erősíté a' thrónt. Az uj kamara-elölülő választása sem ingadozott soká Dupin és L. között, amaz 234, ez csak 136 szavat nyervén, általjában csak egy oppositiobeli tag, Félix Réal, lévén a' bureauk 18 elölülői és titoknokai között. L. ezolta visszahuzódik a' szónokszéki vitáktól, de a' budgeti tanácskozásokban részt vesz, 's a' közvélekedés nem csak a' „*Journal du commerce*"ben kedvez neki, hanem a' kamarában és kamarán kivül is. Példátlan részvételt nyere, midőn vagyonát a' juliusi revolutionak feláldozván, 1833-diki Martiusban nagy palotáját eladandónak hirdeté. Az oppositio minden ujságaiban felszólitások jöttek ekkor a' néphez, hogy a' „*Juliusi napok föszálását*" meg kell Lafitte családának tartani, 's — a' felszólitásnak legjobb sikere lön. — Laffitte érdemei között nem lehet elhallgatni az ő nagy jótévőségét a' szegények iránt. A' latin classicusok kiadói csak az ő segítsége által érhetek czélt szép törekedésekben. 55.

LAGRANGE (Jósef Lajos), földmérő, szül. Turinban 1736, eleinte a' bölcselkedésre szentelé magát; de csak hamar kitünék vele született szeretete a' mathesishez, 's ezt olly szorgalommal tanulá, hogy 18 éves korában a' hires Fagnanohoz irt levelében, a' geometriai számolásokban már sok uj, magától tett felfedezéseket mutathata. Megfejté az Eulertől sok idő olta hijába feltett kérdést az isoperimetron czélirányosabb kiszámolása 's a' legkisebb mozgás elve felett. (l. DYNAMICA). Alig 19 évü, mathesis tanitója leve a' turini pattantyus oskolában, 's azon tudományos egyesület emlékirományjai, mellyet az uralkodás engedelmével, a' hires Cignával és az azutáni marquis Falucessel egyesülve alapitá, olly figyelmet gerjesztének a' tudós világban, hogy kiadója Berlinben az ottani academia tagjává neveztetnék, 's Euler és d' Alembert ezen ifju emberrel folyvást tartó levelezésbe lépnének. Egy utazása Parisba Caraccioli barátja társaságában, ki Angliába követnek rendeltetett, személyesen megesmerteté parisi tisztitársaival, 's itt közönségesen legnagyobb tisztelettel fogadtatott. De fájdalom, betegeskedése csak hamar haza kinszerité, 's már most uj szorgalommal foga munkájihoz. Ez időben nyeré meg a' tudományok academiájától Parisban Jupiter hajduira nézve feltett jutalmat, 's egyszersmind a' planetarendszerről irt tanitása első alapvonatjainak előterjesztése által, nevét halhatatlanná tevé. Nem sokára nagy Fridrik meghivá Euler helyébe (ki Petervárába ment) Berlinbe, academiai igazgató czimmel. Nagy Fridriktől becsültetve, 's mindenektől, kik esmerni tanulák, tiszteltetve, Berlinben kellemes viszonyokban élt, mig a' király meg nem hala. Ekkor azon tisztelet, mellyben ekkoráig a' nagy elméjü 's tehetségü férjfiak II Fridrik udvaránál részesültek, elenyészett, 's Lagrange más hivatal után nézelődék. Ez időben látá őt Mirabeau Berlinben, 's a' hires geometrát Francziaország részére megnyerni, elhatározá. Lagrange elfogadá a' neki Párisból tett ajánlásokat, 's a' nápolyi, sardiniai és toscanai követnek hasonlóan tett ajánlatit elmellőzé. Parisban 1787 legjobban fogadtatott. De egy mély busongás látszék őt elfogni, 's lelkét, barátjainak minden, mulattatására tett iparai mellett is, megtompitni. Megvallá, hogy olly állapotba esett, mellyben d' Alembert már előbb volt, t. i. hogy tudományja iránt elveszté szeretetét. Valóban igy volt a' dolog, de csak egy ideig. Lagrange szorgalmasan foglalatoskodék a' vallás történetével, a' régibb hangászság theoriájával, nyelvekkel, 's még orvosi tudományokkal is. A' revolutio még inkább elvoná tudományjától, mellyhez csak lassanként jött meg ismét kedve. Dusejour ajánlására 1791 a' nemzeti gyülés 6000 frank fizetését megállapitá, 's később a' papiros

pénz által szenvedett kára pótlása végett, tagjává neveztetett a' hasznos találmányokat jutalmazó biztosságnak; azután a' pénzhivatalnál (Mart. 1792) az elöljárók egyike lön. Ezen hivatal mindazáltal, noha hajdan Cicavo Romában, és későbben Newton Londonban egy ideig hasonlókat viseltek, neki nem tetszett, 's mint nyomó terhet csak hamar letevé. Az Oct. 16. 1793 kiadott parancsolat, mellynek következésében Francziaországból minden külföldiek kiküldettek, 's Bailly, Lavoisier és több jeles férjfiak kivégeztetése, kiragadák merengéséből. A' számkivetés kemény törvényje ugyan, Guyton-Morveau eszközlése által, ellene nem használtatott; de ezért nem enyészett el a' veszedelem, áldozatjává lenni a' nép dühének. Herault de Sechelles tehát, illy jeles férjfiu élte bátorságba helyheztetése végett, ajánlkozék neki, a' Burkusországba rendelt követségnél valamelly hivatalt szerezni; de a' mit Lagrange, uj hazája, Francziaország, iránt szeretettel telve, nem fogada el, hanem minden veszély daczára a' maradást jobbnak tartá. Nyugalom és béke végre visszatértek; az anarchia időszaka alatt elpusztított tanítóintézetek helyreállításáról gondolkoztak, 's Lagrange Parisban az ujonan alapitott normalis oskolánál tanítónak nevezteték. Ezen uj munkakörben egyszerre egész erővel felébrede benne az elhunyt szeretet tudománya iránt, mint ezt fáradhatatlan munkássága 's több, ez időben szerzett, iratai bizonyitják. Az Intézet felállításakor Lagrange név volt az első, melly annak tagjai lajstromát megnyitá; hasonlóan első tagja volt az ujonan támadt Hosszintézetnek. Hire naponként nevekedék, es Francziaország megtiszteltetve érezvén magát illy férjfiu birása által, elhatározá, irántai tiszteletének nyilvános jelét kimutatni. A kormány parancsára az akkori külminister (Talleyrand) megbizá a' franczia Charge-d' Affairest Turinban, d' Emayer polgárt, hogy Lagrange atyját felkeresvén, neki Francziaország nevében szerencsét kivánjon, hogy illy jeles fija vagyon. Ezen megbizást d' Emayer legfényesebb módon hajtá végre, több generáloktól és egyéb fórangu személyektől kisértetve az őszhez menvén, ki illy elesmerésen megindulva, köszönetét rebegé, de egyszersmind a' balul képzelt kegyeskedés korán beszivott megfogásaihoz erősen ragaszkodva, azon félelmet nyilatkoztatá, hogy a' zendülő Parisban élő fija talán isten előtt nem találandja azon kegyelmet, mellyet a' világ előtt talált. Mint a' köztársasági kormány, Napoleon is tisztelé Lagrange lelkét 's érdemeit. A' tanács tagjává neveztetve, a' becsületrend nagy keresztjével felékesitetve, grófi rangra emeltetve, 's igy magát minden külső fénnyel megtiszteltetve látá; de se ez, se az ország fejének iránta mutatott bizodalmassága, nem valának képesek, őt hiuvá tenni, és épen olly szerény, mint egyébkor, még most is ugyan azon szorgalommal gyakorlá tudományjait. Fájdalom! ez sietteté hihetően halálát, melly Apr. 10. 1813 lepé meg. Holt tetemei a' Pantheonba tetettek, 's Lacépède és Laplace felette emlékező beszédet tartának. Nevezetesebb iratai: „*Mécanique analytique*“ (Paris 1787, uj kiadás 1811 és 1815); „*Théorie des fonctions analytiques*“ (Paris 1797 és 1813); „*Résolution des équations numériques*“ (Paris 1798 és 1808); „*Leçons sur le calcul des fonctions*“ (több kiadás. a' legujabb Paris 1806). Lagrange hátrahagyott iratainak egy része 1815 Carnot belministertől az intézetnek általadatott, 's az academia jóváhagyása után, ezen tudós intézet könyvtárához foglaltatott.

Lagus, Lagidák, l. Ptolemaeusok.

Lágyférgek (Mollusca, Puhángok). A' Linné felosztásához hiv Földinél a' férgek második rendét teszik ezen jelekkel: csupasz férgek, nyálkásabb testek, és kifejlődtebb külső tagjaikkal különbözők a' belférgektől; többnyire tengeriek, éjel csillámlanak. Földi 20 nemet ir le, mellyek közül esmeretes nálunk is a' házat-

lancsiga, a' kertekben, mezőkön kárt okozó; híres a' téntaféreg, mellynek védelmére szolgáló, 's a' körűle lévő vizet meghomályosító nedvéből az ugy nevezett tus készítetik; a' tüskésféregnek van mintegy 2000 tüskéje, lába mintegy 1400, sőt a' rózsás tüskeféregnek 100,000re megy tüskéje száma. Cuviernél az állatország második nagy osztályát teszik a' puhángok (les mollusques) 's hat osztályra szakadnak. Az első alosztálybeliek fejlábuak-nak (Cephalopodes) mondatnak, a' másodikbeliek Szárnylábuak (Pteropodes), a' harmadikbeliek haslábuak (gasteropodes), a' negyedikbeliek fejtelenek (acephales), az ötödikbeliek karlábuak (brachiopodes), az utolsóbeliek szállábuak (cirrhopodes).

Laharpe (Jean François), tagja a' franczia academiának, Parisban szül. 1739. Származását igen szegény szüléktől vevé, de jeles elmetehetségei által korán kimutatá magát, 's gyermekségében az irgalmas apáczák pártfogolták, később pedig a' d' Harcourt collegiumban nyert szabad tartást. Egy gunyirat miatt, melly tanitóját, ki egyszersmind az ő jóltévője is volt, tárgyazá, 's neki tulajdonittaték, egy hónapig a' Bastillebe vitetett. 1762 adá ki először heroidák 's egyéb versek gyüjteményét; a' következett évben pedig „Warwick" czimü szomorujátékával lépett a' világ elibe, melly a' játékszinen állandóan tetszve fogadtatott. „Timoleon"-ja és „Pharamon"-ja, kevesebb részvételt nyere. Ezen időtájban esmerkedett meg Voltairrel is, kinek iránta kinyilatkoztatott nagylelkü jóvoltáért, nem volt eléggé háladatos. Későbbi munkái közül Sophocles „Philoctet" jének forditása és „Melanie" czimü nézőjátéka dicsérettel emlittetnek. Hirét leginkább ezen dolgozása „*Lycée, ou cours de littérature ancienne et moderne*" alapitá. A' zendülés kezdetekor buzgó néppártoló volt, de megváltoztatá okfejeit fogságában, 's az egyház és királyság védelmezője lön. Mindjárt a' *Lycée des arts* első ülésében hatóságot vön magának, a' terrorismus zsarnokságáról nyomosan beszélni. 1798 Fructidor 18 elszállitatásra (deportatio) kárhoztatott, mellytől azonban futás által megmenekedett. Kevéssel halála előtt felingerlé maga ellen, az országlásról való szabad nyilatkozásai által, az első consult, 's ennél fogva Orleansba utasittatott. De csak hamar megengedtetett neki, innen visszatérhetnie. Hosszas betegeskedése után, 64 éves korában mult ki. 54.

Laharpe (Frédéric César), a' helveta köztársaság igazgatója, 1754 szül. Rolleben. A' törvényeket Tübingában tanulá, 's már 20 éves korában doctor kalapot nyere. Ügyviselő lett a' berni felebbviteli kamaránál; de elfogadá nem sokára egy Orosz meghivását, hogy vele Olaszhont beutazná. Innen báró Grimm jávalatára 1782 Pétervárba ment, hol a' következett évben Sándor nagyherczegnek 's testvérének tanitója lön; s ő egész lélekkel hivatalának szentelé magát. Ezenközben kiütött a' franczia zendülés, mellynek folyamatja igen nagy részvételt gerjesztett szivében. Ő a' távolon is munkás akart lenni hazája megszabaditásában. Honi polgártársai nevével egy folyamodást készite a' berni országláshoz, mellyben tisztelettel ugyan, de szabadelmüleg kivánà, hogy a' rendek, a' visszaélések eltörlése végett, összehivassanak. Nem sokára kilobbant a' békétlenség tüze, 's ő, mint ennek egyik éltetője, az országlás által a' számüzöttek sorába iraték. Ellenségei az ő eltávoztatására használák Sándor menyekzőjét. Genfbe ment tehát, honába visszatérendő, de megtudván, hogy ott már elfogatása iránt parancs adatott, elkeseredve 1796 Parisba mené 's az országlásnak egy emlékiratot (mémoire) ada által. A' franczia követ közbenjárására, minden waadtlandiaknak bocsánatot hirdete a' berni országlás, csak az irásaik által nyughatatlanságot inditóknak nem, 's igy L. honából ismét kizárva maradt. 1797 a' franczia országlásnak uj kérelmet nyujta által, melly 22 waadti és

freiburgi hazafi által aláírva, azt az 1565 egyezségnek erejénél fogva segedelemadásra szólitá fel. Ennek következésében egy végzést bocsáta közre a' directorium Nivose 6kán, melly a' népjogokra hivatkozó waadtlandi polgárokat közvetlenül franczia védelem alá állitotta. Ezen hatalmas lépés maga után voná a' zendülést, 's felállittaték a' helvetiai köztársaság. De csak hamar kitetszett, milly szerencsétlenségbe dönté magát ez által Helvetia. L. a' directoriumba lépett, 's a' közönség szava ellenére is, legnagyobb makacssággal követte önnön rendszerét, mignem a' törvényhozó tanácsnokok által a' directorium feloldatott. Ekkor honába ment, 's megbukta után is fentartá becsületes hirét. Egy állevél miatt, mellyet ő a' törvényszéknek általadott, 's mellyben a' fő consul Bonaparte ellen való összeesküvésről volt emlékezés, elfogatott 1800 Jul. 2, 's Bernbe vitetett. Ezen gyalázattól futás által menekedett meg, de Napoleontól Parisban nem kedvezőleg fogadtatott. 1801 Oroszhonba utazott, hol nevendéke Sándor által tisztelettel fogadtatott, ki őt 1814 Parisban orosz generalnak nevezte ki. A' bécsi békegyülésen munkás volt abban, hogy Waadt és Aargau megyék Berntől elválasztatva, függetlenek legyenek. —no—

Laibach, olaszul Lubianna, az austriai Krain (Karniolia) herczegség fővárosa, egy romladozott fellegvárral 's gyönyörü vidékkel, hajdan Aemonának neveztetett, 's a' Hunnok és Longobardok által elpusztittattott, de, a' mint mondják, nagy Károly által ismét felépittetett. Most 870 házat 's ebben 11,600 lakost számlál, kik német, olasz, ujgörög 's néhányan franczia nyelven is beszélnek. Az utszák nagyobb részint téresek és tiszták, 's csinos épületekkel diszeskednek, mellyek között a' tartományi könyvtáré legnevezetesebb. A' hajózható Lublan vagy Laibach folyó, mellynek télen langymeleg vize van, két részre osztja a' várost, mellyet azonban három, részint árusboltokkal rakott híd köt össze. Virágzó kereskedése van. Széke az illyriai királyság karinthiai és karnioliai első guberniumának, egy herczegi püspöknek, 's több törvényhatóságoknak. Ide helyeztetett által 1820, Troppauból a' békegyülés, mellyet az austriai, orosz és burkus fejedelmek, a' spanyol, portugali és nápolyi álló seregek miatt történt országos változásokról való tanácskozás végett tartottak. Megjelentek itt 1821 még I Ferdinánd, mind a' két Sicilia királya, a' modenai herczeg, 's több fejedelmek ministerei és követei, hogy köz tanácskozás szerint Olaszhonban a' carbonarismus elnyomatván, Nápolyban és Siciliában a' csend helyre állittassék, és a' talpon álló katonaság miatt netalán ismét történhető országos változások megakadályoztassanak. Az 1821-ki Jan. 26 megnyitott békegyülés ideje alatt, kiütött a' piemonti seregek lázadása. Egyszersmind tudósitás érkezett Ypsilanti vállalkozásairól Moldvában (Vö. Görögök Lázadása és Kantakuzeno). Mind ezek szinte Május hónapig kinyujták a' békegyülést Laibachban. A' Nápolyt tárgyazó végzések Jan. 31 közöltettek a' nápolyi ministerrel, herczeg Galloval, 's a' szövetséges hatalmasságok nyilatkoztatványt (declaratio) adtak ki Nápoly ellen. Febr. 28-ig általában egész Olaszhon politicai bátorságositásáról folyt a' tanácskozás. Martiusban Piemont ügye fordult elő (L. Olaszország, Sicilia és Sardinia). I Ferdinánd király 3 Martiusban hagyá el Laibachot, a' Nápolyt megszálandó austriai sereg után indulva. A' két császár megvárta a' Nápoly és Piemont ellen inditott seregek táborozásának sikerét, és egy nyilatkoztatványt bocsátottak közre Maj. 12, hogy a' laibachi alkudozásokban kimondott okfőktől soha sem távozandnak el. Igy végződött a' laibachi békegyülés, mellynek politicája szerint, ekkor nyert elsőben helyet a' fegyveres közbenjárás, valamelly pártok által megroncsolt szomszéd tartományra nézve; a' mi később is utánoztatott. (L. Verona).

LAICUSOKNAK neveztetnek a' catholicusoknál, kik nem áldozó papok; 's mivel hajdan egyedül a' papok voltak jártasok a' tudományokban, innét azok, kik valamelly tudományban járatlanok, ma is laicusoknak neveztetnek. *Szenczy.*

LAINÉ (József Henrik Joachim), francziaországi pair, egy ideig fr. kir. belső minister 's a' követkamara elölülője, Bordeauxban szül. 1767 Nov. 11. Mint ügyvéd, a' zendülés idejében a' köztársaságiak pártjára állott. Minthogy a' mérsékeltebb gondolkozásu GIRONDISTÁKAT (l. e.) folyvást buzgóan tüzelé: már 1793 is tetemes ágai bizattak reá a' kormányzásnak. 1808 törvényhozó taggá választatott a' Gironde département által; de a' már akkor megalapult kényuraság ellen nem boldogulhata előadásaival, mellyek a' számtalan visszaélések eltörlését tárgyazák. Az oroszországi veszedelmek után 1813, egy rendkivüles biztossagot nevezett ki a' törvényhozó test, tagjaivá nevezvén Lainét, Raynouardot, Galloist, Flaugerguest és Maine de Birant, azzal a' megbizással: adnának az iránt tudósitást, valljon minő kivánata van a' nemzetnek ezen szerencsétlen helyezetben? L. sok igazsággal teljes értesitést nyujta, valamint Raynouard is, (ki a' többek közt a' császárhoz ezen szavakat intézé: „*Si vous ne voulez pas nous donner la paix, nous la ferons nous-mêmes*"); de már késők valának okoskodásaik; mert már ekkor nem birálgatás, hanem erőegyités volt szükséges. Napoleon mélyen érezé az ellene elkövetett méltatlanságokat, 's ő is e' szerint bánt a' szónokokkal. A' törvényhozótest felbontatott, 's L. Bordeauxba ment, hol 1814 az oda érkezett angoulêmei herczeg által a' város kormányzójává tétetett. Később a' követkamara elölülője lett. Itt az Elbából visszatért Napoleon, a' „köz béke veszedelmeztetője" ellen mondott beszédében mutatá ki magát; de midőn Napoleon Párisba érkezett, L. Bordeauxba futott, 's onnét bocsátott közre egy hirdetményt, mellyben a' Francziákat minden, a' bitorlónak szolgáltatandó adózásoktól felmenté; a' mi neki, mint törvénytudónak, nem kevés gyalázatjára vált. A' második restauratio után ismét elfoglalá elölülői hivatalát, 's 1816 Juniustól 1818 Decemb. 28 a' belső ministeriumot nyeré meg, Décazes lépvén az ő előbbi helyére. Mind a' két hivatalában mérsékelt lelket mutatott, de mind inkább áthajolt az előbb általa ostromolt tulpárthoz. 1823 ellene szavalt a' spanyolországi hadnak. 1824 tagjává neveztetett azon küldöttségnek, melly a' rabszolgák helyezetének 's állapotjának megvizsgálása és a' gyarmatok rendezése végett neveztetett ki.

LAIS, kéjleány, Timandra, Alcibiades szeretője leánya, szül. Hycarrában, Siciliában, a' honnét Görögországba vitetett, midőn honjat Nicias athenéi fővezér feldulá. Corinth volt az első hely, hol kéjlányi talentomát kifejté. Herczegek, szónokok, philosophusok hódoltak itt kecseinek. Azt mondja Propertius, egész Görögország a' corinthusi Lais ajtaja előtt esenkedett. A' cyrenei Aristippus philosophus hódolt neki. Demosthenes érette Corinthusba utazott, de midőn Lais mintegy 1000 tal. kért tőle kedvezésiért, visszatért a' nélkül, hogy kecseivel élt volna, ezt mondván „illy drágán nem akarok bánatot vásárolni." Mivel általjában igen nagy áron hagyá magát imádójitól öleltetni, kevesen tarthattak reá igényt. Ez adott okot ezen közmondásra: „*Non licet omnibus adire Corinthum*" (nem mindenki mehet Corinthusba). Corinthusból Thessaliába ment egy ifju férjfiuhoz, kibe bele szeretett. Azt mondják, hogy itt 340 K. e. egynehány asszonytól, kik szépségét irigyelték, Venus templomában megöletett. Peneus partján, valamint Corinthusban is, nyilvános emlékoszlopokat emeltek neki. Egy más LAIS, Pausanias szerint Damasander leánya, szint olly hires kéjleány volt, 's gyakran felcseréltetik az előbbivel. *X.*

Lajos I. Oedipus.

Lajos (I. Nagy), Károly fia, Magyarország királya 1342—82. Született 1326, és 16 esztendős korában kezdett uralkodni, 6 nappal az apja holta után Székesfejérváratt megkoronáztatva. Feleségül vala neki jegyezve 1338 óta Margit, Károly morvaországi végőrnagy leánya; 1339 óta pedig lengyelországi korona-örökösnek is vala ő esmertetve. Minekutána mindjárt uralkodása elején az erdélyi Szászok zudulását lecsilapitotta, 's a' havasalföldi fejedelem, Sándor, hódolását elfogadta vala: olly izenetet vett Nápolyból az öccsétől, András herczegtől, melly azontul néhány esztendeig oda fordità legtőbb figyelmét és iparát. Róbert t. i., András hitvesének, Johannának, nagyapja 's nápolyi király, 1343 elején meghalálozván, olly végrendeletet hagyott vala maga után, melly egyedűl Johannára ruházá a' királyi méltóságot és hatalmat, Andrást csak szalernói herczegnek és uralkodó társnak esmeré, mind a' kettejek korának 25dig évéig pedig Sanctia özvegy királynéra bizá a' kormányt. Ez a' végrendelet mind Róbert király előbbi igéretével, mind az anjoui ház magyar ágának kor- és nembeli előbbségével ellenkezék; a' nápolyi uralkodó ház fiatalabb ágai pedig, a' durazzoi 's tarenti herczegházak, álnok eszközletek által magoknak igyekezének utat készíteni a' királyszékre, 's e' végre arra birák a' 16 esztendős Johannát, hogy királyasszonynak hirdettetné magát, a' férjétől megvonná szerelmét, és zabolátlan kénytöltésre vetemednék másokkal. A' dolgok ezen helyezetéről tudósítva, azonnal Nápolyba indult Lajos anyja, Erzsébet, és a' fiát, Andrást, Magyarországra akarta hozni; de a' minden jót igérő Johanna, 's a' durazzoi 's tarenti herczegnék, Agnes és Katalin, kéréseikre még is ott hagyta; Avignonba pedig VI Kelemen pápához követeket küldött, a' kik Nápolyország ezen adományzó urát arra birnák, hogy Róbert végrendeletét feldöntvén Andrásnak és Johannának együtt való megkoronáztatásokat rendelné. A' pápa feldöntötte ugyan a' végrendeletet, de András megkoronáztatását csak ákkorra igérte, mikor 44 ezer márka ezüst le leend fizetve a' pápai pénztárba. Az alatt a' durazzoi herczegné, Agnes, Johanna testvér öccsét, Máriát, a' királyházból ellopatta, 's a' maga fiával, Károly herczeggel, öszveadatta; testvér bátyja, Talayrand Perigord biboronok, befolyása által pedig engedelmet és helybenhagyást szerzett a' sz. széktől. Agnes irányzata t. i. az vala, hogy Johanna törvényes örökös nélkül maradjon, és a' maga fia, Károly, jusson utána, mint Mária férje, a' királyszékre. Keresztülvágá ezen irányzatot Katalin tarenti herczegné szándéka, a' ki abban munkálódék, hogy a' maga fia, Lajos, nyerje el Johanna kezével együtt a' királyi méltóságot. Mihelyt tehát a' 44 ezer márka ezüstnek kezéhez került után koronáztatást igért vala a' pápa Andrásnak, ámbár olly feltétel alatt, hogy Johannának gyermektelen elholtával Máriára bocsássa által az országot: azonnal mindent megindított Katalin, hogy még jókor elmellőzhesse szándéka gátait. Agnes megmérgeltetett; András Aversába csalatott vadászmulatság színe alatt, és itt Aug. 20dika éjjelén 1345 sinórral megfojtatott és a' vár kertjébe vettetett. A' királyné szeretője, Arthus Bertrand gróf, és meghitt komornája, Chancia, valának a' többi között legmunkásabb végrehajtói; maga Johanna engedő tanuja vala e' tételnek, férje holt testét Nápolyba vitette 's ünelem nélkül takarittatta el, három hónappal később pedig fiu gyermeket szült, Martell Károlyt, a' ki András fiának mondaték. Lajos, mind ezekről tudósittatva, minekutána foganat nélkül iparkodott volna lelke sérelmének megfelelő elégtételt nyerni a' pápa által, 1347 ősszel fegyveres sereggel ment Nápolyba Johanna ellen, a' ki az alatt tarenti Lajos herczeghez esküdött vala; meggyőzte ez utolsónak seregét Capuánál, és midőn sok nápolyi nagyok hozzá állaná-

nak, 1348 Jan. 17 már Aversában szállott meg. Ekkor Johanna, Maria 's Lajos tarenti herczeg Franczia-országba menekedtek; a' tarenti herczegné, Katalin, természetes halállal előzte vala meg a' bekövetkezhető lakolást; a' gonosz cselekedet végrehajtói 's alrendü részei jobbára ki valának már végeztetve, leginkább durazzoi Károly herczeg és Katalin eszközlése által. Lajos azonban magában a' királyi házban keresé a' fő gonosztevőket, és amazoknak kivégeztetését csak veszedelmes tanuk elmellőzésének tekinté. Azért öszvehivatta Aversába a' Nápolyban maradott királyi herczegeket; durazzoi Károly herczegnek, a' kire különös neheztelése vala, azonnal fejét vetette; a' többit, tarenti Robertet és Filepet, és durazzoi Lajost, fogva Visegrádra vitette. Elküldötte velek Magyarországra a' kisded Martell Károlyt is, a' kit az anyja magától elhagyott vala, de a' ki esztendő mulva megholt. Ezután ellenállás nélkül bement Lajos Jan. 21 a' fővárosba; magát mind a' két Sziczilia királyának, a' kisded M. Károlyt pedig calabriai herczegnek hirdettette, 's a' pápától azt kivánta, hogy Johannát a' koronától elesettnek nyilatkoztatná, 's követet küldene, őt megkoronázni. A' pápa ellenben azt sürgette, hogy bocsátaná a' király Nápolyországot az ő keze alá, 's várná be további határozatát. Általlátta ebből Lajos, hogy csak erővel fogja megtarthatni foglalmányát; annakokaért katona 's pénz-szerzés végett visszajött Magyarországra, Nápoly kormányát és az ottani hadak vezérletét Laczkófi (t. k. Apor) István erdélyi vajdára bízván. Az alatt Johanna Avignont, melly az Anjou-Provence ház birtoka vala, eladta a' pápának; az árpénzen katonákat fogadott és hajókat bérlett; és még 1348 férjestől kiszállott Nápoly partjára. Tarenti Lajos vezérlete alatt könnyen boldogultak Johanna hadai István vajda ellen, a' kinek serege betegségek által tetemesen megritkult, és ragadozás által gyülöletbe esett vala a' föld népénél. Kevés idő mulva a' főváros és az ország nagyobb része Johanna hatalmában vala. Mindazáltal Manfredoniát foganatlanul vivta Tarenti Lajos; sőt 1349, kiváltképen minekutána egy hatalmas nápolyi nagy, minetvinoi Pipín, a' Magyarok részére állott vala, Nápolyig visszaveretett. E' kivánt előmenetelt félbeszakasztotta a' német zsoldosok engedetlensége, a' kik elmaradott zsoldjok kifizettetéséig nem akarák teljesiteni a' vajda parancsait. Lajos király, István vajda izenetei által sürgettetve, 1350 elején derék hadsereggel általkelt a' dalmátföldről Manfredoniába, a' skardonai sz. János vitézek hajóján, a' kiknek adományozta ezen alkalommal perjelségül a' vránai várat és megyét. Jelenléte nagy fordulást okozott a' nápolyi földön; Tarenti Lajos egymás után kiveretett minden állásaiból, és szorultságában külön viadalra hivta a' királyt, a' ki személyes vitézségének és bátorságának több mutatványait adta vala ugyan a' táborozásban, de a' tarenti herczeg kinálatját, melly alatt álnokságot vélt lappangani, még sem fogadta el ugy, a' mint az téve vala, hanem Johannának és férjének másodszori eltávozások után bevezette seregét a' fővárosba, mellyet azonban, a' városi nép lázongása miatt, csak hamar kénytelen vala kiüriteni. Illy helyezetben lelte őt egy részről Kazimir lengyel király izenete a' Litvák győzedelme 's foglalásai felől a' lengyel földön, más részről a' pápai követség, melly alkudás végett vala küldve hozzá. Nehogy elvesztené Nápoly miatt a' lengyel örökséget, fegyvernyugatot kötött tehát Apr. 1 napjáig 1351 a' pápa követeivel, és Laczkófi Andrásra, István fiára, bizván az elfoglalt tartományt, maga Román által visszatért Magyarországra. A' fegyvernyugat kötményei szerént egy pápai bizottságnak kell vala visgálatba venni Johanna ügyét, és, ha ez bünösnek találtatnék, Lajosnak itélni Nápolyországot; ellenkező esetben köteles vala Lajos, foglalmányát Johannának visszaadni 300 ezer aranyért. A' pápai bizottság itélete oda ütött ki, hogy Johanna,

mint a' kinek magaviseletét valamelly esmeretlen bu ereje okozta volna, büntelen. Ezen itélet következésében 1352 oda hagyták a' magyar hadak Nápolyországot; Lajos pedig a' 300 ezer aranyat nagylelkűleg elengedte, 's a' fogva tartatott nápolyi herczegeket szabadon bocsátotta. Az alatt kiverte vala Lajos a' Litvákat Halics és Vladimir tartományokból, és ezeket 1352 visszaadta Kazimirnek, de ugy mint a' magyar korona fegyverkeresményét, 100 ezer aranyon, a' mennyit kell vala Kazimirnek a' hadi költség megtérítésére letenni, visszaválthatólag azon esetben, ha fiu gyermeke maradván Kazimirnek, arra 's nem Lajosra szálna a' lengyel korona. Más felől a' Moldvába 's Podoliába nyomult és a' lengyel birtokot fenyegető krimi Tatárokat Laczkófi András erdélyi vajda által honjokba üzette vissza; mindazáltal még azontúl is kénytelen vala fegyverrel védni Halicsot és Vladimirt a' Litvák és Tatárok ellen. Duschan Istvántól, Szerbország urától, veszteséggel veretett ugyan vissza Lajos 1353, midőn Bosnyában elkövetett pusztitásáért boszut akarna rajta állani: de 1354 annyira megrettentette azt fegyveres előnyomultával, hogy Duschan az uj pápának, VI Innocentiusnak, a' romai szentegyház kebelébe térni igérkeznék, ha őt a' fenyegető veszélytől megmentené. A' pápa intésére felhagyott Lajos Duschannal, és minekutána a' Velenczeiekkel 1348 köttetett fegyvernyugat ideje lefolyt volna, Dalmátország visszafoglalására fordította igyekezetét. Mig tehát vezérei magát a' dalmát földet vennék tüzetbe, Lajos 1356 Istrián és Friaulon keresztül az olasz földre nyomult hadaival, és a' Velenczeiek szárazföldi birtokának nagy részét elfoglalta, ugy hogy a' nagyobb veszteségtől tartó Velenczeiek 1358 békét kötnének vele Jádrában, mellynél fogva az egész dalmát föld, sőt Ragúza is, a' magyar korona alá került. A' velenczei háboru folytában, 1357, egybekelt Lajos Erzsébettel, a' bosnyai bán, Kotromanovics István, leányával, minthogy előbbi jegyese, Margit, már jóval az előtt kimult vala; utána pedig, 1359 a' magyar korona felsősége alá hozta Moldvát az által, hogy ezen akkor lakatlan tartományba általköltöztek a' marmarosi Oláhok, Bogdan és ennek fia, Dragos, alatt. Minekutána IV Károly romainémet császárral és csehországi királlyal támadott öszveháborodása 1364 békés egyenet utján csilapittatott volna le: a' sebesen terjedező török hatalom ellen fordította Lajos fegyverét, a' pápától felszólittatva, 's 1365 Bolgárországban fényes győzedelmet nyert az egyesült török-bolgár hadakon, és Vidint is megvette. Segédtársa vala ezen táborozásban a' havasalföldi fejedelem, Vlajko, a' kit ő jutalmul a' szörényi bánsággal adományzott meg, és az által még szorosabban kötött Magyarországhoz. Többre is ment volna Lajos a' Törökök ellen, ha a' külföldi, kiváltképen lengyelországi 's nápolyi ügyek, és az ezekre nézve szükségeseknek tartatott lépések és alkudozások magokra nem vonták volna minden gondját és figyelmét. V Orbán pápával, a' ki 1367 Avignonból Romába költözék vissza, személyes öszvejövetet tartott Lajos Viterbóban; melly alkalommal engedelmet nyert a' szent-atyától egy fő oskola (studium generale) felállitására, mellyben minden akkor gyakoroltatott tudományok tanittatnának, az istentudományon kivül. Ez a' fő oskola Pécsett állott fel. E' mellett a' magyarországi még pogány Kunok és az ó hitüek megtérítésével foglalatoskodék Lajos mind Magyarországon, mind a' délszaki függelmes tartományokban, és egyházi buzgalmában kemény és kénytető eszközletektől sem tartózkodék; a' Zsidókat pedig kitiltotta az országból. Illy foglalatosságai között értésére esett 1370 Kazimir lengyel király halála. Lajos e' hirre az anyjával, Erzsébettel, együtt azonnal Krakóba sietett, a' hol Nov. 17 megkoronáztatott. Lengyelország kormányát Erzsébetre, Halics és Vladimir tartományokét azontul magyar kapitányokra (capitanei terrae russicae)

bizta; maga a' lengyel koronát Magyarországra hozta, 's 1371 segéd sereget küldött szövetséges társának, Carrarai Ferencz herczegnek, a' Velenczeiek ellen. Ebből háboruja támadott a' köztársasággal, mellynek csak 1381 vetett véget a' turini békekötés, a' nélkül, hogy megváltoztatná a' birtokállapotot. E' háboru folytában öszvejövetet tartott a' király 1372 Trencsényben IV Károly császárral, hogy ezt megbékéltesse a' bajor herczegekkel; rábírta a' Lengyeleket, hogy Kassán 1374 arra az esetre, ha neki fiu gyermeke nem maradna, leányai közül annak igérnék a' lengyel koronát, a' mellyet ő vagy a' királyné fogna kijelelni; többszöri zenebonát csilapított le Lengyelországban, és az anyját, Ersébetet, a' vele lévő Magyarokkal együtt, mint az ottani elég ületlenség okait, 1376 visszahiván, Domarat és Szándivoj nevű belföldiekre bizta a' kormányt; a' királyné testvérét, Tvartko Istvánt, ugyan abban az esztendőben királyi méltóságra emelte Bosnyában és Rácz országban; a' Lengyelországot nyugtalanitó Litvákat 1377 meggyőzte, 's tartományjok egy részét elfoglalta; Nápolyhoz tartott jogát durazzoi kis Károlyra ruházta, 's ezt magyar hadsereggel küldötte Johanna ellen (l. Kis Károly); anyját, Ersébetet, halál által elvesztette 1380. Egy esztendővel a' turini békekötés után meghalt I Lajos Nagy Szombatban 1382 Sept. 11. E' király vala az, a' ki 1351 körül a' királyi lakást Visegrádról a' budai várba tette által. Törvényeiben a' nemesi jószágok elidegenittetését megszorította, behozta a' földesuri kilenczedet és birságot, a' jobbágyok költözését a' földesurak megegyezéséhez kötötte, a' nemesi szabadságot minden osztálybeli nemesekre nézve egyenlővé tette, a' büntetésnek a' bünös feleségére, gyermekeire 's rokonira kiterjesztetését megtiltotta. Három leányai közül az első, Katalin, még 1375 holt meg; a' második, Mária (sz. 1370), apja szándéka szerént a' magyar és lengyel korona örököse, feleségül vala jegyezve IV Károly romainémet császár kisebbik fiának, Sigmondnak (l. Mária), a' harmadik pedig, Hedvig, (sz. 1371) Vilhelm austriai herczegnek (l. Hedvig). *Fábri Pál.*

Lajos (II), II Ulászló fia, Magyar és Csehország királya 1516—26. Született 1506, és már 1508 Magyarországon, 1509 pedig Csehországban megkoronáztatott; 1515 feleségül jegyeztetett neki austriai Mária, I Maximilián romainémet császár unokája; 1516 pedig, az apja holta után, azt végezte a' budai országgyülés, hogy a' 10 esztendős király maga uralkodjék a' kormánytanács segedelmével, személyére pedig különösen Brandenburgi György, II Ulászló huga fia, és Bornemisza János viseljenek gondot. A' cseh- 's morvaországi rendek ellenben egy különös választottságra bizták az ottani országos dolgok vitelét, mig személyesen általvehetné a' király a' kormányt. A' magyarországi igazgató 's végrehajtó tanács, a' mint a' bácsi fegyveres országgyülés végzete által 1518 rendbeszedetett, egyház és országnagyokból és nemesekből állott. Míg e' tanácsban az ország tetemes kárára szüntelen visszálkodás uralkodnék az austriai 's Zápolya fél között: a' fiatal király, Brandenburgi György intézetéből mindennemű mulatságban és vigadásban töltè idejét, a' komolyabb foglalatoskodás és tanulás elmellőzésével. Igy menének a' dolgok Magyarországon, midőn I. Szelím török szultán holta után ennek követője, II Szolimán, 1521 elején követet küldött a' magyar királyhoz, a' fenállott fegyvernyugat megerősitése, 's hosszabbítása végett. A' török követ sok ideig meghatározott válasz nélkül tartóztattaték; ez által felboszontva, megtámadta II Szolimán Szabácsot és Belgrádot, és mind a' kettőt meg is vette, mivel segedelem nem érkezék; a' kormánytanács pedig eleget vélekedék tenni az ország érdekeinek és becsületének az által, hogy a' török követet; mint kémet, a' tatai tóba vettette. Mivel Szolimán a' nevezett várak elfog-

lalása után visszatért Istambulba, azután pedig Rhodus sziget ellen fordítá haderejét: ment marada tőle egy darabig Magyarország. Annakokáért behozatott már most az országba a' király jegyese, austriai Mária, és Székesfejérváratt megkoronáztatott 1521. Decemb. 11, melly napon Lajos is letette a' koronázati esküt az 1508-diki határozat szerént, és általvette teljesen az uralkodást; 1522 elején pedig egybekelt a' királynéval 15½ esztendős korában. Prágában is felesküdt Lajos Máj. 9, és megkoronáztatott Mária Jun. 1. Ott mulatott a' király mintegy 10 hónapig; Magyarországot pedig az alatt Bátori István nádor kormányzá, mint felhatalmazott királyi helytartó; de tekintete 's hatalma nem vala elegendő az országos határozatok végrehajtására, sőt az ő kormánya alatt megujultak a' pártok visszálkodásai, 's különféle szövetkezetek köttettek a' nagyok és nemesek között. Az alatt lassanként mind inkább terjenge az országban Luther tanitmánya, Brandenburgi Györgytől, Turzó Elektől, sőt magától a' királynétól is pártoltatva, a' kinek ajánlotta Luther a' szentirás forditmányának egyik részét. A' királyné gyóntatója, Henkel János, és a' budai fő oskola három tanítóji, Grynaeus, Cordatus és Vinshemius, az évangyéliom szerénti hitvalláshoz ragaszkodának. Annál inkább iparkodék ennek elnyomásában Szalkai László, egri püspök és királyi korlátnok, és e' részben gyámolíttaték a' Zápolya féltől is, melly különben ő ellene munkálkodék. Ezen iparegyenből származott az 1523diki országgyülésnek, mellyen már a' király is jelen vala, kemény végzete, hogy a' király Luther minden követőjit élet és jószágvesztéssel büntesse; melly törvénynek azonban egyéb következménye nem lett, hanem hogy a' fen nevezett budai tanitók az országból kitilttattak. Újlaki Lőrincz herczeg magtalan holta után 1524 tüzesebben ütött ki Magyarországon a' pártküzdés. Királyi helybenhagyás által megerősített öröklésalku szerént t. i. a' Zápolya nemzetséget illeté az újlakiféle örökség; de Szalkai László, már esztergami érsek és fő tanácsadója a' királynak, oda vitte a' dolgot, hogy a' fő törvényszék a' koronának itélné az örökséget, főképen azon okból, mivel a' II Ulászló által megegyezés dijául kiköttetett summából még semmit le nem tett vala a' Zápolya nemzetség. Kitört a' Zápolya fél boszuja mindjárt 1525 a' rákosmezei országgyülésen, melly a' Törökök hadi készületei 's ellenséges mozgásai miatt tartatott. Ezen a' gyülésen fegyverben jelent meg a' nemesség, és azt kivánta a' királytól, hogy tanácsnoki nélkül jelennék meg közöttök. Hosszas vonakodás és a' legfegyverkezés többszöri foganatlan kivánata után, és minekutána a' világi országnagyok közül is sokan általmentek vala Budáról a' nemesek gyülésébe, megjelent végre a' király Máj. 18. a' Rákosmezőn. Itt a' többi között azt kivánák tőle a' rendek, hogy Szalkait tenné ki korlátnoki tisztségéből, és egyéb nagyokkal együtt büntetné meg az országos határozatok végre nem hajtásáért, 's hogy az ujlakiféle örökséget adatná ki a' Zápolya nemzetségnek. A' király időt kivánt gondolkozásra, 's általkelt a' Dunán a' várba. Midőn hijába várnák feleletét a' rendek, országgyülési végzetek idomába szedték kivánatait, hozzájok tévén azt is, hogy a' tized a' papságtól elvetessék és az ország védelmére forditassék, és hogy ker. sz. János napjára számosabb és közönségesebb fegyveres országgyülés tartassék Hatvannál. E' végzeteket benyujtotta a' királynak egy küldöttség, és a' gyülés eloszlott. Szalkai, a' tizedvesztéstől féltében, engedvényekre nógatá most a' királyt; a' nádor ellenben arra birta őt, hogy a' hatvani gyülést megtiltaná, 's maga rendelne mást sz. Mihály napjára Budára. Meglett mindazáltal a' hatvani gyülés, és a' király is, Bátori tanácsa ellen, Jul. 3. megjelent azon, tanácsnokitól kisértetve, 's kihallgatta a' rendek kivánatait, mellyeket a' személyes (személyes királyi je-

lenlét helytartója), Verbőczi István, adott elő, 's a' mellyekben a' rosz tanácsadók (Szalkai, Bátori, Sárkány országbíró) elmellőztetése sürgetteték. A' király, más napra halasztván válaszát, visszatért Budára, 's innen Jul. 4 azt izente a' rendeknek, hogy kihallgatás nélkül nem szándékozik elbocsátni fő tisztviselőjit, hanem hogy kész őket törvényes visgálat alá vettetni. Erre a' rendek Bátorit, a' ki Perényi Imre holta után 1519 a' királytól és a' kormánytanácstól a' rendek befolyása nélkül választatott vala, kitették a' nádori tisztségből, és Verbőczit választották helyébe. Szalkai tanácsára megjelent ismét a' király Jul. 5. Hatvannál, és Verbőczi választatását megerősítette; megegyezett abban, hogy a' nádor, a' korlátnok, a' tárnok, és 8 a' rendektől választatott nemesek tegyék azontúl a' királyi kormánytanácsot, és hogy az újlakiféle örökség kiadassék a' Zápolya nemzetségnek; mire a' rendek elállottak egyéb kivánataiktól. Egyébiránt a' hatvani végzetek 4dike felhatalmaza minden egyházi 's világiakat, Luther követőjit akár hol megfogatni 's megégettetni. A' hatvani gyülés végzetei 's az általa felsulyra kapott párt ellen azonnal alattomos munkálatot indita a' szüntnádor, és a' nemesek között olly társaságot alkota, melly közös vigadás ürügye alatt minden hónap első napján egybegyülekeznék, és Kalandosok nevét viselné (Calendae-tól). A' királyné pártolá a' szüntnádor igyekezetét, és midőn 1526 tavaszán Szalkai befolyása alól Visegrádra vitte volna a' királyt, rábirták ezt ott Bornemisza János és Turzó Elek, hogy a' Kalandos szövetkezet alklevelét aláírná, tudtára adván, hogy már 200 Kalandos esküvel fogadta legyen, hogy a' legközelebb tartatandó országgyülésen fegyveres néppel fognak megjelenni, 's mindenben a' király mellett szavazni. Sz. György napján 1526 megnyittatott Budán az országgyülés, és a' Kalandosok megfeleltek fogadásoknak; az előleges ülésekben szövetkezetekről, melly a' tanakodási szabadságnak hatalmasok által elnyomatása ellen volna irányozva, a' többi rendeket tudósították, és hozzájok járulásra felszólították; végre hevesen kikeltek Szalkai 's Verbőczi ellen. Ez utolsó épen akkor érkezett meg Selmeczről, a' hová a' bányászok zúdultának lecsilapítására küldetett vala, 's azonnal megsejtvén a' dolog miben létét, előzőleg lemondott a' király előtt nádori tisztségéről, mint a' mellyet a' hatvani gyülésen kedve ellen vállalt volna magára, 's még azon nap estvéjén Erdélybe távozott. Meghitt barátja 's hű segéd társa, Zobi Mihály, követte példáját. A' király kivánsága szerént mind a' ketten, mint a' hatvani gyülés fő inditói 's vezéri, a' rendek elejébe idéztettek, és midőn meg nem jelennének, jog és jószágveszet mondatott ki rájok; Bátori István pedig visszaállittatott a' nádorságba, 's a' hatvani gyülésnek minden végzetei eltörültettek. Zápolya János, tulajdonképen feje a' kárhoztatott felekezetnek, pénzadakozás által lekötelezte a' szegényebb nemességet, és ez által véghez vitte, hogy ellene semmi sem indíttatnék, sőt még azt is, hogy az akkori országos végzet 25dik taglatjában minden kötelező levelek, mellyek az ország szabadsága ellen külnemzeteknek adattak volna, eltörültetnének, a' mi által ő gátot rontott magának a' királyi méltóság elnyerhetésére. Szalkai László már az előtt letette vala önként a' korlátnokságot, melly ő utána Brodaricsnak (l. ezt) jutott. — Míg Magyarországon illy czivódások divatoznának, II. Szoliman Rhodus szigetét a' sz. János vitézrendtől elfoglalta, azután Egyitomban hadakozott vala, ekkor pedig Magyarország ellen készült forditani egész erejét. Még 1526 elején tudósitotta vala erről a' királyt egy a' nagy vezér mellett titoknokságot viselt török szökevény, a' ki azután Bakics Pál nevezet alatt honosodott Magyarországon. A' fenérdeklett országgyülésen tehát rendeletek tetettek az ország védelme iránt is, de korán sem elegendők; annak eloszlása után pedig csak hamar arra bírták fe-

nyegető tudósitványok a' királyt, hogy táborba hívatná a' zászlós urakat és a' nemességet Tolnához. Midőn a' felhivattak szerfelett késnének, és már tudva volna Budán, hogy a' szultán általkelt a' Száván és Pétervárat megszállotta: Szalkai tanácsára előre indult a' király Jul. 20 a' maga zászlóaljával; Jul. 22 Csepel szigeten bucsut vett a' királynétól, a' kinek meghagyta, hogy veszély esetében Posonyba venné magát, és Brodaricsra bizta a' híradást; Földváratt tudósitást kapott Zápolya János erdélyi vajdától, hogy ő a' királyi parancsnak, melly szerént Havasalföldön keresztül a' szultán háta megett a' török birodalomba kell vala nyomulnia, meg nem felelhet, mivel a' havasalföldi vajda a' szultánhoz ragaszkodnék. Megváltoztatta tehát a' király előbbi rendeletét, és azt kivánta Zápolyától, hogy ő is Tolnához járulna az erdélyi haderővel. Aug. 6. megérkezett Lajos a' tolnai táborban. Itt hozzá járult Zápolya György a' maga fegyveres csapatjával; az erdélyi vajdától pedig az az izenet érkezett, hogy ő derék hadsereggel utban van, és kéreti a' királyt, hogy megérkezte előtt nyomosabb viadalba ne bocsátkoznék. Aug. 14-dikéig mintegy 20 ezernyi fegyveres nép gyült vala már össze a' táborban, és ekkor Szalkai javaslata szerént Tomori Pál kalocsai érsek és Zápolya János neveztettek ki fővezérekké, ugy hogy az utolsónak megérkeztéig annak öccse György, vezérkednék helyette. A' nádor és a' kalocsai érsek sürgetésére kiindult már most a' király a' tolnai táborból 's Mohácshoz szállott, Brodarics és Perényi Ferencz, szeremi 's váradi püspökök, ellenzését nem tekintve. Az alatt II Szolimán 200 ezernyi hadnéppel és 200 ágyuval általjött vala már a' Dráván, és naponként közeledék; a' király, tudósittatva, hogy az erdélyi hadak már Szegednél állanak, és hogy maga a' vajda könnyü kocsin előre siet, vissza kivána vonulni a' tolnai táborba; de Bátori 's Tomori, győzedelmi dicsőség hiu reményétől elkapatva, le tudták őt e' szándékról verni. Aug. 29 szem előtt álla a' török hadsereg; délig mind a' két részről rendeletek tétettek; délután 3 óra táj̈ban, midőn elkezdette vala az ellenség megtámadó mozdulatait, sisakot tetetett fejére a' király, de alatta szembetünőleg elhalványodott. Tomori elsüttette az első sorba állított ágyukat a' már lövésnyire közeledett török csapatokra, 's előnyomulva üzőbe vette a' hátrálókat. De a' hátrálás tettetett vala, 's egy halom irányába 's közelébe csalá az üzőket, melly sürün meg vala rakva török ágyukkal. Itt a' hátrálók ketté oszolva rést nyitottak az ágyutelep előtt, mellyből sürü gömbölyzápor omlott a' vélt győztesekre, 's egy pillanatban szétszaggatta soraikat. A' jeles vitézségü, de csekély vezéri értelmü Tomori kétszer szedte öszve megzavart hadát, és kétszer vezérelte ujra a' kártékony ágyutelep ellen; de másodszor tiz lépésnyire várták be a' török pattantyusok a' megátalkodott vivókat, és illy közelben olly rontalmas vala csöveiknek tüze, hogy a' legbátrabb szív is megrémülne, 's valaki még ép vala, bomlott futással keresné a' tábort. Ebbe az alatt hátulról került török csapatok behatottak vala, 's így mindenki arra vette szaladását az üldöző spahik kardjai elől, merre a' vak esettől ragadtaték. Némellyek menekvésének kedveze a' sürü zápor, melly épen akkor kezde szakadni az égről; másoknak ugyan az vesztekre szolgált. Az utóbbiak közt vala a' király, a' ki három udvari embereitől kisértetve, midőn Pécs felé vágtatna, a' megdagadott Csele folyam tulsó magasabb partjáról hátra csuszamodott lovától vizbe 's iszapba nyomatva, ott végezte életét. Kisérőji közül csak az egy Czetricz, lovászmester, menekedett meg, a' ki két hónappal később rá akadott a' király holt testére, 's ezt Székesfejérvárrá vitte, a' hol Zápolya János fényes ünelemmel temettette el. Oda vesztek Mohácsnál: Szalkai, Tomori, Perényi Ferencz, Zápolya György, Drágfi János országbiró 's egyéb

egyházi 's világi nagyok, a' 12 ezernyi gyalogság nagyobb részével együtt; a' kik lóháton valának, azok közül többen menekedtek meg; és ez a' szerencsétlen csata nyitotta meg Magyarország történetének azon hosszu 's gyászos szakát, mellyben belviharok és török vadság csaknem végromlásig marczangolák a' szegény Magyarhont. *Fábri.*

Lajos (IV.) a' bajor, német császár, kemény Lajos bajor herczeg fija, szül. 1286. Midőn VII Henrik meghalt, 5 választó fejedelem bajor Lajost, a' többiek pedig Fridrik austriai herczeget választák német császárnak. Mivel mind, a' két párt koronázást tarta, háboru ütött ki, mellyben Lajos ellenfelét a' mühldorfi csatában 1322 elfogá (Vö. III Fridrik, a' szép). Lajos már 1315 elüzé a' Pfalzból Rudolf öccsét, ki ellene volt választásának; de ennek halála után reá biratott, hogy Rudolf fijaival egyezzen meg, mellynél fogva ezek ismét visszanyerék atyai örökségeket, 's jövendőben a' választó méltóság Bajorország és Pfalz közt felváltandóvá tétetett. L. a' megürült Brandenburg markgrófságot 1322 idősbik fiának adá. XXII János pápával való viszálkodásában, ki ellen Olaszországban a' visconti párttal szövetkezett öszve, fentartá a' német korona méltóságát. V. Miklósban ellenpápát állita fel. VI Kelemen is egyházi átok alá vetette őt, 's annyira vitte a' dolgot, hogy 5 választó fejedelem a' cseh királyt, luxenburgi Károlyt, választaná romai királynak. Azonban mégis fenntartotta volna magát Lajos; de 1347 egy medve vadászaton, München vidékén, a' guta megütötte. Lajos szelid ember volt, a' társaságban vidám, tetsző, 's egyszersmind erővel teljes és elhatározott is. Felülemelkedvén ideje némelly előítéletein, végetlen ellenmondásokra, perlekedésre, nyomoruságra és munkára akadt mindenfelé. Mind e' mellett még sem csüggedt el. Ez teszi dicsőségét. Emlékoszlopát Münchenben a' boldog. szüz templomában I Maximilián állittatta 1622. L. Mannert Konr. „*Kaiser Ludwig IV, oder der Baier*" (Landsh. 1812) és Schlettől „*Biogr. des Kaisers Ludw. v. B.*" (Amb. 1822.) *X.*

Lajos Filep, Francziák Királya, l. Filep Lajos.

Lajos (IX, a' szent), Franciaország királya, VIII Lajos és castiliai Blanca legidősbik fija, szül. 1215 és Poissyban kereszteltetek meg, a' honnét magát néha poissyi Lajosnak irá alá. 1226 juta az uralkodáshoz, anyja gyámsága alatt, ki egyszersmind Franciaország igazgatónéja is volt; első eset, mellyben a' gyámságot és igazgatóságot egy személy viselé. A' királyné, a' pápa segedelmével meg tudá zabolázni a' független országbárókat, kik egymás közt szüntelen visszálkodván, az ország nyugalmát háborgaták. Lajos szerencsésen folytatá anyja munkáját, a' legügyesebb és becsületesebb férjfiakat hivá tanácsába, megkevesbité az egyházi itélőszék visszaéléseit, lecsillapitá a' zendülést Bretagneban, a' IX. Gergely és II. Fridrik közti perlekedés alatt a' neutralitást okosan fentartá, 's általjában alattvalójinak boldogságáról gondoskodék. Statusainak bölcs igazgatása olly állapotba helyezé, hogy III. Henrik angol király ellen, kivel az ország nagyjai egyesültenek, nagy sereget gyüjthete, 's olly szerencsés lön, hogy azt, 1241, 6 nap alatt két izben vervén meg, káros békekötésre kinszeritheté. Midőn 1244 sulyos nyavalyában sinlődnék, azt a' fogadást tevé, hogy Palaestinába keresztes haddal megy, 's négy évvel később sem anyja, sem nője nem tartóztathaták vissza fogadása teljesitésétől. Hajóra szált nőjével, testvéreivel és a' franczia lovagsággal, és Damiette révében kötvén ki, ezen várost 1249 elfoglalá. Erre kétszer veré meg az egyiptomi szultánt, Palaestina urát. Ő maga csuda bajnokságot fejte ki, nevezetesen 1250 a' massurei ütközetben. De csak hamar visszavonulásra kinszerité az éhség és ragadozó nyavalya; serege csaknem végképen tenkre tétetett

a' Szaraczenusok által; ő és kisérőji fogságba estek. A' szultán a' király és a' fogoly urak szabadon bocsáttatásáért, Damietten kivül, egy millio bizantiumi aranyat kivánt. De Lajos ezt felelé: „franczia király nem bocsátja magát pénzért áruba; személyéért átengedi Damiettet, embereiért pedig kész megadni a' kivánt summát.“ Ezen kinyilatkoztatás annyira megtetszék a' szultánnak, hogy megelégedék 800,000 arannyal (mintegy 100,000 ezüst mark) és 10 éves fegyverszünetre lépe. Csak 1254 tére vissza Francziaországba, hol az alatt meghalt Blanca királyné, ki remekül vivé a' kormányt. Most Lajos figyelmét ujlag a' törvényszolgáltatásra fordità, melly eddig a' bárók önkényére volt hagyva. Az alattvalók most 4 kir. törvényszékre vihették fel pereiket, uraik itélete után. A' parlamentekbe, mellyeknek üléseit mindeddig tudatlan bárók, gyakran irni sem tudók tartották, most valódi tudósok vétettek fel. Végre leszálitá az adókat, mellyek az alattvalók vagyonát megemésztették. 1269 egy pragmatica sanctiot készite, melly a' fő és székes egyházak jogait biztositná. Azonban mind e' mellett is elnyomá előforduló alkalmakkal a' papság igénykedéseit. Minő tekintetben volt legyen IX Lajos kortársai előtt, elég világosan mutatja azon eset, hogy 1268 III Henrik és nemesei őt választák birónak visszálkodásaikban. Miután több franczia tartományokat, mellyek eddig az Angolok birtokában voltak, országához kapcsolt volna, 1270 ismét keresztes háborura tökélé el magát. Áthajózott Afrikába, ostrom alá vevé Tunist, 's elfoglalá ezen város fellegvárát. De ragadozó nyavalya ütött ki táborában, mellynek ő maga is áldozatja lön (Aug. 24. 1270), seregének nagy részével együtt. Fija számára irt tanitásai eléggé bizonyitják azon jeles indulatot, melly e' királyt lelkesité; olly indulat, melly ha szabad volt volna kora vallásos rajoskodásától, legáldottabbá teendé uralkodását. 1297 VIII Bonifácztól szentté tétetett. Később megnyeré XIII Lajos a' pápától, hogy szent Lajos innepe minden templomban megülessék. L. Beugnot Arthurnak a' franczia feliratok academiája által megkoszoruztatott jutalomiratát „*Essai sur les institutions de St. Louis*“ (Paris 1821) és Ségur gróftól, a' francz. acad. tagjától „*Vie de Louis IX*“ (Paris 1824). *X.*

Lajos (XII), Franczia ország királya (1498—1515), kit nép és a' történetirás „*le père du peuple*“-nek nevez, szül. 1462 's királyszékbe lépte előtt, a' mi VIII Károly halála után történt, orléansi és első kir. herczeg volt. Német anyja, clevei Mária, tanitása, és utóbbi szerencsétlenségei helyre hozák XI Lajostól készakarva roszul intézett nevelésének hibájit. Ezen szavakkal: „a' franczia királynak nem szabad megboszulni Orléans herczeget“, mindent megbocsáta 's elfelejte Lajos, mit az előbbi uralkodás alatt ellenségeitől szenvedett. De barátjai iránt igen háládatos lön, 's ministere, a' dicsvágyó Georges d' Amboise, roueni érsek és cardinál követ, egész bizodalmát birá. Ennek 1510 történt halála után, Lajos maga uralkodott. Helyre állitá seregében a' fényitéket, 's a' mi akkor még nehezebb volt, a' nagy joggal birt tanulókat rendbe szedé. Leginkább a' törvényszolgáltatást javitá meg, leszálitá a' nyilvános adókat, 's noha számos háborut viselt, még sem emelte azokat feljebb; de a' helyett több tisztségeket áruba bocsáta, 's egynehány koronajószágot is elada. A' bretagnei herczegséget örökre egyesité a' koronával, mert miután magtalan házassága alól feloldatott, mellyre a' jeles érzelmü, de felette csunya Johannával, XI Lajos leányával kinszerittetett lépni, 1499 Annát vevé nőül, VIII Károly özvegyét, Bretagne herczegnéjét, kit már előbb is szeretett. Hogy nagyanyja, Visconti Valentina, öröklési jogát Mailandra nézve a' Moronak neveztetett Sforza Lajos (l. Sforza) bitorló ellen sikeritse: 1499 egy sereget külde az Alpeseken keresztül, melly 12

nap alatt elfoglalá a' herczegséget, 's erre Genua is hódolt neki. Hijában igyekezett Moro Lajos, a' Schweiziaktól segittetve, magát védelmezni; mert 1500 elfogatott Novaránál, 's 1510 Francziaországban a' lochesi tömlöczben meghalt. XII Lajos 1500 egyezségre lépe catholicus Ferdinánddal, mellynél fogva felosztá egymás közt a' neápoli királyságot. Erre Fridrik, a' neápoli király, önválasztásából Francziaországba ment, hol Lajos nagy somma évpénzt rendelt neki. De Ferdinánd az egész neápoli királyságot elfoglalá, 's az 1505 egyezés szerint meg is tartá. Ekkor Lajos azt is megigéré, hogy leányát, Claude de Francet, Maximilian romai császár unokájának, luxenburgi Károlynak (utóbb V Károly) adandja nőül, és vele Bretagnet, Bourgognet és Mailandot menyasszonyi ajándékul. De az 1506. Toursban öszvegyült rendei az országnak, térden állva kérék a' nemzet atyját, a' mint őt nevezték, adná leányát a' Valois-törzsökből való bajnok Ferenczcnek, Angoulême grófjának, nőül. Lajos ezen megilletődvén, engede; a' rendek ama' házassági egyezést, mivel a' monarchia alaptörvényeivel ellenkező, megsemmisitették, és Ferencz férje lön Claudenak. Most szorgosan foglalatoskodék a' király e' herczeg mivelésével, a' ki őt felváltandó vala (l. I Ferencz), de elejénte nem nagy sikerrel, a' miért igy kiálta fel egyszer: „*Nous travaillons en vain; ce gros garçon gâtera tout.*“ Az 1508 II Julius pápától Velencze ellen alapitott cambraii liga ujra háboruba keveré Franciaországot. Lajos most maga vezérlé seregét, 's megveré a' Velenczeieket 1509 Agnabello mellett, hol vitézül küzde. Hanem II Julius, tartván a' Francziák elhatalmazásától Olaszországban, csak hamar szent ligát köt (1510) Velenczével, a' Schweiziakkal, Spanyolországgal és Angliával, XII Lajos ellen. Hijában rendele a' király, Maximilián császárral egyet értve, 1511 egyházi gyülést Pisába, hogy az egyházat fejében és tárgyaiban reformálja, és II Juliust letegye: a' pápa 1512 Francziaországot egyházi átok alá veté, Lajost koronája vesztettnek nyilatkoztatá. Hadi vezérjek, Gaston de Foix, halála után a' franczia seregek nem tarthaták magokat tovább Olaszországban; a' Schweiziaktól Novaránál (1513) megveretvén, az Alpeseken keresztül vissza kelle térniek, mellyre Maximilián (Moro Lajos fija) Mailand herczegségét birtokába vevé, 's Genua is függetlenné lön Francziaországtól. Egyszersmind a' Schweiziak egész Dijonig előre nyomultak Francziaországban, VIII Henrik (l. e.) angol király pedig Guinegatenál 1513 veré meg a' Francziákat, (Journée des éperons, mert a' Francziák szaladtokban inkább sarkantyuikat mint fegyvereiket használák). Catholicus Ferdinánd 1512 Felsőnavarrát hóditá meg, melly mindeddig a' francziaországi Alsónavarrával egybe kapcsolva, az Albret házé vala. XII. Lajos lemonda most az Alpeseken és Pyreneken tuli tartományokról, megbékült X Leo pápával, II Julius felváltójával, 's 1514 közönséges békét kötött VIII Henrikkel, kinek hugával Máriával, Anna halála után, házasságra lépe, mellyre második leányát, Renée de France-t, Károly főherczegnek (V Károly) adá nőül. 16 éves szép nője iránti szeretetéből megváltoztatá most az 53 éves jó Lajos egész életmódját, a' mi ártalmas lön egészségére nézve, 's halálát sietteté. Meghalt Jan. 1. 1515. XII Lajos minden tulajdonságokkal birt, mellyek egy nép bölcs igazgatására megkivántatnak. Nyilt, becsületes, takarékos, igazságos, jószivü és nagylelkü, e' mellett barátja a' tudományos mivelődésnek, tudós férjfiakat hiva az országba, főkép Olaszországból, 's ő neki köszöni Francziaország az első tudományos gyüjteményeket. Örömest és gyakran olvasá Cicero könyveit a' „Kötelességekről“, „Öregségről“, és „Barátságról.“ Trajan volt példaképe. Igy Francziaország az ő uralkodása alatt ollyan bátorságban és jólétben részesült, millyenben az előtt soha sem. Csak az ország külső ügyei igazgatására egy

II Julius, egy catholicus Ferdinánd, és egy Wolsey ellen, nem birt a' ravaszság nélkül való Lajos elég lelki erővel, éles látással, és okossággal. Hadi vezérei, Trivulce, de la Tremouille, Gaston de Foix, XII Lajos unoka öccse (22 éves bajnok és hadivezér, foudre de l' Italie nevezettel, ki 1512 mint győztes esett el Ravennánál), Bayard és mások, még a' szerencsétlenségben is fentarták a' franczia fegyver dicsőségét. Vö. P. L. Rőderertől „*Louis XII et François I., ou Mémoires p. servir à une nouv. hist du règne de Louis XII, et de François I.*“ (Paris 1825, 2 köt.) *X.*

Lajos (XIII, az igazságos, olly melléknév, mellyet uralkodása első évében nyert, a' nélkül hogy tudatnék miért), IV Henrik és Medici Mária fija, szül. 1601 Maj. 14. 1610. miután atyja megöletett, mint 84 év olta első dauphin, lépe a' királyszékbe. Medici Mária, mint fija gyámanyja, és az ország kormányzója, elpazérlá a' korona kincseit, hogy egy pártot képezhessen magának, 's leginkább abban távozék el férje országlási okfejeitől, hogy Spanyolországgal szorosabb barátságot köte; a' csapatok elbocsáttatának, 's Sully kénytelen volt az udvartól visszavonulni. Az országnak innét származott gyengeségét hasznokra forditák a' kir. herczegek és nagyok, 's felzendültek, marsall Bouillon lévén fejek. Kénytelenittetvén ezeknek kivánságait teljesiteni, az által elcsábittatott, mindig jobban csonkitani a' korona és a' nemzet jogait. Francziaország belső pártok és polgári nyugtalanságok prédája lőn, mellyek elnyomására az ekkori első minister, a' florenczi Concini (Maréchal d' Ancre) egészen alkalmatlan volt. A' nyugtalanságok legfőbb fokra emelkedtek, midőn a' király 1615 egy spanyol kir. herczegnével öszvekelt. II Henrik condéi herczeg elhagyá a' királyi pártot, 's a' Hugenottákkal egyesülve fegyvert ragadt. A' király gyenge lévén ezen megtámadás ellen, békére lépe a' kir. herczeggel, de kevés idő mulva a' Bastillebe tétetéezt, mi miatt ismét kiüte a' polgári háboru, melly azonban a' zendülőkre nézve szerencsétlen következésü volt. Mivel pedig az ancrei marsall is, kit az ifju király gyülöle, 1617 ennek tudtával megöletéték, ugy látszott, hogy a' béke ismét helyre állott. Hanem midőn a' király kevéssel ezután az anyját Bloisba számüzné, uj visszálkodások támadtak; mert a' nép, ki Máriát zsarnokságáért gyülölte, most szerencsétlenségében szánakozék rajta. A' királynak meg kelle vele békülnie, 's 1619 egy innepélyes béke köttetett Angoulémeben, a' perlekedő pártok közt. Azonban alig iratott ez alá, azonnal megszegeték. Mária, a' luçoni püspök tanácsára, ismét fegyvert ragada fija ellen. Megbékültek ujra, hogy viszont meghasonljanak. Ezen nyugtalanságok alatt felkeltek a' Hugenották, Rohan és Soubise vezérlése alatt; 's az országnak nagy része felzendült a' király ellen, ki most magát Richelieu (l. e) vezetésére bizá. Miután a' győzedelem majd erre majd a' másik félre hajlott, és mind a' két párt egyiránt vágyott a' béke után: 1623 ismét megköttetett ez a' király és a' Hugenották közt. De ez sem tartott tovább, mint az előbbiek; Rochelle, a' Hugenották gyámpontja, felzendülvén, Angolországtól segitséget kapott. A' király megveré az Angolokat a' tengeren, elfoglalá Ré szigetét, 's végre Oct. 28, 1628 Rochellet is, melly magát Rohan herczeg anyja bátor kormányja alatt egy évnél tovább védé, 's egy ostromlott város minden ijedelmeivel küzde. Ezen ostromoltatás a' koronának 40 mill. fr. került. Erre a' császárral ütött ki a' háboru, ki a' neversi herczegtől Mantuát megtagadá. 1630 a' Francziáktól Villanenál egészen tenkre tétetett az egyesült spanyol-savoyi császári sereg, mellyre a' mantuai herczeg ugyan azon évben a' chierascoi békekötésben birtokaiba visszaállitatott. Most ujra fellázadt a' király egyetlen egy testvére, az orléansi Gaston, anyjával, az özvegy királynéval együtt, azonban meggyőzettek a' lázadók, 's a' Gastonnal egyesült Mont-

morency herczeg, a' Sept. 1. 1632 Castelnaudarynál történt ütközetben megveretvén 's elfogatván, ezen év Oct. 30. Toulouseban kivégezteték. Gaston kegyelmet nyere. A' következett spanyol háboruban, melly Németországban 13, Spanyolországban pedig 25 évig tartott, a' szerencse és szerencsétlenség mind a' két félen egyenlő volt; azonban még is sikerült a' királynak, a' Spanyolokat, kik Bourgogneig előre nyomultak, 1636 a' franczia földről elüzni. A' következett év még szerencsésebb lön Francziaországra nézve; de a' kincstár kiüritése meggyőzhetlen gátot vete a' franczia fegyvereknek. XIII Lajos ezen dicső, de szerencsétlen állapotban, Máj. 4. 1643 halt meg, 's az országot ön maga 's Richelieu hibája által olly zavarban hagyá, melly annak következő szerencsétlenségét alapitva, csak a' mi napjainkban nyilvánositá káros következéseit. XIII Lajos ama' háboru alatt Aug. 15. 1638 személyét, koronáját és Francziaországot a' sz. Szüz oltalmába ajánlá, melly nap még most is megünnepeltetik Francziaországban. Lovag szobrát, melly 1639 bronczból állittaték neki, 1792 szétdulá a' nép. *X.*

Lajos (XIV), Francziaország és Navarra királyja, szül. Sept. 5. 1638, miután az anyja, austriai Anna, már 22 évig magtalan volt volna. Ezért ugy tekinték őt, mint az ég ajándékát, és *Dieu-Donné* nak nevezék. Egynehány foggal jöve a' világra, mellyből Grotius, mint politicai látó, leveleiben tréfát üz. Házasságra lépett: 1) 1660 Mária Theresiával, IV. Filep kir. leányával (megh. Jul. 30. 1683) 2) 1683 titkon Aubigné Franciscával, Scarron özvegyével (Maintenon asszonnyal, megh. Apr. 15. 1719). Ágyasai közt nevezetesek: Vallière Francisca herczegné; Montespani marquise, a' mainei herczeg és toulousei gróf anyja; és d' Escorailles Mária Angelica, fontagnei herczegné (megh. 1781). XIV. Lajos 5 éves volt, midőn atyja XIII Lajos meghalt. Anyja igazgatónak és gyámnak hirdetteté ki magát. Mazarinra bizatott a' főügyelés a' király nevelésére. Ez igen elhenyéltetett. Nem tanult ugyan Lajos tanitójától, a' perefixei érsektől: de még is sokat látott. Mély benyomást tettek reá kiskoruságában a' Fronde (l. e. és Retz) nyugtalanságai, mellyek olly sokféle charactert tettek mozgásba. Sept. 7. 1751 kihirdetteté nagykoruságát, de Mazarin vivé az ország kormányját egészen Mart. 9. 1661 történt haláláig. Ezolta Lajos 54 évig uralkodék első minister nélkül, ezen mondása értelmében „*L' état c' est moi*". Mazarintól a' parlament megvetését, és az uralkodásvágy nagy politicáját tanulá. Midőn egyszer Mazarin akaratja a' parisi parlamentben el nem fogadtatott, sarkantyusan és lovag korbáccsal lépe be a' 17 éves király annak teremébe — és — parancsola. — Hogy XIV Lajost jobban lehessen megitélni, meg kell különböztetni személyességét, uralkodói életét, és időkorát. Egyesült minden, hogy ő felséges fénnyel és dicsőséggel vetessék körül, mit a' Francziák olly örömest neveznek nagyságnak. Azonban a' történetirás nem adja meg neki ezen melléknevet. Lajos birt egynehány királyi tulajdonokkal, sőt talán mindennel is, a' mi a' képviseléshez megkivántatik. Ez által egészen kielégitette azon hajlandóságot, mellyel a' Francziák a' játékszini méltóság iránt minden nemzet felett viseltetnek. Sőt Lajosmég állandó irányt is ada ezen hajlandóságnak. Szerencséjére uralkodása alatt nagy férjfiak éltek a' kormány, tábor, egyház, és a' tudományok 's mivészségek mezején. A' polgári háboruk, valamint később a' revolutio is, talentommal és erővel teljes férjfiakat neveltek, kik a' nemzeti dicsőséget 's királyjok fényét tevék törekvések főpontjává. Ez volt kutfeje mind azon jónak, a' mi ő általa a' tudományok 's mivészetekre nézve történt; ez Europa nyugtalanságaié, 's az egyezségek megszegéséé, a' mi nagy nevezetessége az ő ország-

lásának. A' király tudatlan volt, 's minden világos okfők nélkül. A' dicsőséget és a' vallást szerette, de sem azt sem ezt nem engedték neki megesmerni. Külseje valóban királyias volt. Termete magas, viselete nemes, és méltósággal teljes. Keveset beszélt, soha sem tréfált. Tiszteletet gerjesztе maga iránt mindenkiben. Udvara mustra lön egész Europában. Szerette, ha megesmerte, az igazságot; munkás volt és állhatatos. Tudatlanságát komolysággal fedezé el. Semmi hősi nem volt benne; de érté a' mesterséget, a' körüle volt embereken uralkodni. Hadvezéri tehetséggel nem birt; hanem vezérei dicsőségét tudá tulajdonává tenni. Elszántság 's lovagerő néha felülemelék az udvari szokások korlátjain. Kora szokása megnyitá szivét a' nemesb szerelemnek; érzeteit komolysággal 's méltósággal nyilvánozá; a' gyönyört illendőséggel éldelé. Emlékező tehetsége jeles volt; itélete ép és öszvefüggő; szóval tudott büntetni, jutalmazni. Alacsony hizelkedéseket gyülölt. Ezen vonások teszik charactere egyvelegét. 20 éves volt, 's a' munkát nem esmerte, midőn Mazarin meghalt. Ezolta ő maga vivé a' kormányt, használva minden alkalmat, melly oktatására szolgált. Országlása első felében naponként 8 órát dolgozott. Hanem természeti kevélysége dölyfösségbe ment át gyakran, 's pompaszeretete haszontalan pazérlásra, szilárdsága pedig despotismusra vezeté. A' Hugenottákat kiüzé országából, 's maga az alatt vadászattal mulatozott. Hasonló keménységgel bánt Fouquet-vel, a' financz főügyelőjével (1661), 's a' pápával (1662). L. despota volt vallási meggyőződésből. Mint korlátlan uralkodó, alattvalójinak minden vagyonát sajátjának tekinté, mellyet ő okosan használni köteles. Ritkán esmerte félre azon rendkivüli férjfiakat, kik az ő korát 's Franciaországot dicsőitették. Nemzete előmenetele iránt részvételt mutatott. Önszeretetétől elámitatva, idegen befolyás alá veté magát, azonközben hogy magát szabadnak 's függetlennek vélé. Legnagyobb hatalma volt rajta Maintenon asszonynak, inkább ész, kegyesség 's crényes okfejei, mint érzéki ingerei által. L. dicsőségét ministerei 's hadvezéreinek munkája teszi. (l. Turenne, Condé, Luxemburg, Catinat és Villars). Feuquières a' hadi mesterséget tudománnyá tökéletesité; Louvois (l. e.) rendbe szedé a' sereget; a' várerősités mesterségét Vauban nagy tökélyre emelé; az országos alkudozás mestersége honos lön Franciaországban, olly emberek által, mint Estrades és d' Avaux; maga L. is értett a' követekkel közvetlen értekezni. Az udvar fénye, a' cabineti 's tábori merészség, a' fegyverek 's mivészetek dicsősége, beveteték az europai udvarokkal a' franczia nyelvet, melly 1678 olta kiveté a' latint nyilvános statusnyelvi jogaiból. De L. és Franciaország valódi nagysága, mind ezek mellett is, Colbert volt. Ez a' rendező, teremtő 's előre látó férjfiu felkészité L. nagy álló seregeit, ezeknek terhét elsőben Europa minden országlásaira háritván; egyszersmind 100 sorhajót tartott, 's előmozditá a' mivszorgalmat, hajózást és kereskedést. Ekkor keletkezett a' legelső franczia telepedés Keletindiában, Pondicheryben. Igy fejté ki Colbert Franciaország csudálatra méltó erejét, annak népességét, természeti gazdagságát, 's a' nemzet tulajdonképi szellemét és izlését. Hanem halála után (1683) Lajos és Louvois letépék a' gyümölcsöt, magát a' fát vágván ki. A' király kevélysége 's a' nemzet hiusága kezet nyujtának erre a' despotai hadminister uralkodásvágyának. Az elégedetlenség mind ezen nyomás mellett sem talált középpontra; annyira tetszék magának a' nemzet egy kemény és pazérló országlás fényében! Öt háboru, a' nantesi edictum eltörlése, a' népek átka, a' la Hoguei ütközet, 's angliai III. Vilhelm mélyen látó kormányböleesesége megbuktaták Lajos hatalmát a' spanyol öröklési háboruban; csupán szerencsés körülmények, a' kor véleménye, 's egy meg nem romlott nép erőérzete tarthaták fen az öregbülő

király ingadozó thrónját. A' halál hirtelen elragadá tőle, kik hozzá legközelebb álltak; legelsőben egyetlen egy fiját, azután unokáját, 's ennek feleségét 's legidősbik fiját, Francziaország reményeit! 's Lajost még sem érdeklé az ország állapotja. Gyóntató atyja, Tellier, által annyira elcsábittatá magát, hogy az annak terve szerint 3 Jesuita-készitette „*Unigenitus*" constitututiot, a' szinte elámittatott XI. Kelemen pápa által 1713 mint bullát küldeté magához, 's igy a' jesuita pártnak győzödelmet szerze nemesebb ellenkezői felett, 's egyszersmind olly zavarokat okoza, mellyek egyházban 's statusban 40 évnél tovább tartottanak. Azonban halálában 's azon szerencsétlenségekben, mellyek országlása utolsó éveiben házát megrázkódták, lelki erőt 's állhatatosságot mutatott. A' becsületért küzdve akart elesni, ha azon sereg, mellyet Villars Eugen ellen vezérle, meg fogna veretni. Heinsius, Eugen és Marlborough ugyan is, mi előtt I. Jo'sef halála 's Villars gxőzödelme Denainnél, Lajos 2-dik unokájának a' spanyol thrónt biztositá, szerfelett megalázták Francziaország és Lajos kevélységét. Végre Filep uralkodott Madridban; de Francziaországot 2500 mil. livre adósság terhelte, melly az ország minden erejét megemésztve, alapja volt azon revolutionak, melly Lajos halála után 100 évvel végződött. — A' mit Pericles, Augustus és a' Mediciek korához hasonlitva XIV. Lajos korának neveznek, az a' nemzeti lángész felemelkedésének volt a' gyümölcse. L. ki maga nem birt nagy ésszel, a' nagy és fényes észt tervei elérésére fontos eszköznek tartá. Colbert tanácsára a' tudományok 's feliratok társaságát alapitá; a' franczia academiát tökéletesité; a' jeles irókat buzditá, hogy az ő dicsőségét 's a' franczia nyelvet a' népek gyülölségén felül emeljék, 's azoknak hatásköre a' seregekénél sokkal tovább terjedt. Ekkor lön a' franczia nemzet az izlés dolgában törvényadó. Ekkor éltek és irtak: Pascal, Bossuet, Fénélon, a' nagy Corneille, az egyetlen Molière, a' követhetlen Lafontaine, Boileau, a' lelkes gunyoló, a' classicus Racine, 's ezen nagy férfiak gerjesztették a' világosság és philosophia szikráját Francziaországban. Valamint a' tudományok, ugy emelkedtek ez időben a' mivészetek is. Lebrun, Lesueur, Poussin és Mignard képirók e' kornak diszei. Girardon, a' képfaragó, Lenôtre, Perrault és Mansard épitő mesterek, Lully, a' franczia hanga teremtője, szinte e' korba tartoznak. Majd nem minden, a' mi az utazót bámulásra birja, Francziaország legnagyobb emlékei, Lajos országlása alatt keletkeztek. Ő emelteté Brest, Rochefort, l' Orient, Havre, Dünkirchen, Cette és Toulonban a' csudálatra méltó kikötő, hajóépitő és erősségi épületeket. A' Languedoc csatorna az ő parancsára kapcsolá öszve a' Középtengert az Oczeánnal. Ez Lajos kora! Sokan irtak XIV Lajosról, nevezetesen Voltaire, St. Simon, Dangeau, Genlis asszony, Lemoncey, Grimoard, Grouvelle. Lajos maga a' fija számára „*Institutions pour le Dauphin*" irt, mellyekben felállitott helyes okfejeket azonban ő maga ritkán követe. Lajos levelei is ki vannak adatva. Emlitést érdemel bennek az az udvariság és méltóság, mellyel ez a' kevély király ministerei 's generáljaihoz irt. Ez a' finom hang akkor közönséges volt, 's a' nyelvnek 's erkölcsöknek azon tetszékeny kimiveltetését szülé, melly annyi külföldit csalt Parisba. Lehet e ezeknél fogva Lajost nagynak nevezni? Ugy látszik, e' melléknevet inkább kora érdemli meg, mellynek elibe lépni, vagy mellyen felülemelkedni ő bizonyosan nem volt képes. *Im.*

Lajos (XV.), XIV. Lajos dédunokája, a' Fénélon nevelte jeles duc de Bourgogne fija, szül. Febr. 15. 1710; uralkodáshoz jött 1715. meghalt Maj. 10. 1774. Elvette 1725. Máriát, Lescynski Stanislaus leányát (megh. 1768). És bár csak ennyit lehetne mondani róla! Béke nyugodnék akkor halt emlékén. De igy a' történetek szó-

lanak róla, hogy legyen tükörpélda a' nélküle szükölködőknek, mint vezetheti egy akarattalan, érdemtelen, bujálkodó, kegyeskedő, pazérló és kényeskedő király rohanva a' népet iszonyu veszélybe, zavarba. „XV Lajos történetei" Antoine Fantin Desodoards-tól (Paris, VI. év. 3 köt.) „XV. Lajos százada" Arnoux Laffrey-től, nem rajzolnak kielégitőleg. Jobbak Duclos „Mémoires"-ai, ugy St. Simonéi, „Frankhon történetei a' 18. században" Lacretelletől (Paris 1811, 6 rész), 's az esmert „*La vie privée de Louis XV*" (4 köt.). XV. Lajos ugyan tehetetlenebb volt, mint sem hogy ő készítette volna elő a' Francziákat a' revolutióra, de a' tehetetlensége miatt befürkészkedett erkölcsi, elmei változás, a' kétféle kény alattomos és nyilvános garázdálkodásai, a' természetitől, rendestől annyira elcsapása, 's mind e' mellett a' valódi hatalom csökkenése, voltak annak szülő okai, 's ollyan gonosz, kegyetlen kicsapongásokra vezetői. A' hibának *jó* sulya esik azon uralkodásra is, mellyet 1723-ig Filep, az orléansi herczeg, és Dubois cardinál viseltek. Mig XV. Lajos majdnem kéleti okoskodástalan kény között uszkált az érzékek gyönyöreiben, addig a' franczia nemzet igen kifejlődött elméjében, 's ollyan lépéseket tett az önönülésben, mellyek maig is dolgoznak közöttök, mellyek szörnyü tettek nemzői lettek. Uj nézetek fejlődtek ki az erkölcsiségről, közel sem ollyan szigoruak mint hajdanta (a' franczia vélemény szerint, hivebbek a' természethez); — ujak a' vallásosságról, a' türedelmetlenséget 's a' csupa hiedelmet kárhoztatók; némelly indulatok becsületet kezdtek nyerni, a' hajdan kárhozatosak; élvágy, a' jelen használása lepé meg a' nemzet minden rendét és nemrendét, bankbukások jöttek egymás után, — és mind ez a' philosophiának egy ujonnan fejlett ága által védelmezteték, szépiteték. Ezen forgó időben XV. Lajos csak egy lapda volt; könnyen játszott ő is, de gyönyöreinek fogója körül maradva, az idővel 's népével nem ment odább, mig nem a' semmisülés örvényébe lehunyt, a' nemzet pedig folytatá utját az utolsó lökéskor az ellenállást szétszaggatandó. — XIV. Lajos ezen szavakkal bucsuzott el tőle, mint thrónörökösétől: „Én akaratom ellen tettem népemre olly nagy terhet; de a' viseltem hosszas háboruk kinszeritettek reá: szeresd a' békét és soha ne kezdj háboruhoz, ha az ország java 's a' népek boldogsága nem kivánják." Még mélyebb benyomást tehetett volna gyermek-elméjére a' nép maga viselete, a' király halott szekerét gyalázó beszédekkel kisérőé, 's a' magát vad örömnek áltadéé. Beh máskép gondolkozott az atyja, a' nemes duc de Bourgogne, ki a' thrónra lépendő a' nép elvesztett jogait szándékozék visszaadni. Hét éves jött csak férjfiui felvigyázás alá Lajos. De vezetője, Villeroi marsal, nem volt Montausier, Beauvilliers vagy Fénélon. Midőn Lajos egy veszedelmes betegségből kigyógyult, többszöri innep által mutatá ki örömét a' nép. Az udvar 's a' Tuileriák kertje nem ürült ki a' néptől. Ekkor az alacsony lelkü Villeroi egy ablaktól másikba vezeté a' gyermekkirályt, annak hajlékony lelkébe az önkény gyülöletes elveit oltandó, igy szólt: „Itt látja, felséges király, önnépét, ezen nép egészen Felségedé; minden, a' mit lát, Felséged tulajdona, Felséged mind annak ura, mestere." Az okos, őszinte Fleury, fréjusi püspök, nemesebben nyeré meg a' fiatal király bizodalmát. Kevesebb befolyásu volt a' királyra, gyóntató atyja, Liniers jesuita, kit Fleury és Noailles cardinál tanácsának ellenére Dubois cardinál emele ezen polczra. A' regens halála után, 1724, Fleury tanácsára Bourbon herczeget (Duc de Bourbon) emelé a' király fő ministerré, ki azonban a' 73 éves praelatus tudta és helybenhagyása nélkül semmit nem tehetett. Ezen idő olta egészen akarattalan lön a' király. Egy hat éves spanyol

herczegné határoztaték számára nőül; de szüleihez visszaküldeték; Villeroi elküldeték az udvartól 's eljegyzés történt Mária Lescynskával, a' thrónról esett Stanislaus leányával. Midőn a' duc pártja a' főpapot el akará mozdítani, és a' megsértett Fleury magát mezei lakába visszavonta, egyszer akaratot mutata a' király, 's olly hathatósan kivánná tanítója visszajövetelét, hogy a' duc kénytelen volt maga irni a' főpaphoz, 's őt a' király nevében visszajövetelre kérni. 1726-ban Fleury lőn igazgató, az első ministeri czímet megvetve, noha valóban az vala koltáig (1743.). Ennek tettetési mestersége a' királyra mene most által, kinek magán életében nagy változás történt. A' mutatott jó csirája elfult a' gyönyörben, bujálkodásban. A' békés és gazdálkodó Fleury hét évi nyugalmat szerzett az országnak, de nem volt eléggé felvilágosodott az Unigenitus bulla vitájának elvégzésére. Háboruba keveredett. II. Auguszt lengyel király 1733 meghalván, XV. Lajos ipát akará a' thrónra léptetni, 's kinyilatkoztatá, hogy a' szabad választást idegen hatalom ne korlátozza; de VI. Károly frigyre lépett a' szász választóval, 's ez lengyel király lőn. XV. Lajos két táborozás után a' bécsi előbékék által 1735 a' lotharingiai herczegséget nyeré Lescynski számára. VI. Károly holta után Belleisle marsal austriai hadba keveré Frankhont, Austria elosztandása végett, de szerencsétlenül, a' vitézkedő Magyarok, 's Anglia pártolása, megmenték Theresia ügyét, Maillebois, Belleisle és Broglio alig tudák a' megvert hadnak romjait átvezetni a' Rajnán. A' tengeren még többet veszte Frankhon, mert a' tengeri dolgokat még inkább elhenyélte Fleury. Ennek holta után (1743) szász Móricz győzedelmei uj fényt adtak a' frank fegyvereknek, 's Frankhon visszanyeré az aacheni békében (1748) elvesztett gyarmatait. A' király némelly táborozásban maga is jelen volt, 's egy nehéz betegségére „igen szeretett" (le bien-aimé) nevezetet nyere. A' Francziák szeretete felülhaladá érdemeit; mert ő napról napra fajtalanabb lett, munkátlan, az ország kormányzását a' szép Pompadour (l.e.) marquisere bizva, ki őt serail életre birá, 's idegen indulatok bábjátékává tette. Az acquits de Comptant vagy fizetésre utasitás-ra szoktatá őt, a' kincstárt önkényeként rabolva. Ön pénztárt tarta, mellynek hibázatát az ország pénztárából pótolá; miatta uzsoráskodott, a' statuspapirosok és gabonaár emelkedését, szálását illetlenül használá, — 's ezen gyalázatos kereskedésbe 10 milliót tön. Magauntságból néha könyveket nyomtatott, 's udvari orvosának Quesnaynek physiocraticus rendszere is mulattatá. Ezen orvost gondolkodójának (penseur) nevezé, 's örömest hallgatá, ha ministereit feddé, de tanácsát soha nem sikerezteté. Az asszonyságok iránt franczia udvariassággal viselteték, a' vitákba örömest keveredék, Europa udvari szövevényeit titkos agensek által tanulgatá. A' dauphin férjfiassága, a' dauphine erénye, benyomást tön reá, nem állandót. 1769 olta du Barri asszony uralkodék rajta, ki 5 év alatt 180 millio livrebe került az országnak. Guny, rezek, csufdalok ostorozák őt, — a' befogatások nem szerzék vissza tekintetét. Korával egyre nőtt tompasága, kegyeskedése, — a' franczia könnyelmüség pedig egyre nőtt. 1754-ben az Ohio vize melléki erősségek miatt tengeri had támadt Angliával. Lajos azt félválról vette, — Austria mellé állt a' Burkusok ellen. Az okos Kaunitz megnyeré a' II. Fridrik megsértette Pompadourt. Vesztettek vizen és szárazon a' Francziák, a' roszbachi csata (5. Nov. 1757) sokáig letörlendő mocsok volt hadi hirökben; 7 év után örülhettek a' fontainebleaui és parisi békének (1762, 63). Lajos mind ezekre érzéketlen volt; Richelieu marsalt Mahon (1756) dicső bevétele után látván, kérdezé tőle: „Hogy izlettek a' figék kegyednek Minorcában?" A' háboru után Choiseul ministeriuma több 's néha erőszakos reform által jeles, különösen a' Jesuiták elhajtása

(1764) és Corsica elfoglalása (1769) által. Reá du Barri Maupeou korlátnokkal együtt megdönté Choiseult, 's helyébe Aiguillon herczeget tette. Ezen utolsónak pere a' rennesi parlamentel, melly ellene, mint egykori bretagnei igazgató ellen, keményen volt irva, 's minden parlament ellenkezése 's ellenállása, kivált az uj, nyomó financz edictumokban, adtak okot a' királynak a' parlamenttagok elküldésére Parisból, 's nem sokára a' parlament felfüggesztésére, melly csak XVI. Lajos alatt (1774) helyhezteték vissza, bizonyos korlátozások mellett. Maupeou elátkozott edictuma, a' királyt nevező országa egyetlen és legfőbb törvényadójának, ki a' parlamentnek javalást enged uj törvény iránt, de 2 észrevétel után feltételtelen engedelmet kiván. Méltó társtag volt hozzá a' népvérszívó Terrai apát, a' financzia general-controlleure, a' magának 1,200,000 livre évi jövedelmet szerező. Kün is egyre hanyatlék Franczíaország becsülete. Lengyelhon eldaraboltaték 1773, ő nem is kérdeztetve meg. Végre himlőben halt meg, kit sem Damiens (l. e.) gyilkoló kése, sem a' nép nyomorusága magához nem hozott. Csak 4000 millio livre adósságot hagya hátra. 55.

Lajos (XVI), XV Lajos unokája, a' dauphinnek, második nejétől Mária Josephától, Fridrik August lengyel király 's száz választó fejedelem leányától való második fia, szül. Aug. 23, 1754; duc de Berrynek nevezteték. 1770-ki Maj. 16 eljegyezteték neki Mária Antonia, austriai herczegasszony, melly alkalómmal az innepélyes szorongásban, XV Lajos térén, sok száz ember elveszté életét. Jó akaratu, de a' kormányzásban ügyetlen lépett fel a' kir. székre (Maj. 10, 1774), még alig 20 éves korában. Szerényen elmellőzte az „óhajtott" (le désiré) melléknevet, mellyel őt a' nemzet megtisztelé. 'S részint ez, részint a' ministerek hirlelései, részint az ő magaviselete azt gyanittaták, hogy kemény szivü, és sokkal kevesbé engedékeny jóságu, mint nagyatyja volt. — Statusminiterévé a' nagy tapasztalásu de könnyelmü gróf Maurepast választá, 's Terrai abbé helyébe a' becsületes Turgotot tette financzministerré; a' külső ügyeket gróf Vergennes igazgatá; gróf Muy hadi, Sartine pedig tengeri ministerséget viselt. Eleinte mindjárt támadtak alattomos ellenkezők, 's noha a' terhes robotok, az önkényes adózások, a' Jura hegyekbeli rabszolgaság és kinzás eltörültettek: még sem birhatta Turgot a' félénk királyt arra, hogy — a' nemzetnek kedvében állván, — a' papsággal, nemességgel és parlamentekkel rendithetlenül megvivjon. Ezek, a' ministerek és a' nemzet ellen egyesülének. Felingerelték a' pórnépet, melly a' szabad gabonakereskedést tárgyazó parancs hirdettetése alkalmával olly jeleneteket tüntetett fel, millyenek később a' zendülés alatt láttatának. A' félénk 's tapasztalatlan Lajos gyülöltnek gondolá magát a' néptől, 's engedékeny volt a' kicsapongók iránt; csak Turgot és Muy tanácslatára nyult szigorubb eszközökhez. Megkoronáztatása után (1775 Jun. 11) ministerré nevezte a' lelkiesmeretes Malesherbest, Turgot barátját. Ezeknek közös munkálkodása legyőzte volna talán a' régi rendetlenséget és ellenieskedést, ha az uj hadminister, gróf St. Germain, az előítéletek helyett nem a' Franczíák hadakozó szellemét támadta volna meg, 's ha a' fényt és örömöket szerető királyné, Maurepassal, Turgot titkos ellenségével együtt, az elégedetlenek pártjára nem hajlandott vala. — Malesherbes elbecsáttatását kérte; Turgot kénytelenittetett félre vonulni; a' szabadságosok (papság és nemesség) győzödelmeskedtek; de a' harmadik rend, 's minden józanon gondolkozó, ujitást, általános reformot kivánt. Turgot eltávozása után, a' már is 102 milliónyi hijány rövid idő alatt irtóztatón nevekedett; az udvar fényüzése 's pazérlása kimondhatlan volt. A' financzministereknek, Clugny, Taboureau, Necker, Joly de Fleury és d' Ormesson-nak hirtelen változtatása,

még inkább nevelte a' zavarodást. A' versaillesi, valamennyire jövedelmes béke után, 1783, a' felette könnyelmü Calonne lön financzminister, ki, a' megürült pénztár helyreállitása végett, reá beszélte a' királyt, hivná egybe az ország nagyjait 's mutattatna ki velek jövedelmi forrást az elapadt kincs helyébe. A' királytól most már a' harmadik néposztály is egészen elidegenedett, mivel ez az egyházi méltóságoktól 's katonai tisztségektől egyiránt eltiltaték; a' királynét pedig, 's általában az udvart, annyival is keserübb gyalázattal illeté a' nagy közönség, mivel erre a' Rohan cardinál ellen kezdett nyakkötő per, 's de la Mothe grófné és férje rágalmazásai, ujabb okot és alkalmat szolgáltatának. — Illy zajongásban voltak az elmék, midőn szerencsétlenségre, gróf Vergennes, a' külügyek ministere meghalt (Febr. 13, 1783), 's a' király a' nagyok gyülekezetét, egy — nem legjobb foganatu beszéddel megnyitá. A' pénzhijány, mellyet a' főellenőr 112 millionak mondott (de másoktól 140 millionál is többre becsültetett), gyanussá tette Calonne terveit; minek következésében az elbocsáttaték, 's a' jövedelmek igazgatása Loménie de Briennere bizaték. A' parlament ellene szegült két uj adózásnak, melly a' kereskedést és a' nagy földbirtokosokat fogta volna terhelni, — 's az országrendek összehivatását kivánta. Ezen nagy szó villámcsapásként tépte szélyel a' jövendő setét fátyolát. A' nemzet örömzajongva hallá; az udvar reszketett. Lajos *lit de justice-t* merészle, de azt erőtlennek nyilatkoztatá a' parlament, melly erre a' király által Troyesbe utasittaték. Igy ki volt nyilatkoztatva a' háboru, a' nemzet és királyi szék között. Az udvar alkudozni kezdett a' parlamenttel, melly végre ismét visszajött Parisba. De most mind a' két fél lépései hatalmasabbak lőnek; Bretagneban kiütött 1788-ki Jun. a' lázadás; a' nemesség és a' Vassigny ezered tisztjei elsők merészlettek a' király parancsa ellen fegyverkezni. Sőt még a' papság is sürgetve kivánná a' rendek összehivatását. A' gyenge Brienne helyett Necker lépett 1788 a' statustanácsba, mint a' financzügyek igazgatója. Lajos másodszor is egybe hivá a' nagyokat, hogy a' rendek és szavazások formája megállapittasék. 1789 Maj. 5. nyittaték meg az országgyülés. „Mentsen isten" mondá Lajos többek között a' nemességnek, melly a' harmadik renddel egyesülni nem akart „hogy az én ügyem miatt csak egy ember is elvesszen." Ő egyedül csak a' közjót akará, 's ezt elhatározottan; de körüle minden ingadozott; hogyan mutathatott volna ő erőt 's állhatatosságot! Junius 23-ka eltörlé a' királyi főhatalmat. Az 1789-ki év Juliusának 11, 12 és 14-ik napja; Augustus 4-nek éjjele, October borzasztó 5 és 6-ka; 1791 Jun. 21 a' királynak Varennesben megakadályozott szökése; a' Sept. 14-ki rendelkezet elfogadása; a' pórnépnek 1792 Jun. 20. Parisban a' kir. palotát megtámadása; Lajosnak azon hideg elszántsága, mellyel a' lázadókat visszaigazitá, 's 22-kén nyilvánosan kijelenté, hogy hatalom soha sem kinszerithetendi őt megegyezni abban, mit ő a' közjóra nézve károsnak itél; az Aug. 10-ki viharok (a' Tuileriák megrohanása 'sat.), mellyek a' veszélyeken győzedelmeskedni nem tudó Lajost megbuktaták; a' nemzeti gyülésben történt elfogatása; végre a' convent előtt indittatott gyalázatos per, mellynek vádpontjaira December 10-kén és 26-kán méltósággal 's helyes öntudattal válaszolt: ezek valának a' legnyomosabb történetek, — a' szerencsétlen király sorsát elhatározók. (Vö. FRANCZIAORSZÁG TÖRTÉNETEI 1789—1814.). Lajos, illy veszedelmes helyezetben 's illetlen bánásmód között, olly bátorságot és lelki erőt mutatott, millyen az előtt benne nem esmertetett. Mint Paris közönsége rabjától a' Templeban, ténta és toll is megtagadtaték tőle, 's igy fogsága idejét fija oktatásával és olvasással töltő; leginkább a' latin irók munkáit kedvelé. Halála előtti estén ugy találá, hogy fogsága idejében,

5 hónap és 7 nap alatt 157 kötetet olvasott el. 1793 Jan. 15-kén, 719 szavazandó közül 690 vádolá őt a' szabadság, nemzet és közbátorság megsértéséről, 's minekutána Jan. 16. a' per folyta közben azon törvény eltörültetett, melly az elitélésre kétharmad rész szótöbbséget kiván: 366 szóval halálra itélteték, 's a' nélkül, hogy — mint védelmezői (Malesherbes, Tronchet és Deseze) kivánák — a' nemzetre hivatkozás, vagy három napi halálra készülés megengedtetett volna, Jan. 21-kén 1793, hajdani palotája előtt, XV Lajos térén, 39 éves korában, a' guillotine által lefejeztetett. (L. Posselt „*Process gegen den letzten König von Frankreich, Ludwig XVI*" Nürnb. 1802). Végső szavait elnémitá a' dobszó és e' kiáltozás: „Éljen a' köztársaság!" — Igazságosak a' Francziák, midőn ezen király jószivüségét IV Henrikével mérkőztetik. Ő még fiatal korában olly érzékenységet mutatott, melly a' nagyobb ranguaknál ritkaság; ő nem csak akkor indult meg szivében, ha a' szerencsétlent látá, hanem ha csak beszélni hallott is róla, könnyeket hullatott értte; esmeretlenül gyakran segedelmet nyujtott a' kunyhók nyomorult lakosainak. Kedvelt okfeje 's cselekedeteinek szabálya e' jeles mondás volt: „A' királyok csak azért vannak a' földön, hogy országlások által a' népeket boldogokká, példájok által pedig erkölcsösekké tegyék." Birta is ő a' nép szeretetét, 's ő koránt sem tulajdon fogyatkozásainak, hanem a' körülményeknek és méltóságának lön áldozatja. — 1792 Dec. 25 költ végrendeletében a' következőket mondja: „Én szivemből megbocsátok azoknak, kik — a' nélkül hogy reá okot szolgáltattam volna — ellenséges indulattal viseltetének irántam. — — De a' fiamat intem, ha szerencsétlen lenne királyságra jutni, megemlékezzék, hogy minden gyülölséget és érzékenységet elfelejtsen, név szerint pedig az én szerencsétlenségemet 's szenvedéseimet 'sat." Ugyan illy érzéssel ira Monsieurnek (XVIII Lajosnak): „Én engedelmeskedem a' végzésnek és világi kénytelenségnek, a' midőn ártatlan fejemet a' vérpadra viszem. Az én halálom fiamra teszi a' királyi méltóság terhét. Légy neki atyja és igazgasd az országot, hogy neki azt csendesen és virágzón adhassad által 'sat." — Lajos sirja Parisban, a' Magdalena temetőjében ásatott meg, azoknak halmai között, kik hajdan jegy-innepe alkalmával a' Lajostéren agyon szorittattak, és a' királyt védelmezve (1792. Aug. 10.) elhullt Schweiziak hideg tetemei között. — Életét 's viszontagságait tárgyazó jelesb munkák ezek: Georgel abbétól „*Mémoires pour servir à l' hist. des événem. depuis* 1760 *jusqu'en* 1806—10" (Paris 1817, 2 köt); Campan asszonytól: Emlékiratok a' királyné magán életéről, némelly regékkel XIV, XV és XVI Lajos idejéből" (Paris 1822, 3 köt); és „A' frankhoni országos változások történeti leirása, XVI Lajos alatt" (Leipz. 1827.); Montgaillard abbétól: „*Hist. de France depuis la fin du règne de Louis* XV etc." (Paris 1827); Bournisseauxtól „*Hist. de Louis* XVI" (Paris 1829.) és „*La cour et la ville sous Louis* XIV, XV et XVI, *ou Révelations historiques tirées de manuscrits inédits*" Barriére F. által kiadva (Paris 1829). — Ezen dramaticai ábrázolatban „*La mort de Louis* XVI, *scènes historiq. de Juin* 1792 *à Janv.* 1793" (Paris 1828.) majdnem minden szó a' kutfőkből van meritve. —*no*—

Lajos (XVII. Louis Charles de France), szül. 1785 Mart. 27., előbb Normandia herczege volt; bátyjának Jun. 4. 1789 történt halála után dauphin; atyjával, XVI. Lajossal, anyjával, nénjével 's hugával együtt Aug. 10. 1792 a' Temple tömlöczbe viteték. Szép termetü, nemes, nyájas ábrázatu fiu volt, 's nagy próbájit adá tanulásvágyának és eszének. Anyját leggyengédebben szerette; e' mellett bátor volt, elszánt, 's tele becsületérzettel. Lajos kivégeztetése után a' royalisták az ifju Capetet, mint őt a' republicanusok nevezék,

XVII Lajos név alatt Francziaország és Navarra királyjának kiálták ki. De a' francziaországi hatalombirók, atyja halála után hat hónap mulva, elvevék anyjától, 's egy Simon nevü varga, tudatlan és dühös Jacobinus felvigyázására bizák. Ezen embertől olly esztelen bánást szenvedett a' fiu, hogy mindennemü gyalázatosság által megkábitatva, az élet örömét erejével együtt elveszté, 's 15 hónapig makacsul hallgatott, mig ezen kin következésében, a' rhachitisben, Jun. 8. 1795 meghalt a' Templeben. Négy ál XVII Lajos lépett fel különböző időben. Legnagyobb figyelmet egy Mathurin Bruneau nevü csavargó gerjeszte, kinek pere Parisban 1818 legnagyobb nyilvánossággal fejtegettetett. A' csalárd egynehány évre a' fenyitékházba küldetett. *Im.*

Lajos (XVIII. Stanislaus Xaver), előbb provencei gróf, a' Dauphinnak (XV Lajos fijának) harmadik fija, szül. Nov. 17kén 1755, házasságra lépe 1771 Maj. 14. Mária Josepha Ludovicával, III Victor Amadé sardiniai király leányával, a' ki 1810 halt meg. Testvére, XVI Lajos, kormányra lépte után (1774) Monsieur, annak halála után pedig kormányzó volt a' czimje. Testvére fijának halála (Jun. 8. 1795) után, melly időtől országlása éveit számolá, XVIII Lajos, Francziaország és Navarra királya czimet vön fel; de Europa, 's még Anglia is, csak Paris bevétele után Mart. 31. 1814 esmeré meg Francziaország királyának. Bátyja országlása alatt az udvar örömeivel keveset gondolva, könyvekkel foglalatoskodott. Irt helyes költeményeket is. Gibbon történeteiből lefordita egynehány kötetet. Kivándorlása történetét jelesen irá le, e' czim alatt: „*Rélat. d' un voyage à Bruxelles et à Coblence* 1791" (Paris 1823). Az előkelők első gyülésekor a' két kiküldöttség elsőjének elölülője volt. Calonne (a' financziák general-controlleurje) ellen az oppositio részére látszott hajolni. Ezért a' nép mindenütt örömtapsal fogadá. Az előkelők 2-ik gyülése alkalmával (1788 Nov. 9.) a' harmadik rend kettős képviseltetése mellett nyilatkozott. Mind e' mellett még is rágalom tárgya lön. A' bastille szétdulatása után királyi bátyjával a' nemzeti gyülésben megjelent (Jul. 15). A' többi kir. herczegek már megszöktek Parisból; ő ott maradt. Egy ellenrevolutióban részvétellel vádoltatván, Dec. 26. 1789 a' parisi városházban személyesen tisztitá ki magát. 1791 veszélyesb lön a' zavar. Lajos Monson által Brüsselbe menekvék. Koblenzben ellenmondott a' nemzeti gyülés végzeteinek 's a' király szabadsága korlátoltatásának. Visszatérésre szólitatván fel a' király által, midőn L. ennek nem engedelmeskednék, sőt a' constitutiot sem fogadná el, a' nemzeti gyülés őt a' kormányra való jogának eltörlésével bünteté. A' király halála után, Lille gróf név alatt, Hammból Westfalenből Veronába tevé át udvarát. Itt 1795 a' kivándorlottak királynak kiálták ki. Ezentuli szerencsétlenségeit méltósággal viselé. Bonaparte fenyegetéseire 1796 a' velenczei tanács által Veronából távozni kinszerittetvén, azolta vándor életet élt, küludvarok, és Bourbon-barátoktól gyámolitatva. Elsőben Condé seregéhez ment a' Rajnához, onnét Svábhonba Dillingenbe. Itt 1796 Jul. 19 este 10 óra tájban reá lőttek, de nem ejtve veszedelmes sebet. Innét Blankenburgba ment, hol a' braunschweigi herczeg oltalma alatt élt, 's Pichegruvel alkudozást kezdett. De terve Fructidor 18 felfedeztetett 's megsemmisitetett (l. Fauche-Borel). A' Condé-sereg elszélesztetése után az europai ügyekben csak távolról vön részt. Az 1797ki béke megköttetésével Mitauba ment, 's itt inneplé Angoulême herczeg egybekeltét XVI Lajos leányával. Innét I. Pál által 1801 kitiltatván, porosz engedelem mellett, Varsóban telepedett le. Itt próbálá Bonaparte a' koronakövetelőt lemondásra birni; de sikeretlenül. 1805 Sándor császár helybenhagyásával visszatért Mitauba; hanem a' tilsiti béke a' szárazföldről távozni kényteleníté; miért 1807

végén Angliába ment át, 's itt maradt a' nagy küzdés befejeztéig, 1809től a' hartwelli kastélyban, mellyet megvett, lakva. Itt a' romai clasicusokkal 's politicai tanulmányokkal foglalatoskodék, 's igy a' szerencse és tapasztalás, kivált pedig az angol szerkezet megesmerése, korának jobb ideáji iránt fogékonyabbá tevék. 1814 Febr. 1. felszólitást bocsátott a' Francziákhoz, melly először Bordeauxban 's azután Parisban is a' Bourbonokhoz hajlásra birt egy pártot. L. abban a' történtek elfeledését, a' kormány és birói székek megtartását, a' bevett törvénykönyv meghagyását (kivevén a' vallás tanitásaival ellenkező törvényeket), az uj birtokosok védelmezését a' régiek vádja ellen, a' sereg jogai, czimei és zsoldjának, 's a' tanács politicai jogainak feutartását, a' conscriptio eltörlését igérte, 's familiája részéről minden áldozatot, melly Francziaország csendességét előmozdithatná. Azonban ha a' szövetségesek nem győznek, 's Napoleon az alkudozásoknál olly nyakasan nem viseli magát Chatillonban, mind ezen felhivások sikeretlenek maradnak. Miután a' szövetségesek Parist bevették, és a' tanács, Talleyrand elölülte alatt, ideigleni országlást állitott fel, melly Napoleon letételét Apr. 3kán kimondá, 's a' constitutiojavalatot, melly szerint a' Bourbonok visszahivatának, Apr. 5kén kihirdeté, elindult Lajos Hartwellből, 's Apr. 20kán Londonba ért, honnét az országló herczeg Doverbe kiséré. Innét Clarence herczeg vezeté Calaisba. A' király egynehány napig Compiegneben maradt, hol Francziaország marsalljait, valamint St. Quenben a' parisi kormányszékek követségeit fogadá el. St. Quenben Maj. 2. bocsátá közre azon nevezetes nyilatkozását, mellynél fogva a' tanács-javalta constitutio létalaposb pontjait elfogadá, az egészet azonban, mint hevenyében készültet, a' tanács és törvényadó test biztossága elibe terjeszté, megvisgálás végett. Maj. 3kán tartá bemenését Parisba. Mint bátyja végrendeletének teljesitője, tökéletes feledést hirdetett. Ministeriumát az ideigleni országlás tagjaiból 's buzgó royalistákból alkotá. Első rendeleteinek egyike a' nyomasztó egyesitett adók megtartása volt, mellyek a' status helyezete miatt el nem törültethettek, hanem legfeljebb is csak mérsékeltethettek. Azután békét köte Austriával, Orosz, Angol, Porosz, Spanyol, Portugál és Svéd-országokkal Parisban Maj. 30. 1814. A' béke kihirdettetése után, személyes jelenlétében olvastatá fel az ország alkotmányát „*la charte constitutionnelle*“, melly, mint a' király ákaratja, egy szivvel lélekkel elfogadtatott 's belajstromoztatott. Egyszersmind 151 pairt nevezett ki a' király a' régi és uj nemességből, 's a' senatorok és marsallokból; az addigi senatorok közül 53 nem emeltetett pairségre. Cancellár d' Ambray 's az 5 statustitoknok, számos statustanácsos és maîtres des requêtes tevék a' király statustanácsát, mellybe különbség nélkül vetettek fel jeles emberek a' régi és uj nemességből, 's más országos tisztviselők. Talleyrand a' külügyeket szokott finomságával, nem méltóság nélkül, 's a' nemzet büszkeségére kimélő tekintettel rendezé el. A' bécsi békegyülésen mint a' Poroszország elleni oppositio szónoka lépe fel. Az ő diplomaticája most csupa népjog 's nagylelküség vala. Montesquiou ellenben, a' belminister, egészen elhibázá a' jó utat, mellyen a' közvéleményt a' Bourbonok részére hóditandó vala. Gróf Dupont, a' hadi minister, szinte nem tudá megnyerni a' seregeket, 's felváltója, Soult, még kevesbé. Lajos charactere ezeknél fogva nem ritkán balul itéltetett meg. A' pairkamara is szüntelen ellenkezett a' következmények néphez szitó részével. Igy nem látván a' nép XVIII Lajos által reményeit valósulni, és sokban csonkittatva érezvén érdekeit: Napoleon megjelente Francziaországban (1815 Mart. 1.) varázs gyanánt hatott a' seregre és a' nemzetre. Lajos nem esmerte a' közvéleményt, 's a' körüle voltak által egészen elámitatott. Mart. 16 még egyszer